

АБДУРАҲМОНОВ К.Х.
ИРМАТОВА А.Б.

МЕҲНАТ МУҶОФЗАСИ

ТОШКЕНТ 2016

УЎК: 331.75
КБК:67.405(5Ў)
А15

Абдурахмонов Қ.Х., Ирматова А.Б. Меҳнат муҳофазаси. Ўқув қўлланма.
-Т.: "IQTISODIYOT", 2016. - 335 б.

Ўқув қўлланмада Ўзбекистон Республикасида меҳнат муҳофазасини таъминлаш борасида амал қилаётган меъёрий ҳужжатлар, Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Президентимизнинг Фармон ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари асосида меҳнат муҳофазасини таъминлаш ҳамда у билан боғлиқ масалалар кенг очиб берилган. Шунингдек, унда меҳнат хавфсизлигининг стандартлар тизими, хотин-қизлар ва ўсмирлар меҳнатини муҳофаза қилиш, меҳнат гигиенаси ҳамда ишлаб чиқариш санитариясининг умумий масалалари, санитария нормалари ва қоидалари, техника хавфсизлиги, ёнгин хавфсизлиги, электр хавфсизлиги, меҳнат муҳофазаси ишларини ташкиллаштириш, шикастланганда тиббий ёрдам кўрсатиш, махсусотлар ишлаб чиқариш ҳамда хизматлар кўрсатиш соҳасида меҳнат хавфсизлиги каби муҳим масалалар батафсил ёритилган.

Мазкур ўқув қўлланма олий ўқув юртлири талабалари ва касб-ҳунар коллежлари ўқувчилари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф. Болтабаев М.Р.

Такризчилар: ТДИУ "Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси" кафедраси мудирини, и.ф.н., доц. Шоюсупова Н.Т. Г.В.Плеханов номидаги Россия иқтисодиёт университетиининг "Меҳнат иқтисодиёти ва бошқарув" кафедраси мудирини, и.ф.д., проф. Зокирова И.Қ.

УЎК: 331.75
КБК:67.405(5Ў)
А15

ISBN: 978-9943-986-47-3

© Абдурахмонов Қ.Х., Ирматова А.Б.
© «Иқтисодиёт» нашриёти, 2016.

МУНДАРИЖА

	Кириш.....	7
1-боб.	МЕҲНАТ МУҲОФАЗАСИ — МУНОСИБ МЕҲНАТ-НИНГ НЕГИЗИ СИФАТИДА.....	11
1.1.	Меҳнат муҳофазасининг “муносиб меҳнат” концепциясидаги роли.....	11
1.2.	“Меҳнат муҳофазаси” фанининг мақсади, предмети, вазибалари ва бошқа фанлар билан алоқадорлиги.....	17
1.3.	Меҳнат муҳофазаси психологияси.....	27
	Қисқача хулосалар.....	30
	Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	30
	Тавсия этиладиган адабиётлар.....	31
2-боб.	МЕҲНАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШДА МЕҲНАТ ШАРОИТЛАРИ.....	32
2.1.	“Меҳнат муҳофазаси” ва “меҳнат шароитлари” тушунчаларининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва уларнинг амалиётда қўлланиши генезиси.....	32
2.2.	Меҳнат шароитларини тўғри ташкил қилиш.....	44
2.3.	Ноқулай меҳнат шароитларининг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари ва уларни яхшилаш бўйича чора-тадбирлар.....	48
	Қисқача хулосалар.....	61
	Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	62
	Тавсия этиладиган адабиётлар.....	62
3-боб.	МЕҲНАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ВА МЕЪЁРИЙ АСОСИ.....	63
3.1.	Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги миллий қонунчилик.....	63
3.2.	Меҳнатни муҳофаза қилишда хорижий давлатларнинг тажрибаси.....	68
3.3.	Меҳнатни муҳофаза қилишнинг давлат ва жамоат назорати.....	78
3.4.	Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларни бузганлик учун жавобгарлик.....	84
	Қисқача хулосалар.....	85
	Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	85
	Тавсия этиладиган адабиётлар.....	86
4-боб.	КОРХОНА ВА ТАШКИЛОТЛАРДА МЕҲНАТ МУҲОФАЗАСИ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ.....	87

4.1.	Корхона, ташкилот ва муассасаларда меҳнат муҳофазасига доир ишларни ташкил қилиш.....	87
4.2.	Ходимларни тиббий кўриқдан ўтказиш.....	94
4.3.	Ижтимоий шериклик механизми асосида меҳнатни муҳофаза қилиш тизими.....	98
	Қисқача хулосалар.....	107
	Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	108
	Тавсия этиладиган адабиётлар.....	108
	Иловалар.....	110
5-боб.	ИШ ЖОЙЛАРИ ВА УЛАРНИ МЕҲНАТ ШАРОИТЛАРИ БЎЙИЧА АТТЕСТАЦИЯДАН ЎТКАЗИШ.....	115
5.1.	Иш жойлари, уларнинг туркумлиниши (классификацияси) ва тўғри ташкил этилиши.....	115
5.2.	Иш жойларини режалаштириш.....	123
5.3.	Иш жойларини меҳнат шароитлари бўйича аттестациядан ўтказишнинг аҳамияти.....	128
5.4.	Иш жойларини меҳнат шароитлари бўйича аттестациядан ўтказиш тартиби.....	131
	Қисқача хулосалар.....	147
	Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	147
	Тавсия этиладиган адабиётлар.....	148
	Иловалар.....	149
6-боб.	МЕҲНАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТИЗИМИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАЪМИНОТИ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ.....	167
6.1.	Меҳнат шароитларини муҳофаза қилиш харажатларини молиялаштириш.....	167
6.2.	Меҳнатни муҳофаза қилиш тадбирларининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини баҳолаш.....	178
6.3.	Иш берувчиларни хавфсиз меҳнат шароитлари яратиши учун иқтисодий жиҳатдан рағбатлантириш.....	190
	Қисқача хулосалар.....	199
	Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	199
	Тавсия этиладиган адабиётлар.....	200
7-боб.	ХАВФСИЗЛИК ТЕХНИКАСИ.....	201
7.1.	Хавфсизлик техникаси хизмати ва унинг вазифалари.....	201
7.2.	Саноат корхоналаридаги хавфсизликнинг техник асослари ва умумий талаблари.....	205

7.3.	Ходимларнинг шахсий ҳимоя воситалари ва уларга қўйиладиган талаблар.....	214
7.4.	Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар белгилаш ва хавфсизлик усулларини ўқитиш.....	218
	Қисқача хулосалар.....	223
	Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	223
	Тавсия этиладиган адабиётлар.....	224
8-боб.	ИШЛАБ ЧИҚАРИШДАГИ БАХТСИЗ ҲОДИСАЛАРНИ ТЕКШИРИШ ВА ҲИСОБГА ОЛИШ.....	225
8.1.	Бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш бўйича умумий қоидалар.....	225
8.2.	Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисани ва ходимлар саломатлигининг бошқача тарзда зарарланишини текшириш ҳамда ҳисобга олиш тартиби.....	228
8.3.	Бахтсиз ҳодисаларни махсус текшириш.....	232
8.4.	Бахтсиз ҳодисалар тўғрисида ҳисобот ва уларнинг келиб чиқиш сабаблари таҳлили.....	238
8.5.	Касб хавфини аниқлаш ва бахтсиз ҳодисаларни ижтимоий суғурталаш.....	239
	Қисқача хулосалар.....	247
	Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	247
	Тавсия этиладиган адабиётлар.....	248
	Иловалар.....	249
9-боб.	МЕҲНАТ ГИГИЕНАСИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САНИТАРИЯСИ.....	254
9.1.	Меҳнат гигиенаси ва ишлаб чиқариш санитариясининг моҳияти.....	254
9.2.	Нурланиш ва ишлаб чиқаришда ундан ҳимояланиш.....	259
9.3.	Ёруғликнинг инсон соғлиғи ва иш қобилиятига таъсири....	261
9.4.	Ишлаб чиқаришдаги шовқин ва тебранишлар.....	264
9.5.	Ишлаб чиқариш майдонлари, бинолар, машина ва хоналарга қўйиладиган талаблар.....	267
	Қисқача хулосалар.....	273
	Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	274
	Тавсия этиладиган адабиётлар.....	274
10-боб.	ЁНҒИН ХАВФСИЗЛИГИ.....	276
10.1.	Ёнғин ҳақида умумий маълумотлар.....	276
10.2.	Ишлаб чиқариш биноларини ёнғин хавфлилиги жиҳатига	

	қараб таснифлаш.....	278
10.3.	Дастлабки ва автоматик ўт ўчириш воситалари.....	280
10.4.	Ёнғин хавфсизлигини таъминлаш тадбирлари.....	287
10.5.	Биноларда ёнғин чиқишининг олдини олиш.....	289
10.6.	Ёнғинларни ва уларнинг оқибатларини ҳисобга олиш.....	294
	Қисқача хулосалар.....	297
	Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	297
	Тавсия этиладиган адабиётлар.....	298
	Иловалар.....	299
11-боб.	ЭЛЕКТР ХАВФСИЗЛИГИ.....	303
11.1.	Электр токининг инсон организмига таъсири.....	303
11.2.	Электр токидан жароҳатланиш сабаблари ва асосий муҳофаза воситалари.....	306
11.3.	Электр қурилмаларида қўлланиладиган шахсий муҳофаза воситалари.....	306
	Қисқача хулосалар.....	310
	Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	311
	Тавсия этиладиган адабиётлар.....	311
12-боб.	МАҲСУЛОТЛАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА ХИЗМАТЛАР КЎРСАТИШ СОҲАСИДА МЕҲНАТ ХАВФСИЗЛИГИ.....	312
12.1.	Заҳарли кимёвий моддалар ва улар билан ишлаганда шахсий ва жамоа ҳимоя воситалари.....	312
12.2.	Чорвачиликда хавfli омиллар таъсири ва минерал ўғитлар билан ишлаганда меҳнат хавфсизлиги талаблари..	317
12.3.	Замонавий техника ва механизм (ускуна)ларда ишлашда техника хавфсизлиги талаблари.....	319
	Қисқача хулосалар.....	322
	Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	322
	Тавсия этиладиган адабиётлар.....	322
	ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ ЛУҒАТ.....	324
	АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	329

КИРИШ

Давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифаларидан бири фуқароларнинг соғлом ва хавфсиз меҳнат қилиш ҳуқуқларини таъминлаш ҳисобланади. Тараққий этган кўпгина давлатларнинг тажрибаси меҳнатни муҳофаза қилиш маданиятини ривожлантириш ходимлар учун ҳам, иш берувчилар ва давлат учун ҳам манфаатли эканлигиндан далолат беради. Меҳнат муҳофазаси қондаларига риоя этмаслик меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқарилаётган товарлар сифатини пасайтиради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: “2010 йилда қабул қилинган Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясига мувофиқ демократик ва бозор ислоҳотларини янада чуқурлаштириш, давлат ва ижтимоий институтлар ҳамда суд тизимини ислоҳ этиш борасидаги вазифаларни изчил амалга ошириш энг устувор йўналиш бўлиб қолаётганини алоҳида таъкидлаш лозим. Барчамиз яхши англаб олишимиз зарурки, ишлаб чиқаришни диверсификация қилмасдан туриб, ташқи бозорларга чиқиш ва маҳсулотларимизни сотиш борасидаги экспорт дастурини амалга ошириш, валюта даромадлари тушумини таъминлаш, юқори технологияларга асосланган янги ишлаб чиқаришни ва иш ўринларини ташкил этиш, пировард натижада ўз олдимизга қўйган юксак мақсадларимизга эришиш ҳақида сўз юритиш мумкин эмас”¹, деб уқтирди. Бу меҳнат муҳофазасига ҳам таалукли эканлиги шубҳасиз.

Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида давлат сиёсатининг энг асосий принципи – миллий қонунчиликда кафолатлаб қўйилганидек, ходимларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида ҳаёти ва саломатлигини муҳофаза қилишнинг устуворлигидир. Шу билан бир қаторда меҳнатни муҳофаза қилиш фаолияти давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий сиёсатининг бошқа йўналишлари билан мувофиқлаштириб борилади. Бу йўналишдаги ишларда Халқаро Меҳнат Ташкилотининг конвенция ва тавсияларига ҳам амал этилади.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси иш берувчи зиммасига хавфсиз меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза

¹ Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир //Халқ сўзи, 2015 йил 17 январь № 11(6194)

қилишни таъминлаш мажбуриятини юклайди. Аммо иш берувчи бозор иқтисодиёти қонунларига бўйсунган ҳолда ўз тадбиркорлик фаолияти мақсади – фойда олишни кўзлаган ҳолда иш олиб боради. Меҳнатни муҳофаза қилишда хўжалик юриштининг бозор механизмлари ва давлатнинг ташкилотчилик роли ўзаро боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Ана шундай ўзаро фаолият тадбиркорлик фаолиятининг мақсади билан муносиб меҳнат шароитини таъминлаш ҳам кўзлайдиган жамиятнинг ижтимоий мақсадлари ўртасида зиддиятни вужудга келтиради.

Замонавий ишлаб чиқаришларда технологиялар, жиҳозларни тез-тез алмаштириш, янги жараён ҳамда материалларни жорий этиш одатий ҳолга айланган. Аммо кўпинча ишлаб чиқаришдаги ана шу ўзгаришларнинг ходимларга салбий таъсири етарли даражада ўрганилмаган бўлади. Қатор корхоналарда жуда зарарли, тез ёнувчан моддалар, турли нурлар чиқарадиган материаллар ишлатилади, технологик жараёнлар шовқин даражасини ниҳоятда ошириб юборади, вибрация, ультра ва инфра товушлар, микроиқлимнинг ноқулайлиги, чанг ва газ меъёрдан ортиқча бўлиши ҳамда бошқа салбий ҳолатлар кузатилади. Бу эса ходимга жароҳат етказиб, унинг турли касалликларга чалиниши эҳтимolini оширади.

Кейинги йилларда мамлакатда давлат органлари, иш берувчилар ҳамда қасаба уюшмалари томонидан меҳнат муҳофазаси соҳасидаги меъерий ҳуқуқий ҳужжатларни, меҳнатни муҳофаза қилишни бошқариш тизимини такомиллаштириш, меҳнат қонунчилигига риоя этилиши устидан назорат самарадорлигини ошириш бўйича амалга оширилаётган чора тадбирлар ишлаб чиқаришда рўйхтга олинадиган бахтсиз ҳодисалар сонини камайтириш имконини бермоқда.

Шу билан бир қаторда мамлакат иқтисодиётининг турли тармоқларида меҳнат шароитлари ва меҳнат муҳофазасининг аҳволи бугунги кун талабларига тўлиқ жавоб бермаслигини ҳам кўрсатиб ўтиш лозим. Бунинг оқибатида республикада ишлаб чиқаришда шикастланиш, касб касаллигига чалиниш даражаси иқтисодий жиҳатдан тараққий этган давлатларга нисбатан бирмунча юқорилигича қолмоқда.

Меҳнатни муҳофаза қилиш давлат томонидан бошқаришда янгича ёндашувларни излаш мамлакат иқтисодиёти ва ижтимоий соҳасида рўй бераётган ўзгаришлар билан изоҳланади. Босқичма босқич изчил амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотлар хўжалик

юритувчи субъектларга катта мустақиллик берди. Шу билан бир қаторда ҳозирги пайтда меҳнат муносабатлари субъектлари сифатида давлат билан бир қаторда мулкчиликнинг ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг турли шаклларига таалуқли бўлган иш берувчилар майдонга чиққанлар.

Корхоналарга тўлиқ иқтисодий мустақиллик берилган шароитларда давлат ходимлар ва иш берувчилар ўртасидаги меҳнат муносабатларида ўзига хос воситачи вазифасини бажариб, қонунлар ва ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар орқали томонлар манфаатларини тартибга солади, ходимларни ижтимоий ҳимоя қилишни кафолатловчи ижтимоий суғурта қилиш тизим ва механизмларини шакллантиради.

Ижтимоий-меҳнат муносабатлари барча иштирокчилари – иш берувчилар, ходимлар, касаба уюшмалари ва давлат функцияларининг ўзгариши, тартибга солишнинг бозор механизмлари тобора кўпроқ қўлланилаётганлиги Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш ва ижтимоий суғурта қилишни бошқариш комплекс тизимини шакллантириш тажрибасини таҳлил этиш, бу масалаларга янгича ёндашув йўлларини ишлаб чиқишни ҳаётий заруратга айлантирган.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган дастур асосида яратилган мазкур ўқув қўлланмада асосий эътибор куйидаги масалаларга қаратилган.

Биринчидан, Ўзбекистон Республикасида меҳнат муҳофазасини таъминлаш борасида амал қилаётган меъёрий ҳужжатлар, Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Президентимизнинг Фармон ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари асосида меҳнат муҳофазасини таъминлаш ҳамда у билан боғлиқ масалалар кенг очиб берилади.

Иккинчидан, “меҳнат муҳофазаси” ва “меҳнат шароитлари” тушунчаларининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти, уларнинг амалиётда қўлланиши генезиси таҳлил этилади. Меҳнат шароитларини тўғри ташкил қилиш ва уларни яхшилаш бўйича чоратадбирлар кўриб чиқилади.

Учинчидан, иш жойлари, уларнинг туркумланиши (классификацияси) ва тўғри ташкил этилиши кўрсатилиб берилди. Иш жойларини меҳнат шароитлари бўйича аттестациядан

Ўтказишнинг аҳамияти ва уни ўтказиш тартибига алоҳида эътибор берилади.

Тўртинчидан, хавфсизлик техникаси хизмати ва унинг вазифалари, ходимларнинг шахсий ҳимоя воситалари ва уларга қўйиладиган талаблар, ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисани ва ходимлар саломатлигининг бошқача тарзда зарарланишини текшириш ҳамда ҳисобга олиш тартиби баён қилинади.

Бешинчидан, меҳнат гигиенаси ва ишлаб чиқариш санитариясининг моҳияти, ёруғликнинг инсон соғлиғи ва иш қобилиятига таъсири, нурланиш ва ишлаб чиқаришда ундан ҳимояланиш, ишлаб чиқаришдаги шовкин ва тебранишлар кўриб чиқилади. Корхоналарда ёнғин ва электр хавфсизлиги баён этилади.

Олтинчидан, маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш соҳасида меҳнат хавфсизлигига алоҳида эътибор берилади.

Ўқув қўлланма талабаларни фақат ўз ихтисосларига тегишли тор масалаларнигина эмас, балки шу масалалар билан боғлиқ умум-иктисодий муаммоларни ҳам ҳал қила оладиган меҳнат муҳофазаси бўйича малакали мутахассис сифатида тайёрлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

1-боб. МЕҲНАТ МУҲОФАЗАСИ — МУНОСИБ МЕҲНАТНИНГ НЕГИЗИ СИФАТИДА

1.1. Меҳнат муҳофазасининг “муносиб меҳнат” концепциясидаги роли

Меҳнатнинг инсон ривожланишининг барча босқичидаги роли ва ўрни бениҳоя каттадир.

Биринчидан, меҳнат инсонларнинг муайян ижтимоий фойдали неъматларни яратиш, одамларнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган собитқадам фаолияти ҳисобланиб, жамият тараққиётининг асосий шартидир.

Иккинчидан, меҳнат ер ва капитал билан уйғун равишда ижтимоий истеъмол учун зарур бўлган товарлар ишлаб чиқариш ҳамда хизматлар кўрсатиш омилидир.

Учинчидан, инсоният минглаб авлодларининг меҳнати туфайли беқиёс ишлаб чиқариш кучлари салоҳияти, битмас-туганмас ижтимоий бойликлар яратилган.

Мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим шартларидан бири бўлмиш юқори ўсиш суръатларига эришишда меҳнатни ташкил этиш алоҳида аҳамиятга эга. Меҳнат иқтисодий категория ҳисобланиб, бир гуруҳ олимлар нуктаи назарига кўра, “Ҳар бир шахс ва умуман, жамият эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган моддий ҳамда маънавий неъматларни яратиш бўйича собитқадам фаолиятдир”².

Бироқ фикримизча, меҳнатнинг бундай анъанавий таърифи тадқиқотимиз моҳиятини тўла акс эттирмайди. Чунки инсон меҳнат жараёнида меҳнат воситаларидан ҳам фойдаланади. Шу сабабли биз П. Шлендер ва Ю. Кокин томонидан берилган таъриф муайян аҳамиятга эга, деб ҳисоблаймиз: “Меҳнат — инсонларнинг онгли, собитқадам фаолияти жараёни бўлиб, унинг ёрдамида табиат моддалари ва кучи ўз эҳтиёжларини қондириш учун ўзгартирилади”³.

Айни пайтда яна бир иқтисодчи олим Б. М. Генкин “Меҳнат табиат ресурсларини моддий, интеллектуал ва маънавий неъматларга айлантириш бўйича инсон томонидан ёки

² Экономическая энциклопедия / Под ред. Абалкина Л.И. М.: Экономика, 1999-С.179

³ Экономика труда: Учебник/ Под ред. Шлендера П. Э. и Коккина Ю. П. М.: Магистр, 2008. с.18.

мажбурлаш (маъмурий, иқтисодий) ёхуд ички талаб ёки ҳам у, ҳам бу сабаб билан амалга оширадиган ва (ёки) бошқариладиган жараёндир”⁴, деган хулоса чиқаради.

В. А. Павленков меҳнат инсонни ривожлантиришда ва такомиллаштиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаш билан бир қаторда, ходим жамиятнинг асосий бунёдкор, яратувчан кучи эканлигига эътиборни қаратади. Шу жиҳатдан:

— меҳнатнинг биринчи хусусияти — унинг собитқадам фаолият эканлиги, яъни меҳнат жараёнида инсон белгилаб олинган мақсадга эришишга интилиши;

— иккинчи хусусияти — меҳнатнинг иш кучини муттасил такомиллаштиришга хизмат қиладиган меҳнат воситаларини яратишдек ноёб имконияти, яъни инсон меҳнати чегара билмайдиган ташаббускор, бунёдкор кучга эга эканлиги;

— ва ниҳоят, учинчи хусусияти — меҳнат инсоният ҳамда жамият тарихий таракқиётининг энг муҳим омили эканлигидир⁵.

Бизнинг фикримизча эса, “Меҳнат инсоннинг муайян эҳтиёжларини қондира оладиган ва ўзига керак бўладиган моддий ёки маънавий неъматлардан иборат буюм, товар, хизмат, фан, маданият, санъат асарлари ва ҳоказоларни ишлаб чиқариш бўйича онгли, мақсадли ва тақиқланмаган фаолиятидир”⁶.

Меҳнатнинг қомусий таърифи ҳам мавжуд: “Меҳнат — инсоннинг мақсадга мувофиқ ижтимоий фойдали фаолияти; энг аввало, табиат предметларини ўзгартириб, эҳтиёж ва мослаштиришни билдиради. Меҳнат кишилиқ жамияти ҳаётининг асосий шarti, чунки у туфайли инсониятнинг яшаши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматлар яратилади”⁷.

Кейинги йилларда меҳнат фаолияти бевосита муносиб меҳнат концепцияси билан боғлаб ўрганиб борилмоқда. Муносиб меҳнат концепцияси Халқаро меҳнат ташкилоти стратегик мақсадлари ифодаланишининг қисқартирилган шакли сифатида 1999 йилда ишлаб чиқилган. Унинг мақсади инсоннинг иш билан бандлиги, ижтимоий ҳимоя, меҳнат муҳофазаси, ижтимоий мулоқот ва меҳнат соҳасидаги ҳуқуқларидан иборат стратегик вазифаларни қамраб

⁴ Генкин Б. М. Экономика и социология труда. М.: Экономика, 1998. с.7.

⁵ Павленков В. А. Рынок труда, Занятость. Безработица: Учебник. М.: МГУ, 2004. с.14.

⁶ Абдурахмонов К. Х. Меҳнат иқтисодиёти. Тошкент: Меҳнат, 2009. 54-бет.

⁷ Ўзбекистон миллий энциклопедияси 5-жилд. Тошкент: ЎзМЭ, 2003. 630-бет.

олишдир. Халқаро меҳнат конференциясида иқтисодиёт соҳаси бўйича Нобель мукофоти соҳиби Амартия Сен Муносиб меҳнат концепцияси тамойилларининг ҳаётга татбиқ этилиши нафақат корхона ва ташкилотлар тараққиётига, балки ҳар қандай мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларига ижобий таъсир кўрсатишини таъкидлаб ўтган. Халқаро меҳнат ташкилоти томонидан тайёрланган кейинги маърузалар шундан далолат берадики, меҳнат — ва айниқса, муносиб меҳнат — камбағалликни енгиб ўтишнинг энг самарали усули ҳисобланади.

Муносиб меҳнат ғояси кенг оммалашиши 1999 йилдан 2012 йилгача ХМТ Бош директори бўлган Хуан Сомавиа номи билан бевосита боғлиқдир. У Халқаро меҳнат ташкилоти Конференциясидаги ўзининг биринчи маърузасида муносиб меҳнат ғояси тушунчасига тўхталиб, унинг мақсади ва асосий вазифаларини қисқача шаклда, тушунарли равишда изоҳлаб берди. Шу билан бирга, тўлиқ иш билан бандликнинг ўзи етарли эмаслигини, айрим тарихий тажрибаларга кўра, назарий жиҳатдан “тўлиқ иш билан бандлик” мавжуд бўлиб, бироқ у етарли даражада ривожланиш ва фаровонликка олиб келмайдиган вазиятлар ҳам мавжудлигини қайд этган.

Халқаро меҳнат ташкилотининг “Иш билан таъминлаш соҳасидаги сиёсат тўғрисида”ги 122-сонли Конвенциясида, хусусан. “тўлиқ самарали ва эркин танланган” иш билан бандлик тўғрисида сўз юритилади. Инсонлар иш билан таъминланиш танловини ўзлари амалга ошириш имкониятига эга бўлишлари, иш билан таъминланганлик мазмунли, етарли миқдорда ҳақ тўланадиган бўлиши ҳамда маълум даражада нафақат ходимга, балки иқтисодиётга ва жамиятга ҳам фойда келтириши керак. “Эркин танланган бандлик” нафақат ёлланиш жараёнининг ихтиёрий бўлиши лозимлигини, балки танлаш ҳуқуқи меҳнат муносабатларининг бутун давомийлигида ҳурмат қилиниши ҳамда муҳофазаланиши зарурлигини ҳам англатади. Бу эркин танланган (ва эркин таклиф қилинадиган) меҳнат муносабатлари ходимлар учун ҳам, иш берувчилар учун ҳам фойдали бўлиб, жамоа музокаралари, ходимлар ҳамда раҳбарият ўртасида ахборот алмашинуви ва маслаҳатлашувлар каби воситаларни талаб қилади.

Муносиб меҳнат тушунчаси Халқаро меҳнат ташкилотининг тарихий тажрибасига асосланади. Халқаро меҳнат ташкилоти 1919

Йилда, маълум даражада ижтимоий адолатсизлик туфайли юзага келган кескинлик туфайли сунъий равишда вужудга келтирилган дея баҳоланадиган Биринчи жаҳон урушидан сўнг ташкил топган. Ижтимоий адолатга эришишнинг энг муҳим воситаларидан бири халқаро меҳнат стандартлари бўлиб, ушбу стандартлар дунё халқларининг ходимлар соғлиги, хавфсизлиги ва иқтисодий истиқболлари эъзига иқтисодий ривожланишга кўмаклашишга мажбур қилинмасликларини кафолатлаши керак эди. Айтиш жоизки, мазкур ғоя бу борадаги янгича қараш эмас эди, бироқ уни ривожлантириш ва кенг ёйиш учун халқаро ҳуқуқий мақом зарур эди. 1919 йилда Халқаро меҳнат ташкилотининг тузилиши унинг институционал асоси бўлиб хизмат қилди. Бу эса меҳнат шарт-шароитларини халқаро битимлар орқали тартибга солиш мумкинлиги тўғрисида илк маротаба XIX асрнинг бошларида янграган қарашларни ҳаётга татбиқ этиш имконини берди. Мазкур қарашлар трансатлантика кул савдосига яқун ясаган халқаро шартномалар билан боғлиқ эди. Яъни қулчиликка қарши муваффақиятли ҳаракатлар тобора кучайиб, иш берувчилар ва ишчилар синфи ўртасида мунтазам мулоқотларни кўпайтирди. Натижада болалар меҳнатини, ҳаддан ташқари узоқ иш вақтини ва аёллар учун тунги ишни камайтиришга, охир-оқибатда, тўлиқ бекор қилишга эришилди. Бу 1919 йил охирида биринчи Халқаро меҳнат конференцияси томонидан Халқаро меҳнат ташкилотининг энг кекса конвенцияларидан айримлари қабул қилинишига асос бўлган мавзулар эди. Ушбу конвенциялардан биринчиси — саноат корхоналарида иш вақтининг кунига саккиз, ҳафтасига эса қирк саккиз соатгача чекланишига тегишли Конвенция ҳамон қонуний кучда ҳамда долзарбдир. “Бандлик ва ишсизлик тўғрисида”ги 2-сонли Конвенцияда эса меҳнатни ташкил этиш жараёнини назорат қилиш нафақат меҳнат биржаларига тегишли эканлиги, балки бу жараёнга иш берувчилар ташкилотлари ҳамда қасаба уюшмалари ҳам жалб этилиши кераклиги назарда тутилганлигидан бугун кўпчилик беҳабардир.

“Бандлик ва ишсизлик тўғрисида”ги 2-сонли Конвенция аслида миллий миқёсда уч томонлама ҳамкорликни назарда тутувчи биринчи ҳужжат бўлган. Шунга карамай, ҳукуматлар ҳамда иш берувчилар ва ходимлар вакиллари ўртасидаги институционал ҳамкорлик дастлабки икки ўн йиллик мобайнида, асосан, халқаро миқёсда амалга

оширилган. Миллий уч томонлама ҳамкорлик масаласи эса Иккинчи жаҳон урушида қатнашаётган демократик давлатлар кучларини мустаҳкамлашнинг муҳим омилига айланиб, янада долзарб мақом касб этди. Уруш йилларида, аниқроғи, 1941 йили Халқаро меҳнат ташкилоти томонидан Халқаро меҳнат конференциясини ўтказишга эришилди. Ушбу конференциянинг асосий мавзуи урушдан кейинги қайта қуришда уч томонлама ҳамкорлик ролини мустаҳкамлашдан иборат бўлди. Мазкур конференция хулосалари эса ҳам ходимлар ва менежмент ўртасидаги ҳамкорликни, ҳам меҳнат унумдорлигини рағбатлантириш каби элементларни ўз ичига олган Европа тикланиш дастурини ишлаб чиқишда муҳим роль ўйнади. Шундай қилиб, уч томонлама ҳамкорлик тамойили қарийб бир асрдан буён нафақат ҳар қандай инқироз даврида мувозанатли бошқарув воситаси, балки корхоналар равнақи ва ходимлар фаровонлигини таъминлаш, умуман, миллий тараққиёт воситаси сифатида ҳам инсониятга хизмат қилиб келаяпти.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги қайта тикланиш ва юксалиш жараёни ҳам меҳнат соҳасида фундаментал ҳуқуқларга тегишли асосий конвенцияларнинг яратилишига тўртки бўлди. Бирлашиш эркинлиги ҳамда жамоа музокараларини жорий этиш тўғрисидаги 87 ва 98-сонли Конвенциялар айнан ўша даврда — 1948/1949 йилларда қабул қилинган. Улардан кейин эркаклар ва аёлларга тенг ҳақ тўлаш тўғрисидаги 100-сонли Конвенция, мажбурий меҳнат тўғрисидаги 105-сонли Конвенция ва камситишлар тўғрисидаги 111-сонли Конвенция қабул қилинди. Кейинчалик ишга қабул қилиш учун минимал ёшга тегишли аввал қабул қилинган бир қатор Конвенциялар 138-сонли Конвенцияга бирлаштирилди. Ўз навбатида, у янада глобаллашган даврда болалар меҳнатининг энг ёмон шаклларини тугатиш тўғрисидаги 182-сонли Конвенция билан тўлдирилди. Тааллуқли равишда, “Болалар меҳнатининг энг ёмон шаклларини тугатиш тўғрисида”ги 182-сонли Конвенциянинг қабул қилиниши 1999 йили Муносиб меҳнат концепциясининг ишлаб чиқишига олиб келди. Барча қайд этилган конвенциялар муносиб меҳнатнинг халқаро ҳуқуқий асосини ташкил этади. Улар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан ҳам Халқаро меҳнат ташкилотининг инсон ҳуқуқлари бўйича конвенциялари сифатида баҳоланган. Ўтган йили ушбу ҳужжатлар одам савдосига қарши курашиш бўйича чора-тадбирларни назарда тутувчи “Мажбурий

меҳнат тўғрисида”ги 29-сонли асл Конвенцияга баённома билан бириктирилди. Бу эса жамиятимиз барча даражада ҳамда барча мамлакатлар ва минтақаларда тенг бошдан кечираётган глобаллашувнинг салбий ижтимоий таъсирлари билан шуғулланиш эҳтиёжи пайдо бўлганининг эътирофидир.

“Муносиб меҳнат” тушунчаси кенг камровли тушунча ҳисобланади. У бандликнинг жамиятлар учун ҳам, улардаги барча эркаклар ва аёллар учун ҳам жуда муҳимлигини эътироф этади. Шунингдек, у барчага фойдали бўлиш учун бандлик (иш билан таъминланганлик) муайян сифат мезонларига мувофиқ бўлиши кераклигини маъқуллайди. Масалан, ҳеч қандай мустаҳкам бойлик мажбурий меҳнат билан яратилиши мумкин эмас. Болалар меҳнати камбағалликни абадийлаштириш самарасига эга бўлиб, инсон салоҳияти ва жамият ривожига жиддий зарар етказди. Ҳуқуқларнинг чекланиши, камситилиш ҳам жамиятнинг сезиларли қисмидан ҳамда иқтисодиётнинг ижобий ривожланиш самараларидан маҳрум қилади. У ишга жойлашиш истиқболларини камайтиради ва жамиятдаги кескинликни оширади. Бирлашиш эркинлиги, жамоа музокараларини олиб бориш эркинлиги ҳамда ижтимоий мулоқот эса етук жамиятга ижтимоий адолатлилик шароитида иқтисодий ривожланишни қандай қилиб энг яхши тарзда таъминлаш тўғрисида доимий мулоқотга эга бўлишда ёрдам берадиган воситалар ҳисобланади.

Муносиб меҳнат концепцияси глобал иқтисодиётни бошқариш усуллари билан узвий боғлиқдир. 2002 йили Халқаро меҳнат ташкилоти томонидан глобаллашувнинг ижтимоий жиҳатлари бўйича нуфузли комиссия тузилиб, у икки йил мобайнида муносиб меҳнатни глобаллашган маҳсулотга ва меҳнат бозорларига татбиқ этишнинг гурли усулларини мониторинг қилган. Ушбу комиссиянинг энг муҳим хулосаларидан бири шу бўлдики, глобаллашув жараёнини бошқариш уйда бошланиши керак. Халқаро меҳнат ташкилотига аъзо ҳар бир мамлакатда қабул қилинган чора-тадбирлар одамларга яқин бўлиши даркор, чунки улар кўрқинчлари ва интилишлари билан биргалар. Одамлар доимо ўзлари яшайдиган ҳамда ишлайдиган жойда қўллаб-қувватланишга эҳтиёж сезадилар. Агар улар билан адолатли муносабатда бўлинса ва улар ҳам атрофдагиларнинг ўзларига нисбатан адолатли эканлигини кўрсалар, дунёда адолат ва иншонч мавжудлиги тўғрисида гапиришлари осон бўлади.

Бундай қараш инсон ҳуқуқларига ҳам тегишлидир. Одоб-ахлоқ доирасини белгилаш ва ҳуқуқларнинг таъминланиши иш жойида бошланиши керак. Масалан, иш жойида камситилишга ҳамда ҳуқуқлар чекланишига “йўқ” дейиш умуман жамиятда ҳурмат, чидамлилиқ ва очикликнинг рағбатлантирилишида муҳим омил ҳисобланади. Муносиб меҳнат адолатли глобаллашув билан ёнма-ён бормоқда. Муносиб меҳнатнинг мавжуд эмаслиги камбағалликни кучайтиради ҳамда экстремизм ва норозиликка етакловчи ижтимоий қатламларни юзага келтиради. Халқаро меҳнат ташкилотининг ўзига хос ваколати иш берувчилар, ходимлар ҳамда фуқаролик жамияти вакиллари ўз фикрларини эркин ва дадил ифодалай оладиган мамлакатлар бошқарувида асос бўладиган ижтимоий адолат тамойилларини белгилаш ва ўрнатишдан иборат бўлди. Халқаро меҳнат ташкилоти томонидан амалга оширилган ишлар эса иқтисодий тизимлар — глобал, миллий ва маҳаллий миқёсда — одоб-ахлоқ қашшоқлиги (вакууми)да ривожланмаслигини таъминлашда ҳал қилувчи омил бўлиб қолади.

Муносиб меҳнат ва адолатли глобаллашув тушунчаси бошқа барча халқаро анжуманларга қадар Халқаро меҳнат ташкилоти томонидан илк маротаба янграган ҳамда ҳаётга татбиқ этилган. Бу тушунчалар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси томонидан ҳам маъқулланган. Улар — бандлик, доимий ривожланиш, барқарорлик ва хавфсизлик ўртасидаги зарур алоқадан фойдаланадиган сиёсат учун муайян йўналиш ҳисобланади. Миллати, ирқи, сиёсий қарашлари ва диний эътиқодидан қатъи назар, сайёрамиздаги барча одамларнинг асосий орзу-умидларини қондирадиган комплекс ривожланишга ёрдам бериш учун маънавий, ижтимоий ва иқтисодий эҳтиёжлар бирга тўпланиши керак. Урғунинг айнан одамлар ва меҳнат томон силжиши эса барқарор, доимий ривожланиш учун яхши асос ҳисобланади. Бунинг оқибатида уларнинг интилишлари рўёбга чиқади ва фаровон ҳаёт кечиришлари учун зарур маблағлар кафолатланади.

1.2. “Меҳнат муҳофазаси” фанининг мақсади, предмети, вазифалари ва бошқа фанлар билан алоқадорлиги

Бевосита ана шундай жараён натижасида инсон табиий ва ишлаб чиқариш омилларига дуч келади. Бу омиллар унинг соғлиги ҳамда меҳнат салоҳиятига ёки ижобий ёхуд кўпроқ

салбий таъсир кўрсатади. Бу омилларнинг таъсири меҳнат шароитлари тушунчаси асосини ташкил этади. Ана шу шароитларни мақбуллаштириш учун эса меҳнатни муҳофаза қилиш тизими яратилади.

Меҳнат фаолияти алоҳида тизим ҳисобланиб, уч қисмдан: меҳнат предметлари, меҳнат воситалари ҳамда меҳнат жараёнида меҳнат воситалари ёрдамида предметларни маҳсулотларга айлантирадиган меҳнат субъектлари сифатидаги инсонлардан иборатдир.

Меҳнат предметлари — инсон меҳнати сарфланадиган объект бўлиб, унга табиий моддалар киради.

Меҳнат воситалари — ишлаб чиқаришда меҳнат предметларига таъсир кўрсатишда инсон фойдаланадиган воситалардир. Меҳнат воситаларига ишлаб чиқариш жараёни учун зарур бўлган ҳамма моддий шароитлар: машина ҳамда ускуналар, асбоб ва мосламалар, корхона биноси, шу бино жойлашган ер, алоқа, юк ташиш воситалари ҳамда ҳоказолар киради. Одамлар уларга меҳнат воситалари ёрдамида таъсир кўрсатиб, шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш мақсадларида фойдаланадилар.

Меҳнат предметларига кам сарф билан сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришга ёрдам берадиган талаблар қўйилади. Бундан ташқари, меҳнат предметлари ходимлар учун хавфсиз меҳнат шароитларини таъминлаши, инсон ҳаётига салбий экологик таъсир кўрсатилишини истисно этиши керак.

Меҳнат воситалари меҳнат жараёнини енгиллаштиришни таъминлаши, меҳнат унумдор бўлишига, яъни меҳнат самарадорлигини оширишга хизмат қилиши лозим. Шу билан бир қаторда, меҳнат курулларининг жамлама хусусиятлари инсонга мос бўлиши, яъни меҳнат жараёни оғир кечмаслиги, ходимлар чарчаб қолмаслиги, уларга жароҳат етмаслиги ва ҳоказоларни таъминлаши керак.

Бундан ташқари, меҳнат жараёнида ходимнинг иш қобилияти ва соғлиғига таъсир кўрсатувчи кўп миқдорда ташқи ишлаб чиқариш ҳамда ноишлаб чиқариш омиллари мавжуд. Бу омиллар *меҳнат шароитлари* деб аталади. Ноқулай меҳнат шароитлари ходимнинг меҳнат фаолияти давомида самарали меҳнат қилишига халакит бериб, соғлиғига салбий таъсир кўрсатишдан ташқари,

унинг қобилиятини ва билимларини тўла намоён этиши, бу билан жамият бойлигини кўпайтиришга кўпроқ ҳисса қўшишига ҳам тўсқинлик қилади.

Меҳнат иқтисодий мазмунга эга бўлиши билан бир қаторда, ижтимоий ҳодиса ҳам ҳисобланади. Бунга шахснинг эҳтиёжлари, мотивлари, кадриятлари, касбий тайёргарлиги, жамоадаги психологик муносабатлар киради. Ушбу омиллар орасида шахсий манфаатдорлик, меҳнат фаолиятини рағбатлантирувчи мотивация, ходимнинг ижтимоий-меҳнат муносабатлари тизимидаги мақоми алоҳида ўрин тутади.

Шундай экан, *меҳнат фақат иқтисодий эмас, балки ижтимоий категория ҳам ҳисобланади.* Меҳнат жараёнида муайян ижтимоий-меҳнат муносабатлари тизими шаклланади. Мазкур тизим ижтимоий муносабатлар негизи ҳисобланади ҳамда умуман, иқтисодиёт, шунингдек, минтақа, корхона ва алоҳида шахс даражасида намоён бўлади. Шу билан бирга, меҳнат негизида психологик ҳамда физиологик жараёнлар ҳам ётади. Шунинг учун инсон меҳнати самарадорлигини ошириш вазифаларини ҳал этиш мақсадида одамнинг меҳнат фаолияти ва бу меҳнат фаолияти жараёнидаги функциясини ўрганиш зарур.

Бир гуруҳ олимлар меҳнат таърифини умумлаштирган ҳолда “Меҳнат бир йўла ҳам инсоннинг табиат билан ўзаро ҳамкорликдаги фаолияти бўлиб, бу фаолият натижасида турли неъматлар яратилади ва инсоннинг ташқи муҳитга мослашиши рўй беради; ҳам унинг қатнашчилари ўртасидаги муайян муносабатлар бўлиб, бунинг натижасида ҳам ташқи муҳитга, ҳам бевосита инсон табиатига таъсир кўрсатилади”⁸, деган хулоса чиқарадилар.

Меҳнат, шунингдек, ҳозирги кунда олимлар эътироф этишаётганидек, ишлаб чиқариш омили сифатида ноёб ҳодиса бўлиб, уни тадқиқ этиш учун алоҳида ёндашув талаб қилинади. Бироқ меҳнатнинг ишлаб чиқариш омили сифатида ўзига хос хусусиятлари мавжудлиги сабабли уни инсон фаолиятининг бутун қирраларини ҳисобга олган ҳолда таҳлил этиш керак.

Мазкур коидадан келиб чиққан ҳолда, меҳнатнинг қувват сарфлаш билан боғлиқ бошқа бир хусусиятини ҳам назарда тутиш керак бўлади. Лекин бу ҳамиша ҳам иқтисодиёт фанининг диққат-

⁸ Одетов Ю.Г., Руденко Г.Г., Бабинина Л.С. Экономика труда: Учебник. Том 1. М.: Альфа-Пресс, 2007, с. 81.

этиборида турмаслигини айтиш лозим. Меҳнат жараёнида инсоннинг асаб, ақлий ва жисмоний қуввати сарфланади. Ушбу қувват сарфи турли ишлаб чиқариш ҳамда шахсий омилларга боғлиқдир. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бирлигига қанча кам қувват сарфланса, бу меҳнат самарадорлигини шунча оширишга, айти пайтда инсон салоҳиятидан самарали фойдаланишга хизмат қилади.

Шундай экан, биз меҳнат фаолияти билан машғул инсонни ташки муҳит салбий таъсиридан сақлаш, муҳофаза этиш, унинг ҳаёти ва соғлиғи борасида ғамхўрлик кўрсатиш зарур, деган хулосага келамиз. Буларнинг ҳаммаси хозирги даврда “*Меҳнатни муҳофаза қилиш*” атамаси билан номланади. “Меҳнат муҳофазаси — инсоннинг меҳнат жараёнидаги хавфсизлиги, сиҳат-саломатлиги ва иш қобилиятининг сақланишига қаратилган тадбирлардир”⁹.

Ижтимоий-иқтисодий умумий тизимида, жумладан меҳнат муносабатларида меҳнат муҳофазаси алоҳида ўрин тутади. Меҳнатни муҳофаза қилиш меҳнатнинг турли хусусиятлари билан узвий боғлиқлиги билан изоҳланади. Жумладан, улар қуйидагилардан иборатдир:

— **иқтисодий**: аҳолининг иш билан бандлиги, меҳнатга ҳақ тўлаш ва моддий рағбатлантириш, меҳнат унумдорлиги, меҳнатни ташкил этиш ҳамда меъёрлаштириш ва ҳоказолар;

— **техник-технологик**: техник жиҳозлаш, ишлаб чиқариш ва меҳнат жараёнининг технологияси, энергия билан таъминлаш, техника хавфсизлиги ва ҳоказолар;

— **ижтимоий**: меҳнатнинг мазмуни, жозибадорлиги ҳамда мотивацияси, меҳнат жамоаси аъзоларининг ўзаро муносабатлари, манфаатларнинг мувофиқлиги ва ҳоказолар;

— **психологик**: меҳнатнинг оғирлиги, тигизлиги, санитария-гигиена шароитлари ва ҳоказолар;

— **ҳуқуқий**: меҳнат муносабатларининг, жумладан, меҳнатни муҳофаза қилишнинг ҳам қонун йўли билан тартибга солиниши ва ҳоказолар;

— **ташқилий-бошқарув**: меҳнатни бошқариш органларини шакллантириш, субъектлар: ходимлар, иш берувчилар ва давлатнинг ўзаро муносабатларини тартибга солиш.

⁹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. -5-жилд. Тошкент: ЎзМЭ, 2003. 631-бет.

“Меҳнат муҳофазаси” фанининг предмети бўлиб, кишилар меҳнат қилаётган муҳитнинг ташкилий-техникавий, санитария-гигиеник ва ижтимоий шароитида, шунингдек, техника хавфсизлиги, ишлаб чиқариш санитарияси, меҳнат гигиенаси ҳамда меҳнат ҳимояси қонун-қоидалари бузилмаслигини таъминлайдиган ташкилий-техникавий, санитария-гигиеник ва ҳуқуқий бир чора-тадбирлар тизими ҳисобланади.

Ташкилий чора-тадбирларга хавфсиз меҳнат қилиш усулларини жорий этиш, ишчилар учун техника хавфсизлиги бўйича плакатлар тайёрлаш, турли хавфлардан кишиларни огоҳлантирувчи белгилар қўйиш, инсон учун хавфли бўлган зоналарда, машиналарда ишлашни тақиқлайдиган ёзувлар ёзиш, техника хавфсизлиги бўйича бурчаклар ёки хоналар ташкил қилиш каби бир қатор чора-тадбирлар қиради.

Ташкилий чора-тадбирларнинг яна бир асосий қисми, бу — Давлат назорати ва ижтимоий назорат бўлиб, улар меҳнат ҳимояси қонун ҳамда қоидаларнинг бузилмаслигини назорат қилиб турадилар.

Техникавий чора-тадбирларга энг биринчи навбатда, ишлаб чиқаришга техника хавфсизлигини таъминлайдиган техникани жорий қилиш қиради. Бу техника билан боғлиқ талаблар бўлиб, уларга қуйидагилар қиради: кишиларни хавфли зонадан ажратиб турадиган ҳар хил тўсиқлар, қўриқловчи мосламалар, сигнализациялар ўрнатиш, масофадан туриб бошқариш, шахсий ҳимоя қуроллари ва бошқалар.

Ҳуқуқий чора-тадбирлар. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Меҳнат кодекси ҳамда давлатимиз раҳбарининг Фармон ва қарорлари, Ҳукумат қарорларига таянган ҳолда, корхона ҳамда ташкилот лойиҳалари ва ишлаб чиқариш-санитария нормалари асосида меҳнатни муҳофаза қилишнинг меъёрий асослари ишлаб чиқилади. Шунингдек, меҳнат шароити нормал шароитдан фарқ қилувчи корхоналар, иш жойлари ва касблар рўйхати тузилиб, уларга қисқартирилган иш куни, қўшимча иш ҳақи, қўшимча таътиллار, эрта нафақага чиқиш, санаторий ҳамда оромгоҳларда бепул даволаниш ҳуқуқи ва бошқа бир қанча имтиёзлар берилади ҳамда шу орқали маълум ижтимоий шароит яратилади. Ижтимоий шароит ишлаб чиқариш гуруҳида ижтимоий иқлимнинг яхшиланиши билан боғлиқдир.

Меҳнат муҳофазасини яхшилаш маълум бир вазифаларнинг бажарилишини тақозо этади. Улар куйидагилардан иборат:

1. Ишлаб чиқариш муҳити омиллари орасидан оптимал нисбатини топиб, ишлаб чиқариш қуролларининг мана шу ривожланган даражасида уларнинг инсон танасига ёки меҳнат қилиш қобилиятига салбий таъсир кўрсатишини имкон қадар камайтириш.

2. Ҳар бир салбий омилнинг таъсир даражасини аниқлаш, уларнинг инсон саломатлигини бузмаслигини назорат қилиб туриш.

3. Корхона персонали ва унинг атрофидаги кишилар хавфсизлигини таъминлаш.

4. Бозор иқтисодиёти амал қилаётган бугунги кунда фан-техниканинг янги ютуқларидан фойдаланган ҳолда, ишлаб чиқаришга меҳнат шароитини соғломлаштирадиган аниқ чора-тадбирларни жорий этиш.

5. Салбий омилларнинг таъсир даражасини йўқотадиган ёки камайтирадиган самарали техник ҳимоя қуролларидан кенгрок фойдаланиш.

6. Режалаштирилаётган ва амалга оширилётган меҳнат шароитини яхшилайдиган чора-тадбирларнинг иқтисодий самарали усулларини топиш.

Юқорида кўрсатиб ўтилган вазифалардан кўриниб турибдики, меҳнатни муҳофаза қилиш ишлари марказида жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи, яъни инсон ва унинг соғлигини, меҳнат қобилиятини сақлашдек устувор мақсад ётибди.

Меҳнатни муҳофаза қилишнинг илмий фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши доимо турли фанлар: иқтисодиёт, ҳуқуқ, математика, социология, психология ва бошқа фанларнинг ютуқларига таянган. Фаннинг бу соҳалари ривожланиб боргани сайин тадқиқотчилар, шунингдек, амалиётчилар меҳнат фаолияти учун хавфсиз шароитлар яратишда тобора кўпроқ имкониятларга эга бўлмоқдалар.

Меҳнатни муҳофаза қилиш инсон организмга ишлаб чиқариш муҳити салбий таъсирининг олдини олишга, шунингдек, ноқулай шароитларда меҳнат билан банд бўлган ходимларни ижтимоий муҳофаза қилишга қаратилган тадбирларни шакллантиришга даъват этилган ташкилий, техник ва моддий воситаларни яратиш бўйича фан соҳаси ҳамда амалий фаолиятидир.

Меҳнатни муҳофаза қилиш фан сифатида социология, айниқса, унинг узвий тармоғи ҳисобланган меҳнат социологияси билан ҳамма ҳам боғлиқдир. Меҳнат социологияси меҳнат фаолиятини, бир томондан, инсоннинг ижтимоий турмушга таъсирини, иккинчи томондан, ижтимоий муносабатларнинг меҳнат фаолиятига таъсирини ижтимоий воқеа сифатида тадқиқ этади. У меҳнат фаолиятининг умумий моҳияти, ижтимоий ўрни ва ижтимоий ролига аниқлик киритади, инсонларнинг ўзаро меҳнат фаолияти жараёнида таркиб топадиган муносабатларини ўрганади. Ана шундай муносабатлар жараёнида ходим ҳам муайян иқтисодий муносабатлар маҳсули, ҳам умуман жамиятда таркиб топган муносабатлар таъсирида шаклланадиган муайян эҳтиёжларни кўрсатувчи фаолият субъекти сифатида ўрганади.

Социологиянинг меҳнатни муҳофаза қилишга бевосита алоқадорлиги меҳнат муҳофазасига тааллуқли барча муаммоларни тартибга солишга қаратилган қонунчилик ва норматив-ҳуқуқий асос, имтиёзлар ва компенсациялар, касбий хавфларни суғурталаш тизимини шакллантириш, шунингдек, меҳнат муҳофазасига тааллуқли қонунлар, тартиб ва қоидаларга риоя этмаслик учун жавобгарлик чораларини ишлаб чиқишда намоён бўлади.

Меҳнатни муҳофаза қилишнинг психология фани, жумладан, меҳнат психологияси билан ўзаро боғлиқлиги инсон психикаси ҳамда унинг меҳнатга муносабати талаблари тадқиқ этилишида кўринади. Меҳнат психологияси инсоннинг қобилияти, иродаси, бошқа психик хусусиятларини ўрганадиган экан, бу билан унинг амалий фазилатлари, қийинчиликларни енга олиши, мақсадга эришишдаги қатъияти ва ҳоказоларни ҳам аниқлайди. Психология ходимнинг меҳнат жамоасида ўзаро ҳамкорликда ишлашга қобилиятини билишда ҳам муҳим роль ўйнайди.

Меҳнат физиологияси фани ҳам меҳнат муҳофазаси билан узвий боғлиқдир. Меҳнат физиологияси физиологик жараёнлар кечиши қонуниятини ҳамда инсоннинг меҳнат фаолиятида уларни тартибга солиш хусусиятларини ўрганади. Меҳнатнинг инсон организми асаб, мушак, юрак-қон томир ва бошқа қисмларига таъсири ҳамда бу таъсирнинг меҳнат жараёни ва натижасига тескари таъсирини тадқиқ этади.

Навбатдаги фан — меҳнат гигиенаси ҳам меҳнат муҳофазасига бевосита алоқадор, чунки бу фан меҳнат жараёни ва

ишлаб чиқариш мухитининг инсон организмига таъсирини ўрганади. У, шунингдек, қулай меҳнат шароитларини таъминлаш нормативлари ва тадбирлар тизимини ҳамда касб касалликларининг олдини олиш йўллариини ишлаб чиқиш билан шуғулланади.

Меҳнат муҳофазаси билан бу соҳа учун яна бир жуда муҳим фан — меҳнатни ташкил этиш бевосита алоқадордир (нима учундир ҳозирги пайтда унинг аввалги номи — “меҳнатни илмий ташкил этиш” ёддан кўтарилган).

Меҳнатни ташкил этиш — назария ва амалиётга асосланган ҳамда корхонада иш жараёни унсурлари тартиби ва принципларидир. Меҳнатни ташкил этишнинг қуйидаги вазифалари фарқланади:

— иқтисодий вазифалар — миллий иқтисодиётда инсон ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда унинг сифатини ошириш;

— санитар-гигиена ва психологик-физиологик вазифалар ҳамда ходимларнинг соғлигини муҳофаза қилиш, меҳнат шароитларининг белгиланган стандарт ҳамда нормативларга мослигини таъминлаш;

— ижтимоий вазифалар — меҳнатнинг мазмуни, унинг ижодийлиги, ходимларнинг маънавий камол топишини ривожлантириш, уларнинг ижтимоий муҳофазасини ташкил этиш;

— ташкилий вазифалар — ҳар бир ишни ташкил этишда эргономик талабларга мувофиқликни таъминлаш.¹⁰

Бу фан меҳнатнинг энг муҳим хусусиятлари — кадрларни танлаш ва уларни касбий тайёрлаш, меҳнат тақсимооти ҳамда кооперацияси, иш жойларини ташкил этиш ва уларга хизмат кўрсатиш, меҳнатни нормалаш, меҳнатни рағбатлантириш муаммолари билан шуғулланади.

Кейинги йилларда “Персонални бошқариш” фани оммалашмоқда. Бу фан ҳам инсоннинг, ҳам умуман корxonанинг манфаатларини кўзлаган ҳолда, ходим имкониятларидан самарали фойдаланишни таъминлашга қаратилган ташкилий ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий муносабатлар тизимини тадқиқ этади. Персонални бошқариш фани кадрлар сиёсати усуллари ва жараёнларидан фойдаланиш ҳамда уларни такомиллаштириш

¹⁰ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5-жилд. Тошкент: ЎзМЭ, 2003, 637-бет.

орқали персонални танлаш, жой-жойига қўйиш, ўқитиш, баҳолаш ва рағбатлантириш муаммолари билан шуғулланади.

Хуқуқшунослик фани тармоқларидан бири — меҳнат ҳуқуқи меҳнатни муҳофаза қилишнинг қўплаб масалаларини ҳал этишга қаратилган. Меҳнат ҳуқуқи ходимлар, иш берувчилар, касаба уюшмалари ва давлатнинг умуман, меҳнат соҳасида, шу жумладан, меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида ҳам меҳнат муносабатларини тартибга солишга йўналтирилган ҳуқуқий нормаларни тайёрлаш, нашр этиш ва уларнинг ижросини назорат қилишни таъминлайди. Корхоналар ходимларининг ижтимоий ва меҳнат муносабатлари: фуқароларнинг меҳнат соҳасидаги асосий ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари, ходимлар ва иш берувчилар ўртасидаги жамоа-шартнома муносабатлари масалалари, иш вақти ҳамда дам олиш вақтини тартибга солиш, меҳнатга ҳақ тўлаш ва меҳнатни нормалаш, ходимларнинг асосий кафолатлари ҳамда уларга компенсациялар бериш, меҳнат интизоми, меҳнатни муҳофаза қилиш муаммолари меҳнат ҳуқуқининг предмети ҳисобланади. Меҳнат ҳуқуқи, шунингдек, ишлаб чиқариш, меҳнат ва иш шароити, ижтимоий суғурталаш, етказилган моддий зарарни қоплаш, меҳнат низолари ҳамда баҳслари масалаларини ҳал этиш бўйича ходимлар билан касаба уюшмалари ўртасидаги муносабатларни ҳам тартибга солади. Меҳнатни муҳофаза қилиш фани юқорида қайд этилган илм-фан соҳалари билан бир қаторда, математика, ахборот технологиялари, табиий, муҳандислик, техника ва ҳоказо фанлар билан ҳам ўзаро боғлиқ (1.1-расм).

Ушбу фанлар меҳнатни муҳофаза қилишни бошқариш тизимида мазкур соҳадаги ишларнинг аҳволи тўғрисидаги ахборотларни тўплаш ва қайта ишлаш, меҳнат хавфсизлигини таъминлаш бўйича параметрлар ҳамда нормативлар хусусиятларини белгилаш, уларни амалга ошириш тадбирларини ишлаб чиқиш, бу тадбирларнинг самарадорлигини таъминлайдиган ҳисоб-китобларни амалга ошириш, меҳнатни муҳофаза қилишни бошқаришни янада такомиллаштириш бўйича истиқболли йўналишларни белгилаш ҳамда прогнозлашда ёрдам беради.

Илм-фан соҳасидаги кўпгина ютуқлар инсонларнинг, шу жумладан, меҳнат фаолияти билан машғул кишиларнинг соғлиғи ҳамда ҳаётини муҳофаза қилиш ишига улкан ҳисса қўшмоқда.

1.1-расм. Меҳнатни муҳофаза қилиш фанининг илм-фаннинг бошқа соҳалари билан боғлиқлиги

Шу билан бир қаторда, ҳали илм-фан соҳасида эришилган натижаларнинг ҳаммаси юқорида қайд этилган жуда муҳим мақсад йўлида амалиётга тўлиқ жорий қилинаётгани йўқ. Лекин илм-фаннинг турли соҳасидаги олимларнинг меҳнат муҳофазаси масалалари билан шуғулланадиган мутахассислар билан яқиндан ҳамкорлик қилишлари мазкур камчиликларга барҳам бериш ҳамда меҳнат хавфсизлигини таъминлашда илм-фан соҳасидаги энг сўнгги янгилликларни амалиётга собитқадамлик ва тезкорлик

билан жорий этишга хизмат қилаётганлиги эътиборга моликдир.

Шундай қилиб, меҳнатни муҳофаза қилиш муаммолари жуда хилма-хил бўлиб, ижтимоий-меҳнат муносабатларининг иқтисодий, техник-технологик, ташкилий, ижтимоий-психологик элементлари жамламаси ҳисобланади. Улар меҳнат жараёнида иштирок этаётган субъектларнинг ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро ҳамкорлигини объектив жиҳатдан акс эттиради. Меҳнат жараёни иштирокчилари ўртасидаги ижтимоий-меҳнат муносабатлари ходимлар меҳнат фаолияти туфайли ташкил топади. Уларнинг бу саъй-ҳаракатлари ходимлар эҳтиёжлари, манфаатлари, қадриятлари, меҳнат фаолияти хусусиятлари таъсири асосида шаклланади. Ижтимоий-меҳнат муносабатларини шакллантиришда ижтимоий-иқтисодий фаолият барча тури (меҳнат, миграция, истеъмол, тақсимот ва айрибошлаш) ўртасида ходимларнинг меҳнат ва касб фаолияти энг муҳими ҳисобланади.

1.3. Меҳнат хавфсизлиги психологияси

Ҳар йили ишлаб чиқаришда жароҳатланишнинг олдини олиш учун юз миллион сўмлаб маблағ сарфланади, бироқ кўпгина корхоналарда бундай нохуш ҳолнинг жиддий пасайиши сезилмаяпти. Бинобарин, мазкур муаммо билан курашишнинг бошқа усулларини излаш керак. Бахтсиз ходиса юз берган шароитларни текшириш шуни кўрсатадики, унинг содир бўлишига кўпинча жабрланувчининг шахсий сифатларидаги етишмовчилик сабаб бўлар экан.

Ишлаб чиқариш жараёнини тўғри ташкил этишда ишловчига боғлиқ бўлган психологик омиллар алоҳида аҳамиятга эгадир. Шу нуқтан назардан, меҳнат хавфсизлиги психологиясининг асосий жиҳатларини кўриб чиқамиз.

1. Меҳнат хавфсизлиги ишловчининг жисмоний ва биологик сифатларининг катта комплексига боғлиқ бўлиб, унга ишловчининг хатти-ҳаракатларида унинг профессионал билими ва уқуви меҳнат хавфсизлиги талаблари билан органик уйғунлашиб кетганида эришиш мумкин. Бунда хавфсизлик техникаси талаблари ортикча юклама бўлмасдан, ишни бажаришнинг барча техникавий босқичига гармоник сингиб кетиши лозим. Бажарилиши хавфсиз бўлган ишни яхши иш деса бўлади, лекин бунинг учун уқув керак. Янги ишчиларни қабул қилишда асосий эътиборни уларнинг ўз

касбларини тўғри танлаши ва ишнинг хавфсиз жиҳатларини оқилона ўзлаштиришларига қаратиш лозим.

Ишловчиларнинг хатти-ҳаракатида интизомнинг мустаҳкамлиги ва ўзини тута билишига эришиш ҳам асосий омиллардан биридир. Бу кўшимча назоратсиз хавфсизлик техникаси талабларини тизимли равишда бажаришда намоён бўлади. Ишловчиларни юз берган бахтсиз ҳодисалар ва уларнинг оқибатлари билан таништиришда содир бўлиш сабабларини батафсил тушунтириш ва орқали унинг олдини олиш йўлларини кўрсатиш лозим. Амалда эса, таассуфки, асосан, бахтсиз ҳодисалар юз берган ҳолат ва унинг сабабларини тушунтиришда ишловчиларни кўпроқ кўрқитиш учун барча имкониятдан фойдаланишга ҳаракат қилади. Бу эса, ўз навбатида, баъзи кишиларда ожизлик ҳолатини туғдириб, ишда асабларнинг ортикча бузилишига олиб келади. Бахтсиз ҳодиса ҳақида акт тузишда (II-1 форма бўйича) “бахтсиз ҳодиса юз берган ҳолат” устунда жароҳатланувчи ва у билан бирга ишлаган кишиларнинг характери ҳамда бошқа сифатларининг асосий томонларини кенг очиб бериш, уларда шу пайтда темперамент қандай намоён бўлганлигини ёритиш керак. Чунки темперамент шахснинг психология шуғулланадиган асосий шахсий хусусиятларидан биридир. Смена бошланишидан аввал мастер ёки смена бошлиғи ишни тақсимлаётганда, унинг барча гомонини, гарчи топшириқ қанчалик оғир бўлмасин, очиб кўрсатиши ва одамлар онгига етказиши (чунки смена вақтида топшириқнинг ўзгартирилиши, унинг юк ташиш-ортиш ишларига ўтказилиши, электр пайвандчилар ва бошқаларга ёрдамчи қилиб юборилиши ишловчига ёмон таъсир кўрсатади), шу билан меҳнат фаолияти кайфиятини вужудга келтириши, одамларнинг руҳий-психологик кайфиятини бажарилиши керак бўлган ишга тайёрлаши лозим.

2. Техникавий камчиликларнинг таъсири. Инсоннинг психик ҳаёти, асосан, ташқи муҳитга боғлиқ ва ишни бажариш пайтида ҳар қандай шахснинг мазкур муҳит билан ўзаро муносабатга киришиши ишлаб чиқаришдаги зарарли омилларнинг инсон руҳияти ва саломатлигига салбий таъсир кўрсатишига олиб келади.

Бу зарарли омилларга қуйидагилар киради:

- газ ва чанг билан ифлосланганлик;
- ёмон ёритилганлик;
- жуда паст (-4 — -6С ёки бундан ҳам паст) ва жуда юқори (+32С дан юқори) температура;

— шовқин (айниқса, бир меъёрдаги шовқин).

Бу омиллар ишловчининг тез чарчаши, диққат-эътиборнинг чалғиши ва сергакликнинг йўқолиши каби салбий ҳолатларга олиб келади, булар эса тажрибасизлик (айниқса, иш стажи бир йилдан кам бўлган ишчиларда) ва эҳтиётсизлик билан уйғунлашиб, натижада бахтсиз ходиса юз беришига сабаб бўлиши ҳеч гап эмас.

3. Ишловчиларнинг жароҳатланишига сабаб бўлувчи шахсий сифатлари. Ишга қабул қилишда аксарият касбдаги кишилар учун мажбурий бўлган тиббий кўриқдан ўтказиш вақтида ишга қабул қилинаётган кишининг шахсий сифатларини, шунингдек, унинг соғлиғидаги жароҳатланишга олиб келишни кучайтирадиган етишмовчиликларни комплекс равишда ҳисобга олиш зарур. Буларга қуйидагилар киради:

1) касаллик характериға ёки шунга яқин ҳолатга эга бўлган асаб тизими ёхуд бошқа органлардаги доимий функционал ўзгаришлар.

2) сезги органларининг турли камчиликлари, кўришнинг қисман йўқотилиши, гаранглик ва ҳ.к.

3) асаб тизимининг юқори бўлимларидаги сенсорлар ва ҳаракатлантирувчи марказлар ўртасидаги боғлиқликнинг бузилиши.

4) ҳаракатларнинг мослашувидаги нуқсонлар (эпчилмаслик, ишончсиз ҳаракатлар).

5) эмоционал жараёнларнинг мувозанатлашмаганлиги (хурсандчилик ва жаҳлнинг алмашинуви, арзимаган ташқи таъсирларга дарҳол берилиши), булар енгилтаклик, ўйламасдан иш қилиш, шошмашошарликда намоён бўлади.

6) алкоголь ичимликлар ва гиёҳвандлик моддаларига ружу кўйиш.

7) ишдан кўнгил тўлмаслик ва унга қизиқишнинг йўқлиги, бундан эса ҳардамхаёллик, диққатнинг йўқолиши келиб чиқади.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса келиб чиқадики, тиббий кўриқнинг салбий хулосасига ёки бажараётган ишга ўзининг шахсий хислатлари мос келмаслигига (пассивлик, босиқмаслик, ҳаддан ташқари ҳаракатчанлик ва ҳ.к.) қарамасдан ишга кирган киши бошқаларга нисбатан бахтсиз ходисага учрашига доимо ўзи сабабчи бўлади.

Шахс маънавий бузилишининг айрим белгилари баъзан тамагирлик, амалпарастлик каби шаклларда намоён бўлади. бу билан эса сафсатабозлик, кўзбўямачилик, кўз-кўз қилиш, хавфсизлик

нормалари ҳамда қоидаларига ҳурматсизлик билан муносабатда бўлиш ва бошқа омиллар чамбарчас боғланган.

Бригада, смена, участка, цехда ишчилар ва муҳандис-техник ходимлар учун хавфсизлик қоидаларига амал қилишнинг ягона муносабати ишлаб чиқилган бўлиши шарт. Ҳаттоки, битта участканинг турли смена ва бригадалари учун бир қарашда тушунарли бўлган хавфсиз техникаси бўйича плакатларнинг, қоида бузишнинг турларига қараб, ҳар хилларидан фойдаланиш керак. Энг муҳими, хавфсизлик техникаси қоидаларини бузиш ҳолларининг биронтасини ҳам жазосиз қолдирмаслик ва ўтказиб юбормаслик керак. Бундай ҳолга йўл қўйгани учун хоҳ ишчи бўлсин, хоҳ муҳандис-техник ходим бўлсин, жиддий жавобгарликка тортилиши лозим. Хавфсизлик қоидаларига риоя этилишини доимо ва қатъий, ҳар қандай шароитда, ҳеч кимга нисбатан истисносиз назорат қилиш керак. Чунки узок вақт бахтсиз ҳодисага учрамай, лекин камдан-кам бўлса ҳам, кичик қоида бузишларига йўл қўядиган одам қачондир шу қоида бузишнинг жабрланувчиси бўлиб қолиши муқаррар.

Қисқача хулосалар

Меҳнатни муҳофоза қилиш — бу тегишли қонун ва бошқа меъёрий ҳужжатлар асосида амал қилувчи, инсоннинг меҳнат жараёнидаги хавфсизлиги, сиҳат-саломатлиги ҳамда иш қобилияти сақланишини таъминлашга қаратилган ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, техникавий, санитария-гигиена ва даволаш-профилактика тадбирлари ҳамда воситалари тизимидан иборат.

Меҳнат шароитлари ишчи кучидан рационал фойдаланишни таъминлайдиган техникавий ва ташкилий тадбирлар мажмуини кўзда тутади. Меҳнат шароитларини яхшилаш тадбирлари меҳнатнинг яқуний натижаларига, ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ва унинг самарадорлигини оширишга катта таъсир кўрсатади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Меҳнат муҳофазаси тушунчасига изоҳ беринг.
2. Муносиб меҳнат деганда нима тушунилади?
3. Меҳнат муҳофазаси фанининг мақсади ва предмети нималардан иборат?
4. Меҳнатни муҳофаза қилиш фанининг вазифалари нималардан иборат?

5. Меҳнат муҳофазаси фанининг бошқа фанлар билан алоқадорлигини тушунтириб беринг?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 13 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-2810-сон Фармони. //www.lex.uz

3. “Уй меҳнаткашларнинг муносиб меҳнати тўғрисида”ги 2011 йилги 189-сонли Конвенция // Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. – Т: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. //www.lex.uz

4. Адамчук В.В. Экономика и социология труда / В.В. Адамчук, О.В.Ромашов, М.Е.Сорокина- М: ЮНИТИ, 2001.

5. Абдурахманов О.К. Управление охраной труда в условиях рыночной экономики. М., 2008. С.122.

6. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. Дарслик. -Т.: Меҳнат, 2009. 400 б.

7. Андреев С.В. Охрана труда от “А” до “Я”. Практическое пособие. Вкп 2. М.: Альфа-пресс, 2004. С. 49.

8. Баранов Н.И. Охрана труда. Учебное пособие. Клип.ОЛС Комплект, 2002.

9. Джарм Гхай. Достойный труд: понятие и показатели // Международный обзор труда. 2003. Т.142. № 1-2. С.3.

2-боб. МЕҲНАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШДА МЕҲНАТ ШАРОИТЛАРИ

2.1. “Меҳнат муҳофазаси” ва “меҳнат шароитлари” тушунчаларининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва уларнинг амалиётда қўлланиши генезиси

Меҳнат фаолияти жараёнида инсонга кўпгина ички ҳамда ташқи омиллар таъсир кўрсатади. Энг аввало, бу ишлаб чиқариш техника омиллари: меҳнат жараёни амалга ошириладиган бино ва иншоотлар, ишлаб чиқариш операцияларини бажаришда қўлланиладиган техника ҳамда технологиялардир. Улар, бир томондан, ишлаб чиқариш жараёнига ижобий таъсир кўрсатиб, меҳнат жараёнини бажаришни енгиллаштиради. Шу билан бирга, улар ходим ҳаёти ва соғлиғига салбий таъсир кўрсатадиган ортиқча шовқин, вибрацияни келтириб чиқаради, турли шикастланишлар етиши хавфини туғдиради.

Омилларнинг бошқа бир турлари ишлаб чиқаришда ишлатиладиган хом ашё, материаллар, ёнилғи, яримтайёр маҳсулотлардир. Улар чанг чиқариши, турли нурланишлар, захарли газлар, радиация ҳамда ҳоказолар орқали ходим соғлиғига салбий таъсир кўрсатади.

Ишлаб чиқаришдаги микроиклим: ҳарорат, ҳаво оқими, унинг намлиги ҳам персонал меҳнат қобилиятига салбий таъсир ўтказиши мумкин. Бундан ташқари, инсон организмга салбий таъсир кўрсатадиган яна кўплаб унсурлар: иш жойининг яхши ёритилмаганлиги, бактерия ва вируслар тарқалиши, иш жараёнида жисмоний, рухий зўриқиш ҳамда ҳоказолар ҳам мавжуд.

Бу омиллар инсоннинг меҳнат фаолиятига, шунингдек, ҳаётига салбий таъсир килади, унинг касалланишига, ҳатто ўлимига сабаб бўлиши мумкин. Шундай экан, мазкур салбий омилларнинг инсон соғлиғига таъсирини бартараф этиш ёки камайтириш йўллари ва воситаларини излаш, яъни инсон меҳнат қилаётган жойда хавфсиз муҳит яратиш зарур. Шунинг учун ҳам “меҳнат шароити” ҳамда “меҳнат муҳофазаси” атамалари ижтимоий-иқтисодий, техник, илмий, норматив-ҳуқуқий тушунча сифатида пайдо бўлган.

Меҳнатни муҳофаза қилиш инсон учун хавфсиз бўлган ҳамда унинг самарали меҳнат қилиши учун зарур шарт-шароитларни

яратиш ва чора-тадбирларни амалга оширишни назарда тутати, Бундан меҳнатни муҳофаза қилиш меҳнат шароитига қараганда кўламлироқ ҳамда юқорироқ категория эканлиги ойдинлашади.

Собитқадам фаолият кўп минг йиллар давом этиб келар экан, ана шу давр мобайнида бу фаолиятни хавфсиз ташкил этиш, яъни меҳнат кишисини муҳофаза қилиш чора-тадбирлари кўриб келинган.

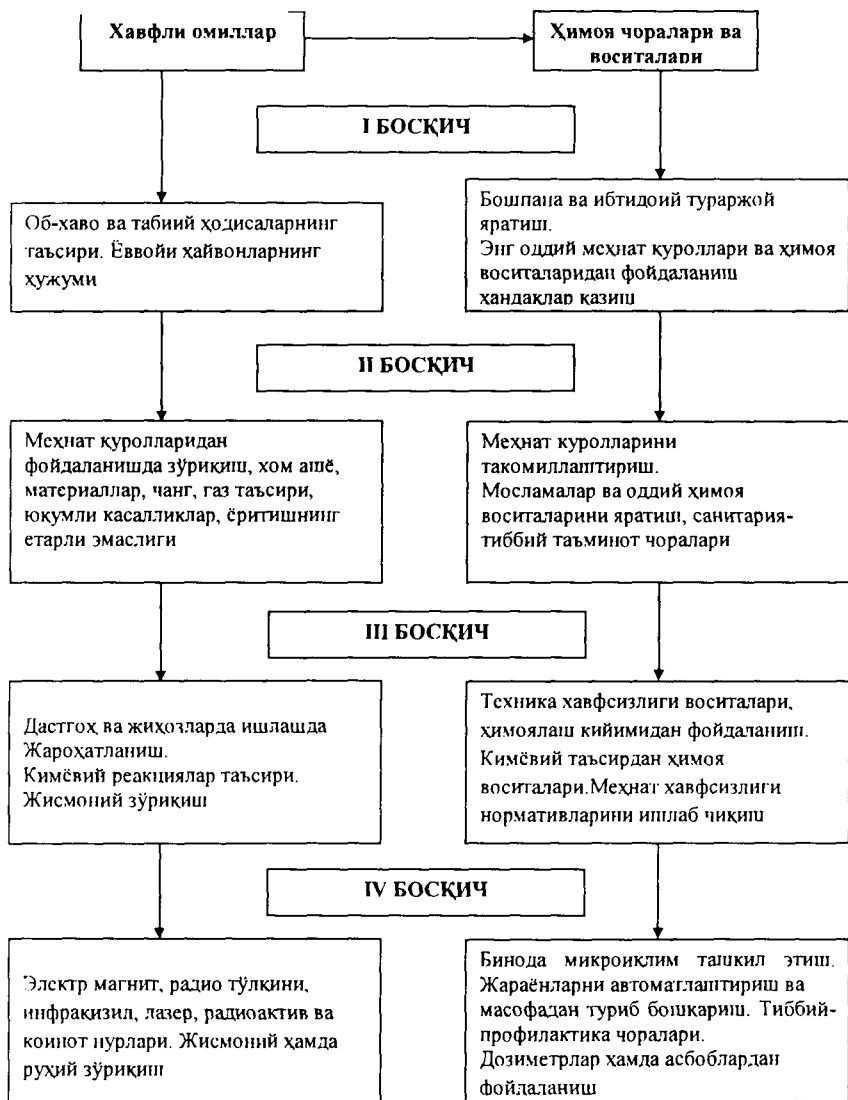
Ҳозирги пайтда меҳнатни муҳофаза қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган бўлиб, ижтимоий ривожланиш жараёнида жиддий ўзгаришлар рўй берди, яъни унинг генезиси кузатилди (2.1-расм).

Кўришиб турибдики, инсоният жамияти ва унинг ишлаб чиқарувчи кучлари ривожланар экан, инсон ҳаёти ҳамда соғлиғига таъсир кўрсатувчи омиллар босқичма-босқич мураккаблашиб, миқдори ортиб борган. Шу билан бирга, бу омилларнинг зарарли таъсиридан ҳимояланиш учун тобора мураккаб ва қимматбаҳо усул ҳамда воситалар талаб этилмоқда. Бу эса, ўз навбатида салбий омилларнинг инсон соғлиғи ва меҳнат қобилиятига таъсирининг олдини олиш ёки бу таъсирни камайтириш учун энг самарали воситаларни топишга қаратилган илмий тадқиқотлар олиб бориш заруратини туғдирмоқда.

Замонавий ишлаб чиқаришларга бир корхонанинг ўзида физикавий-кимёвий хусусиятлари бўйича жуда мураккаб бўлган турли технологияларни қўллаш хосдир. Бугунги ишлаб чиқаришда технологиялар, жиҳозларни тез-тез алмаштириш, янги жараён ҳамда материалларни жорий этиш одатий ҳолга айланган. Аммо кўпинча ишлаб чиқаришдаги ана шу ўзгаришларнинг ходимларга салбий таъсири етарли даражада ўрганилмаган бўлади.

Қатор корхоналарда жуда заҳарли, тез ёнувчан моддалар, турли нурлар чиқарадиган материаллар ишлатилади, технологик жараёнлар шовқин даражасини ниҳоятда ошириб юборади, вибрация, ультра ва инфратовушлар, микроклимнинг ноқулайлиги, чанг ҳамда газ меъёрдан ортиқча бўлиши ва бошқа салбий ҳолатлар кузатилади. Бу эса ходимга жароҳат етказди, унинг турли касалликларга чалиниши эҳтимолини оширади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш муаммоларини ўрганиш билан кўпгина назарийтчилар ва амалиётчилар шуғулланганлар. Улар

2.1-расм. Хавfli омиллар таъсири ва улардан химюланиш воситаларининг генезиси

меҳнат муҳофазасига инсоннинг собитқадам, бунёдкорлик фаолияти ҳамда мазкур фаолият билан боғлиқ барча жараёнда унинг хавфсизлигини таъминлашнинг мураккаб ва комплекс

тизими сифатида ёндашганлар. Меҳнатни муҳофаза қилиш объекти меҳнат ҳисобланиб, у ягона жараёнда инсонни меҳнат воситалари ҳамда предметлари билан бирлаштиради. Меҳнатнинг бу уч таркибий элементини ўрганиш билан кўплаб фанлар: иктисодиёт, математика, психология, социология, муҳандислик ва бошқалар шуғулланади. Шундай экан, меҳнатни муҳофаза қилишни ўрганишдаги муваффақиятлар кўпгина бошқа турдош фанларда эришиладиган муваффақиятларга боғлиқдир. Мазкур фан соҳалари ривожланиб боргани сайин тадқиқотчилар меҳнатни муҳофаза қилиш муаммолари тўғрисида кўпроқ нарсаларни била бошладилар, хавфсиз меҳнат шароитини таъминлаш масаласини ҳал этишга янгича ёндашувларни топдилар. Шу билан бир қаторда, “меҳнатни муҳофаза қилиш” ва “меҳнат шароити” тушунчаларида, уларни илмий жиҳатдан асослашда ҳамда уларнинг ижтимоий-меҳнат муносабатларидаги ўрнини аниқлашда ҳам ўзгаришлар рўй бермоқда. Меҳнатни муҳофаза қилиш тушунчасига илмий ва амалий ёндашув генезасида, унинг моҳиятига қарашларнинг шаклланишида беш босқични ажратиб кўрсатиш мумкин. (2.1-жадвал)

1. Биринчи босқич бошланиши сифатида инсониятнинг ибтидоий даврини келтириш мумкин. Бу вақтда одамлар табиат билан бевосита ўзаро алоқада бўлганлар. Ана шу даврда инсон учун ўзини ўзи сақлаш, совуқ, очлик, ваҳший ҳайвонлардан ҳимояланиш учун энг ибтидоий ҳимоя воситаларидан фойдаланиш хос бўлган. Бунинг далили сифатида 1991 йилда Австрия — Италия ҳудудидаги Альп тоғлари музлигидан топилган ибтидоий одам қолдикларини келтириш мумкин. Мазкур қолдиқлар билан бирга, ибтидоий шахсий ҳимоя воситалари: ўтлардан тўқилган сув ўтказмайдиган ёпинчик, эчки терисидан тайёрланган кийим, айиқ терисидан тикилган бош кийими, буғу терисидан тикилган этик ҳам топилган.

2. Иккинчи босқич кўҳна даврга тааллуқли бўлиб, бу пайтларда меҳнатни муҳофаза қилиш оддий воқелик эмас, балки у жараён хусусиятига эгалигини тушуниб етиш учун дастлабки белгилар кўзга ташланиши билан эътиборга моликдир. Ўша даврда меҳнатни муҳофаза қилиш умумий концепцияси унинг бугунги тушунчасидек ҳолатда таркиб топмаган бўлса ҳам, у ижтимоий меҳнатнинг бошқарув элементига айлана бошлаган.

Меҳнат муҳофазасини англаш генезиси

№	1	2	3	4	5
Ривожлан или босқичлар и	Ибтилоий дунё	Кўча дунё	Ўрта асрлар	Янги давр	Хозирги давр
Иқтисодий тузум	Ибтилоий жамоа	Кулчилик тузumi	Феодализм	Капитализм	Социализм
Сана	м.а.40- 30минг йиллик	м.а. 3000 йил	м.а. 300 йил	Х-V асрдан	1917 йилдан
Минтакалар	Европа ва Ўрта Африка	Миср, Бобил, Хиндистон, Юнонистон, Хитой	Кўча Рим	Европа, Осиё, Араб Шарқи, Шимоли-Шарқий Африка	СССР ва бошқа социалистик мамлакатлар
Меҳнатни муҳофаз қилиш субъектлар и таркиби	Ибтилоий онг ва инсон — Ното сарлeтs (жамаоалар)	Эркин фужаролар — куллар, деҳконлар	Эркин фужаролар — куллар, деҳконлар	Феодаллар (ер эгалари) — крепостной деҳконлар, куллар	Капиталистлар — эланма ишчилар (буржуазия — меҳнатқашлар оммаси)
				Раҳбар — меҳнатқашлар	Раҳбар — ҳолим (шериклар)
					Ҳамонавий бозор иқтисодиёти
					Ўзбекистонда 1991 йилдан бошлаб

<p>Меҳнатин муҳофазат қилиш тушунчас</p>	<p>У-т-ўзини сақлаш инстинкти</p>	<p>Жисмоний меҳнат билан куллар машгул, "раб-бат" дангаса кулларни қалтқиллаш</p>	<p>Жисмоний меҳнат билан куллар ва деҳқонлар машғул, айрим отир деҳқончили к ишларида ўркин фуқаролар ҳам меҳнат қилади</p>	<p>Ташкиллатирият ан қишлоқ хўжалигидаги отир ишларга крепостной куллар ва деҳқонларни жалб этиш, шу жумладан, ишлаб чиқариш самаралорлигини ошириш максалига</p>	<p>"Кул ва хуқук" сузлари — эндиликт, улар бир-бирини истисно этади", яъни меҳнатдан фойдаланиш таркибига, шу жумладан, отир меҳнатга ҳам одамлар ҳаёти ва соғлигини сақлашни хуқуқий тартибга солиш киритилди</p>	<p>Зарарли ва хавфли омишларни истисно эталинган меҳнат шароитларин и яратилга интилиш</p>	<p>Ишлаб чиқариш иқтисодий самаралорлиги муталосиқлиги ва ўриниш ва хавфсиз меҳнат шароитини шакллантириш</p>
<p>Меҳнатин муҳофазат қилиш "формула си"</p>	<p>"Уз ҳаётинини ўзинг сақла"</p>	<p>"Кул ҳаёти сарик чақа ҳам эмас"</p>	<p>Куллар ва деҳқонлар ҳаётини тартибга солиш, сақлаш ва турмушини яхшилаш ужумий фаровонли книнг бир қисминдир</p>	<p>Деҳқонлар, куллар ва албатта, ўркин (ёлланма фуқаролар) меҳнат шароити ҳамда турмушини янада кўпроқ эътибор</p>	<p>"Капиталист — холинг" муносабатлари, асосан, холинглар ҳаёти ва соғлиги омишларини ҳисобга олади, лекин ишлаб чиқариш натижасини бирлам чилдир</p>	<p>Мутлақ хавфсизликни таъминлаш ва интилиш, аямо кетор ҳолатларда меҳнатқашла рнинг ҳаёти ва соғлиги иқкинчи даражали ҳисобланади</p>	<p>Ишлаб чиқариш натижаларинга нисбатан йул кўйиш мумкин бўлган хавфини бардараф этиш</p>

Маълумки, кўхна Мисрда аҳоли икки қатлам: эркин фуқаролар ва қулларга бўлинган. Меҳнатни муҳофаза қилиш оғир жисмоний меҳнат билан машғул бўлмаган эркин фуқаролар учунгина хос бўлган. Қуллар эса фақат ўз соғлиқлари эмас, балки ҳаётларини муҳофаза қилиш учун ҳам бирор оддий ҳимоя воситаларига эга бўлмаганлар.

Айрим тадқиқотчилар Аристотель (м.а. 384-322 йй.) “...меҳнатни муҳофаза қилишни унинг жамият иқтисодиёти ва ривожланиш қонуниятига таъсири нуқтаи назаридан ўрганган”, деган фикрдалар¹¹. Ҳақиқатан ҳам, Аристотель ишлаб чиқариш жараёнида меҳнатга энг катта урғу берган. Шу билан бир қаторда, у ижтимоий жиҳатдан тенг бўлмаган кишилар — қуллар ва эркин фуқаролар томонидан яратилаётган товарларга улар сарф қилган меҳнат тенглигини тан олмаган. Шунинг учун Аристотель эркин фуқаролар ҳаёти ва соғлиғини сақлашга устуворлик қаратган. Бу фуқаролар эса оғир меҳнатни бажаришга қулларни жалб этган ҳолда ўзларини муҳофаза қилганлар.

Мазкур босқичда кўхна Римда иқтисодий муаммоларни тадқиқ этишга киришилганлигини кўрсатиш мумкин. Бу ерда, биринчи навбатда, қулдорликка асосланган йирик хўжаликни оқилона ташкил этиш билан боғлиқ амалий масалалар ҳал қилинган. Бунда меҳнатни муҳофаза этиш ишлаб чиқариш натижаларида ходимлар ҳаёти ва саломатлигининг омиллари қисман ҳисобга олинганлигида ўз ифодасини топган. Иқтисодиётдаги мазкур йўналиш М. Катон (м.а. 234-149 йй.)га тегишлидир. У қарам меҳнатни ташкил этиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқар экан, ихтисослашаётган қулчилик хўжаликлари ишлаб чиқариши элементларининг мақбул нисбатларини белгилаб берган. Бунда у асосий роль мулк эгасига тегишли эканлигини, бевосита хўжайин назорати меҳнатни ташкил қилишнинг энг муҳим омили эканлигини кўрсатган.

Гиппократ ҳам (м.а. 460-377 йй.) меҳнатни муҳофаза қилиш категориясини тадқиқ этар экан, кон ишчилари касалликлари (териларига зарар етиши, нафас олишнинг қийинлиги, улар организмларида кўрғошин, рух, олтингугурт борлиги) тўғрисида ёзган. Шунингдек, Ю. Колумелл (м.а. I аср) биринчи бўлиб қулчилик хўжалигини ривожлантиришнинг интенсив йўли

¹¹ История экономических учений / Под ред. В. Автономова и др. М.: ИП-ФРА-М. 2002. с. 784.

масаласини ўртага ташлаган. Бунинг учун у хўжаликни интенсивлаштиришда куллар меҳнатини ташкил этишни ўзгартириш зарурлигини кўрсатган.

3. Учинчи босқич ўрта асрларни қамраб олган бўлиб, бу даврда иқтисодий масалаларни фалсафа ва этика нуқтаи назаридан ўрганиш амалиёти шаклланганлиги кўзга ташланади. Ана шу даврнинг энг йирик олимларидан бири Фома Аквинский (1225-1274 йй.) Аристотель таълимотига амал қилган ҳолда, меҳнатнинг барча тури бир хил аҳамиятга эгаллиги тўғрисидаги ғояни инкор этган, жисмоний меҳнатни фақатгина куллар машғул бўладиган иш сифатида баҳолаган.

4. Тўртинчи давр учун (XV-XVI асрлар) меҳнатни муҳофаза қилишга миллат фаровонлигини оширишга хизмат қиладиган комплекс механизм сифатида қараш тушунчасининг янада ривожланиши хосдир. Инглиз иқтисодчиси У. Петтини (1623-1687 йй.) ушбу босқич вакили деб ҳисоблаш мумкин. Унинг “Меҳнат — бойликнинг негизи”, “Меҳнат — бойликнинг отаси, ер эса унинг онаси”, деган сўзлари машхур. У иш кучидан тўла фойдаланилиши ҳамда унинг сифатини оширишни таъминлаш бўйича давлат муҳим функцияларни бажариши керак, деб уқтирган. Бу иқтисодчи меҳнатни муҳофаза қилишга инсонпарварлик ҳамда иқтисодий нуқтаи назардан ёндашиш тарафдори бўлган.

Таниқли инглиз иқтисодчиси А. Смит (1729-1790 йй.) меҳнатнинг бойликни кўпайтириш, меҳнат унумдорлигини оширишнинг омили сифатидаги ролини тадқиқ этган. Смитнинг фикрича, меҳнат ва унинг хавфсизлиги нафақат бойлик манбаи, балки унинг қиймати ўлчови ҳамдир.

5. Бешинчи давр XX аср бошидан ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтишгача бўлган ораликни эгаллайди. Шўролар ҳукумати меҳнатни муҳофаза этиш бўйича катор қонунлар, норматив ҳужжатларни қабул қилган. Ана шу даврда Ўзбекистонда ҳам собиқ Иттифоқда амал қилиб келган меҳнатни муҳофаза этишнинг умумий тизими мавжуд эди.

Ўзбекистон Республикасида давлат мустақиллигига эришилгандан сўнг меҳнатни муҳофаза қилишни бошқариш муаммолари халқаро қоида ва тавсиялар ҳисобга олинган ҳолда ҳал этила бошланди. Мамлакатимиз Бирлашган Миллатлар

Ташкилотининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида истиклол йилларида фақат инсон ҳуқуқлари бўйича 60 та асосий ҳужжатга қўшилган. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейин қўшилган биринчи халқаро-ҳуқуқий ҳужжат бўлди¹².

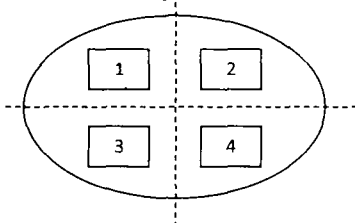
Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида ўз қонунчилигини яратиш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Шунингдек, меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича кўп сонли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилган ва қабул қилинган. Мамлакатда меҳнатни муҳофаза қилишни бошқаришни амалга ошириш, ходимлар меҳнат шароитини назорат қилиш бўйича ташкилий тузилмалар шакллантирилган. Шу тариқа неча асрлар давомида инсон меҳнат билан шуғулланар экан, бу фаолиятини енгиллаштириш, меҳнат жараёни самарадорлигини ошириш зарарли омиллар таъсиридан ҳимояланиш воситалари ҳамда йўллари топишга ҳаракат қилган. Ўтган даврда, умуман, меҳнатни муҳофаза қилиш тушунчасига ёндашувларда ҳам туб ўзгаришлар рўй берди.

Меҳнатни муҳофаза қилишни бошқариш ходимлар учун нормал меҳнат шароити яратишни кўзда тутди. Меҳнат шароитлари ходимлар организмнинг функционал ҳолати, улар соғлиғи ва иш қобилиятига таъсир кўрсатадиган ишлаб чиқариш муҳити омиллари жамламасидир. “Меҳнат шароитлари” атамаси кундалик ҳаётда жуда кўп ишлатилади. Бу ҳақда гап борганда, ҳар бир одам мазкур атамага ўз нуқтаи назарини ифода этади. Бир тоифа одамлар учун меҳнат шароитлари иш ҳақи миқдори, бошқаларга — иш вақти давомийлиги, яна бир хил кишиларга меҳнатнинг оғир жисмоний куч талаб этиши ва ҳоказоларни англатади. Умуман олганда, бу фикрларнинг ҳаммаси тўғри, аммо улар меҳнат шароитлари тушунчасини тўлиқ акс эттирмайди. Чунки инсон, унинг соғлиғи ва иш қобилиятига таъсир кўрсатувчи омиллар жуда кўпдир. Уларни тўлиқ тасаввур қилиш учун бу омилларни таснифлаш талаб этилади.

Агар бу омилларни шартли равишда — 2.2-расмда кўрсатилгандек, ёпиқ эллипс ичига жойлаштириб, уни тўрт қисмга бўлсак, мазкур секторларнинг ҳар бири меҳнат шароитларини

¹² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 1 майдаги “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қабул қилинаётганининг 60 йиллигига бағишланган тадбирлар дастури тўғрисида”ги Фармони. <http://www.lex.uz>.

шакллантирадиган муайян омиллар жамламасини ифодалайди.

2.2-расм. Корхонада меҳнат шароитларини шакллантирадиган омилларнинг тақсимланиши.

Омилларнинг келиб чиқиш жойи ва манбаига қараб уларни икки катта гуруҳга бўлиш мумкин:

а) *ишлаб чиқариш хусусиятларига боғлиқ бўлмаган омиллар* (уларни горизонтал диаметр юқорисига жойлаштирамиз);

б) *ишлаб чиқариш хусусиятларидан келиб чиқадиган омиллар* (уларни горизонтал диаметрнинг қуйи қисмида жойлаштирамиз).

Юқорида қайд этилган омилларнинг ҳар бир гуруҳини, ўз навбатида, икки қисмга ажратиш мумкин. Ишлаб чиқариш хусусиятларига боғлиқ бўлмаган омиллар ўртасида, энг аввало, табиий омилларни ажратиб кўрсатсак бўлади. Улар корхона жойлашган жуғрофий ўрин билан белгиланади (1-сектор). Давлатда қабул қилинган меҳнат қонунчилиги, ижтимоий неъматлар ва кафолатлар жамланмаси тизими билан белгиланадиган ижтимоий-иқтисодий омиллар 2-сектордан жой олади.

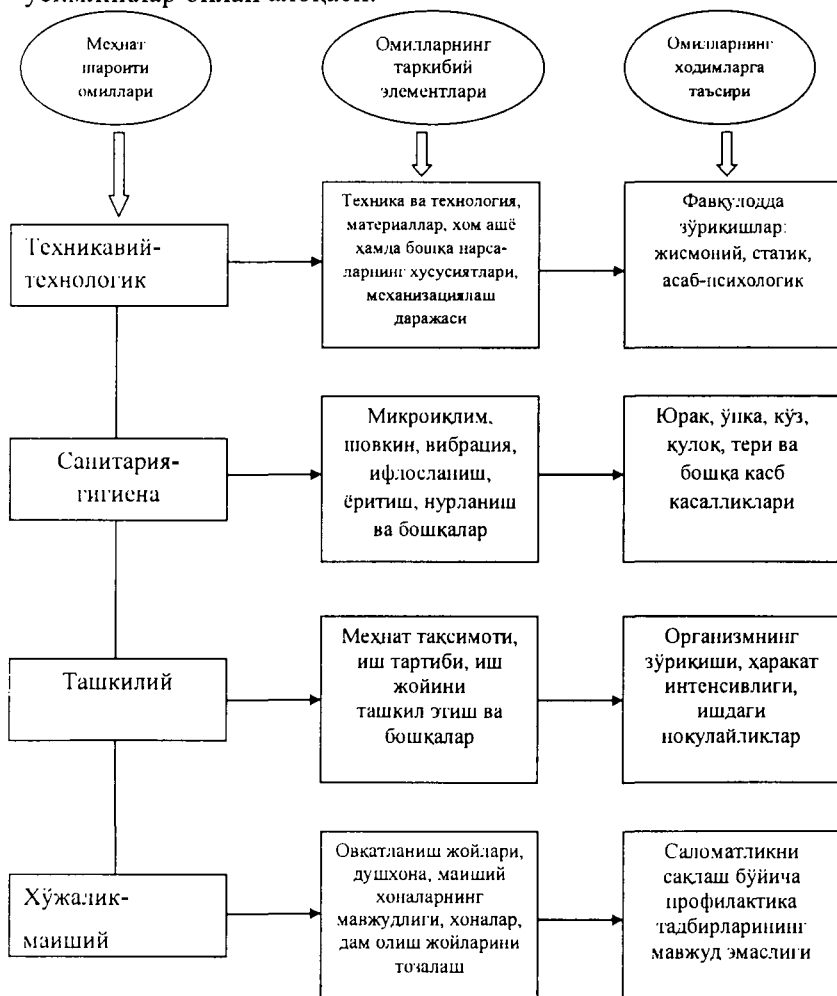
Ҳар бир муайян ишлаб чиқариш ҳамда унинг жамоасига боғлиқ бўлган омиллар, ўз навбатида, бир томондан, мазкур ишлаб чиқаришда қўлланиладиган техника, технология, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш хусусиятлари таъсири остида шаклланади (3-сектор). Иккинчи томондан, корхонадаги шарт-шароитлар, шунингдек, персоналнинг ўзига хос хусусиятлари таъсири остида шаклланади. Бу омиллар гуруҳини ижтимоий-психологик омиллар (4-сектор) деб аташ мумкин.

Табиий омиллар гуруҳи қуйидагиларни қамраб олади:

— жуғрофий-иқлим омиллари — жуғрофий кенглик, денгиз сатҳидан баландлик, жой рельефи, иқлим, ҳаво ҳаракати, намлиги ва ҳоказолар;

— геологик — фойдали қазилмалар жойлашиши, иш зонасида тоғ босими, ҳарорат, намлик;

— биологик — мазкур жой ўсимлик ҳамда ҳайвонот дунёсининг ўзига хос хусусиятлари, одамларнинг хавfli ҳайвонлар, қушлар, бошқа мавжудотлар, микроорганизмлар, ўсимликлар билан алоқаси.

2.3-расм. Ишлаб чиқариш омиллари ва уларнинг ходимларга таъсири.

Табиий омиллар, айниқса, қишлоқ хўжалиги, транспорт, қурилиш, кон саноати ишлаб чиқаришида меҳнат шароитларини шакллантиришга бевосита таъсир кўрсатиши билан бир қаторда, муайян машина-ускуналар, технологиялар, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишга аниқ талаблар қўяди. Инсоннинг табиий омилларга таъсир кўрсатиш имкониятлари чегараланган. Шу боис уларни ҳисобга олмасликнинг иложи йўқ. Шунинг учун нормал меҳнат шароитлари яратишда табиий омиллар, албатта, ҳисобга олиниши керак. Корхоналарда табиий омилларнинг ходимларга ноқулай таъсирини бартараф этиш ёки камайитириш учун зарур чоралар: биноларда кондиционерлар ўрнатиш, хоналарни изоляция қилиш, йилнинг совуқ даврида иссиқлик таъминотини йўлга қўйиш ва ҳоказо чораларни кўриш керак.

Ижтимоий-иқтисодий омиллар ходимларнинг умуман жамиятдаги ҳолатини белгилайди. Улар меҳнатга ҳақ тўлашда, кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни тартибга соладиган меҳнат қонунчилигида, ижтимоий неъматлар ва кафолатларда ўз ифодасини топади. Давлатнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари бир сменадаги ҳамда ҳафталик иш вақти давомийлигини, санитария норма ва қоидаларини, пенсияга чиқиш ёшини, ҳомиладорлик ва туғиш бўйича имтиёзларни, кўп болали оилалар, ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда таълим олаётганлар учун ҳамда бошқа масалаларни ҳал этиш мақсадида тегишли меъёрларни белгилайди. Муайян ишлаб чиқариш хусусиятлари ҳамда ўзига хос меҳнат шароитларини шакллантирадиган ишлаб чиқариш омиллари энг кўп сонли омиллар гуруҳини ташкил этади. Улар ходим организмга бевосита таъсир кўрсатади (2.3-расм).

Корхона персонали таркиби ҳамда хусусиятлари билан боғлиқ омиллар ижтимоий-психологик омиллар гуруҳини ташкил қилади. Уларни бир неча кичик гуруҳларга таснифлаш мумкин:

а) персоналнинг ижтимоий ва демографик (жинси, ёши) таркиби;

б) ходимлар манфаатлари — улар кадриятлари жамламаси;

в) корхона ҳамда унинг бўлинмаларида раҳбарлик усули.

Ана шу омиллар таъсири остида корхонада маънавий-психологик иқлим шаклланади. Бу персоналнинг барқарорлиги, жипслиги, ходимлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, яхши

кайфиятнинг мавжудлиги меҳнат интизоми, меҳнат фаоллиги ва ижодий ташаббускорликда ўз ифодасини топади.

Кўришиб турибдики, инсон ҳамда унинг иш қобилиятига жуда кўп ва мураккаб омиллар ўз таъсирини ўтказди. Улар, бир томондан, ҳисобга олиниши, иккинчи томондан, юксак унумли меҳнат қилиш учун энг қулай шарт-шароит яратиш мақсадида шакллантирилиши ёки ўзгартирилиши лозим. Бу меҳнатни муҳофаза қилишнинг энг асосий вазифаларидан биридир.

Бундан меҳнатни муҳофаза қилиш ходимларнинг меҳнат фаолияти жараёнида уларнинг ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш, соғлиғи ҳамда иш қобилиятини сақлаш тизими деган хулоса чиқариш мумкин. Ана шу асосий мақсадга хавфли ва зарарли омилларни белгиланган норматив талабларга мувофиқ равишда бартараф этиш ёки улар таъсирини камайтиришга қаратилган ҳуқуқий, ижтимоий, ташкилий ҳамда бошқа тадбирлар комплексини амалга ошириш орқали эришилади.

2.2. Меҳнат шароитларини тўғри ташкил қилиш

Меҳнат шароитлари ишчи кучидан рационал фойдаланишни таъминлайдиган техникавий ва ташкилий тадбирлар мажмуини кўзда тутди. Меҳнат шароитларини яхшилаш тадбирлари меҳнатнинг якуний натижаларига, ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ҳамда унинг самарадорлигини оширишга катта таъсир кўрсатади. Меҳнат шароити ўзининг моҳиятига кўра социал категориядир. Меҳнат жараёни одам организми учун энг қулай ишлаб чиқариш шароитларида ўтиши керак. Шунинг учун меҳнатни ҳақиқий илмий-ижтимоий нуқтаи назардан ташкил қилиш вазифаларидан бири киши саломатлиги учун хавфсиз шароит яратиш ва ишчи кучининг нормал ишлашини таъминлашдир.

Меҳнат шароитларини ташкил қилишда унга ҳар томонлама ёндашиш лозим. Бунга қуйидагилар киради:

— олдинги тажрибани ўрганиш (бахтсиз ҳодисалар ва профессионал касалликлар сабаблари);

— ташкилотда амал қилаётган технологик жараёнларда меҳнат шароитларини жорий тадқиқ қилиш;

— қониқарсиз меҳнат шароитларининг юз бериш эҳтимоли катта бўлган салбий оқибатларини таҳлил қилиш.

Меҳнат шароитларининг зарарли таъсир омилларига куйидагилар киради: шовқин, вибрация, юқори ёки жуда паст ҳарорат, ташкилот участкалари ҳавосининг чанг, газ ёки заҳарли аралашмалар билан ифлосланганлиги.

Ишлаб чиқаришни тўғри ташкил этиш ишлаб чиқариш муҳити омилларининг зарарли ва хавfli таъсирини хавфсизлик техникаси бўйича тадбирлар ўтказиш йўли билан бартараф этишни кўзда тутлади. Бироқ хавфсизлик техникаси талабларини бажариш ишчилар учун уларнинг ишлаб чиқариш режа-мажбуриятини бажаришига ҳалақит берувчи ёки иш учун тариф баҳоларига кирмайдиган кўшимча юклама бўлиб қолмаслиги керак.

Меҳнат муҳофазаси хонаси. Меҳнат муҳофазаси соҳасида муҳандис-техник ходимлар, ишчи-хизматчиларнинг билимларини ошириш, уларни хавфсизлик техникаси қоидаларининг ҳамма талабларини онгли равишда бажариш руҳида тарбиялашнинг ўқув-услубий маркази бўлиб, корхонадаги **меҳнат муҳофазаси кабинети** хизмат қилади. Бу кабинетга меҳнат муҳофазаси бўйича бош муҳандис бевосита раҳбарлик қилади. Қурилиш меъёр ва қоидаларига мувофиқ, хавфсизлик техникаси кабинети корхонадаги ишчилар сонига боғлиқ: улар 1000 нафар бўлганда — майдони 24 м²; 1001 нафардан 3000 нафаргача — 48 м²; 3000 нафардан 5000 нафаргача бўлганда — майдони 72 м² бўлади. Кабинетда ўқув, ахборот-услубий ҳамда кўргазма бўлимлари жиҳозланади. Кабинетни яратиш ва ундаги ишларни йўлга қўйиш, унинг иш режасини тасдиқлаш корхона бош муҳандисига юклатилади.

Кабинетда кириш йўриқномаси ўтказилади, ишчи, хизматчи ҳамда муҳандис ходимлар меҳнат муҳофазаси бўйича ўқитилади. Шу боис меҳнат муҳофазаси кабинети ўқув мақсадлари учун хизмат қилувчи макетлар, кўргазмали куроллар, плакатлар, йўриқномалар, коржома ва махсус пойабзал ҳамда химоя воситалари, ишга яроқли ва яроқсиз асбоб-ускуналар намуналари билан жиҳозланган бўлиши керак.

Меҳнат хавфсизлиги техникаси хизмати. Ҳар бир корхона ўз имкониятидан келиб чиққан ҳолда, меҳнатни муҳофаза қилиш бўлимини ёки **хавфсизлик техникаси муҳандиси** лавозимидаги штат бирлигини ташкил қилиши шарт. Унинг асосий вазифаси корхонада меҳнат қилаётган ходимларнинг меҳнатни муҳофаза

қилиш коидаси талабларини қандай бажараётганликларини назорат қилишдан иборат.

Жумладан, унинг хизмат доирасига қуйидагилар қиради:

1. Бўлим бошлиқлари томонидан меҳнатни муҳофаза қилиш қонунларини ва бошқарувчи ташкилотларнинг хавфсизлик техникаси, санитарияси меъёр ҳамда қоидаларини бажариш тўғрисидаги қарорларнинг бажарилишини кузатиб боради, шунингдек, меҳнатни муҳофаза қилиш давлат ташкилоти кўрсатмалари тўғри бажарилаётганлигини текширади.

2. Корхона ҳаво муҳитининг тоза бўлишига эътибор беради ва шамоллатиш тизимларининг тўғри ишлаётганлигини кузатиб боради;

3. Корхонага замонавий хавфсизлик техникаси воситаларини жорий қилиш чораларини кўради;

4. Бўлим бошлиқлари томонидан “Корхонада ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган бахтсиз ҳодисаларни текшириш ва ҳисобга олиш” ҳақидаги қарорнинг бажарилаётганлигини кузатиб боради;

5. Корхонанинг ҳамма бўлимларида хавфсизлик техникаси тавсияномасини ўз вақтида ҳамда сифатли ўтказиш чора-тадбирларини амалга оширади.

Хавфсизлик техникаси муҳандисининг асосий эътибор қаратиши зарур бўлган объектларидан бири — техник ечимларнинг лойиҳа ҳужжатларида тўғри ҳал қилинишини назорат этишдан иборат. Чунки меҳнатни муҳофаза қилишнинг асосий чора-тадбирлари ва хавфсизлик техникасининг умумий масалалари ана шу ҳужжатларда ўз аксини топган. Мазкур ҳужжатларни қабул қилиш вақтида хавфсизлик техникаси муҳандисининг қатнашиши шарт ва бу корхона раҳбари томонидан буйруқ билан асосланади. Умуман, хавфсизлик техникаси муҳандиси корхоналарни режалаштириш, қайта ташкил қилишда, санитария-маиший хоналар ташкил этиш ишларида, турли машина ва механизмларни ўрнатишда, янги технологик машина ҳамда механизмлар, технологик тармоқларни йиғиш ва ўрнатиш ишларида қатнашиши керак. Хавфсизлик техникаси муҳандиси назоратчи сифатида корхонада тузилган ҳар хил комиссиялар ишида қатнашиши керак. Масалан, янги қурилган ёки қайта жиҳозланган объектларни, янги ўрнатилган ёхуд таъмирланган жиҳозларни қабул қилишда, муҳандис-техник ходимларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги билимларини

текширишда, ходимларни аттестациядан ўтказиш ва бошқаларда комиссиянинг тўлақонли аъзоси сифатида иштирок этиши зарур.

Бундан ташқари, хавфсизлик техникаси муҳандиси меҳнатни муҳофаза қилишга қаратилган масалаларни муҳокама этишда қатнашибгина қолмасдан, қабул қилинган қарорларни режалаштириб, амалга ошириш чора-тадбирларини кўради.

Унинг лавозим функциялари таркибидаги вазифалари қаторига яна қуйидагиларни киритиш мумкин:

— ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган бахтсиз ҳодисаларни ҳисобга олиш, уларни келтириб чиқарган сабабларни таҳлил қилиш ва бахтсиз ҳодисанинг қайтарилмаслиги учун зарур чора-тадбирларни кўриш;

— бахтсиз ҳодисалар ҳамда касб касалликларини камайтириш шароитларини яхшилаш учун ажратилган маблағларнинг ўзлаштирилиши ҳақида ҳисобот тузиш;

— корхонадаги меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларини таҳлил этиш ва раҳбар ходимларга ўз мулоҳазаларини билдириш;

— тегишли бўлим ҳамда хизматчилар олдига ходимларни хавфли ва зарарли омиллар таъсиридан муҳофаза қилиш талабларини кўйиш;

— бўлимларга меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларида ҳамда иш шароитини яхшилаш чора-тадбирларини ишлаб чиқишда ёрдам кўрсатиш;

— бўлимларда ишлаб чиқилган меҳнатни муҳофаза қилиш режаларини умумий корхона режасига киритиб, умумлаштириш ва уларни амалга ошириш чора-тадбирларини кўриш.

Хавфсизлик техникаси муҳандиси ходимлар хавфсизлигини таъминлаш бўйича уларни ўқитади ҳамда йўриқномалардан ўтказади. Шунинг учун у кадрлар тайёрлаш бўлими билан биргаликда ходимларни мақсадли курсларда ўқитиш ишларини йўлга қўяди, меҳнатни муҳофаза қилиш хоналари, бурчаклари ва витриналари ташкил қилади. Хавфсизлик техникаси қоида ва меъёрларини ташвиқот қилиш мақсадида маърузалар уюштиради, плакатлар сотиб олади ҳамда уларни таркатади, хавфсизлик техникасининг огоҳлантирувчи ёзувларини ва белгиларини керакли ерларга ўрнатади.

Иш берувчи ходимларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ўқишини таъминлаш ҳамда уларнинг билимларини текшириб туриши шарт.

Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ўқувдан, йўл-йўриқдан ўтмаган ва билими текширилмаган ходимларни ишга қўйиш тақиқланади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш мутахассиси сифатида хавфсизлик техникаси муҳандиси янги ишга қираётганларни кириш йўриқномасидан ўтказди ҳамда уларга меҳнатни муҳофаза қилиш қоида ва нормаларини тушунтиради.

2.3. Ноқулай меҳнат шароитларининг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари ва уларни яхшилаш бўйича чора-тадбирлар

Меҳнат жараёни ижтимоий-иқтисодий категория сифатида меҳнат шароитлари таъсири остида, яъни ишлаб чиқариш муҳитининг бевосита меҳнат воситаси жараёнида иш кучи таъсири остида бўлади. Меҳнат шароитларининг ҳолати иш кучи истеъмолига ҳамда уни такрор ҳосил қилиш жараёнига, шунингдек, меҳнат жараёнида касб хатари даражасига жиддий таъсир кўрсатади. Ходимлар учун қулай меҳнат шароитларини яратишни таъминлаш муаммоси ижтимоий-меҳнат муносабатлари тизимида энг муҳимларидан бири ҳисобланади.

Меҳнат жараёнининг хусусияти шундан иборатки, у инсон организмнинг ўзига хос физиологик ва психологик функциялари билан узвий алоқадорликка эга. Иш давомида шахснинг жисмоний ҳамда маънавий хусусиятлари, унинг табиат моддаларини истеъмоли қийматига айлантириш қобилияти ўз ифодасини топади. Шундай қилиб, меҳнат фаолияти иш кучини истеъмоли қилиш (ундан фойдаланиш) жараёни бўлиб, бу вақтда инсон ва табиат ўртасидаги ўзаро боғлиқлик намоён бўлади. Жисмоний ҳамда маънавий қувватни тиклаш меҳнат фаолияти давомида ҳам, бу жараён тугагандан сўнг ҳам бирон бир чора (зўриқишни тушириш, меҳнат ва дам олишни бир-бири билан алмаштириб туриш ҳамда ҳоказолар) кўришни талаб этади. Бошқача айтганда, меҳнатни муҳофаза қилиш, ишлаб чиқариш ва ташқи омилларнинг инсонга таъсирини камайтириш иш кучини такрор ҳосил қилишнинг барча босқичида амалга оширилади. Яъни:

— иш кучини шакллантириш ҳамда тиклаш босқичида ходимлар томонидан меҳнат жараёнида хавфсизликни таъминлаш билими ва кўникмалари эгалланади, зарурат бўлса, реабилитация тадбирлари амалга оширилади;

— иш кучини тақсимлаш босқичида ходимни касбга йўналтириш, зарурат туғилганда, меҳнат хавфсизлигини таъминлашга юқори талаблар қўйиладиган иш ҳамда касблар учун касбий танловни амалга ошириш рўй беради;

— иш кучини айирбошлаш (сотиш — харид қилиш) босқичида иш берувчи ёлланма ходимни иш жойида меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишнинг ҳолатидан хабардор қилиши, зарурат бўлса, ноқулай меҳнат шароитларида ишлаш учун компенсация белгилаши керак;

— иш кучини истеъмол қилиш (ундан фойдаланиш) босқичида санитария-гигиена ҳамда эргономика норма ва талабларига, меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ, иш жойида меҳнат хавфсизлигини таъминлаш бўйича барча тадбирлар мажмуаси амалга оширилади.

Шундай қилиб, меҳнатни муҳофаза қилиш иш кучини тақдор ҳосил қилиш жараёнига таъсир кўрсатади, меҳнат салоҳиятини сақлаш ҳамда ривожлантиришни, меҳнат кишиларини касб хавфидан ижтимоий муҳофаза қилишни таъминлайди.

Кўпгина иқтисодий адабиёт манбаларида ўз вақтида Меҳнат илмий тадқиқот институти томонидан ишлаб чиқилган, меҳнат шароитларини шакллантиришга таъсир кўрсатадиган омиллар таснифи қўлланилади. Бундай таснифлашнинг услубий асоси ижтимоий-меҳнат муносабатлари тизимида меҳнат шароитларининг ўрни, уларни шакллантиришга кўрсатиладиган бевосита таъсир ҳамда ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзгаришига боғлиқлигига таянади. Шу услубий қоидадан келиб чиққан ҳолда шакллантириш ҳамда ўзгартиришнинг сабабчилари бўлган омилларнинг тўртта катта гуруҳи ажратиб кўрсатилади:

1. Ижтимоий ва иқтисодий омиллар. Улар ҳам меҳнатнинг хусусиятини, ҳам жамиятда устувор бўлган ишлаб чиқариш муносабатлари билан боғлиқ ҳолдаги меҳнат шароитларини белгилаб беради. Бу гуруҳ:

— меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишни давлат томонидан норматив-қонунчилик асосида тартибга солишдан (иш вақтининг давомийлиги ҳамда иш тартиби, санитария нормалари ва талаблари, меҳнат шароитлари ҳамда меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида амалдаги қонунлар, нормалар, талаблар ва қоидаларга риоя

этилиши устидан давлат ҳамда жамоатчилик назорати тизими ва ҳоказолар);

— ходимларнинг меҳнатга ҳамда унинг шароитларига муносабатига таъсир кўрсатадиган ижтимоий омиллар, салбий таъсир кўрсатадиган шароитлар билан боғлиқ ишлар учун компенсация тўловларидан иборат.

Меҳнат шароитларини шакллантиришга таъсир кўрсатадиган омилларнинг бир гуруҳига, шунингдек, соғлом ва хавфсиз меҳнат шароитлари яратиш мақсадида жамоатчилик томонидан таъсир кўрсатишнинг турли шакллари (касаба уюшмаларининг иштироки, меҳнат шароитларини яхшилаш мақсадида фан-техника ютуқларини жорий этаётган новаторлар ташаббуси) тааллуқлидир.

2. Техникавий ва ташкилий омиллар. Бу омиллар иш жойлари, участкалар, цехлар ва умуман, корхонада меҳнат шароитларининг моддий унсурларини шакллантиришга бевосита таъсир кўрсатади. Мазкур омилларнинг таъсири фан-техника тараққиётининг техника, технология ҳамда ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишнинг шаклларига таъсири барча қирраларини акс эттиради.

Бу гуруҳга меҳнат воситалари (ишлаб чиқариш бино ҳамда иншоотлари, шу жумладан, турли санитария-техника ва санитария-маиший қурилмалари, технологик жиҳозлар, асбоблар, мосламалар, хусусан, меҳнат хавфсизлигини таъминловчи воситалар ҳамда ҳоказолар), меҳнат предметлари ва унинг маҳсулотлари (хом ашё, материаллар, яримтайёр маҳсулотлар, тайёр маҳсулотлар), технологик жараёнлар (ишлов берилаётган меҳнат предметларига жисмоний, механик, кимёвий ҳамда биологик таъсир кўрсатиш, уларни ташиш ва сақлаш воситалари ҳамда ҳоказолар), ишлаб чиқариш, меҳнат ва бошқарувнинг ташкилий шакллари (ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви даражаси, унинг кўламлари ҳамда оммавийлиги, корхона ишининг сменалилиги, ишлаб чиқаришнинг узлукли ва узлуксизлиги), меҳнатни тақсимлаш ҳамда кооперациялаш шакллари, унинг усуллари ва услублари, қўлланиладиган меҳнат ҳамда дам олиш тартиби, иш жойига хизмат кўрсатишнинг ташкил этилиши, корхона бошқарувининг ташкилий таркиби ва бошқалар кирази.

3. Табиий-иқлим омиллари. Улар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, кон саноати, транспорт, қурилиш соҳаларида ҳамда қатор касблар: геологлар, денгизчилар, кутб тадқиқотчилари ҳамда

бошқаларнинг меҳнат шароитларини шакллантиришда алоҳида аҳамиятга эгадир.

Бу гуруҳга жуғрофий (иклим зоналари, денгиз сатҳидан баландлик, об-ҳаво шароитлари), геологик (фойдали қазилмалар хусусиятлари ва уларни қазиб олиш усуллари), биологик (ўсимлик ҳамда ҳайвонот дунёсининг хусусиятлари, ходимларнинг турли ҳайвонлар, ўсимликлар, микроорганизмлар ва улар маҳсулотлари билан алоқада бўлиши) омиллари киради.

4. *Ижтимоий-психологик омиллар.* Улар инсонлар ҳамда меҳнат жамоаларининг меҳнат фаолияти давомига ўзаро муносабатлари, меҳнат соҳасидаги шахсий ва гуруҳий кадрлар, корхонадаги ахборот-коммуникация тизими хусусиятлари билан боғлиқдир. Жамоадаги психологик муҳит, раҳбар билан ёлланма ходимлар ўртасидаги муносабатлар, шахсни ривожлантириш, унинг хизмат вазифасида кўтарилиш имкониятлари, ходимларни рағбатлантириш ҳамда мукофотлаш шакллари, ижтимоий шериклик, касбий ўсиш ва бошқалар ана шулар жумласидандир (2.4-расм).

Турли омиллар таъсирида шаклланган меҳнат шароитлари ўз навбатида ходимга таъсир кўрсатадиган унсурлар жамламасидир. Мазкур атамага аниқлик киритиш талаб этилади. “Омил” сўзи қайсидир бир жараён, ҳодисанинг сабаби, ҳаракатлантирувчи кучини англатиб, унинг хусусияти ёки айрим белгиларини намоён этади. Барча илмий тадқиқотлар ва адабиёт манбаларида меҳнат шароитларини ташкил этадиган унсурлар омиллар, деб номланади. Агар “омил” сўзи умумэътироф этилган тушунчадан келиб чиқилдиган бўлса, унинг бу тарзда қўлланилиши жуда ҳам тўғри эмас. Чунки бу ерда гап меҳнат шароитларини шакллантириш сабаблари тўғрисида эмас, балки меҳнат шароитларининг таркибий қисмлари тўғрисида кетмоқда.

Шу билан бир қаторда, меҳнат шароитлари унсурларининг инсонга, унинг иш қобилияти, соғлиғи, кайфияти ва умуман, шахснинг ривожланишига қулай ёки ноқулай таъсири нуқтаи назаридан кўриб чиқилдиган бўлса, бу унсурлар инсон шахси жисмоний ва маънавий хусусиятларининг жамламаси бўлган иш кучини истеъмол қилиш (сарфлаш) ва тиклашга таъсир кўрсатувчи омиллари сифатида намоён бўлади. Худди шунинг учун адабиётда ва расмий ҳужжатларда меҳнат шароитлари унсурлари омиллар сифатида ишлатилади.

2.4.-расм. Меҳнат шароитлари омиллари

Юқорида қайд этилган омиллар гуруҳлари таъсири остида ишлаб чиқариш вазияти ёки меҳнат шароитлари жамламаси шаклланади. Улар қуйидагилардан иборат:

— ташқи муҳитни белгиловчи санитария-гигиена (микроиқлим, ҳаво муҳитининг тозалиги, шовқин, ёритилиш, тебраниш ва ҳоказолар), шунингдек, ишлаб чиқаришда санитария-маиший хизмат кўрсатиш (овқатланиш жойлари, ювиниш хоналари, дам олиш хоналари, хоналарнинг тозаланиши ҳамда ҳоказолар) омиллари;

— меҳнат фаолиятининг муайян мазмуни, инсон танасига, асаб тизими, психикасига таъсири миқёслари билан белгиланадиган психофизиологик (меҳнатнинг оғирлиги, операцияларнинг бир хиллиги ва ҳоказолар) омиллар;

— техника хавфсизлиги ҳолати билан боғлиқ ҳамда жароҳат олиш хатарини кўрсатувчи меҳнат хавфсизлиги шароитлари;

— эстетик шароитлар. Улар атроф-муҳитни бадиий идрок этиш нуктаи назаридан ҳиссий кайфиятни ва меҳнатга муносабатни шакллантиришга таъсир кўрсатади;

— ижтимоий-психологик шарт-шароитлар. Улар меҳнат жамоасидаги ўзаро муносабатлар, жамоа аъзоларининг психологик

жихатдан бир-бирларига мос тушиши, раҳбарлик усули ҳамда бошқалар таъсирида шаклланади.

2.2-жадвал

Меҳнат шароитлари ҳолатининг инсон меҳнати фаолиятига ва ижтимоий-иқтисодий соҳага иқтисодий ҳамда ижтимоий таъсири

Меҳнат шароитлари	Ходимга ва иқтисодиётга таъсири
Ноқулай шароитлар: — меҳнатнинг оғирлиги ва тигизлиги; — ёнгин хавфсизлиги; — бир хиллик; — шовқин, вибрация	— турли касалликларга чалиниш хавфи; — иш қобилиятининг пасайиши; — меҳнат унумдорлигининг пасайиши; — бахтсиз ҳодисалар сонининг ортиши; — асабий зўриқиш
Зарарли ва хавфли шароитлар: — захарли, хавфли, портлайдиган моддаларнинг мавжудлиги; — микроорганизмлар, бактерияларнинг мавжудлиги; — радиация	— тўсатдан ва сурункали захарланиш; — юкумли, шишли касалланишлар; — шикастланишлар ва майиб бўлиш; — компенсация ҳаражатларининг ортиши; — ходимлар кўнимсизлиги; — корхона фойда олишининг камайиши; — ялпи ички маҳсулотнинг камайиши
Қулай шароитлар: — меҳнатнинг нормал интенсивлиги; — автомат қурилмалардан фойдаланиш	— саломатликнинг сақланиши; — кайфиятнинг яхшиланиши; — меҳнат қобилиятининг ортиши; — иш вақтидан фойдаланишнинг яхшиланиши
Ёнг қулай шароитлар: — тўла техника хавфсизлиги; — ҳавони кондиционерлаш; — бинолар эстетикаси ва дизайн	— психологик вазиятнинг яхшиланиши; — ижодий имкониятларнинг ортиши; — ишлаб чиқаришнинг ва корхона даромадларининг ўсиши; — ялпи ички маҳсулотнинг ортиши; — меҳнатдан қониқиш ҳосил қилиш

Одатда, у ёки бу ҳодисалар ва жараёнларни ўрганиш ҳамда таҳлил этишда уларнинг ижобий ва салбий томонларини аниқлашга ҳаракат қилинади. Тадқиқотчилар бундай таҳлиллар натижаларига таянган ҳолда, тегишли хулосалар чиқарадилар, у ёки бу жараённинг салбий томонлари сабаблари ҳамда оқибатларини аниқлайдилар. Уларнинг жараёнга таъсирини бартараф этиш ёки камайтириш йўллари излайдилар, аниқ чоралар ишлаб чиқадиладар. Аммо меҳнат шароитларини тадқиқ этишда кўпгина адабиёт манбаларида уларнинг ходимга салбий таъсир кўрсатадиган томонларига эътибор қаратилади. Масалан, ўз вақтида “Гигиена и санитария” журналида инсонга таъсир кўрсатадиган меҳнат шароитларининг таснифи

берилган бўлиб, меҳнат шароитларининг барча тўрт тоифаси “зарарли”лар қаторига киритилган эди¹³.

Меҳнат шароитларини худди шундай таснифлаш бошқа бир монографияда ҳам учрайди: “Меҳнатга нисбатан унинг шароитлари кечиши ташқи ҳодисалар ҳисобланади, ички ҳодисалар инсон фаолияти билан боғлиқ бўлса-да, унга хос эмас. Бу шароитлар меҳнат хусусиятини эмас, балки у амалга ошириладиган ишлаб чиқариш муҳитини ифодалайди”¹⁴.

Амалда эса меҳнат шароитларини зарарли, хавфли, ноқулай ва қулай, деб фарқлаш керак эмас. Бир хил меҳнат шароитлари инсон меҳнат фаолиятига салбий, бошқалари эса ижобий таъсир кўрсатиши мумкин.

Шундай қилиб, қулай ишлаб чиқариш муҳитини яратиш, ходимларнинг соғлом ҳамда хавфсиз меҳнат шароитида ишлаш ҳуқуқларини муҳофаза этиш ижтимоий-меҳнат муносабатлари соҳасида энг муҳим муаммолардан бирига айланган. Бу муаммони ҳал қилиш билан доимий равишда ва собитқадамлик билан шуғулланиш зарур. Чунки ҳеч бир жойда меҳнат фаолияти учун муносиб шароитлар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди.

Юқорида келтирилган омиллар гуруҳлари ишлаб чиқариш муҳити негизини ташкил этади. Инсон организми ҳамда атроф-муҳит нисбатига боғлиқ равишда қулай ва ноқулай меҳнат шароитлари шаклланиши мумкин.

Омиллар гуруҳлари ишлаб чиқаришда инсон организмга нафақат салбий таъсир кўрсатмасдан, аксинча, ходимларнинг маънавий ҳамда жисмоний ривожланишига, уларда меҳнат фаолиятига қизиқишни оширишга, меҳнатдан қониқиш ҳиссини кўтаришга, ижодий қобилиятларини юксалтиришга ёрдам берадиган бўлса, бундай шароитларни *қулай меҳнат шароитлари*, деб ҳисоблаш мумкин.

Агар омиллар гуруҳлари ходимларда ўта зўриқиш, ўзини ёмон ҳис қилиш, ҳатто касалланиш ҳолатига олиб келса, уларнинг ўз касбига муносабатига, ишдан қониқишига салбий таъсир кўрсатса, касб касалликлари, майиб бўлиш, ногиронликка, иш кучи

¹³ “Гигиена и санитария” илмий журнали, 1964, №11

¹⁴ Б е л ь к и н В. И. Повышение экономической и социальной эффективности труда. М. Экономика, 1980, с.187.

қўнимсизлигига олиб келса, уларни ноқулай меҳнат шароитлари, деб ҳисоблаш керак.

Қулай меҳнат шароитларини яратиш бўйича ишларни ташкил этиш мавжуд аҳволни объектив баҳолашдан бошланади. Бунда меҳнат шароитларини шакллантиришга таъсир кўрсатадиган алоҳида омилларни таҳлил қилиш ва баҳолаш билан бир қаторда, ишлаб чиқариш муҳитининг кўп томонлама таъсирини ягона интеграл кўрсаткич ёрдамида акс эттириш муҳимдир.

Ишлаб чиқариш омилларининг инсон иш қобилияти, соғлиғи ҳамда ҳаётига жамлама таъсирининг миқдор ва сифат баҳоси меҳнат жараёнининг оғирлиги кўрсаткичида ўз ифодасини топади. Меҳнат жараёнининг оғирлиги психофизиологик хавфли омиллар гуруҳига киради. М. Радкевичнинг ҳисоблашича, психофизиологик хавфли омиллар ишлаб чиқаришдаги шикастланиш сабабларидан бири бўлган жисмоний ва психологик зўриқишлардир. Жисмоний зўриқишлар меҳнатни оғирлаштиради, психологик зўриқишлар эса уни зарарли меҳнатга айлантиради¹⁵.

Жисмоний зўриқишлар куйидаги кўрсаткичлар билан баҳоланади:

— жисмоний иш ҳажми — иш куни давомида бирон бир масофага ташиладиган юк оғирлиги (кг/м) орқали баҳоланади;

— стереотипли иш ҳаракатлари — иш куни давомида ҳар икки кўлга тўғри келадиган ҳаракат миқдорига қараб белгиланади;

— статик иш ҳажми — муайян вақт мобайнида ушлаб туриш керак бўлган юк оғирлиги (кг/с) билан ўлчанади;

— ишлаш ҳолати — эркин, ноқулай, фиксацияланган, мажбурий ҳолатларга таснифланиб, меҳнат жараёнида тана ёки унинг қисмлари ўзгаришига қараб белгиланади;

— тана эгилишлари — меҳнат жараёнида ходим танаси 30 даражадан ортиққа эгилганда ҳисобга олинади.

Руҳий зўриқишлар ходимнинг толиқишига олиб келадиган меҳнатнинг тигизлиги оқибатидир. У куйидаги хусусиятларга эга:

— интеллектуал юкланишлар — топшириқни бажаришнинг мураккаблиги даражаси билан баҳоланади;

— сенсорли юкланишлар — инсоннинг таҳлил этиши — эшитиши, кўриши, нутқ органларига тушадиган юкланишлар;

— ҳиссиётли юкланишлар — ўз фаолият натижалари учун жавобгарлик масъулияти даражасидир;

¹⁵Радкевич М. Меҳнатнинг оғирлигини баҳолаш (жисмоний зўриқишлар) // "Қадрлар бўйича маълумотнома" 2008 йил, 9-сон, 27-бет.

— доимий бир хил юкланишлар — ишлаб чиқаришнинг такрорланувчи топшириқларини бажариш давомийлиги орқали аниқланади;

— тартибли юкланишлар — иш тартиби (иш кунининг амалдаги давомийлиги, ишнинг сменалилиги, меҳнат жараёнидаги танаффуслар) билан боғлиқ юкланишлардир.

Меҳнат шароитлари таъсири остида инсон организмнинг учта асосий функционал ҳолати: нормал, чегара (нормал ва патология) ҳамда патология ҳолати шаклланади. Ҳар бир ҳолат ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, ходимнинг меҳнат фаолияти натижалари ва саломатлиги инсон организми уларнинг қай бири таъсири остида бўлишига боғлиқдир.

Қайд этилган белгилар *меҳнат оғирлигининг* физиологик кўрсаткичи ҳисобланади. Тиббий-физиологик таснифига кўра эса, барча ишлаб меҳнат оғирлигининг олти категориясига бўлинади.

Муайян иш жойини паспортлаш ва аттестация қилишда бу ҳар бир кўрсаткич ҳисобга олинади. Амалга оширилган тадбирлар асосида меҳнат шароитларининг ўзгариши натижалари эса “интеграл коэффицент” асосида баҳоланади. Инсон учун меҳнат шароитларининг қулайлиги кенг кўламда — энг яхши, қулай шароитдан — энг ёмон, хатарли шароитларгача бўлган даражада баҳоланади (2.3 - жадвал).

Ишлаб чиқаришда бажарилаётган иш психофизиологик мезонлар бўйича меҳнат оғирлигининг биринчи категориясига тўғри келса, санитария-гигиена мезонлари бўйича ишлаб чиқариш муҳити белгиланган нормативларга мувофиқ бўлса, эстетик мезонлар бўйича замонавий талаблар ва тавсияларга жавоб берса, ижтимоий-психологик мезонлар бўйича ходимлар ўртасида техника хавфсизлиги ҳамда меҳнатни муҳофаза қилиш қондаларига риоя этилишини таъминлайдиган қулай муҳит яратилган бўлса, бундай шароитларни *енг мақбул меҳнат шароитлари* деб баҳолаш мумкин.

2.3-жадвал

Меҳнат оғирлиги категориялари					
1	2	3	4	5	6
Энг мақбул меҳнат шароитлари	←—————			Хавфга яқин	Хавфли меҳнат шароитлари

Энг мақбул шароит — тураржой, ижтимоий муассасалар ва ҳоказолардаги маиший қулайликлар бўлса, инсон томонидан жисмоний меҳнат амалга ошириладиган пайтда организм учун энг мақбул бўлган ҳаво ҳарорати, намлиги, шамол тезлиги, иссиқлик таъсири ва ҳоказолардир.

Ходим томонидан бажариладиган иш психофизиологик мезонлар бўйича меҳнат оғирлигининг олтинчи категориясига тўғри келса, санитария-гигиена мезонлари бўйича ишлаб чиқариш муҳити белгиланган нормалардан кескин фарқ қилса, эстетик омиллардан фойдаланишга эътибор берилмаса, меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги талабларига риоя этилмаса, ходимлар меҳнат қобилиятини йўқотиш ва соғлиғига зарар етиш хатари доимий мавжуд бўлган шароитларда ишласалар, бундай меҳнат шароитлари *хавфли меҳнат шароитлари* деб аталади.

Биринчи категория — бу физиологик жиҳатдан энг мақбул шароитларда бажариладиган ишлардир. Бунда ақлий, жисмоний ва асаб-ҳиссий куч-қувват сарфлаш инсоннинг физиологик имкониятларига тўла мос бўлади. Амалда соғлом бўлган ходимлар учун бундай шароитлар уларнинг организмни янада чиниктириб, иш қобилиятини оширади. Иш куни охирига келиб, уларда чарчаш деярли сезилмайди. Инсоннинг бутун меҳнат фаолияти давомида юқори иш қобилияти ва саломатлик сақлаб қолинади.

Учинчи категория — бу жуда ҳам қулай бўлмаган шароитлардаги ортиқча мускул, психик ҳамда асаб-ҳиссий зўриқишларга сабаб бўладиган меҳнат жараёнидир. Бунда амалда соғлом одамларда улар организмнинг чегара ҳолати учун хос бўлган белгилар пайдо бўлади, яъни, айниқса, иш охирига бориб ишга киришилган вақтга нисбатан физиологик функциялар кўрсаткичлари камаяди. Шунингдек, меҳнат жараёнида функционал кўрсаткичлар, энг аввало, марказий асаб тизими функциялари ёмонлашиб, кучни тиклаш даври узаяди. Бундай салбий ўзгаришларни бартараф этишнинг энг самарали воситаси оқилона меҳнат ва дам олиш тартибининг ишлаб чиқишидир.

Тўртинчи категория — бу ноқулай шароитларда олиб бориладиган ҳамда амалда соғлом кишилар организмда чуқур чегара (патология олдидан) ўзгаришларига сабаб бўладиган ишлардир. Бунда кўпгина физиологик кўрсаткичлар иш жараёнида ёмонлашади. Иш қобилияти ва меҳнат унумдорлиги динамикасида даврлар

нисбати ҳам ўзгаради. Умумий касалланиш даражаси ортади, ишлаб чиқариш билан боғлиқ касаллик белгилари сезила бошлайди, ишлаб чиқаришда шикастланиш миқдори ортади ҳамда майиб бўлиш оқибатлари оғирлашади. Хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари таъсири даражаси юқори бўлса, касб касалликларига ҳам чалиниш мумкин. Талаб этиладиган иш қобилиятини фақат зўриқиш ҳисобига сақлаб туриш мумкин.

Бешинчи категория — оғир меҳнат шароитларида бажариладиган ишлардир. Бунинг оқибатида меҳнат жараёни (смена, ҳафта) охирида амалда соғлом бўлган одамлар организми патологик ҳолатга тушиб қолиши мумкин. Кўпгина ходимлар тўлақонли ҳордик чиқарганларидан сўнггина бундай салбий оқибатлардан халос бўлишлари мумкин. Аммо айрим сабабларга кўра, организмдаги бундай ўзгаришлар турли касб касалликларига олиб келиши табиий. Шу сабабли мазкур категория учун ишлаб чиқариш билан боғлиқ касб касалликларининг юқори даражаси хосдир. Айни пайтда ходимларда иш кўрсаткичлари сезиларли даражада ёмонлашади, иш қобилияти ҳамда меҳнат унумдорлиги ҳам пасаяди.

Олтинчи категория — алоҳида ноқулай шароитлардаги меҳнат жараёнидир. Бу инсон организми патологияси тез ривожланишига олиб келади. Натижада инсон ҳаёти учун муҳим аъзоларда оғир оқибатларга сабаб бўладиган функционал ўзгаришлар рўй беради.

Меҳнат оғирлиги жихатидан биринчи ва иккинчи категорияга мос тушадиган меҳнат шароитлари корxonанинг айрим зарарли ёки хавфли участкаларида меҳнат муҳофазасини яхшилашга қаратилган тадбирлар ишлаб чиқишда намуна вазифасини ўташи керак. Меҳнат оғирлигини интеграл баҳолаш, шунингдек, ходимларга имтиёзлар тақдим этиш ва компенсациялар тўлаш заруратини ҳамда меҳнат шароитларини яхшилаган ҳолда, бу имтиёз ва компенсацияларни бекор қилишни аниқлаш имконини беради.

Меҳнат шароитларини яратиш бўйича тадбирлар иш жойларини аттестация қилиш асосида ишлаб чиқилган ҳамда янги корxonалар қуриш, мавжудларини реконструкция қилиш, технологик жараёнлар ва ишлаб чиқариш машина-ускуналарини лойиҳалаш босқичида жорий этилганда энг катта ижтимоий-иқтисодий самара беради. Бевосита ана шу ҳолда ишлаб чиқаришга физиология, психология, меҳнат гигиенаси ва эргономика соҳасидаги энг янги ютуқларни татбиқ қилиш учун қулай имконият пайдо бўлади. Бироқ

корхоналарни лойиҳалаш ва қуришда илм-фан ютуқлари қанчалик ҳар тарафлама ҳисобга олинмасин, илмий таракқиёт меҳнат шароитларини янада яхшилаш учун янги-янги имкониятлар яратаверади.

Шунинг учун меҳнат шароитларини такомиллаштириш, ноқулай меҳнат шароити бўлган иш жойлари сонини қисқартириш ҳамда энг мақбул шароитларга эга иш жойлари сонини кўпайтиришга мунтазам интилиш керак. Бу меҳнат шароитларини муттасил инсонпарварлаштириш, яъни ҳар бир иш жойида техника, технология, меҳнат предметлари ва атроф-муҳитни имкон қадар инсон хавфсиз ва зарарсиз меҳнат фаолиятини амалга ошириши учун қулайлаштириш, яъни хавфларни истисно қиладиган шароитни яратишдир.

Ҳозирги пайтда Халқаро меҳнат ташкилоти *меҳнат шароитларини инсонпарварлаштириш* ҳаракатини кенг авж олдирган. Бу иш кўп қиррали эканлиги 2.5-расмдан кўриниб турибди.

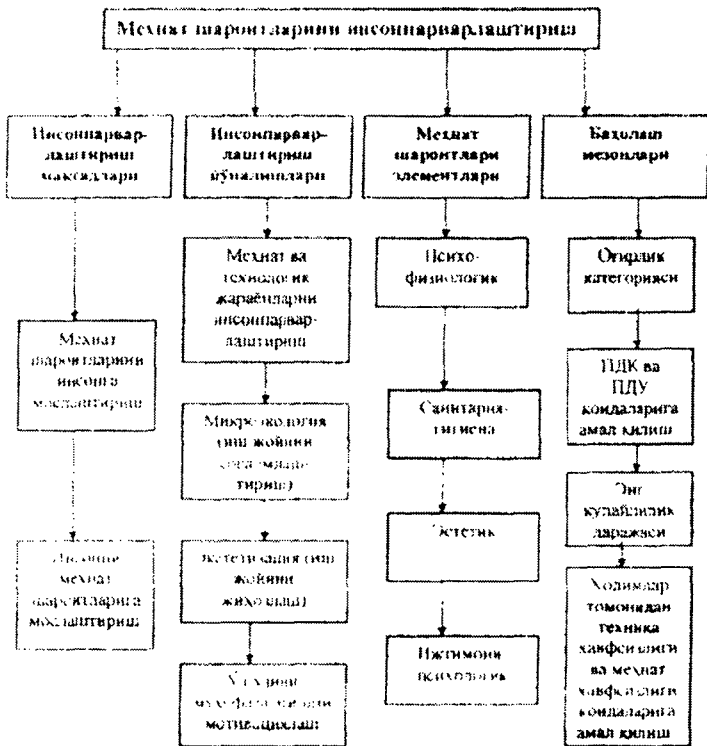
Меҳнат шароитлари тўрт йўналишни қамраб олади:

1) *меҳнат жараёнлари ва технологияларни инсонпарварлаштириш*. Мазкур йўналишнинг моҳияти инсоннинг меҳнат мазмуни, қўлланилаётган усуллар ва фойдаланилаётган техникадан қониқиш ҳосил қилиши, персонал касб-малакасини оширишига кўмаклашиш, меҳнат хавфсизлигини таъминлаш ҳамда технологиялар ва ишлаб чиқаришда қўлланилаётган машина-ускуналарнинг атроф-муҳитга салбий таъсирини бартараф этишдан иборат;

2) *ишлаб чиқариш (атроф-муҳит) шароитини соғломлаштириш*, яъни асосий санитария-гигиена кўрсаткичлари бўйича инсон учун қулай бўлган вазиятни таъминлаш;

3) *иш жойини ташқи безаш эстетикасини таъминлаш*. Меҳнат шароитлари эстетик омилларининг таъсири меҳнат шароитлари энг қулай бўлишининг асосий мезонларидан бири ҳисобланади;

4) *меҳнат муҳофазаси мотивацияси*, яъни ходимларда бажарилаётган ишга манфаатдорлик билан муносабатда бўлишни шакллантириш. Бунинг учун ходимлар меҳнат хавфсизлиги ва меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида муайян билимларга эга бўлишлари ҳамда уларни амалиётда қўллаш кўникмаларини ҳосил қилишни таъминлаш талаб этилади.

2.5-расм. Меҳнат шaroитларини инсонпарварлаштириш

Замонавий шaroитларда меҳнат шaroитларини инсонпарварлаштириш муаммоси анча мураккаб ҳисобланади. Аммо бозор иқтисодиёти бу муаммоларни ҳал этишда турли механизмларга эга.

Биринчидан, иш кучининг баҳоси кескин ўзгариши керак. Ноқулай меҳнат шaroитларида бажарилаётган иш нормал меҳнат шaroитларида бажарилаётган ишга нисбатан анча юқори баҳоланиши зарур. Аммо бу меҳнат жамоалари ва иш берувчилар, биринчи навбатда, мулк эгаларига иқтисодий жиҳатдан кўп чиқимли эканлиги сабабли улар кўп меҳнат талаб этадиган техникани харид қилиш ҳамда бу техника ва ана шундай технологиялардан воз кечиб, меҳнат шaroитларини тубдан яхшилаш йўлларини қидира бошлайдилар.

Иккинчидан, одамлар ўз соғлиғига муносабатларини ўзгартирадилар, яъни улар ўз соғлиқлари ҳамда ҳаётлари учун хатарли бўлган шaroитларда ишлашга рози бўлмайдилар. Улар

ноқулай меҳнат шароитларида ишлаганлик учун компенсация олиш ўрнига малакаларини ошириб, ўзларининг жисмоний ва ижодий қобилиятларини мазмунлироқ ҳамда меҳнатга юқорироқ ҳақ тўланадиган ишларга сарфлаш учун интиладиган бўладилар. Шу сабабли ноқулай меҳнат шароитларига эга иш жойларини тўлдириш тобора қийинлашиб боради, натижада меҳнат шароитини тубдан яхшиламасдан туриб, ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш мумкин бўлмай қолади.

Учинчидан, бозор муносабатларига мос бўлган меҳнат шароитларини бошқаришнинг янги тизимини шакллантириш зарур. У ижтимоий-меҳнат соҳаси барча субъектини ҳуқуқий ва иқтисодий тартибга солиш механизмининг кучайтиришга хизмат қилиши керак.

Тўртинчидан, мулкчиликнинг турли ташкилий-ҳуқуқий шакллари асосланган корхона (ташкилот)ларда меҳнат шароитларини яхшилашни рағбатлантирадиган тизимни ташкил этиш лозим.

Шундай қилиб, меҳнат шароитларини инсонпарварлаштириш кенг маънода қулай меҳнат шароитларини яратишни англатади. Бугунги кунда кўпгина корхоналарда меҳнат шароитларини яхшилаш бўйича таъсирчан чоралар кўрилиши талаб этилмоқда. Бунда амалдаги компенсация тўловлари ўрнига ижтимоий-технологик хусусиятга эга тадбирларга устуворлик бериш муҳим.

Қисқача хулосалар

Меҳнат шароитлари ишчи кучидан рационал фойдаланишни таъминлайдиган техникавий ва ташкилий тадбирлар мажмуини кўзда тутати. Меҳнат шароитларини яхшилаш тадбирлари меҳнатнинг якуний натижаларига, ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ҳамда унинг самарадорлигини оширишга катта таъсир кўрсатади. Меҳнат муҳофазаси соҳасида муҳандис-техник ходимлар, ишчи-хизматчиларнинг билимларини ошириш, уларни хавфсизлик техникаси қоидаларининг ҳамма талабларини онгли равишда бажариш руҳида тарбиялашнинг ўқув-услубий маркази бўлиб, корхонадаги **меҳнат муҳофазаси кабинети** хизмат қилади.

Муайян иш жойини паспортлаш ва аттестация қилишда бу ҳар бир кўрсаткич ҳисобга олинади. Амалга оширилган тадбирлар асосида меҳнат шароитларининг ўзгариши натижалари эса “интеграл коэффицент” асосида баҳоланади. Инсон учун меҳнат

шароитларининг қулайлиги кенг кўламда — энг яхши, қулай шароитдан — энг ёмон, хатарли шароитларгача бўлган даражада баҳоланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Меҳнат шароитлари деганда нимани тушунасиз?
2. Хавфли омиллар таъсири ва улардан ҳимояланиш восиларининг ўзгаришини айтиб беринг.
3. Ишлаб чиқариш омиллари ва уларнинг ходимларга бўлган таъсирини тушнтириб беринг.
4. Меҳнат хавфсизлиги техникаси хизмати намада намоеън бўлмоқда.
5. Меҳнат шароитлари ва меҳнат муҳофазасига таъсир этувчи омиллар нималардан иборат.
6. Хавфли меҳнат шароитлари нечта категорияга бўлинади?
7. Меҳнат шароитларини инсонпрварлаштириш деганда нима тушунилади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси. – Т.: Адолат, 2011. – 276 б.
2. Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир // Халқ сўзи газетаси, 2015 йил 17 январь 11(6194).
3. “Қирк соатлик иш хафтаси тўғрисида”ги 1935 йилги 47-сонли Конвенция // Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. – Т: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. 2008 й. – 150 б.
4. “Ҳақ тўланадиган таътил тўғрисида”ги 1936 йилги 52-сонли Конвенция // Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. – Т: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. 2008 й. – 150 б.
5. Адамчук В.В. Экономика и социология труда / В.В. Адамчук, О.В.Ромашов, М.Е.Сорокина- М: ЮНИТИ, 2001.
6. Абдурахманов О.К. Управление охраной труда в условиях рыночной экономики. М., 2008. С.122.
7. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 388 б.

3-боб. МЕҲНАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ВА МЕЪЁРИЙ АСОСИ

3.1. Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги миллий қонунчилик

Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсати халқаро стандартларга мувофиқ, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асосини яратиш мақсадида собитқадамлик билан амалга оширилмоқда. Мамлакатимиз жаҳон ҳамжамятига кўшилгач, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган устуворлиги конституциявий тарзда мустаҳкамлаб қўйилди.

Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳужжатларнинг универсал аҳамияти уларда мустаҳкамлаб қўйилган қоидаларнинг миллий қонунчиликка имплементация қилиниши лозимлигида намоён бўлади. Бу меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликка ҳам тааллуқлидир.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси мазкур соҳадаги асосий ҳужжат ҳисобланади. Меҳнатни муҳофаза қилишни бошқариш жараёнини тартибга солишда эса 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси¹⁶ энг муҳим қонун ҳужжати вазифасини бажаради. Унда бевосита меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларига бағишланган 30 дан кўпроқ модда мавжуд. Хавфсиз ва соғлом меҳнат шароитини таъминлаш, меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларни бўйича йўриқнома ўтказиш ва таълим бериш, меҳнатнинг поқулай шароитларида ишлаётган ходимлар ҳамда 18 ёшга тўлмаганлар учун иш вақти давомийлигини тартибга солиш, ходимларни сут, озиқ-овқат билан таъминлаш, даволаш-профилактика, бахтсиз ҳодисаларни ҳисобга олиш ва текшириш, меҳнатни муҳофаза қилишнинг ҳолати устидан назорат олиб бориш ва ҳоказолар ана шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майда қабул қилинган “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни¹⁷ мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналарда меҳнат

¹⁶ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси <http://www.lex.uz>.

¹⁷ Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни <http://www.lex.uz>.

шароитларини яратиш ва яхшилаш, меҳнатни муҳофаза қилишни таъминлашнинг ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, техникавий, санитария-гигиена, даволаш-профилактика асослари ҳамда нормативларига риоя этиш принципларининг ҳуқуқий пойдеворини яратди.

Ушбу Қонун бозор иқтисодиётига ўтган Ўзбекистон Республикасида мулк ва ҳўжалик юритиш шакли турлича бўлган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар билан, шу жумладан, айрим ёлловчилар билан меҳнат муносабатларида турган барча ишловчиларга, ишлаб чиқариш амалиётини ўтаётган олий ўқув юрглари талабаларига, касб-хунар коллежлари ҳамда академик лицейлар, умумтаълим мактаблари ўқувчиларига, корхоналарда ишлашга жалб этиладиган харбий хизматчиларга, суд ҳукми билан жазони ўтаётган шахсларга ахлоқ тузатиш меҳнат муассасалари корхоналарида ёки суд ҳукми ижросини амалга оширувчи идоралар белгиладиган корхоналарда ишлаш даврида, шунингдек, жамият ва давлат манфаатларини кўзлаб ташкил этиладиган бошқа турдаги меҳнат фаолияти иштирокчиларига нисбатан амал қилади.

Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 25 августда қабул қилинган “Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг саноат хавфсизлиги тўғрисида”ги Қонуни¹⁸ хавфли ишлаб чиқариш объектларини хавфсиз эксплуатация қилишни таъминлашнинг ҳуқуқий-иқтисодий ва ижтимоий асосларини белгилаб берди ҳамда унинг изчил ижроси мазкур объектларда аварияларнинг олдини олиш, улар рўй берган тақдирда, оқибатларини асоратларсиз бартараф этиш чора-тадбирларини амалга оширишни таъминлаб келмоқда.

Ходимларнинг соғлигини сақлаш ҳамда уларни ижтимоий муҳофаза этиш мақсадида 2008 йил 10 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг “Ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларини мажбурий давлат ижтимоий суғурталаш тўғрисида”ги Қонуни¹⁹ қабул қилинди. Мазкур Қонун фуқароларнинг ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларидан мажбурий давлат ижтимоий суғурталаш бўйича қонунчиликда белгиланган ҳуқуқлари ижтимоий ҳимоя

¹⁸ Ўзбекистон Республикасининг “Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг саноат хавфсизлиги тўғрисида”ги Қонуни. <http://www.lex.uz>.

¹⁹ Ўзбекистон Республикасининг “Ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларини мажбурий давлат ижтимоий суғурталаш тўғрисида”ги Қонуни <http://www.lex.uz>.

қилинишини ҳамда олинган жароҳатлар ва касалликлар оқибатида ходим саломатлиги ҳамда ҳаётига етказилган зарарни суғурталаш орқали қоплашни таъминлайди. Меҳнат шароитларини ва меҳнатни муҳофаза қилиш аҳволини яхшилаш, ходимлар соғлигини сақлаш — бу Қонун мақсадларидан биридир.

Фуқаролар саломатлигини муҳофаза этиш, шу жумладан, улар меҳнат қобилиятини йўқотган тақдирда, ижтимоӣ ҳимоялаш, профилактика тадбирларининг устуворлигига доир асосий принциплар Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 14 сентябрда қабул қилинган “Фуқароларнинг саломатлигини муҳофаза этиш тўғрисида”ги Қонунида²⁰ мустаҳкамлаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил 16 апрелдан кучга кирган “Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги ЎРҚ-210-сонли Қонуни ҳам фуқароларнинг саломатлигини муҳофаза этиш, шу жумладан, улар меҳнат қобилиятини йўқотган тақдирда, ижтимоӣ ҳимоялаш мақсадларига йўналтирилган.

Ушбу ва бошқа асосий қонун ҳужжатларини ривожлантириш мақсадида қонуности норматив ҳужжатлари ҳам қабул қилинган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қуйидаги қарорлари уларнинг энг муҳимлари ҳисобланади:

— 1994 йил 7 ноябрда қабул қилинган “Меҳнатни муҳофаза қилишни давлат томонидан бошқариш тўғрисида”ги қарор;

— 1995 йил 16 февралда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлигининг Меҳнатни муҳофаза қилиш бошқармаси тўғрисида”ги қарор;

— 1997 йил 6 июлда тасдиқланган “Ишлаб чиқаришда ходимларнинг бахтсиз ҳодисалари ва бошқа жароҳатларини текшириш ва ҳисобга олиш тўғрисидаги Низом”;

— “Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ишларни ташкил этиш бўйича намунавий Низом”;

— “Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича вакил тўғрисидаги Низом”;

— “Меҳнат шароитларини баҳолаш ва иш жойларини меҳнат шароитлари бўйича аттестациядан ўтказиш услубиёти”;

— 2009 йил 24 июнда қабул қилинган “Иш берувчининг

²⁰ Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг саломатлигини муҳофаза этиш тўғрисида”ги Қонуни.
<http://www.lex.uz>

фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарор ва бошқалар.

Вазирликлар ҳамда идоралар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг топшириғига мувофиқ, ўз ваколатлари доирасида қоидалар, нормалар, низомлар, йўриқномалар ва бошқа норматив ҳужжатларни ишлаб чиқади ҳамда тасдиқлайди. Бундан ташқари, давлат ҳокимиятининг ижроия органлари ҳам қарорлар, буйруқлар, низомлар, кўрсатмалар ва бошқа ҳужжатларни қабул қиладилар.

Республикада асосий қонунчилик ҳужжатларидан ташқари, ходимлар соғлиғи, уларни муҳофаза қилиш ҳамда меҳнат хавфсизлигини таъминлаш масалаларини тартибга солувчи умумдавлат норматив ҳужжатлари ҳам амал қилади. Санитария қоидалари нормалари, меҳнат хавфсизлиги тизимининг давлат стандартлари, қурилиш норма ва қоидалари, зарарли моддалар нормативлари, зарарли ҳамда хавfli меҳнат шароитлари мавжуд бўлган ишлаб чиқаришларда меҳнат хавфсизлиги ва меҳнат шароитларини яхшилаш бўйича ҳамда у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқаришга ёки қўллашга доир аниқ талаблар кўрсатилган айрим масалалар бўйича норматив-услубий ҳужжатлар ана шулар жумласидандир.

Меҳнат муносабатларини тартибга солиш ҳамда ходимлар, шунингдек, иш берувчиларнинг ижтимоий-иқтисодий манфаатларини мувофиқлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига меҳнат шартномалари ва меҳнат битимлари тузиш кўзда тутилади. Улардан меҳнат шароитлари ҳамда меҳнат хавфсизлигини таъминлаш масалалари ҳам ўрин олиши белгиланган. Меҳнатни муҳофаза қилиш норматив талаблари қуйидаги норматив ҳужжатларда ҳам ўз аксини топган:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари;

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари;

3. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари;

4. Вазирликлар ва идоралар томонидан қабул қилинадиган

меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишга доир норматив ҳужжатлар;

5. Ўзбекистон Республикаси субъектларининг меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишга доир норматив ҳужжатлари.

Янги технологик жараёнларнинг яратилиши, янги ашёларнинг қўлланилиши принципаал жиҳатдан янгича ёндашувни, меҳнат хавфсизлигини таъминлашнинг янги усуллар ҳамда воситаларини ишлаб чиқишни, шунингдек, ана шу масалалар бўйича янги меъёрларни яратишни тақозо этади. Шу сабабли меҳнат муҳофазасига доир меъёрий ҳужжатларни тартибга солиш зарурати пайдо бўлди. Бу ҳужжатлар давлат стандартлаштириш тизимининг таркибий қисмига айланади.

Меҳнат хавфсизлиги стандартлари мажмуаси (МХСМ) — бу ўзаро боғлиқ стандартлар мажмуидан иборат бўлиб, улар уч гуруҳга бўлинади ва қуйидагиларни белгилайди: хавфли ҳамда зарарли ишлаб чиқариш омилларига доир умумий талаблар ва меъёрлар; ишлаб чиқариш жараёнига доир хавфсизликнинг умумий талаблари; ишловчиларни химоялаш воситаларига доир талаблар; меҳнат хавфсизлигини баҳолаш услуги. Саноат корхоналарининг технологик ускуналарига доир умумий талаблари “Меҳнат хавфсизлиги талаблари мажмуаси. Саноат корхоналари учун технологик ускуналар. Хавфсизликнинг умумий талаблари”да баён этилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг стандартлар бўйича Давлат қўмитаси стандартларни беш йил муддатга белгилайди. Бу муддат ўтгандан сўнг улар янгиланади ва қайта кўриб чиқилади. МХСМ стандартлари умумдавлат, тармоқ, республика миқёсида бўлиши мумкин. Ушбу стандартларни ҳамма вазирликлар, идоралар, корхона ва муассасалар бажаришга мажбурдирлар. Уларга амал қилмаганлар қонунга биноан жазоланадилар.

Меҳнат хавфсизлиги стандартлари мажмуаси республикамиз меҳнат муҳофазаси қонунларини кўзда тутди. Давлат стандартлари меҳнат шароитини ва меҳнат муҳофазасини яхшилашнинг заминидир, холос. Ҳар қайси корхона давлат стандартларининг умумий талабларига қатъий амал қилган ҳолда, ўзининг тармоқ стандартларини ишлаб чиқади, бу тармоқ стандартларида тармоқдаги меҳнатнинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинади. Мазкур ҳужжатлар асосида илмий-саноат бирлашмалари, завод ва

фабрикалар, корхоналар стандартларини яратадилар, бу стандартларда ҳар қайси цех, бўлинма, иш ўрни учун меҳнат хавфсизлиги бўйича фан ҳамда илғор тажрибанинг тавсиялари берилади.

Саноат корхоналарининг меҳнат муҳофазаси бўйича тармоқ меъёрлари ва қоидалари ана шу соҳа ишчиларнинг касаба уюшмаси Марказий қўмитаси билан келишилган ҳолда, вазирлик томонидан тасдиқланади.

3.2. Меҳнатни муҳофаза қилишда хорижий давлатларнинг тажрибаси

Жаҳонда ўнлаб йиллар давомида ишлаб чиқаришда ходим хавфсизлигини таъминлаш, меҳнат шароитларини яхшилаш ва умуман, меҳнатни муҳофаза қилишнинг самарали тизимини яратиш муаммолари билан шуғулланиб келинмоқда. Тараққий этган давлатлар тажрибаси бу соҳа давлат сиёсати даражасига кўтарилиши кераклигидан далолат бермоқда. Ривожланган хорижий мамлакатлар амалиёти меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги илмий, услубий ва амалий фаолият куйидаги асосий принципларга таянишини кўрсатади:

— қонунчиликда меҳнатни ташкил этишга инсонпарварлик нуқтаи назаридан комплекс ёндашиш ҳамда инсонни ишлаб чиқаришнинг хавfli таъсиридан муҳофаза этиш объекти сифатида ажратиб кўрсатиш;

— меҳнат хавфсизлиги ва гигиенаси бўйича тегишли тадбирларни ишлаб чиқишда ҳамда улар ижросини назорат этишда ходимларнинг иштирокини кенгайтириш;

— қулай ва хавфсиз меҳнат шароитлари яратиш, ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар ҳамда касб касалликлари даражасини камайтиришдан иқтисодий манфаатдорлик механизмини жорий этиш;

— корхоналар ёки корхоналар гуруҳларида меҳнатни муҳофаза қилиш хизматларини ташкил этиш.

Чет элларда меҳнат муҳофазаси масалаларида иқтисодий механизмлардан фойдаланиш бу йўналишда давлат сиёсатини амалга оширишнинг асосий принципларидан бири ҳисобланади ва куйидагиларни қамраб олади:

— суғурталаш тарифининг корхонадаги хавфсизлик

даражасига боғлиқлиги;

— хавфсизлик ҳамда меҳнат гигиенаси талабларини бузганлик учун жарималар тизими;

— меҳнатни муҳофаза қилиш тадбирларига йўналтирилган маблағларни солиқлардан озод қилиш;

— бахтсиз ҳодисалар оқибатларини бартараф этиш учун иш берувчилар маблағлари ҳисобидан катта миқдорда ҳақ тўланишини таъминлаш²¹.

Хорижий мамлакатларда меҳнатни муҳофаза қилишни ташкил этишнинг хусусияти шундан иборатки, давлат меҳнат шароитларини нормалаш ва назорат қилишни амалга оширса ҳам, меҳнат шароитлари ҳамда меҳнатни муҳофаза қилишнинг аҳволи учун бутун масъулият иш берувчи зиммасига юкланган. Айни пайтда технологиялар, машина-ускуналар, механизациялаш ва автоматлаштириш воситалари, материаллар ҳамда хом ашёларнинг инсон учун хавфсизлигини синаш устидан техника назоратини амалга оширишда нодавлат ташкилотларининг кенг иштирок этиши таъминланади.

Шу билан бир қаторда, давлат ва давлатлараро миқёсда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича дастурларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш ишлари олиб борилади. Бу дастурларга бахтсиз ҳодисаларни, ишлаб чиқариш муҳитининг хавfli омилларини баҳолаш, ифлосланишларни назорат қилиш, касб касалликларини аниқлаш, хавфларни баҳолаш, прогнозлаш ва идентификациялаш масалалари киритилади. Меҳнатни муҳофаза қилишни такомиллаштириш бўйича амалга оширилаётган ишларни кучайтириш воситаси сифатида жарималар ҳамда рағбатлантириш механизмлари кенг қўлланилади. Бунда жарималар тизими меҳнатни муҳофаза қилиш қоидалари бузилиши оқибатларининг оғирлигига қараб белгиланади²².

Жаҳоннинг 178 мамлакати аъзо бўлган Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) меҳнат, шу жумладан, меҳнатни муҳофаза қилишнинг халқаро меъёрларини белгилашда асосий роль ўйнайди. ХМТнинг конвенция ва тавсияларида ходимни меҳнат жараёнида ижтимоий ҳимоя қилишнинг энг муҳим масалаларига доир халқаро ҳуқуқий стандартлар белгилаб қўйилган. Умуман

²¹ Хантер В. Безопасность и гигиена. Люксембург: 1989, с. 38.

²² <http://www/Tacis. ERDUS-p.940>

олганда, Халқаро меҳнат ташкилотининг 300 тадан кўпроқ конвенция ва тавсияларининг учдан бир қисмидан кўпроғи меҳнат муҳофазаси ҳамда меҳнат гигиенаси муаммолари билан бевосита ёки билвосита боғлиқ бўлиб, 40 дан зиёроқ норматив ҳужжатлар эса тўғридан-тўғри меҳнатни муҳофаза қилиш муаммоларига бағишланган. “Хавфсизлик, меҳнат гигиенаси ва ишлаб чиқариш муҳити тўғрисида”ги 155-сонли Конвенция ҳамда 164-сонли Тавсиялар, “Ишлаб чиқариш жароҳати ҳолатларидаги воситалар тўғрисида”ги 150-сонли Конвенция ҳамда 121-сонли Тавсиялар, “Меҳнаткашларни иш жойида ҳаво ифлосланиши, шовқин ва тебраниш оқибатида касбий хавфдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги 148-сонли Конвенция ҳамда 156-сонли Тавсиялар, “Ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш тўғрисида”ги 31-сонли Тавсиялар, “Меҳнаткашлар соғлиғини муҳофаза этиш тўғрисида”ги 112-сонли Тавсиялар ана шулар жумласидандир.

Мазкур Конвенция ва тавсияларда акс этган асосий масалалар куйидагилардан иборат:

— меҳнат шароитлари ҳамда меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларни ишлаб чиқиш ҳамда тасдиқлаш;

— меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида ваколатли органлар, шунингдек, давлат ҳамда техника хавфсизлиги ва меҳнат гигиенаси устидан мустақил назорат ўрнатишнинг бошқа турлари фаолиятини тасдиқлаш ҳамда мувофиқлаштириш;

— хавфсиз меҳнат шароитларини шакллантириш ва ходимларни ижтимоий ҳимоя қилиш, хавфсиз техника ҳамда технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этишни рағбатлантиришга кўмаклашадиган самарали хўжалик механизмларини яратиш;

— меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилиш муаммолари бўйича илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш ҳамда амалга ошириш, ходимларни ўқитиш ва касбий тайёрлаш, уларни ахборотлар билан таъминлаш бўйича муассасалар тармоқларини яратиш;

— бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларидан суғурталаш тизимини, касалланишлар профилактикаси хизматлари ҳамда марказларини яратиш²³.

²³ Ронк В. Д. Управление условиями и охраной труда. Учебное пособие. –М.:РАГИС, 2009, с. 138.

Халқаро меҳнат ташкилотининг ушбу соҳадаги фаолияти меҳнатни ташкил этиш ва меҳнатни муҳофаза қилиш умумий шароитларини, ишлаб чиқариш муҳитини, техника хавфсизлиги ҳамда меҳнат гигиенасини яхшилаш, ишдан қониқиш ҳиссини ошириш, сўнгги йилларда эса атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва яхшилашга йўналтирилган.

Халқаро меҳнат ташкилоти мазкур соҳадаги фаолиятида ишлаб чиқаришга илмий-техника ютуқларини жорий этиш натижаларини ҳисобга олади. Ишлаб чиқаришда янги машина ҳамда механизмлар, материал ва технологиялардан фойдаланилар экан, уларнинг етарли даражада хавфсиз бўлишини таъминлашга қаратилган самарали чора-тадбирлар ҳамини ҳам тўлиқ амалга оширилмайди. Ҳолбуки, янги материаллар ва технологияларни яратиш билан бир вақтда ходимларни ўзгараётган ишлаб чиқариш муҳитининг ноқулай таъсиридан муҳофаза қилиш бўйича тезкор чора-тадбирлар кўрилиши керак.

Шу муносабат билан, Л.А. Костин фикрига кўра, “Халқаро меҳнат ташкилоти ўз фаолиятида, шу жумладан, ходимларни ижтимоий муҳофаза этиш соҳасида амал қиладиган энг муҳим принцип — уч тарафлама ҳамкорлик: давлат — тадбиркорлар — ходимлар ўртасида келишилган миллий ижтимоий сиёсатни ишлаб чиқиш принциpidир. Мазкур ёндашув қарорлар қабул қилишнинг барча босқичи ҳамда бошқарувнинг барча даражасида келишувга эришишнинг энг муҳим шартидир. Ижтимоий шерикларнинг қарорлар қабул қилишда иштирок этишлари икки тарафлама: қарорлар асосланганлиги ҳамда ушбу қарорлар самарасини адолатлироқ тақсимлашни таъминлаш афзаллигини беради”²⁴.

Мазкур масалалар бўйича халқаро нормалар сони шу қадар кўпки, уларни нафақат кўриб чиқиш, ҳатто санаб чиқиш ҳам мураккабдир. Шунинг учун уларнинг энг умумийлари ва энг муҳимларини қайд этамиз.

1977 йилда қатор халқаро ҳамда миллий касаба уюшмалари марказлари талаблари бўйича Халқаро меҳнат ташкилотининг ишлаб чиқариш муҳити (ҳавонинг ифлосланиши, шовқин, тебратиш) тўғрисидаги 148-сонли Конвенцияси қабул қилинди. Ушбу Конвенцияда ходимларни амалда барча ишлаб чиқариш

²⁴ Костин Л.А. Международная организация труда –М.: Экзамен, 2002. С. 334.

тармоқларида қайд этилган хавфлардан ҳимоя қилиш ҳамда иш берувчиларнинг миллий қонунчиликда кўзда тутилган меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича мутлақ масъулиятлари кўрсатиб ўтилади.

Конвенция мамлакатлар ҳукуматларига қайд этилган бу касб хавфларини аниқлаш мезонларини ўрнатиш, ходимлар ва тадбиркорларни зарур муҳофаза чоралари тўғрисида хабардор қилиш, инспекциялар ўтказиш ҳамда техника хавфсизлиги ва меҳнатни муҳофаза қилиш нормалари бузилган ҳолатларда жазо чораларни қўллашни таклиф этади.

Мазкур ҳужжатда, шунингдек, агар ташкилий-техникавий чоралар орқали ҳаво муҳити ифлосланиши, шовқин ва тебраниш даражасининг талаб этилган миқдорга мос бўлишини таъминлашнинг имконияти бўлмаса, тадбиркорлар ходимларни зарур шахсий ҳимоя воситалари билан таъминлашлари шартлиги, шунингдек, мавжуд хавф тўғрисида хабардор этишлари ҳамда уларни ўз-ўзларини ҳимоя қилишга тайёрлашлари кўрсатилган. 1981 йилда Меҳнат Бош конференцияси томонидан меҳнат хавфсизлиги ҳамда меҳнат гигиенаси тўғрисида 155-сонли Конвенция ҳамда ва мувофиқ тегишли тавсия қабул қилинган эди. Бу ҳужжатларда биринчи марта халқаро даражада ушбу масалалар бўйича барча меҳнат жараёнини ва фаолиятнинг барча соҳасини қамраб оладиган, мақсади иш билан боғлиқ бахтсиз ходисаларнинг ҳамда соғлиқ учун зарарли оқибатларнинг олдини олишга қаратилган миллий сиёсат асослари кўрсатилди. Мазкур Конвенцияда ушбу сиёсатнинг асосий йўналишлари ва миллий даражада ҳамда корхоналар миқёсида амалга оширилиши керак бўлган тадбирлар қайд этилган²⁵.

Ушбу ҳужжатда машина-ускуналар ёки материал ва хом ашёлардан фойдаланишдан аввал уларни текширишдан ўтказиш тизимини ташкил қилиш бўйича қонунчилик ҳужжатлари ишлаб чиқирилиши лозимлиги кўрсатилади. Конвенция билан, шунингдек, тадбиркорлар иш жойлари, машина-ускуналар, материал ҳамда хом ашёлар, меҳнат жараёни хавфсиз бўлишини таъминлашлари ва ходимлар соғлиғига хавф солинмаслигига эришиш мақсадида уларга тегишли ҳимоя кийимлари ҳамда воситалари берилиши белгилаб қўйилган. Шу билан бирга, ушбу ҳужжатда ходим, агар у иш жойида ўз ҳаёти ёки соғлиғига бевосита ва жиддий хавф-

²⁵ Международная организация труда. Конвенции и рекомендации. В 2-х томах. Женева: МБТ, 2001. С.45.

хатар туғиладиган бўлса, ишини ташлаб кетиши мумкинлиги ҳамда бунинг учун у асоссиз таъқиблардан ҳимояланиши зарурлиги кўрсатилган.

1985 йилда Халқаро меҳнат ташкилоти меҳнат гигиенаси хизматлари тўғрисида 161-сонли Конвенцияни қабул қилди. Мазкур ҳужжатда мазкур хизматлар вазиятга қараб бир корхона учун ёки бир нечта корхоналар учун ягона хизмат сифатида ташкил этилиши мумкинлиги белгилаб қўйилган.

Гигиена хизматлари қуйидаги функцияларни амалга оширадilar:

— иш жойида пайдо бўладиган соғлиққа хавфли таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш ҳамда бу хавфни баҳолаш;

— ходимлар соғлиғига ноқулай таъсир кўрсатадиган ишлаб чиқариш муҳити омиллари ва ишлаб чиқариш операциялари устидан назоратни йўлга қўйиш.

Гигиена хизмати дастлабки ва шошилишч тиббий ёрдам кўрсатишни ташкил этиш, ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ҳамда касб касалликларини таҳлил этишда, шунингдек, касбий реабилитация бўйича тадбирларни амалга оширишда қатнашади. У корхона хизматлари ва тиббиёт муассасалари билан ҳамкорликда фаолият олиб боради.

Меҳнат гигиенаси соҳасида хизмат кўрсатадиган, тегишли малакага эга персонал тўла касбий мустақилдир. Меҳнат жараёни билан боғлиқ вазиятларда ходимлар соғлиғининг ҳолати устидан назорат олиб бориш улар иш ҳақи ҳисобига бўлмайди, яъни бенул ҳамда имконият даражасида иш вақтида амалга оширилади. Меҳнат шароитлари ва ишлаб чиқариш муҳитини яхшилашга қаратилган қонунчилик тобора кўпроқ инсон меҳнати қулай бўлишини кўзда тутувчи кенг профилактик тадбирларни амалга ошириш мақсадига йўналтирилмоқда. Бу ўринда, энг аввало, ходимларнинг жисмоний ва ақлий қобилиятларига имкон қадар тўлиқ жавоб берадиган шароитларни яратиш, хавфсиз ва соғлом ишлаб чиқариш муҳитига эришиш назарда тутилади. Бунинг учун машина-ускуналар ҳамда меҳнатни ташкил этишни лойиҳалашда эргономика принциплари қўлланилиши, ходимлар ортқча зўриқишининг олдини олишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси 1992 йилнинг март ойида Халқаро меҳнат ташкилотининг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлди. Мамлакатимиз

хозирги вақтгача Халқаро меҳнат ташкилотининг 11 Конвенциясини ратификация қилган. Мажбурий меҳнат тўғрисидаги, Мажбурий меҳнатни бекор қилиш тўғрисидаги, Меҳнат ва машғулотлар соҳасида камситишлар тўғрисидаги ҳамда бошқа конвенциялар ана шулар жумласидандир. Ўзбекистон Халқаро меҳнат ташкилотининг бошқа конвенцияларини ҳам ратификациялаш бўйича тайёргарлик ишларини олиб бормоқда²⁶.

Европада меҳнатни муҳофаза қилишни ташкил этиш ва уни бошқаришнинг асосий принципларини амалга ошириш бўйича катта тажриба тўпланган. Бу қатор халқаро ҳужжатлар билан тартибга солинади. Улар орасида Европа Иттифоқининг қонунчилик ҳужжатлари, айниқса, унинг ижтимоий-меҳнат соҳасидаги асосий халқаро-ҳуқуқий ҳужжати — Европа Ижтимоий хартиясини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Меҳнатни муҳофаза қилишни бошқариш соҳасида Европа Иттифоқи томонидан 1961 йилда қабул қилинган ва 1965 йилда кучга кирган *Ижтимоий хартия* жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Хартия гуманитар соҳада дастлабки асосий миллатлараро ҳужжат бўлиб, шахсни муайян давлат ва унинг органлари орқали эмас, балки халқаро ташкилотлар ҳамда улар органлари кўмагида химоя қилишга йўналтирилган.

Хартия Ўзбекистон Республикаси учун, энг аввало, фуқароларнинг умумий ҳуқуқий маданиятини оширишга хизмат қила олади. Ундан, шунингдек, миллий қонунчиликни янада такомиллаштириш мақсадида ҳам фойдаланиш мумкин.

1996 йилда қайта кўриб чиқилган Европа Ижтимоий хартиясини у илк бор қабул қилинган 1961 йилдан сўнг меҳнат қонунчилиги ва ижтимоий-сиёсий ҳаётда рўй берган ўзгаришларни ҳисобга олади. Хартияда қайд этилган қоидалар меҳнат хавфсизлиги ҳамда меҳнат гигиенаси соҳасида ишлаб чиқариш муҳити ташқарисида бўлган вазиятга ҳам таъсир кўрсатади. Мазкур ҳужжат, шунингдек, бутун аҳоли учун сифатли атроф муҳитни таъминлашга кўмаклашиб, инсон саломатлигини муҳофаза қилиш ҳуқуқига риоя этилишига ўз ҳиссасини қўшган.

Ходимларнинг меҳнат муҳофазаси ва саломатлиги масалалари ривожланган мамлакатларнинг меҳнат соҳасидаги

²⁶ Исоев М. Халқаро меҳнат андозалари ХМТ конвенцияларида // Қадрлар масалалари бўйича маълумотнома 2007 йил, 7-сон, 34-35-б.

стратегиясининг таркибий қисми ҳисобланади. Шу жиҳатдан, бу соҳада Буюк Британия, АҚШ ва Финляндия тажрибаси диққатга сазовордир.

Буюк Британия 2004 йилда *2010 йил ва ундан кейинги даврда иш жойларида инсон соғлигининг хавфсизлиги стратегиясини* қабул қилди. Мазкур ҳужжатда ходимларга хавфсиз меҳнат шароитларини яратиш ва улар соғлигини сақлаш энг асосий вазифа эканлиги, 2010 йилга бориб, ишлаб чиқаришда ўлим ҳамда оғир жароҳатлар даражасини 10 фоиз, касб касалликлари даражасини 20 фоиз, касалланиш сабаби билан иш вақти йўқотилишини эса 30 фоиз камайтириш кўзда тутилади.

Стратегия мамлакатда 1974 йилда ходимлар саломатлигини муҳофаза этиш ва меҳнат хавфсизлигини таъминлашга йўналтирилган қонун қабул қилингандан сўнг дунёда рўй берган жиддий ўзгаришларни: йирик фирмалар сони камайиб, кичик корхоналар сони ортганлигини, тўлиқсиз иш вақтида иш билан машғул ходимлар сони кўпайганлигини, аёллар иш кучининг ярмини ташкил этишини, хизмат соҳаси юксалганлиги ва халқаро рақобат кучайганлигини ҳисобга олган. Мамлакатда амалга оширилган тадқиқотлар иқтисодиётда ҳамда иш билан бандлик таркибида содир бўлган ўзгаришлар сабабли меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасига йўналтирилаётган маблағлар мўлжалланган самарага эришиш имконини бермай қўйганлигини кўрсатди. Чунки ишда ходимлар саломатлигига эътиборнинг сусайиши кузатилган.

Шу муносабат билан Буюк Британия ҳукумати иқтисодиётда хавфсиз ва соғлом меҳнат маданиятига эришишнинг янги йўллари ишлаб чиқиш бўйича стратегик вазифани олға сурди. Унда барча иш берувчилар мазкур соҳадаги масъулиятларини чуқур ҳис қилишлари ҳамда ходимларни ўз иш жойларида хавфни бошқаришга тўлиқ жалб этишга алоҳида аҳамият қаратилган.

Стратегия ижросини таъминлаш мамлакатнинг Меҳнат ва пенсиялар вазирлигига қарашли Меҳнатни муҳофаза қилиш ҳамда меҳнат хавфсизлиги комиссияси зиммасига юклатилган. Стратегияда ижтимоий мулоқот, ижтимоий шерикликни (касаба уюшмалари, ассоциациялар ва ҳоказолар) ривожлантиришга, шунингдек, минтақалар ҳамда маҳаллий ҳокимият органлари билан қалин ҳамкорлик ва ижтимоий шериклик муносабатларини

ўрнатишга алоҳида эътибор берилган.

Юқорида қайд этилган комиссия олдига ҳар бир иш берувчи ва ходим меҳнатни муҳофаза қилиш ҳамда иш жойида саломатликни сақлаш соҳасидаги билимларни эгаллашларини таъминлаш вазифаси кўйилганлиги, айниқса, диққатга моликдир. Шу мақсадда ходимларнинг турли гуруҳларига мўлжалланган махсус материаллар кўп минг нусхада чоп этилган. Уларда ҳамма учун тушунарли ва кўргазмали тарзда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича асосий талаблар қайд этилган. Стратегияда кўзланган тадбирлардан хавфсиз жамиятга эмас, балки хавфни тўғри баҳолайдиган, чуқур англайдиган ва бу жараёни бошқарадиган жамиятга эришиш кўзда тутилаётганлиги алоҳида уқтирилади.

Америка Қўшма Штатларида меҳнатни муҳофаза қилиш ва иш жойларининг хавфсизлиги стратегияси Меҳнат вазирлиги стратегик режасининг таркибий қисми ҳисобланади. Мазкур ҳужжатда ХХI аср талабларига жавобан меҳнат соҳасидаги сиёсат учун масъул бўлган федерал идора фаолиятининг асосий йўналишлари акс этган. Ушбу режа стратегик менежментнинг классик қоидалари бўйича тузилган. Яъни унда белгиланган стратегиянинг мақсади, кўзланган тадбирларни амалга ошириш аниқ-равшан кўрсатиб қўйилган.

Хавфсиз, соғлом ва муҳофазаланган иш жойлари яратишга кўмаклашиш АҚШ ҳукуматининг меҳнат соҳасидаги тўртта стратегик мақсадидан биридир. Мазкур режада ҳар бир мақсадга эришиш самарадорлигини баҳолайдиган асосий индикаторлар, мақсадли дастурларни баҳолаш принциплари қайд этилган. Мамлакат меҳнат вазирлиги мутасаддилари ходимлар соғлигини ҳамда меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилишга йўналтирилган қонунлар ва дастурлар ижросини таъминлашга қаратилган янги, инновациявий ёндашувларини ишлаб чиқиш ниятидалар.

Ўзбекистон Республикаси учун АҚШ тоғ-кон саноатида меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларининг ҳал этилиши алоҳида аҳамиятга эгадир. Америкаликларнинг прогнозларига кўра, тоғ-кон саноати унинг маҳсулотларига энергетик металлургия, транспорт, қурилиш, кимё саноати томонидан кўйиладиган талаблар тобора ўсиб бораётганлиги боис жадал ривожланмоқда. Шунинг учун АҚШ Меҳнат вазирлиги мазкур секторда иш билан банд бўлган 300 минг нафар ходимнинг меҳнатини муҳофаза

қилишга қаратилган узоқ муддатли стратегияни ишлаб чиқаяпти.

Бу мамлакатда меҳнатни муҳофаза этишга доир қонунчиликни бузганлик учун жуда таъсирчан жазо чоралари белгиланган. Агар ана шундай биринчи қонунбузарлик учун 250,0 минг АҚШ доллари миқдорида жарима тўланса, иккинчи бор бу ҳол такрорланганда, жарима миқдори 500,0 минг АҚШ долларини ташкил қилади. Мамлакатда ходимлар меҳнати ва соғлиғини муҳофаза этиш соҳасида махсус федерал дастурлар (хавфли секторларда тармоқ дастурлари, стратегик шериклик дастурлари, маслаҳатлар, таълим бериш, тренинглар ҳамда грант дастурлари ва ҳоказолар) амал қилмоқда.

Финляндияда меҳнатни муҳофаза этиш соҳасида диққатга сазовор кўп йиллик тажриба тўпланган. Бугунги кунда бу Буюк Британия тажрибаси каби ана шу мамлакатда ҳам меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида амалга оширилаётган тадбирлар Европа Иттифоқига аъзо давлатлар учун намуна вазифасини ўтаётти. Финляндияда касаба уюшмалари ёрдамида меҳнатни муҳофаза қилишни бошқаришни ташкил этиш соҳасида ишлаб чиқаришда шикастланишни мутлақ бартараф этиш бўйича дастур ишлаб чиқилган ва у ҳаётга муваффақиятли татбиқ қилинмоқда. Бу мамлакатда ҳар бир иш жойида ходимлар соғлиғи учун хавфли ҳисобланган барча омил (ҳам жисмоний, ҳам маънавий-психологик)ни касаба уюшмалари томонидан ҳисобга олиш йўлга қўйилган. Шунингдек, касб хавфлари, уларнинг ходимлар саломатлигига салбий таъсири эҳтимоллиги ва хусусиятларини махсус стандартлар асосида ҳисобга олиш тизими шакллантирилган. Шуниси айниқса муҳимки, бу ерда касбий хавфларни баҳолаш ҳамда хавфсиз меҳнат талабларига риоя этиш орқали мазкур хавфни камайтириш чораларини амалга оширишда касаба уюшмалари билан биргаликда ходимлар ҳам фаоллик кўрсатадилар.

Финляндияда Ижтимоий ишлар ва соғлиқни сақлаш вазирлиги буюртмаси асосида 2006 йилда “Меҳнат саломатлиги: иш жойида саломатликни таъминлашга меҳнат ҳаётини яхшилаш ва узайтириш воситаси сифатида кўмаклашиш” махсус тадқиқотни амалга оширилди. Ушбу тадқиқот яқунлари бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган бўлиб, улар Европа Иттифоқининг норматив ҳужжатларида ҳам ўз ифодасини топган.

Мазкур ва бошқа давлатларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги тажрибаси Ўзбекистон Республикасида ҳам чуқур таҳлил этилиши ва маҳаллий хусусиятлар, шунингдек мавжуд имкониятлар ҳисобга олинган ҳолда қўлланиши мақсадга мувофиқдир.

Юкорида қайд этилганлар меҳнатни муҳофаза қилишни бошқариш соҳасида чет эл тажрибасини ўрганиш ҳамда бу тажрибадан амалиётда фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далолат бермоқда.

3.3. Меҳнатни муҳофаза қилишнинг давлат ва жамоат назорати

Меҳнатни муҳофаза қилишга доир қонунлар ҳамда бошқа меъёрий ҳужжатларга риоя этилиши устидан давлат назоратини бунга махсус ваколат берилган, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган низом асосида ишловчи давлат идоралари амалга оширадилар.

Меҳнатни муҳофаза қилишга доир қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга риоя этилиши устидан жамоатчилик назоратини меҳнат жамоалари ҳамда қасаба уюшмаси ташкилотлар томонидан меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ўзлари сайлайдиган вакиллар орқали амалга оширадилар.

Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича махсус тайёргарликдан ўтган вакил иш жойларида меҳнат муҳофазасининг аҳволини монеликсиз текшириш, аниқланган камчиликларни бартараф этиш ва айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш тўғрисида таклифлар киритиш ҳуқуқига эгадир. Меҳнат муҳофазаси бўйича вакилга ўз вазифаларини бажариши учун ҳар ҳафтада иш пайтида камида икки соат вақт ажратиб берилади ҳамда ўртача иш ҳақи миқдорида ҳақ тўланади.

Қасаба уюшмалари давлат ва хўжалик идоралари олдида ходимларнинг меҳнати муҳофаза қилинишига доир ҳуқуқларини ҳимоя қиладилар, унинг рўёбга чиқарилиши устидан назоратни амалга оширадилар, ана шу мақсадда ўз қарамоғларида низом асосида ишловчи меҳнат техник инспекциясига эга бўладилар, меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича давлат сиёсатини ишлаб чиқишда, меъёрий ва ҳуқуқий фаолиятда иштирок этадилар. Меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларига доир барча меъёрий ҳужжатлар

(стандартлар, қоидалар, меъёрлар, йўриқномалар ва ҳоказо) касаба уюшмалари олдиндан кўриб чиққанидан кейин тегишли идоралар томонидан қабул қилинади.

Касаба уюшмалари ўз ташаббуси асосида ёки ишловчиларнинг илтимоси билан корхоналарда меҳнатни муҳофаза этишга оид қонунлар ҳамда бошқа меъёрий ҳужжатларга риоя қилинишини, жамоа шартномалари ва битимлари бажарилишини текшириш, аниқланган камчиликларни бартараф этиш тўғрисида қарорлар қабул қилиш ёки маъмуриятга тақдимномалар киритишга ҳақлидир.

Мансабдор шахслар уларни бажаришни асоссиз рад этган ёки одамлар соғлиғи ёхуд ҳаётига хавф туғдирувчи қонунга зид хатти-ҳаракатлар қилган, ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ҳисобга олишдан яширган тақдирда, касаба уюшмалари айбдорларни эгаллаб турган лавозимидан бўшатишгача жавобгарликка тортиш, шунингдек, аниқланган камчиликлар бартараф этилгунга қадар ишларни тўхтатиб туриш тўғрисидаги талаблар билан давлат ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларига мурожаат этишга ҳақлидирлар.

Ходимнинг меҳнатини муҳофаза қилинишига бўлган ҳуқуқлари рўёбга чиқарилиши устидан назоратни амалга ошириш чоғида касаба уюшмаларининг меҳнат бўйича техник инспекцияси исталган корхонани бемалол кўриш, аниқланган нуқсонларни бартараф этиш тўғрисида маъмуриятга кўрсатмалар бериш, мансабдор шахсларга жарима солиш, агар бундан буён ишлатиладиган ускуналар меҳнат қилувчилар соғлиғи ёки ҳаётига хавф туғдирса ускуналар, участкалар, цехлар фаолиятини вақтинча тўхтатиб қўйиш, ишлаб чиқаришда ходим дучор бўлган бахтсиз ҳодисаларни текширишда қатнашиш (ёки уни мустақил ўтказиш)га ҳақлидир.

Касаба уюшмалари белгиланган тартибда меҳнатни муҳофаза қилишга доир меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқишда ва келишиб олишда иштирок этадилар, улар билан келишиб олинмаган ҳужжатларнинг кучга киритилишига қарши тегишли давлат идоралари орқали протест киритиш ҳуқуқига эгадирлар.

Касаба уюшмалари ишлаб чиқариш воситаларини синаш ва фойдаланишга қабул қилиш давлат комиссиялари ишида, ишлаб чиқаришдаги касб касалликларини текширишда, тиббий-меҳнат эксперт комиссияси (ТМЭК) мажлисларида қатнашадилар, меҳнатни муҳофаза қилишнинг аҳволини, уни яхшилаш бўйича жамоа

шартномаларида кўзда тутилган тадбирлар бажарилишини текширадилар ҳамда уларнинг натижалари юзасидан аниқланган нуқсонларни бартараф этишга қаратилган, бажарилиши шарт бўлган таклифларни киритадилар.

Хизмат вазифасини бажариш чоғида майиб бўлиш ёки саломатликка бошқача тарзда путур етиши туфайли келтирилган зарар қопланиши учун ва ходимларнинг саломатлиги ҳамда меҳнати муҳофаза қилинишига бўлган ҳуқуқлари чекланган бошқа ҳолларда, касаба уюшмалари ўз ташаббуси билан ёки ишловчиларнинг аризасига биноан уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, даъво аризалари билан судга мурожаат этишлари мумкин.

Корхоналар меҳнатни муҳофаза қилишга доир талаблар таъминланмаганлиги учун ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларидан ижтимоий суғурта қилиш мақсадларига оширилган тарифлар бўйича маблағлар ажратадилар. Тарифлар меҳнат шароити, бажариладиган ишлар хавфлилиги, зарарлилиги ва оғирлигига боғлиқ ҳолда вақти-вақти билан қайта кўриб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг меҳнат шароитлари давлат экспертизаси берган хулоса тарифларни қайта кўриб чиқиш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига жавоб бермайдиган ишлаб чиқариш аҳамиятига молик маҳсулот ишлаб чиқараётган ва етказиб бераётган корхоналар истеъмолчиларга етказилган зарарни Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда ва шартларда коплайдилар.

Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича стандартлар, коидалар ҳамда меъёрларнинг Ўзбекистон Республикасида белгиланган талабларига номувофиқ бўлган ишлаб чиқариш воситаларини, яқка тартибдаги ва жамоани ҳимоялаш воситаларини, шу жумладан, хориждан сотиб олинганларини сотиш ҳамда тарғиб қилиш ғайриқонуний ҳисобланади. Бундай фаолият натижасида корхона олган фойда белгиланган тартибда давлат ҳисобига мусодара қилиниши керак.

Давлат назорати органларига қуйидагилар киради: Давгеотехназорат, Давэнергоназорат, Давлатсаноатназорат, Давлатёнгинназорат.

Давгеотехназорат — саноат ишларини хавфсиз олиб бориш коидаларига амал қилинишини текширувчи давлат назорат органи

бўлиб, у ўзининг қуйидаги бўлинмаларига эга: тоғ-техник, газ инспекциялари ва бошқа инспекциялар; қурилишда юк кўтариш машиналари билан ишлашда, босим остида ишловчи қозон установакалари ва идишларидан, буғ ҳамда иссиқ сув қувурларидан фойдаланишда, портлатиш ишларини бажаришда ишларнинг хавфсиз бажарилишини назорат қилади.

3.1-расм. Давлат назорати органлари

Давэнергоназорат — электр ва иссиқлик ёрдамида ишлайдиган установакаларга хавфсиз хизмат кўрсатишни таъминлайдиган тадбирларни амалга оширишдаги давлат назорати.

Давлатсаноатназорат — корхона ва ташкилотлар томонидан гигиена нормалари, санитария-гигиена ва санитария-эпидемиология қоидаларига риоя қилинишини текширувчи давлат санитария назорати.

Давлатёнгинназорат — ёнгин хавфсизлигининг юқори даражада бўлишини таъминлаш устидан назорат қилади.

Давлат назорати органлари хавфсизлик техникаси ҳамда ишлаб чиқариш санитарияси қоида ва нормаларига амал қилишдаги камчиликлар ҳамда бузилишлар ҳақида, шунингдек, хавфсиз ва соғлом меҳнат шароитларини таъминлаш бўйича чоралар кўриш юзасидан корхона ҳамда ташкилотларнинг хўжалик органларига кўрсатмалар (буйруқлар) бериш учун кенг ҳуқуқларга эга. Қоидалар ва нормалар жиддий равишда бузилганда, назорат органлари ишини хавфсиз олиб бориш қоидаларини мунтазам равишда бузаётган инженер-техник ходимларни лавозимидан четлатиш ҳақида вазирлик ҳамда бошқа хўжалик органларига кўрсатмалар бериш; хавфсизлик қоидаларини бузганликлари учун маъмурий тартибда жарима солиши мумкин.

Меҳнатни муҳофаза қилишнинг жамоат назорати жамоатчи инспекторлар ва маҳаллий кўмиталарнинг меҳнатни муҳофаза қилиш

комиссиялари орқали касаба уюшмаларининг барча бўғини томонидан амалга оширилади. Касаба уюшмалари меҳнатни муҳофаза қилиш қондаларига риоя этилишини назорат қилибгина қолмай, балки меҳнат шароитларини енгиллатиш ҳамда соғломлаштириш тадбирларини амалга оширади, меҳнатнинг хавфсиз методларини ва меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича қонунчилик тарғиботини олиб боради.

Барча ташкилот ва корхоналарда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича жамоатчи инспекторлар сайланади. Касаба уюшмасининг маҳаллий кўмиталарида меҳнатни муҳофаза қилиш комиссиялари тузилади. Бу комиссияга цех ва участкаларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича катта жамоатчи инспекторлари ҳамда ишлаб чиқаришни яхши билган бошқа ташаббускор ходимлар киритилади. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича комиссия меҳнат муҳофазаси шартномаларини, меҳнатни ташкил қилиш, ишлаб чиқариш маданиятини кўтариш юзасидан ташкилий тадбирларни ўтказишда ва ишлаб чиқариш эстетикасини жорий этишда қатнашади. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича жамоатчи инспекторлар ўзларининг ишлаб чиқариш участкаларида иш вақти меъёри ҳамда дам олиш вақти ҳақидаги, аёллар ва ўсмирлар меҳнатини муҳофаза қилиш ҳақидаги меҳнат қонунчилигига риоя этилишини, ишловчиларга сифатли коржом, пойабзал ҳамда якка турдаги химоя воситаларининг ўз вақтида берилишини, шунингдек, ишловчиларнинг сут, совун, ичимлик сув ёки газ сув (агар бу иш характери билан боғлиқ бўлиб, нормаларда кўзда тутилган бўлса) билан таъминланишини кузатиб борадилар.

Жамоатчи инспекторлар иш ўринларининг меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига мос келишини текшириб, бахтсиз ҳодисалар юз бериши ва ишловчиларнинг касбий захарланишининг олдини олиш юзасидан барча ташкилий тадбирларнинг ўтказилишини таъминлайдилар. Улар ишловчилар томонидан хавфсизлик техникаси талабларининг бажарилишига алоҳида эътибор қаратадилар. Цех ҳамда қурилишда жамоатчи инспекторларнинг таклифлари ёзиб бориладиган журналлар тузилади.

Техник инспекторлар ишлаб чиқаришда юз берган бахтсиз ҳодисаларни ўз вақтида текшириш ва ҳисобга олишни, меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича шартномаларнинг бажарилишини назорат қиладилар. Инспекторлар ишчилар қулай санитария-маиший хоналар

билан таъминланишига ҳамда иш ўринларининг нормал даражада ёритилишига, шунингдек, шовқин, тебраниш даражаси ва чанг йўл қўйилган нормадан ортиб кетмаслигига эришишлари лозим.

Техник инспектор курилайётган ҳамда реконструкция қилинаётган объектларда бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш назоратини ўтказишда катта ишларни амалга оширади. Янги қурилган ишлаб чиқариш характеридаги объектларни фойдаланишга топшириш пайтида техник инспектор давлат комиссияси таркибига киритилади.

Ишлаб чиқаришда меҳнатни муҳофаза қилиш қандай йўлга қўйилганлиги давлат томонидан қатъий назорат қилиб турилади.

Корхона ва ташкилот маъмуриятлари меҳнатни муҳофаза қилиш ҳақидаги қонун-қоидаларга қандай риоя қилаётгани юзасидан амалга ошириладиган давлат назорати тизимида республика, вилоят ҳамда туман касаба уюшмаларининг Техника инспекциялари асосий роль ўйнайди. Уларга ўзлари хизмат кўрсатаётган корхона ва ташкилотларда ишларнинг хавф-хатарсизлигини, ишлаб чиқариш санитариясининг ахволини ҳамда тегишли маъмуриятлар меҳнатни муҳофаза қилиш ҳақидаги қонун-қоидаларга қандай амал қилаётганини назорат этиш ҳуқуқи берилган. Техника инспектори корхонага исталган вақтда (кундузи ҳам, кечаси ҳам) киришга ҳақли.

Техника инспектори зиммасига хилма-хил вазифа юкланган. У рўй берган бахтсиз ҳодисаларни текширишда қатнашади, ишчилардан ёки жамоатчи инспектордан тушган шикоятга мувофиқ қурилишга етиб келади, меҳнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизлик техникаси устидан назорат ўрнатиш режасига мувофиқ, қурилишга келиб туради.

Корхонада ишлаётган машиналар, монтаж мосламаси ёки инвентарда бахтсиз ҳодисаларга сабаб бўладиган бирор конструктив камчилик ёки нуқсон топилса, инспектор бу нуқсонни бартараф қилиш масаласини мутасадди ташкилотга ва шу машина ёки мосламани ишлаб чиқарган завод эътиборига ҳавола этади.

Техника инспектори қурилиш майдонларига ва назоратни амалга ошираётган жойларига борар экан, кўрган-аниқлаган нуқсон ҳамда камчиликларнинг ҳаммасини ёзиб олиб, уларни бартараф қилишни топширади, бунинг учун конкрет муддат ва жавобгар кишиларни белгилайди. Мазкур кўрсатмалар амалга оширилмаган тақдирда, инспектор айбдорларни жаримага тортишга, хавфсизлик техникаси

қоидалари кечириб бўлмайдиган даражада қўпол бузилган, ишчиларнинг соғлиғи ҳамда ҳаёти хавф остида қолган ҳолларда эса, ишни тамомила тўхтатиб, бу ҳақда юқори ташкилотларни хабардор қилишга ҳақлидир.

Инспектор ўз ишига қурилишдаги касаба уюшма ташкилотлари аъзоларини ва меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича жамоат инспекторларини жалб этиб, меҳнат қонунларига, хавфсизлик техникаси қоидалари ҳамда қўлланмаларига қандай риоя қилинаётганлиги устидан кундалик самарали назорат ўрнатади.

3.4. Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларни бузганлик учун жавобгарлик

Меҳнатни муҳофаза қилишга доир қонунлар ҳамда бошқа меъёрий ҳужжатлар бузилишида айбдор бўлган ёки давлат ва жамоатчилик назорати идоралари вакилларининг фаолиятига монелик қилаётган мансабдор шахслар Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда интизомий, маъмурий ёхуд жинсий жавобгарликка тортиладилар.

Корхоналарнинг бошқа ходимлари меҳнатни муҳофаза қилишга доир меъёрий ҳужжатлар талабларини бузганлик учун белгиланган тартибда жавобгарликка тортиладилар.

Маъмуриятнинг айби билан ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса ёки касб касаллиги натижасида меҳнат қобилиятини тўлиқ ёхуд қисман йўқотган ходимга Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартиб ҳамда миқдорда корхона бир марта бериладиган нафақа ва соғлиғига етказилган шикаст учун товон тўлайди.

Бир марта бериладиган нафақа миқдори жамоа шартномаси (битими) билан белгиланади ҳамда жабрланувчининг бир йиллик маошидан кам бўлмаслиги лозим. Агар ходим даволаниш, протез қўйдириш ва тиббий ҳамда ижтимоий ёрдамнинг бошқа турларига муҳтож бўлса, корхона жабрланган ходимга бу тадбирлар билан боғлиқ харажатларни тўлайди, шунингдек, жабрланувчининг касбини ўзгартириб қайта тайёрланишини ҳамда тиббий хулосага мувофиқ ишга жойлашишини таъминлайди ёки ана шу мақсадлар учун сарфланадиган харажатларни қоплайди.

Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса оқибатида ходим вафот этган тақдирда, корхона тегишли ҳуқуққа эга бўлган шахсларга моддий зиённи Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган

тартиб ва миқдорларда қоплайди, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган миқдорда бир марта бериладиган нафақа тўлайди.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон Республикаси корхоналари ҳамда фуқаролари халқаро шартномалар ва битимлар асосида ишларни бажараётганларида, меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича уларда кўзда тутилган талаблар агар ўзгача шартлашилмаган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси ва юртимиз меҳнат қонунчилигига асосан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Қасаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши билан биргаликда меҳнатни, атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг илмий асосланган стандартлари, қоида ҳамда меъёрларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш йўли билан ишлаб чиқаришда меҳнат хавфсизлигини таъминлаш учун зарур бўлган талаблар даражасини белгилайди.

Ходимларнинг айрим тоифалари (хотин-қизлар, ёшлар, меҳнат қобилияти чекланган шахслар), шунингдек, меҳнатнинг оғир ва зарарли шароитларида ишловчи ходимлар учун меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланади.

Меҳнатни муҳофаза қилишга доир қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга қатъий риоя этилиши устидан давлат назоратини бунга махсус ваколат берилган, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган низом асосида ишловчи давлат идоралари амалга оширадilar.

Меҳнатни муҳофаза қилишга доир қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар бузилишида айбдор бўлган ёки давлат ҳамда жамоатчилик назорати идоралари вакилларининг фаолиятига монелик қилаётган мансабдор шахслар Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда интизомий, маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортиладilar.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Меҳнатни муҳофаза қилиш деганда нимани тушунасиз?
2. Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг қўлланиш соҳасини айтинг.

3. Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида давлат сиёсати нималардан иборат?

4. Меҳнатни муҳофаза қилишга оид халқаро шартномалар қандай бўлиши керак?

5. Меҳнат муҳофазасини меъёрий таъминлаш деганда нимани тушунасиз?

6. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича мутахассислар тайёрлаш ва унинг молиявий асосини айтиб беринг.

7. Қандай усуллар ва чоралар билан корхоналарда меҳнатнинг соғлом ва хавфсиз шароитларини таъминлаш мумкин?

8. Меҳнатни муҳофаза қилиш хизматлари ҳақида нималарни биласиз?

9. Ишловчиларнинг меҳнатни муҳофаза қилишга доир ҳуқуқларини рўёбга чиқаришдаги кафолатлар нималардан иборат?

10. Меҳнатни муҳофаза қилишга доир қандай қонунлар мавжуд?

11. Меҳнатни муҳофаза қилишга доир қандай меъёрий ҳужжатларга риоя этилиши лозим?

12. Меҳнатни муҳофаза қилишга доир давлат ва жамоатчилик назоратлари ҳақида гапиринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – 76 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси. – Т.: Адолат, 2011. – 276 б.

3. “Давлат санитария назорати тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

4. “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 7 ноябрдаги “Меҳнатни муҳофаза қилишни давлат томонидан бошқариш тўғрисида”ги Қарори. //www.lex.uz

6. “Мажбурий меҳнатни тугатиш тўғрисида”ги 1957 йилги 105-сонли Конвенция // Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. – Т: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. 2008 й. – 150 б.

7. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 388 б.

4-БОБ. ҚОРХОНА ВА ТАШКИЛОТЛАРДА МЕХНАТ МУХОФАЗАСИ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

4.1. Корхона, ташкилот ва муассасаларда меҳнат муҳофазасига доир ишларни ташкил қилиш

Корхоналарда меҳнатни муҳофаза қилиш тизими ишлаб чиқаришнинг барча таркибий тузилмасини, ҳамма иш ўринларини қамраб олгагина самарали бўлиши мумкин. Бу масалада кўп нарса, биринчи навбатда, иш берувчиларга боғлиқ. Аммо уларнинг аксарияти ҳозирча ходимлар меҳнат шaroитларини яхшилаш масалаларига етарлича аҳамият бермаяптилар.

Қолбуки, “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 8-моддасида “Корхона маъмурияти, ёлловчи, мулкдор ёхуд улар ваколат берган бошқарув идораси корхонада меҳнатни муҳофаза қилиш стандартлари, қоида ва меъёрларининг талаблари, шунингдек, жамоа шартномасида кўзда тутилган мажбуриятлар бажарилишини таъминлайди”, деб белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар тўғрисида”ги Қонуни 27-моддасида ҳам “Корхона бу ерда ишловчи барча ходимлар учун хавфсиз меҳнат шaroитини таъминлашга мажбур бўлиб, уларнинг саломатлигига ва меҳнат қобилиятига етказиладиган зарар учун қонунларда белгилаб қўйилган тартибда жавобгар бўлади”, деб аниқ-равшан қайд этилган.

Мазкур талаб мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар учун тааллуқлидир. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхона тўғрисида”ги Қонуни 20-моддасида ҳам “Хусусий корхона ўз ходимлари учун хавфсиз меҳнат шaroитини таъминлаш, ижтимоий муҳофаза қилиш чораларини кўриши шарт, уларнинг ҳаёти ва саломатлигига етказилган зарар учун қонунчиликда белгилаб қўйилган тартибда жавобгардир”, дея кўрсатилган.

Амалдаги бу ва бошқа қонунчилик талабларидан келиб чиққан ҳолда, корхона маъмурияти (мулк эгаси, иш берувчи)нинг хўжалик юритувчи субъектда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларини 4.1-расмдагидек ифодалаш мумкин.

Аммо корхоналар раҳбар (мулк эгаси, иш берувчи)ларининг кўпчилиги меҳнат хавфсизлигини таъминлаш бўйича ўз функцияларини бажаришга мутлақо тайёр эмаслар, баъзан эса меҳнат

қонунчилиги, шу жумладан, меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонун ҳужжатларининг энг оддий талабларини билмайдилар, билишни ҳам хоҳламайдилар. Шу сабабли кўпгина хўжалик юритувчи субъектларда ходимларнинг соғлом ва хавфсиз меҳнат шароитларида ишлаш ҳуқуқини амалга оширишда жиддий камчиликлар кўзга ташланади.

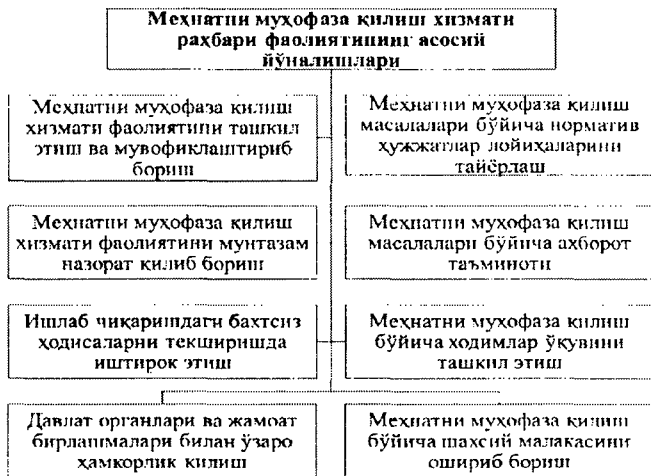

4.1-расм. Корхона раҳбари(мулк эгаси, иш берувчи)нинг меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари

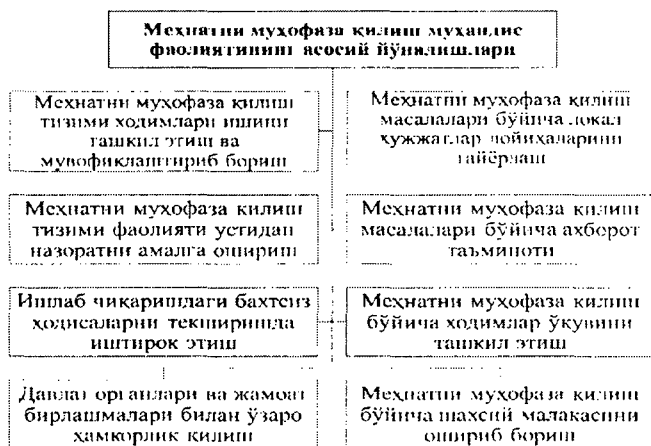
Бундай салбий ҳодисалар кўп жиҳатдан меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида аниқ кадрлар сиёсати мавжуд эмаслиги билан изоҳланади. Амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати раҳбари (4.2-расм) ва меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича муҳандис (4.3-расм) фаолиятининг асосий йўналишлари белгилаб қўйилган.

Бироқ сўнгги йилларда кўпгина корхоналарда меҳнатни муҳофаза қилиш хизматлари таркиби кескин равишда қисқартирилди ёки умуман тугатилди. Шу билан бирга мазкур хизматлар таркиби сонига доир аниқ нормативлар ҳам мавжуд эмас. Фақатгина Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунида “Ходимлар сони 50 нафар ва ундан ошадиган корхоналарда

махсус тайёргарликка эга шахслар орасидан меҳнатни муҳофаза қилиш хизматлари тузилади (лавозимлар жорий этилади)” деб кўрсатилган ҳолос.

4.2-расм. Меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати раҳбари фаолиятининг асосий йўналишлари.

4.3-расм. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича муҳандис фаолиятининг асосий йўналишлари

Бу хизматлар ўз мақоми бўйича корхонанинг асосий хизматларига тенглаштирилади. Мазкур хизматлар фақат корхона ўз фаолиятини тўхтатганда тугатилиши мумкин. Қонунда меҳнатни муҳофаза қилиш хизматлари корхонадаги ходимлар сони қанча бўлганида тузилиши аниқ белгилаб қўйилган, лекин унда бу хизматлар ходимлари корхона ходимлари умумий сони, уларнинг ҳудудий таркоқлиги, машина-ускуналар билан таъминланиш даражаси, технологик жараёнинг мураккаблиги ва хавфлилигига қараб неча кишидан иборат бўлиши лозимлиги белгиланмаган.

Шу билан бирга, мазкур хизматлар мутахассисларини, корхона мансабдор шахслари ва раҳбарларини ўқитиш, малакасини ошириш, норматив ҳужжатлар, услубий адабиётлар ва кўргазмали куруллар билан таъминлаш масалалари очиқ қолган. Меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати таркиби махсус тайёргарликка эга мутахассислардан иборат бўлиши белгилаб қўйилган бўлса ҳам, кўпгина корхоналарда бу хизматларга меҳнатни муҳофаза қилиш қоида ва нормаларидан беҳабар бўлган малакасиз ходимларни ишга олиш тажрибаси кенг тарқалган. Уларнинг иш ҳақи ҳам нисбатан кам эканлиги ҳисобга олинса, бу ходимлар фаолиятдан катта самара кутиб бўлмайди.

Мазкур Қонунга мувофиқ ходимлар сони 50 нафардан кам бўлган корхоналарда меҳнатни муҳофаза қилиш масалалари билан вакиллар шугулланиши белгилаб қўйилган. Уларнинг мақоми ва фаолиятига доир қоидаларда ҳам жиддий камчиликларга дуч келинади. Чунончи, бу вакиллар меҳнат жамоасининг йиғилишида сайланиши керак. Амалиётда эса вакиллар аксарият ҳолларда иш берувчилар томонидан тайинланади. Вакиллар ўзларига юклатилган функциялар бажарилиши натижаларига қараб бирон бир тарзда моддий ва маънавий рағбатлантирилмайди. Улар фақат ҳафтасига икки соат вақтларини иш ҳақи сақланган ҳолда меҳнат шароитлари ҳамда меҳнатни муҳофаза қилишни текшириш ва назорат қилиш функцияларини бажаришга ажратишлари мумкин.

Хўжалик юритувчи субъектларда меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати ёки мазкур масалалар билан шугулланадиган мутахассис мавжуд бўлмаса, иш берувчи меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида хизмат кўрсатадиган ташкилот билан шартнома тузиши керак. Одатда, меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича мутахассис лавозимига меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича муҳандис малакасига эга бўлган ёки олий техник маълумотли мутахассислар (иш стажидан қатъи

назар) ёхуд камида 3 йил иш стажига ва ўрта техник маълумотга эга бўлганлар тайинланади. Бу лавозимга, шунингдек, бошқа вазифаларда камида 5 йил иш стажига эга бўлган ўрта техник маълумотга эга мутахассислар ҳам тайинланиши мумкин. Юқорида қайд этилган барча мутахассислар меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича махсус ўқитилиши керак.

Меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати корхонанинг алоҳида таркибий бўлинмаси сифатида тузилиши ҳамда бевосита бош муҳандисга ёки корхона раҳбарига бўйсунishi керак. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича мутахассиснинг хизмат вазифаси кенг кўламлидир. У:

— ишлаб чиқариш технологияси, меҳнат қонунчилиги, иқтисодиёт, психология, меҳнат физиологияси соҳаларида билимга эга бўлиши;

— ишларни хавфсиз амалга ошириш ва хавфсиз ишлаб чиқариш жараёнини таъминлаш бўйича махсус адабиётлар ҳамда норматив ҳужжатларни ўқиб-ўрганиши;

— мунтазам равишда (камида уч йилда бир марта) ўз малакасини ошириб бориши, семинарлар, кўргазмалар, лекциялар ва ҳоказоларда иштирок этиши керак.

Меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати фаолияти устидан назоратни иш берувчи (корхона раҳбари), юқори органнинг меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати, Ўзбекистон Республикаси субъектининг меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги тегишли органи ҳамда меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига риоя этилиши устидан давлат текшируви ва назоратини олиб борадиган органлар амалга оширадilar.

Корхоналарда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича комиссиялар ташкил этиш тавсия қилинади. Уларнинг таркибига тенг ҳуқуқлилик асосида иш берувчилар ва касаба уюшмаси ташкилотларининг вакиллари кириши мумкин. Мазкур комиссия меҳнат фаолияти жараёнида ходимларнинг ҳаёти ҳамда соғлиғини сақлашга қаратилган ташкилий-профилактика тизими фаолият кўрсатишини. шу жумладан, ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, санитария-гигиена ва бошқа тадбирлар бажарилишини таъминлаш билан шуғулланади. 4.4-расмда меҳнатни муҳофаза қилиш хизматларининг бевосита иш берувчилар (хўжалик юритувчи субъектлар раҳбарлари)га тааллуқли вазифа ҳамда функциялари акс этган.

Ходимлар меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида мажбуриятларга, айни пайтда ҳуқуқ ва кафолатларга ҳам эгадирлар (4.5-расм). Ходим меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига риоя этиши, шахсий ва жамоа ҳимоя воситаларидан тўғри фойдаланиши, ишларни бажариш усуллари бўйича таълим, меҳнат муҳофазаси талабларига доир йўриқнома олиши, билимлари текширилиши, мажбурий равишда тиббий кўрикдан ўтиши шарт.

4.4-расм. Корхонада меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати вазифалари ва функциялари

Шу билан бир каторда, ҳар бир ходим куйидаги ҳуқуқларга эга:

- иш жойининг меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига мос бўлиши;
- меҳнат шартлари соғлиққа зарар етказиши мумкин бўлган, эҳтимол тутилган хатарлар тўғрисида ахборот олиши;

- ҳаёти ва саломатлигига хавф тугиладиган бўлса, ишни бажаришдан бош тортиши;
- шахсий ҳимоя воситалари билан таъминланиши;
- меҳнат муҳофазаси масалалари бўйича ҳокимият органлари, иш берувчи, касаба уюшмаси ташкилотларига мурожаат этиши ва бошқалар.

Ходимнинг меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари	
ҲУҚУҚЛАР	Мажбуриятлар
Иш жойининг меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига мос бўлиши	Меҳнат муҳофазаси қондаларига риоя этиши
Меҳнат шaroитлари соғлиқка зарар етказиши мумкин бўлган хатарлар тўғрисида ахборот олиши	Шахсий ва жамоа ҳимоя воситаларидан тўғри фойдаланиши
Ҳаёти ва саломатлигига хавф тугиладиган бўлса, ишни бажаришдан бош тортиши	Хавфсиз иш усуллари, биринчи tibбий ёрдам кўрсатиши бўйича таълим, йўриқнома олиши
Шахсий ҳимоя воситалари билан таъминланиши	Ишлаб чиқаришда тугиладиган хавф. ҳар бир бахтсиз ҳолига тўғрисида бевосита раҳбарига хабар бериши
Меҳнат муҳофазаси масалалари бўйича давлат органлари, иш берувчи, касаба уюшмаси ташкилотига мурожаат қилиши	Бирламчи (ишга кираётганда), даврий, навбатдан ташқари tibбий кўрикдан ўтиши

4.5-расм. Ходимнинг меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Ҳар қандай ишлаб чиқаришда ходимларга зарарли ҳамда хавфли таъсир кўрсатадиган ишлаб чиқариш омиллари бўлиши мумкин. Булар, хусусан:

- иш зонасидаги ҳаво ҳарорати ҳаддан зиёд баланд ёки пастлиги;
- иш зонасидаги ҳаво намлиги ҳаддан ташқари зиёдлиги ёки камлиги;

— иш зонасидаги ҳаво ҳаракати хаддан зиёд жадал ёки сустиги;

— иш ўрнида шовқин даражаси жуда баландлиги;

— электр магнит нурланиши даражаси катталиги;

— табиий ёруғлик йўқлиги ёки етарли эмаслиги;

— иш зонаси етарли ёритилмаганлиги ва ҳоказолар.

Яъни бу ходим бевосита меҳнат воситалари ва предметларидан фойдаланадиган, узок вақт давомида меҳнат жараёни кечадиган ҳамда меҳнат шароитлари омиллари таъсир кўрсатадиган иш ўрнига тааллуқлидир.

Демак, ходимга юқорида кайд этилган омиллар таъсири истисно этиладиган ёки уларнинг таъсир даражаси белгиланган нормативлардан ошмайдиган хавфсиз меҳнат шароитларини таъминлаш зарур. Иш ўринлари, умуман олганда, меҳнат муҳофазасига доир қонунчиликда белгиланган норматив талаблардан келиб чиққан ҳолда, меҳнат шароитлари хавфсизлик талабларига мувофиқ бўлган ёки бўлмаган ҳолатда бўлиши мумкин.

4.2. Ходимларни тиббий кўриқдан ўтказиш

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси, Ўзбекистон Республикасининг “Давлат санитария назорати тўғрисида”ги, “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги ва “Фуқаролар соғлигини сақлаш тўғрисида”ги қонунларига асосан ташкилотларда ходимларни дастлабки тарзда ва кейинчалик (иш давомида) вақти-вақти билан (бундан буён матнда вақти-вақти билан деб юритилади) тиббий кўриқдан ўтказиш зарур. Тиббий кўриқлар ташкилотга тиббиёт хизмати кўрсатувчи даволаш-профилактика муассасалари томонидан, агар улар бўлмаган тақдирда, ташкилот жойлашган жойдаги ҳудудий даволаш-профилактика муассасаси томонидан ўтказилади.

Вақти-вақти билан ўтказиладиган тиббий кўриқлар Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Санитария, гигиена ва касб касалликлари институти ҳамда Тошкент тиббиёт академиясининг тегишли клиникаларида ҳам ўтказилиши мумкин. Вақти-вақти билан ўтказиладиган тиббий кўриқлар иш давомида ўтказилади. Тиббий кўриқларни ўтказиш пайтида ходимнинг иш жойи (лавозими) ва ўртача иш ҳақи сақланади.

Иш берувчи ҳудудий давлат санитария-эпидемиология назорати марказлари (бундан буён матнда ҳудудий ДСЭНМ деб юритилади) ва

ташкilotнинг касаба уюшмаси қўмитаси билан биргаликда ҳар календарь йилнинг 1 декабригача ташкilotдаги тиббий кўриқдан ўтказилиши шарт бўлган ходимларнинг лавозим бўйича контингентини аниқлаши ҳамда бу ҳақда 1-иловада келтирилган шаклда далолатнома тузиши лозим.

Иш берувчи тиббий кўриқдан ўтказилиши шарт бўлган ходимларнинг лавозим контингентидан келиб чиқиб, ҳудудий ДСЭНМ ва ташкilotнинг касаба уюшмаси қўмитаси билан келишган ҳолда тиббий кўриқдан ўтиши шарт бўлган ходимларнинг рўйхатини тузади ҳамда тиббий кўриқни ўтказувчи даволаш-профилактика муассасасига тақдим этади. Тиббий кўриқдан ўтиши шарт бўлган ходимларнинг рўйхатида ташкilot номи, ходимнинг касби, у ишлаётган цех ёки бошқа бўлинма номи, ишлаб чиқаришнинг хавфли ва зарарли омиллари ҳамда ходимнинг ушбу омиллар таъсиридаги иш стажига кўрсатилади.

Ходимларни тиббий кўриқдан ўтказиш мақсадида тиббий кўриқни ўтказувчи даволаш-профилактика муассасасининг раҳбари томонидан ҳудудий ДСЭНМ билан келишилган ҳолда 2-иловада келтирилган шаклга мувофиқ ходимларни тиббий кўриқдан ўтказишнинг календарь режаси тузилади. Агар ходим ўз соғлиғининг ҳолати меҳнат шароити билан боғлиқ ҳолда ёмонлашган деб ҳисобласа, у навбатдан ташқари тиббий кўриқдан ўтказишни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Дастлабки тарзда тиббий кўриқдан ўтиши шарт бўлган ходимлар ташкilot томонидан тиббий кўриқни ўтказувчи даволаш-профилактика муассасасига 3-иловада келтирилган шаклга мувофиқ тақдим этилган йўлланма асосида тиббий кўриқдан ўтказилади. Ходим тиббий кўриқдан ўтиш учун паспорти ёки шахсини тасдиқловчи бошқа ҳужжати билан келиши лозим.

Тиббий кўриқларни ўтказиш учун тиббий кўриқни ўтказувчи даволаш-профилактика муассасаси раҳбарининг буйруғи билан тиббий комиссия ташкил этилади. Тиббий комиссия таркиби врач-терапевт, невропатолог, офтальмолог, дерматовенеролог, отоларинголог, психиатр, акушер-гинеколог ва жарроҳ ҳамда бошқа мутахассислардан иборат бўлиб, уларнинг тиббий комиссия таркибига киритилиши врач-терапевт томонидан белгиланган талаблардан келиб чиқиб ҳал этилади. Тиббий кўриқларни ўтказиш бўйича тузилган тиббий комиссиянинг раиси профпатология ёки касб

касалликлари бўйича касбий тайёргарликдан ўтган врач бўлиши лозим. Аёллар йилда камида бир марта акушер-гинеколог кўригидан ўтиши керак.

Аллерген моддалар таъсирига дучор бўлувчи шахслар терапевт, отоларинголог, дерматовенеролог кўригидан ўтиши ҳамда улар конининг клиник тахлили ўтказилиши лозим.

Ходимлар дастлабки тарзда тиббий кўрикдан ўтишда дерматовенеролог кўригидан мажбурий равишда ўтказилади, вақти-вақти билан дерматовенеролог тиббий кўригидан ўтишда эса, врач-терапевтнинг кўрсатмаси бўлгандагина йўл қўйилади.

Тиббий кўрикдан ўтувчи ходимларда психик касалликлар (шизофрения, эпилепсия, олигофрения) мавжудлигини текшириш ходимларнинг яшаш жойидаги даволаш-профилактика муассасасининг врач-психиатри томонидан амалга оширилади. Туман врач-психиатри бўлмаган тақдирда, психиатрик текшириш туманлараро ёки вилоят (шаҳар, республика) психоневрология диспансерининг врач-психиатрлари томонидан амалга оширилади. Агар ходим психик касалликлар бўйича диспансер ҳисобида турса, унга бу ҳақда белгиланган намунадаги маълумотнома берилади. Агар ходим психик касалликлар бўйича ҳисобда турмаса ва унда руҳий бузилишлар аниқланмаса, унга врач-психиатрнинг имзоси қўйилган белгиланган намунадаги маълумотнома берилади.

Маълумотномалар ушбу даволаш-профилактика муассасасининг муҳри ва раҳбарнинг имзоси билан тасдиқланади.

Юқумли ёки паразитар касаллик ташхисини аниқлаш учун врач-инфекционист ёки бошқа мутахассислар жалб этилади.

Тиббий комиссия тиббий кўрикни ўтказишда ходимнинг касбий фаолияти хусусиятлари, тегишли касб ва мутахассислик ҳамда меҳнат шароитлари билан тўлиқ танишиб чиқиши лозим. Тиббий кўрикни ўтказувчи врач ва мутахассислар ишлаб чиқариш соҳасининг хусусиятлари ҳамда ходимларда кузатилиши мумкин бўлган касбий патологияни чуқур билишлари шарт.

Тиббий комиссия томонидан ходимларни тиббий кўрикдан ўтказиш билан боғлиқ барча маълумотларни, шунингдек, уларнинг касбий фаолият йўналишига оид маълумотларни кайд этиш мақсадида ҳар бир ходимга амбулатор тиббий карта (025-у шакли) юритилади. Амбулатор тиббий картада тиббий кўрикни ўтказишда

иштирок этган ҳар бир врач ва мутахассисларнинг ходимнинг касбга яроқлилик тўғрисидаги хулосалари кўрсатилиши керак.

Тиббий кўриқдан ўтган ходимнинг иш жойи ўзгарган тақдирда, ходимни тиббий кўриқдан ўтказган даволаш-профилактика муассасаси томонидан унинг амбулатор тиббий картаси (025-у шакли) ходимнинг янги иш жойига тиббиёт хизматини кўрсатувчи даволаш-профилактика муассасасига, агар у бўлмаган тақдирда, ташкилот жойлашган жойдаги ҳудудий даволаш-профилактика муассасасига юборилади.

Тиббий кўрик натижасига кўра ходим хавfli ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари остида ишлашга яроқсиз деб топилганда, унга бу тўғрисида тиббий кўрикни ўтказувчи даволаш-профилактика муассасаси тиббий-маслаҳат комиссиясининг хулосаси берилади ҳамда ушбу хулосанинг нусхаси уч кун муддат ичида ходим ишлайдиган ташкилотга юборилади.

Тиббий комиссия томонидан ўтказилган тиббий кўрик натижасига кўра, ходимга қуйидаги даволаш ва соғломлаштириш тадбирлари режалаштирилиши лозим:

— келиб чиқишида касбий омил асосий ҳисобланган аъзоларда кескин бўлмаган ўзгаришлар аниқланган ходимларни динамик кузатиш ва зарур даволаш чораларини кўриш;

— аниқланган касалликларнинг туридан келиб чиқиб, белгиланган тартибда ходимларни стационар ва санаторий-курортларда даволаниш учун юбориш, шунингдек, дам олиш уйлари, санаторийлар ҳамда профилакторийларга йўлланма бериш;

— соғлиғи ҳолатига кўра енгилроқ ёки хавfli ва зарарли ишлаб чиқариш омилларининг таъсиридан холи бўлган бошқа ишга вақтинча ўтказиш ишнинг тури, ходимнинг малакасини ҳисобга олиб, иш берувчи билан келишилган ҳолда тиббий кўрикни ўтказувчи даволаш-профилактика муассасасининг тиббий-маслаҳат комиссияси томонидан белгиланади.

Вақти-вақти билан ўтказиладиган тиббий кўрик натижаси бўйича хавfli ва зарарли ишлаб чиқариш омилларининг таъсири мавжуд ишлардаги ходимларни динамик кузатиш мақсадида ушбу ходимлар қуйидаги дифференциалланган гуруҳларга ажратилади:

Д1 — зарарли ишлаб чиқариш омиллари таъсири белгилари бўлмаган гуруҳ;

Д2 — касб касалликларининг ривожланиш хавфи юқори бўлган гуруҳ;

Д3 — касб касалликлари аниқланган беморлар.

Вақти-вақти билан ўтказилган тиббий кўриклар натижаси бўйича тиббий комиссия томонидан мазкур Низомнинг 8-иловасига мувофиқ далолатнома тузилади. Далолатнома тўрт нусхада тузилиб, ҳудудий ДСЭНМ, ходим ишлайдиган ташкилот ва касаба уюшмаси кўмитасига юборилади ҳамда бир нусхаси тиббий кўрикни ўтказган даволаш-профилактика муассасасида қолади.

Тиббий кўриқдан ўтиш жараёнида ходимда касб касаллиги билан боғлиқ ҳолатлар аниқланган тақдирда, ушбу ходим тиббий комиссия томонидан касалликнинг касб билан боғлиқлигини аниқлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Санитария, гигиена ва касб касалликлари институти ҳамда Тошкент тиббиёт академиясининг тегишли клиникалариغا юборилиши лозим.

Ҳудудий ДСЭНМлар тегишли равишда касб касаллигига чалинган ходимларнинг ҳисобини юритади. Касб касаллигига чалинган ходимлар мазкур касаллик даври бўйича диспансер назоратида туради ва улар касб касалликлари клиникаларида ҳар йили даволанишлари лозим.

Тиббий кўриқнинг сифатли ўтказилишига тиббий кўриқдан ўтказувчи даволаш-профилактика муассасасининг раҳбари жавобгар ҳисобланади. Тиббий кўриқдан ўтиши шарт бўлган ходимлар тиббий кўриқдан ўтишдан бўйин товлашга ҳақли эмаслар. Тиббий кўриқдан ўтишдан ёки тиббий комиссияларнинг текширувлар натижасида берган тавсияларини бажаришдан бўйин товлаган ходимларни иш берувчи ишга қўймасликка ҳақлидир. Иш берувчилар ўз ходимларининг мажбурий тиббий кўриқдан ўз вақтида ўтиши учун ва мажбурий тиббий кўриқдан ўтмаган шахсларни ишга қўйиш натижасида фуқароларнинг соғлиғига етказилган зарарли оқибатлар учун жавобгар бўладилар.

4.3. Ижтимоий шериклик механизми асосида меҳнатни муҳофаза қилиш тизими

Меҳнат муносабатларини, шу жумладан, меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишни тартибга солиш амалиётида ижтимоий шериклик механизми кенг қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси ижтимоий-меҳнат муносабатларини тартибга солувчи асосий қонунчилик ҳужжати ҳисобланади. Меҳнат кодексининг 32-моддасига мувофиқ меҳнат муносабатларини тартибга солишни таъминлаш, жамоа шартномалари бўйича музокаралар олиб бориш, жамоа шартномаси келишувининг лойиҳасини тайёрлаш, бу шартномаларни тузиш, шунингдек, улар ижросини назорат қилишни ташкил этиш тенг ҳуқуқлилик асосида амалга оширилишини таъминлаш мақсадида тарафлар қарори бўйича тегишли ваколатларга эга бўлган вакиллардан иборат комиссия тузилади.

Меҳнат муносабатларини жамоа шартномалари асосида тартибга солишнинг кўп даражали тизими давлат воситачилигида ҳозирги давр иқтисодий жараёнининг асосий субъектлари — иш берувчилар ва ёлланма ходимларнинг манфаатларини мувофиқлаштириш имконини беради. Мазкур субъектлар томонларининг вакиллик органлари ҳали зарур даражада шаклланмаган ўтиш даврида давлатнинг бундай воситачилиги объектив жиҳатдан зарурдир. Айниқса, бу кичик бизнесга хос бўлиб, мазкур соҳада тарафлар вакиллик органларининг шаклланиши бугунги кун талабига тўлиқ жавоб бермайди.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси ходимлар, иш берувчилар ва давлатнинг ижтимоий-иқтисодий манфаатларини мувофиқлаштиришда ижтимоий шериклик тизимининг беш даражасини қамраб олади:

- Бош келишувлар;
- Тармоқ (тармоқлараро) келишувлари;
- Худудий (минтақавий) келишувлар;
- Жамоа келишувлари;
- Жамоа шартномаси.

Юқорида қайд этилган ҳар бир даража қонунчиликда белгилаб қўйилган ҳуқуқнинг алоҳида манбаи эмас, балки манфаатдор тарафларнинг ўзаро келишуви асосида қабул қилинадиган ҳужжатдир.

Бош келишув — ижтимоий-меҳнат муносабатларини тартибга солишнинг умумий принципларини белгилайди ҳамда икки тарафлама ёки уч тарафлама асосда мамлакат миқёсида Ўзбекистон Касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши (ходимларнинг бошқа вакиллик органлари) ва иш берувчиларнинг республика миқёсидаги бирлашмалари ўртасида, тарафларнинг таклифига кўра эса,

Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати билан ҳам тузилади. Бош келишув ижтимоий-иқтисодий масалалар хусусида келишиб сиёсат олиб боришнинг умумий принципларини белгилаб беради ҳамда меҳнат бозорини ривожлантириш ва аҳолининг иш билан бандлиги, меҳнатга ҳақ тўлаш соҳаларида, аҳоли даромадлари ҳамда турмуш даражаси, уни ижтимоий ҳимоя қилиш, ижтимоий шериклик тизимини ривожлантириш бўйича қонун ижодкорлиги юзасидан режаларни белгилайди.

Таркиб топган амалиётга кўра, Бош келишув меҳнат ва аҳолининг иш билан бандлиги масалалари билан бир қаторда, иқтисодий сиёсат, экологик хавфсизлик, ижтимоий таъминот ҳамда ижтимоий суғурта қилишни таъминлашнинг қатор жиҳатларига тегишли кенг қўламли масалаларни қамраб олади.

Тармоқ (тармоқлараро) келишувлари — тармоқда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий принциплари бўйича томонлар нуқтаи назарларини мувофиқлаштириб, келишув иштирокчиларининг белгиланган режаларни амалга ошириш бўйича биргаликдаги фаолиятини аниқлаб беради. Тармоқ келишувлари тегишли касаба уюшмалари (ходимларнинг бошқа вакиллик органлари) ва иш берувчилар (уларнинг бирлашмалари) ўртасида, тарафларнинг таклифига кўра эса, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги билан ҳам тузилади.

Бундай келишувларнинг тузилишидан мақсад ўз хусусиятлари ҳамда меҳнатни ташкил қилиш усуллари бўйича тармоқ (тармоқлараро) хўжалик юритувчи субъектлар ходимларининг меҳнат шароитларини айнанлаштиришдир.

Худудий (минтақавий) келишувлар минтақавий хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда, аниқ ижтимоий-иқтисодий муаммолар юзасидан ишлаб чиқилади ҳамда тегишли касаба уюшмалари (ходимларнинг бошқа вакиллик органлари) ва иш берувчилар (уларнинг бирлашмалари) ўртасида, тарафларнинг таклифига кўра эса, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари билан ҳам тузилади.

Келишув тарафлари тузилаётган ҳужжат мазмуни ҳамда таркибини белгилашда эркиндирлар. Аммо жамоа шартномасига нисбатан мазкур келишувларда норматив хусусиятга эга моддалар миқдори камлигидан келишув ҳуқуқий кучга эга эмас, деган маъно чиқмайди. Шунинг учун келишувнинг барча моддаси тарафлар

томонидан ихтиёрий равишда, ижтимоий шерикликнинг асосий принципларини ҳисобга олган ҳолда қабул қилиниши ва молиявий таъминотга эга бўлиши зарур.

Ҳар қандай ҳолда ҳам келишув шартлари ходимлар аҳволини амалдаги қонунчиликда назарда тутилганига нисбатан ёмонлаштириши мумкин эмас. Бундай қоидалар ҳақиқий эмас, деб ҳисобланади.

Жамоа келишувларида қуйидаги қоидалар белгиланиши мумкин:

— меҳнатга ҳақ тўлаш, меҳнат шартлари ва уни муҳофаза қилиш, меҳнат ва дам олиш тартиби;

— нархларнинг ўзгариб бориши, инфляция даражаси, келишувларда белгилаб қўйилган кўрсаткичларнинг бажарилишига қараб меҳнатга ҳақ тўлашни тартибга солиш механизми;

— энг кам миқдори қонун ҳужжатларида назарда тутиладиган компенсация тарзидаги қўшимча тўловлар;

— ходимларнинг ишга жойлашишига, уларни қайта ўқитишга кўмаклашиш;

— экологик хавфсизликни таъминлаш ҳамда ишлаб чиқаришда ходимларнинг соғлигини муҳофаза қилиш;

— ходимлар ва уларнинг оила аъзоларини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича махсус тадбирлар;

— давлат қорхоналарини хусусийлаштириш чоғида ходимларнинг манфаатларига риоя қилиш;

— ногиронлар ва ёшлар (шу жумладан, 18 ёшга тўлмаган шахслар) меҳнатидан фойдаланиш мақсадида улар учун қўшимча иш жойлари ташкил этувчи қорхоналарга бериладиган имтиёзлар;

— ижтимоий шериклик ҳамда уч тарафлама ҳамкорликни ривожлантириш, жамоа шартномаларини тузишга кўмаклашиш, меҳнат низоларининг олдини олиш, меҳнат интизомини мустаҳкамлаш тўғрисидаги қоидалар.

Жамоа келишувларининг амал қилиш муддати тарафлар томонидан белгиланади ва у уч йилдан ошиб кетмаслиги лозим.

Барча поғонадаги жамоа келишувларининг бажарилиши бевосита тарафлар ёки улар ваколат берган вакиллар, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг тегишли органлари томонидан текшириб борилади.

Жамоа шартномаси — қорхоналарда ижтимоий-иқтисодий ва касбга доир муносабатларни тартибга солувчи, ходимлар ҳамда иш

берувчилар (ёки улар ваколат берган вакиллар) томонидан тузиладиган ҳуқуқий ҳужжатдир.

Жамоа шартномаси унга нисбатан юқори даражадаги тармоқ (тармоқлараро), ҳудудий, минтақавий ва бош келишувлар норматив ҳужжатларига асосланади. Жамоа шартномаси юқорида қайд этилган даражаларда қабул қилинган норматив ҳужжатларда кўзда тутилган ҳуқуқий ҳимоя, ижтимоий кафолатлар, имтиёз ҳамда компенсациялар даражасини камайтириши мумкин эмас, бильакс ҳар бир муайян корхонанинг молиявий-иқтисодий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, имтиёзлироқ меҳнат ва ижтимоий-иқтисодий шартлар белгиланиши мумкин.

Жамоа шартномасига иш берувчилар билан ходимларнинг меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида куйидаги мажбуриятлари киритилиши мумкин:

— ҳар бир иш жойига нисбатан иш шароитлари қоидалари. Улар ишлаб чиқариш муҳити, меҳнатни ташкил этиш ва меҳнат хавфсизлигини, биринчи навбатда, меҳнат ва дам олиш тартиби, ходимларга ижтимоий-маиший хизмат кўрсатишга доир норматив талабларни қамраб олиши лозим;

— ҳар бир ходимни унинг иш жойидаги иш шароитларига норматив талаблар, шунингдек, бу шароитларнинг амалдаги ҳолати тўғрисида мунтазам хабардор қилиш мажбурияти;

— давлат, тармоқ стандартларига эга бўлмаган объектлар, машина-ускуналар бўйича меҳнат хавфсизлиги стандартлари;

— сут ва бошқа озик-овқат бепул берилиши кўзда тутиладиган ишлаб чиқаришлар, иш ва касб турлари рўйхати (жамоа шартномасига илова этилади);

— бепул сут бериш тартиби ўрнатилган иш жойларида ҳавонинг ифлосланишини бартараф этиш бўйича чоралар, меҳнат шароитларини санитария-гигиена нормативлари ҳамда қоидаларига тўлиқ мос келадиган ҳолга келтириш чоралари;

— қулай ва замонавий маҳсус кийим-бош, пойабзал ҳамда бошқа шахсий ҳимоя воситалари, шунингдек, шахсий гигиена буюмларини ўз вақтида бериш;

— иш шароитининг ходимлар саломатлигига таъсирини аниқлаш мақсадида уларнинг экспертизасини ўтказиш ва бошқалар.

Жамоа шартномаси, шунингдек, ходимлар ва иш берувчиларнинг иш ҳамда дам олиш вақти, таътиллар давомийлиги; аёллар ва ёшлар

(ўсмирлар) меҳнат шароитларини ҳамда меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилаш; ихтиёрий ва мажбурий тиббий ҳамда ижтимоий суғурталаш; экологик хавфсизлик ва ишлаб чиқаришда ходимлар саломатлигини муҳофаза қилиш масалалари бўйича ўзаро мажбуриятларни ҳам камраб олиши мумкин.

Жамоа шартномасида корxonанинг иқтисодий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, бошқа шартлар, шу жумладан, қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар билан белгиланган нормативлар ҳамда қоидаларда кўрсатилганига қараганда имтиёзлироқ меҳнат шартлари ва ижтимоий-иқтисодий шартлар (кўшимча таътиллار, пенсияларга тайинланадиган устамалар, муддатидан илгари пенсияга чиқиш, транспорт ҳамда хизмат сафари харажатлари учун компенсациялар, ходимларни ишлаб чиқаришда ва уларнинг болаларини мактабда ҳамда мактабгача тарбия муассасаларида текин ёки қисман ҳақ тўланадиган тарзда овқатлантириш, бошқа кўшимча имтиёз ва компенсациялар) ҳам киритилиши мумкин.

Жамоа шартномасининг лойиҳаси корхона бўлинмаларида ходимлар томонидан муҳокама қилиниши керак ҳамда уларда билдирилган фикр ва таклифлар ҳисобга олинган ҳолда, меҳнат жамоасининг умумий йиғилиши (конференцияси) муҳокамасига кўйилади.

Меҳнат кодексида, шунингдек, жамоа шартномаси корхона қайта ташкил этилганда, мулк эгаси ўзгарганда ҳамда корxonани тугатиш ишлари олиб борилаётган бутун муддат давомида ўз кучини сақлаб қолиши кўрсатилган.

Жамоа шартномасида меҳнатга ҳақ тўлаш шакли, тизими ва миқдори, пул мукофотлари, нафақалар, компенсациялар, кўшимча тўловлар ҳам ўз ифодасини топади. Меҳнат кодексининг 88-моддасида меҳнат шартларини белгилаш ҳамда ўзгартиришнинг умумий тартиби қайд этилган. Унга мувофиқ *меҳнат шартлари* деганда меҳнат жараёнидаги ижтимоий ва ишлаб чиқариш омилларининг жамламаси тушунилади. *Ижтимоий омилларга* меҳнат ҳақи миқдори, иш вақтининг, таътилнинг муддати ва бошқа шартлар киради. Техника, санитария, гигиенага оид, ишлаб чиқариш-маиший ва бошқа шартлар *ишлаб чиқариш омиллари* ҳисобланади.

Меҳнат кодексида иш берувчининг технологиядаги, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишдаги ҳамда бошқа шароитлар туфайли меҳнат шартларини ходим розилигисиз ўзгартириш

ҳуқуқлари қайд этилган. Ўз навбатида, ходим ҳам меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган ҳолатларда иш берувчидан меҳнат шартларини ўзгартиришни талаб қилишга ҳақлидир.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг XIII боби “*Меҳнатни муҳофаза қилиш*” деб номланади. Унда ходим меҳнат шартномасини тузишда меҳнат шароитлари тўғрисида, шу жумладан, касб касалликлари ҳамда бошқа касалликларга чалиниш эҳтимоли, шу билан боғлиқ ҳолда унга бериладиган имтиёз ва компенсациялар, шунингдек, шахсий ҳимоя воситалари ҳақида хабардор бўлиши ҳуқуқи кўрсатилган. Айни пайтда иш берувчи, айниқса, меҳнат шароити ноқулай ишларда банд бўлган ходимларни дастлабки марта ҳамда кейинчалик (иш давомида) вақти-вақти билан тиббий кўрикдан ўтказиши шарт эканлиги қайд этилади. Иш берувчи ходимларга техника хавфсизлиги, ишлаб чиқариш санитарияси, ёнғин хавфсизлиги ва меҳнатни муҳофаза қилишнинг бошқа қоидалари ҳақида йўриқнома бериши ҳамда ходимларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ўқишларини таъминлаши ва уларнинг бу соҳадаги билимларини текшириб туриши шарт.

Бу Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида меҳнат муносабатларини тартибга солишда ижтимоий шериклик механизмига алоҳида аҳамият қаратилганлигидан далолат бериб турибди (4.6-расм).

Бирок ишлаб чиқаришдаги амалиётни таҳлил этиш, айниқса, жамоа битимлари ҳамда шартномалари тузилишини ўрганиш ҳали ижтимоий шериклик соҳасида жиддий муаммолар мавжудлигини кўрсатади.

Масалан, тармоқ тариф битимлари, кўп жиҳатдан, аввалги даврлар анъанасини акс эттиради. Хусусан, битимлар тузишда иш берувчилар вакиллари сифатида тармоқ вазирлик ва идоралари иштирок этадилар. Ҳозирги вақтда эса улар иш берувчиларнинг эмас, балки давлатнинг вакиллари ҳисобланадилар.

Кичик корхоналар ишлаб чиқариш хусусияти бўйича у ёки бу тармоққа тааллуқлилигига қарамасдан, бу иш берувчиларнинг тармоққа доир ҳуқуқларини ҳимоя қилиш вакиллигини вазирлик ҳамда идораларга, ёлланма ходимларникини эса тармоқ касаба уюшмаларига бериш тизими мавжуд эмас. Кичик бизнес тармоқ тариф битимларида умуман иштирок этмайди.

Худудий битимлар ҳам кичик бизнеснинг уюшган иш берувчилар, ходимлар ва ижроия ҳокимият органлари ролини бажармайди. Бунинг асосий сабабларидан бири шундан иборатки, иш берувчилар манфаатлари вакиллигини бажариши керак бўлган ташкилий тузилмалар ҳали шаклланмаган. Кичик корхоналарнинг ёлланма ходимлари ҳам ижтимоий шериклик тизимида ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун уюшмаганлар.

Бу ташкилий масалалар ҳал этилмаганлиги сабабли кичик бизнесдаги ижтимоий шериклик ўз шаклланишининг дастлабки босқичида турибди.

Жамоа шартномалари тузишдаги жиддий нуқсонлардан бири — уларда меҳнат шароитлари ҳамда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича алоҳида бўлим йўқлигидир. Буни кўп ҳолларда оғир молиявий аҳволда бўлган корхоналарда биринчи ўринга ходимларга иш ҳақини ўз вақтида тўлаш масаласининг қўйилиши, меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилаш бўйича тадбирларни амалга ошириш учун молиявий маблағлар етишмаслиги билан изоҳлашга ҳаракат қилинади.

Жамоа шартномалари мазмуни устидан назоратни кучайтириш мақсадида улар ижроия ҳокимият органларига рўйхатга олиш ҳамда назорат қилиш учун юборилади. Маҳаллий ҳокимият ижроия органларининг меҳнат бошқармалари маълумотларига кўра, жамоа шартномалари тузадиган республикадаги хўжалик юритувчи субъектлар сони улар умумий сонининг 80 фоизидан ортмайди. Амалга оширилган таҳлиллар меҳнат шартномаларининг анчагина қисми расмийлик учун тузилганини, уларда аксарият ҳолларда меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилиш бўлими мавжуд эмаслигини кўрсатмоқда. Шу сабабли мазкур шартномалар рўйхатга олишга юборилгандан сўнг кўпинча қайта ишлаш учун қайтариб берилади. Жамоа шартномалари тузадиган ҳамда тармоқ битимларида иштирок этадиган кичик корхоналар салмоғи эса жуда паст.

Меҳнатни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асосларига риоя этилиши ва уларни такомиллаштиришда ижтимоий-меҳнат муносабатларининг вакиллари фаол иштирок этишлари керак. Улар фаолиятининг самарадорлиги бу вакиллар етуқлиги ва малакасига боғлиқ. Аммо амалиётда бундай етуқлик ҳамда юқори малака хусусиятлари кўзга ташланмайди. Ижтимоий шерикларнинг

жисмоний ва юридик шахслар сифатида тўлиқ шаклланмаганлиги ҳам жиддий камчиликлардан бири ҳисобланади.

Иқтисодиёт соҳасидаги муаммолар (ишсизлик, молиявий беқарорлик, кичик бизнесни ривожлантиришдаги муаммолар) оқибатида меҳнат муносабатлари субъектлари ҳали тўлақонли шериклар сифатида таркиб топмаган. Кўпгина иш берувчилар фойда кетидан қувиб, ёлланма ходимлар меҳнат шароитлари ҳақида старлича ғамхўрлик қилмайдилар. Шу билан бирга, иш берувчилар манфаатларини ҳимоя қилишга йўналтирилган тадбиркорлик тузилмаларининг уюшмалари ижтимоий шериклик вазифаларини ҳал қилишда тегишли профессионализмга эга эмаслар.

Ёлланма ходимлар ҳам меҳнат муносабатларининг тўла ҳуқуқли субъектлари деб номланишларига ҳали эрта. Чунки улар ташкилий ва иқтисодий жиҳатдан таркоқлар, ўзларини иш кучи эгалари сифатидаги ролларини тўлиқ англаб етганларича йўқ.

Бугунги кунда ижтимоий шериклик тизимида ёлланма ходимларнинг фаол ҳимоячилари бўлишга қасаба уюшмалари ҳам тўла тайёр эмаслар. Улар ўтиш даврида инкирозга тушиб қолганлар.

Давлат ҳам меҳнат муносабатларининг субъекти ролини бажаришда муайян муаммоларга дуч келмоқда. Чунки давлат, бир томондан, меҳнат муносабатларининг субъекти сифатида жамият манфаатини ифода этиши керак, иккинчи томондан эса, у ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилиши сабабли иш берувчи сифатида майдонга чиқади.

Бозор иқтисодиёти механизмлари меҳнат муносабатлари тизимини ўз-ўзидан тартибга солади, деб ўйлаш ҳам ўзини оқламади. Бу, айниқса, меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида кўзга яққол ташланмоқда. Шунинг учун мазкур соҳадаги муаммоларни ҳал этишда давлат томонидан янги усул ҳамда йўлларни кўллаш талаб этилмоқда, чунки меҳнат кишиларининг ижтимоий ва шахсий манфаатларини бевосита давлат мувофиқлаштиради.

Ижтимоий шерикликнинг самарадорлигини ошириш учун кенг кўламли ташкилий тадбирларни ҳаётга татбиқ этиш керак. Мавжуд маълумотларга кўра, йирик ва ўрта корхоналар ходимлари умумий сонининг фақат 72 фоизи жамоа шартномалари билан қамраб олинган. Шу билан бирга, ижтимоий меҳнат муносабатларини, шу жумладан, меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасини ҳам жамоа

шартномалари йўли билан тартибга солиш Ўзбекистон Республикаси бўйича умуман атиги 5 фойзни ташкил этади.

Кичик бизнес корхоналаридаги аҳвол эса янада ташвишланарлидир. Уларнинг аксарияти иқтисодийнинг норасмий секторига тааллуқли бўлиб, хўжалик юритувчи бу субъектларда меҳнатни муҳофаза этиш бўйича расмий қоидалар амал қилмайди. Жамоа шартномалари эса фақат истисно тариқасида тузилади.

Жамоа шартномалари тузилишига тўсқинлик қилаётган асосий сабаблар қуйидагилардан иборат:

- корхоналарнинг беқарор молиявий аҳволи;
- кўпгина корхоналарда касаба уюшмалари ташкилотларининг йўқлиги;
- молиявий-иқтисодий инқироз шароитида иш берувчиларнинг ўз зиммаларига меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилаш бўйича аниқ мажбуриятларни олишни истамасликлари;
- ходимларнинг ижтимоий фаолиятсизлиги.

Ижтимоий мулоқот орқали меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида ижтимоий-меҳнат муносабатларини тартибга солиш амалиётининг таҳлили Ўзбекистон Республикаси ижтимоий муаммоларни ҳал этишнинг бу механизмини ривожлантиришнинг энг муҳим дастлабки босқичида турганлигидан далолат беради. Тараққий этган давлатлар тажрибаси яққол кўрсатиб турганидек, ижтимоий шериклик меҳнат шароитлари ҳамда меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида бошқарувнинг турли даражаларида икки тараф — иш берувчилар билан ходимлар манфаатларини мувофиқлаштириш механизмини яратиш имкониятига эга.

Қисқача хулосалар

Амалдаги қонунчилик талабларидан келиб чиққан ҳолда, корхона маъмурияти (мулк эгаси, иш берувчи)нинг хўжалик юритувчи субъектда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларидан ташкил топган.

Бундай салбий ходисалар кўп жиҳатдан меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида аниқ кадрлар сиёсати мавжуд эмаслиги билан изоҳланади. Амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати раҳбари ва меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича муҳандис фаолиятининг асосий йўналишлари белгилаб қўйилган.

Меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати корхонанинг алоҳида таркибий бўлинмаси сифатида тузилиши ҳамда бевосита бош муҳандисга ёки корхона раҳбарига бўйсунуши керак.

Меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати фаолияти устидан назоратни иш берувчи (корхона раҳбари), юқори органнинг меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати, Ўзбекистон Республикаси субъектининг меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги тегишли органи ҳамда меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига риоя этилиши устидан давлат текшируви ва назоратини олиб борадиган органлар амалга оширадилар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхона раҳбарининг меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари нималарда намоён бўлади?
2. Меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати раҳбари фаолиятининг асосий йўналишларини санаб ўтинг.
3. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича муҳандис қандай ишлар амалга ошириши зарур?
4. Корхонада меҳнатни муҳофаза қилиш хизматининг қандай вазифа ва функциялари мавжуд?
5. Ходимнинг меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги қандай ҳуқуқ ва мажбуриятлари мавжуд?
6. Ходимларни тиббий кўриқдан ўтказиш тартибини тушунтириб ўтинг.
7. Ижтимоий шериклик механизми орқали меҳнатни муҳофазаси қандай амалга оширилади?
8. Ходимлар, иш берувчилар ва давлатнинг ижтимоий-иқтисодий манфаатларини мувофиқлаштиришда ижтимоий шериклик тизимининг нечта даражалари мавжуд? Ҳар бирига таъриф бериб ўтинг.

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси. – Т.: Адолат, 2011. – 276 б.
2. “Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий сугурта қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz
3. “Фуқароларнинг саломатлигини муҳофаза этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

4. Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазирамиздир // Халқ сўзи газетаси, 2015 йил 17 январь 11(6194).

5. Абдурахманов О.К. Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш тизимини бошқариш самарадорлигини ошириш. Т.: Фан., 2010. – 326 б.

6. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 388 б.

7. Андреев С.В. Охрана труда от “А” до “Я”. Практическое пособие. Вкп 2. М.: Альфа-пресс, 2004. С. 49.

8. Одегов Ю.Г. Экономика труда. Учебник. – М.: Волтерс Клувер, 2011. – 800с.

9. Попова Н.А. Организация, нормирование и оплата труда на предприятии: Учебное пособие. – М.: Финпресс, 2011. - 176 с.

ДАЛОЛАТНОМА

20 йил «-----» -----

(объект номи)

Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш вазирининг 20 ____ « ____ » _____ даги ____-сон буйруғига мувофиқ дастлабки тарзда ва вақти-вақти билан тиббий кўриқдан ўтиши мажбурий бўлган контингентни аниқлаш мақсадида қуйидаги таркибдаги комиссия тузилсин:

1. Иш берувчи _____
(фамилияси, исми, отасининг исми, лавозими)

2. Давлат санитария ва эпидемиология назорати маркази ходими _____

(фамилияси, исми, отасининг исми, лавозими)

3. Қасаба уюшмаси вакили _____
(фамилияси, исми, отасининг исми, лавозими)

Тиббий кўриқдан ўтиши мажбурий бўлган ходимлар рўйхати:

№	Ташкилот (цех, бўлинма)	Ф.И.О.	Қасби	Ишлаб чиқаришнинг хавfli ва зарарли омиллари	Буйруқ рақами ва санаси	Изоҳ*

* Тиббий кўрик вақтида кўшимча врач – мутахассисларни (онколог, аллергиялог ва бошқалар) жалб этишни талаб қилувчи ишлаб чиқаришнинг кимсвий моддалари ёки физик омилларининг таъсири кузатилса, уларнинг организмга специфик таъсири характери кўрсатилади.

Лаборатор ва функционал текширувларнинг натижалари кўрсатилади (микдорий тавсифи)

Далолатнома _ ____ нусхада тузилди.

1. Иш берувчи _____
(Ф.И.О.) (имзо)

2. Давлат санитария ва эпидемиология назорати маркази ходими _____
(Ф.И.О.) (имзо)

3. Қасаба уюшмаси вакили _____
(Ф.И.О.) (имзо)

_____ ходимларининг
(ташкilot номи)
тиббий кўриқдан ўтиши бўйича

КАЛЕНДАРЬ РЕЖА

Ташкilot номи	Цех (бўлинма) номи	Касби	Хавфли ва зарарли омилллар	Тиббий кўриқни ўтказиш муддати	Тиббий кўриқдан ўтувчи ходимлар сони	Тиббий кўриқни ўтказувчи врач-мутахассислар	Лаборатор ва функционал текширишлар
Масалан "Духоба" МЧЖ	Тўқув цехи	Тўқувчи	Чанг ва шовкин	15 — 25 май	200, шундан 190 нафар аёл	Терапевт, невропатолог отоларинголог, офтальмолог, акушер-гинеколог (кўрсатма бўлса)	Лейкоцитлар формула, рентгенография, ташқи нафас функциясини текшириш (кўрсатма бўлса)

**Дастлабки тиббий кўриқдан ўтиш учун
ЙЎЛЛАНМА**

Ташкilot штамп

Амбулатор беморнинг тиббий картасига (025 х.ш.) кўшимча бланк

Дастлабки тарзда ўтказиладиган тиббий кўриқка йўлланма **Дастлабки тарзда ўтказиладиган тиббий кўриқ натижалари**

Фамилияси _____

Фамилияси _____

Исми _____

Исми _____

Отасининг исми _____

Отасининг исми _____

Туғилган йили _____

Туғилган йили _____

Иш жойининг хавфли ва зарарли омиллари _____

Тиббий комиссиянинг хулосаси

1-илова _____

мутахассислиги бўйича

2-илова _____

Имзо _____

Тиббий комиссиянинг хулосаси

_____ мутахассислиги бўйича

Иш шариитининг нокулай омиллари таъсирида

_____ Монеликлар йўк

Даволаш-профилактика муассасаси бош врачлари _____

Ташкилот врачлик пунктининг врачлари (врач терапевти) _____

«_____» _____ 20 йил

20_ йил «__» _____

Иш шариитининг нокулай омиллари таъсирида

_____ Монеликлар йўк

Ташкилот врачлик пунктининг врачлари (врач терапевти) _____

4-илова

_____ шаҳри (тумани)

ДА.ТОЛАТНОМА

(вакти-вакти билан ўтказилган тиббий кўриқлар натижаси бўйича)

_____ ташкилоти ходимларини вакти-вакти билан тиббий кўриқдан ўтказиш натижалари бўйича қуйидаги мазмунда далолатнома тузилди:

Комиссия таркиби:

1. Ташкилот (цех, бўлинма) врачлари (врач-терапевти) _____
2. Даволаш-профилактика муассасасининг тиббий санитария қисми вакили _____
3. Давлат санитария ва эпидемиология назорати маркази ходими _____
4. Ташкилот вакили _____
5. Ташкилотнинг касаб а уюшмаси вакили _____

Аниқландики:

Режа бўйича тиббий кўриқдан ўтишлари зарур бўлган ходимлар сони _____, шундан аёллар _____

Қайта аниқланган режа бўйича _____, шундан аёллар _____

1.1 Тиббий кўриқдан ўтказилганлар _____, шундан аёллар _____

1.2 Тиббий кўриқдан ўтказилганлар фонд хисобида _____, шундан аёллар _____

1.3 Тиббий кўриқдан ўтмаганлар сони _____, сабаблари _____

2. Тиббий кўриқ натижасида қуйидагилар аниқланади:

- 2.1 Касбдан захарланишга ёки касб касаллигига шубҳа қилинган ходимлар сони _____, шундан аёллар _____

(ташкилот (цех, бўлинма), фамилияси, исми, отасининг исми, ташхис)

2.2. Биринчи марта умумий тиббий касаллиги аниқланган ходимлар сони _____

(ташкилот (цех, бўлинма), фамилияси, исми, отасининг исми, ташхис)

2.3. Касб касаллиги бўйича биринчи марта ногиронликни олган ходимлар сони _____

(ташкилот (цех, бўлинма), фамилияси, исми, отасининг исми, ташхис, ногиронлик гуруҳи, касби)

2.4. Соғлигига кўра вақтинча бошқа ишга ўтказилишига муҳтож бўлган ходимлар сони *(ишлаб чиқариш омилларига доир тиббий монеликлардан ташқари)*

(фамилияси, исми, отасининг исми, ташхис, монелик қилиб кўрсатилган омил)

2.5. Соғлигига кўра бошқа ишга доимий муддатга ўтказилишига муҳтож бўлган ходимлар сони *(монелик қилиб кўрсатилган ишлаб чиқариш омилдан ташқари)*

(фамилияси, исми, отасининг исми, ташхис, монелик қилиб кўрсатилган ишлаб чиқариш омили)

2.6. Касб касаллигига чалингани сабабли бошқа ишга ўтказилишига муҳтож бўлган ходимлар сони _____

(фамилияси, исми, отасининг исми, ташхис, монелик қилиб кўрсатилган ишлаб чиқариш омили)

2.7. Ногиронлик гуруҳини аниқлаш учун Тиббий-меҳнат экспертиза комиссиясига юборилган ходимлар сони _____

(ташкилот (цех, бўлинма), фамилияси, исми, отасининг исми, ташхис)

2.8. Даволанишга юборилиши зарур бўлган ходимлар сони _____

2.8.1. Стационарда даволанишга _____

(ташкилот (цех, бўлинма), фамилияси, исми, отасининг исми, ташхис)

2.8.2. Санаторий-курортда даволанишга _____

(ташкилот (цех, бўлинма), фамилияси, исми, отасининг исми, ташхис)

2.8.3. Санаторий-профилакторийда даволанишга _____

(ташкилот (цех, бўлинма), фамилияси, исми, отасининг исми, ташхис)

2.9. Парҳез овқатланишга ва махсус овқатланишга муҳтож бўлган ходимлар сони _____

(ташкилот (цех, бўлинма), фамилияси, исми, отасининг исми, ташхис)

3. Олдинги йилги далолатнома бажарилиши текширилди _____

Далолатнома бажарилганлигининг натижалари _____

4. Комиссия вақти-вақти билан ўтказиладиган тиббий кўрик натижалари бўйича қуйидаги соғломлаштирувчи тадбирлар мажмуини тавсия этади:

4.1. Ташкилот раҳбари _____

4.2. Касаба уюшмаси раиси _____

Даволаш-профилактика муассасаси бош врач _____

Имзолар:

1. Ташкилот (цех, бўлинма) врачлик пунктининг врачлари (ярач терапияти)	_____	_____
	(Ф.И.О.)	(имзо)
2. Даволаш-профилактика муассасасининг тиббий санитария қисми вакили	_____	_____
	(Ф.И.О.)	(имзо)
3. Давлат санитария ва эпидемиология назорати маркази ходими	_____	_____
	(Ф.И.О.)	(имзо)
4. Ташкилот вакили	_____	_____
	(Ф.И.О.)	(имзо)
5. Касаба уюшмаси вакили	_____	_____
	(Ф.И.О.)	(имзо)

5-боб. ИШ ЖОЙЛАРИ ВА УЛАРНИ МЕХНАТ ШАРОИТЛАРИ БЎЙИЧА АТТЕСТАЦИЯДАН ЎТКАЗИШ

5.1. Иш жойлари, уларнинг туркумланиши (классификацияси) ва тўғри ташкил этилиши

Ишлаб чиқариш ҳудудининг битта иш бажарувчига ёки бир гуруҳ ишчиларга ажратиб берилган ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш учун керакли бўлган меҳнат қуроллари ва меҳнат предметлари билан етарли таъминланган майдони (участкаси) иш жойи, деб аталади.

Иш жойларини ташкил этиш ҳамда уларга хизмат кўрсатиш меҳнатни ташкил этиш ва нормаллаштиришнинг энг муҳим йўналишларидан биридир. Меҳнат қандай шаклда бўлмасин, доимо ходимнинг иш жойида қиладиган ҳаракатлар йиғиндисидан иборат бўлади. Демак, меҳнат самарадорлиги иш жойини ташкил этиш ҳамда унга хизмат кўрсатишнинг ҳолати ҳозирги замон талаблари даражасига тўла жавоб беришига ҳам боғлиқ.

Ҳар бир иш жойи иш вақтини, ақлий ва жисмоний кучни кам сарфлаб, юқори унумли ҳамда самарали иш қилишга максимал даражада мослаштирилган бўлиши лозим.

Иш жойларини ташкил этиш чоралари деганда уларни асосий технологик ускуналар, технология жиҳозлари, транспорт воситалари, иш учун махсус жиҳозлар — мебель, алоқа ва сигнализация воситалари билан етарли таъминлаш тушунилади.

Иш жойлари бажариладиган меҳнатнинг ўзига хос хусусиятига, ишлатиладиган асбоб-ускуналарга, биргалашиб ишловчи ходимлар сонига, иш жойларини ихтисослаштириш даражасига, кўчиш ва кўчмаслигига, қаерда жойлашганига қараб бири-биридан фарк қилади.

Меҳнат характериға қараб, иш жойлари қўл кучи ишлатиладиган, механизациялаштирилган, машиналаштирилган ва автоматлаштирилган иш жойларига бўлинади. Қўл кучи ишлатиладиган иш жойининг характерли хусусияти шундаки, унда ходим технологик жараёни энг содда (оддий) асбоблар ва ускуналар ишлатиш воситасида бажаради. Бундай иш жойларида бажариладиган ишлар, хизматлар нафақат сермеҳнатлиги билан ажралиб туради, қолаверса, одатда, меҳнат самарадорлиги (унумдорлиги) ҳам унча юқори бўлмайди. Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, ишлаб чиқариш ёки хизмат

кўрсатиш соҳасидан қўл кучи ишлатиладиган иш жойларини мутлақо йўқотиб бўлмайди. Ҳатто тўла автоматлаштирилган жараёнларда ҳам автоматик тизимни ростлаш (наладка) ва тартибга солиш (регулировка) каби ишлар кўп ҳолларда қўлда бажарилади.

Механизациялаштирилган иш жойида ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш операциялари механизмлар воситасида амалга оширилади. Бу ердаги механизмлар киши қўли билан ҳаракатга келтирилади ҳамда у машина-қўл кучи ишлатиладиган иш жойи, деб аталади. Тикув машинасида тикиш, металлсозлик ва ёғочсозлик жиҳозларида қисмларни (деталларни) қўлда узатиб ишлаш ва ҳок.лар бунга мисол бўла олади.

Бу ҳолдаги иш жойларининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, ходим иш жойида ишлатилаётган хом ашёларнинг ўзгаришига ўз кучини сарфламайди, уларга таъсир ўтказмайди, фақатгина ёрдамчи ишларни бажаради, технологик жараён эса машина ёки механизмлар ёрдамида амалга оширилади. Ходимлар бу жараёнда бевосита қатнашадилар, лекин уларнинг фаолиятлари, асосан, меҳнат воситаларини бошқаришга (хом ашёларни жиҳозга ўрнатиш, жиҳозларни юргизиш ва тўхтатиш, машина (жиҳоз) механизмларининг ишлашини назорат қилиш, тайёрланган маҳсулот ёки бажарилган хизматнинг сифатини текшириш, ишлов берилган қисмларни, тайёр маҳсулотларни жиҳозлардан тегишли жойга олиб қўйиш каби ишларга) қаратилган бўлади.

Технологик жараён олдига қўйган мақсадга машина воситасида эришилса, ишчининг вазифаси машинани қўл билан бошқариб боришдангина иборат бўлса, бундай ўринга машиналаштирилган иш жойи, дейилади. Мисол тариқасида Тошкент тўқимачилик машинасозлиги корхонасидаги токарлик-карусель станогини кўрсатиш мумкин. Бунда барча ишлаб чиқариш жараёнини механизм бажаради, ишчи эса тугма (кнопка)ли механизм орқали жиҳознинг айрим қисмларини идора қилади, холос.

Автоматлаштирилган иш жойида деталларга ишлов бериш билан боғлиқ бўлган барча ишлар, уларнинг ишлов берилган қисмини кўчириш, иш сифатини назорат қилиш, шунингдек, машинанинг ўзини идора қилиш ҳам автоматлаштирилган бўлади. Ишчи эса автоматик жиҳозларни юритиш, тўхтатиш, механизмларининг тўғри ишлашини, ўз вақтида иш билан таъминлаб турилиши ва тайёр

маҳсулотларнинг туширилишини ҳамда назорат-ўлчов аппаратлари кўрсаткичларини назорат қилиб (қузатиб) туради, холос.

Жиҳознинг автоматик ишлаш вақти анча давомли бўлади. Бундай ҳолат эса, ўз навбатида, бир ходим томонидан кўп автоматик-жиҳозларга хизмат кўрсатиш имкониятини яратади.

Биргаликда ишловчи ишчилар сонига қараб, битта ишчи ишлайдиган якка иш жойлари ва бир неча ишчи ишлайдиган жамоа ёки бригада иш жойлари бўлади.

Ихтисослаштирилганлик даражасига қараб, иш жойлари якка, серияли ва оммавий турларга бўлинади. Ишлаб чиқариш турига қараб, ҳар бир иш жойига маълум ҳажмдаги ишлаб чиқариш операциялари бириктирилади. Шу муносабат билан иш жойлари ихтисослаштирилган, универсал ва махсус иш жойларига ажратилади.

Кўчиш-кўчмаслигига қараб, иш жойлари стационар ва кўчма иш жойларига бўлинади. Масалан, тўқув корхонасидаги бўёқчининг иш жойи стационар бўлса, автомобилга ўрнатилган таъмирлаш устахоналаридаги, радио-телевидение ишхоналаридаги иш жойлари кўчма иш жойи бўлади.

Юқорида кўрсатилганларидан ташқари, бошқа хил иш жойлари ҳам бор. Масалан, ишлаб чиқариш турларига қараб бўлинadиган асосий, кўшимча, ёрдамчи иш жойлари, сменалар сонига қараб, бир сменали, кўп сменали, шунингдек, ходимнинг иш вазиятига қараб, ўтириб, тик оёқда, гоҳ ўтириб, гоҳ тик оёқда ишлайдиган, жойлашган ўрнига қараб бино ичидаги, очик ҳаводаги, баландликдаги, бино остидаги ва ҳ.к. иш жойлари бўлади.

Иш жойларида хизмат кўрсатиладиган жиҳозлар сонига қараб, бир жиҳозли ёки кўп жиҳозли иш жойлари бор. Бир жиҳозли иш жойлари машинасозлик ва металлсозлик корхоналарига мос бўлиб, кўп жиҳозли иш жойлари саноатнинг тўқимачилик, трикотаж, енгил ва озиқ-овқат тармоқларидаги корхоналарда кенг тарқалгандир. Ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш операцияларининг қайтарилиб туришига ва ишлаб чиқариш турларига (типларига) қараб, якка, серияли, майда ва катта серияли ҳамда оммавий ишлаб чиқариш иш жойлари мавжуд.

Иш жойлари шу жойдаги меҳнат характериға қараб чилангар, пайвандчи, йиғувчи, оператор, муҳандис, техник, тўқувчи, бўёқчи каби иш жойларига бўлинади.

Умуман олганда, ҳар қандай иш жойи ҳам қуйидаги асосий талабларга жавоб бериши жоиз:

1. Иш жойини ташкил этишда амалдаги санитария нормаларига, ускуналардан фойдаланиш, техника хавфсизлиги, саноат эстетикаси ва ҳ.к.лар тўғрисидаги кўрсатма ҳамда қоидаларга тўла риоя қилиниши зарур.

2. Иш жойи майдонининг ҳажми олдиндан пухта ҳисоблаб белгиланиши, ишни ижро қилувчи киши амалларни сиқилмасдан, эркин ҳаракат қилиб беҳавф бажарадиган, бу жараёнда ва умуман, асбоб-ускуналардан, жиҳозлардан, хом ашёлардан фойдаланишда майдон доирасида бир жойдан иккинчи жойга бемалол юра оладиган бўлиши шарт.

3. Сигнал ва алоқа тартиби (системаси) ижрочи билан уста (раҳбар)нинг ҳамда ижрочи билан цех ичидаги ходимларнинг бир-бирлари билан доимий хабарлашиб туришларини таъминлаши зарур.

4. Асосий ва ёрдамчи асбоб-ускуналар ҳамда мосламалар ижрочини ортиқча ҳаракат қилдирмайдиган, улардан фойдаланишда ҳеч қандай хавф-хатар туғдирмайдиган, иш ёки хизмат кўрсатиш учун қулай келадиган қилиб жойлаштирилиши керак.

Иш жойи — ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш жараёнининг дастлабки бўғинидир. Бу бўғинда ишлаб чиқариш жараёнининг моддий-техника предметлари инсоннинг ҳар хил меҳнат фаолияти қўшилиши ва таъсир этиши натижасида ўз шакли ёки таркибини ўзгартиради. Ҳар бир иш жойи учта элемент йиғиндисидан иборат: меҳнат предмети, меҳнат воситалари ҳамда инсоннинг аниқ мақсадга қаратилган фаолияти. Аммо бу учала элементнинг асосий ва ҳаракатлантирувчи кучи — меҳнат, яъни юқорида кўрсатилганидек, инсоннинг маълум бир мақсадга йўналтирилган аниқ фаолиятидир.

Иш жойини ташкил этиш деганда, ҳар бир иш жойида юқори меҳнат унумдорлигига эришиш учун зарур бўлган ҳамма шароитларни таъминлаш билан бир қаторда, жиҳознинг техникавий имкониятларидан тўла фойдаланишни, меҳнатнинг мазмунини бойитишни, ходимнинг сиҳат-саломатлигини эҳтиёт қилишни таъминлашга қаратилган комплекс тадбирлар режасини ишлаб чиқиш тушунилади.

Ҳар бир иш жойининг мақсадга мувофиқ ташкил этилиши ишчининг ўз вазифасини бажаришига қулайлик туғдириши, иш вақтининг бекор кетмаслигини, исроф бўлмаслигини таъминлаши,

ишлаб чиқаришда маданий ва соғлом меҳнат вазиятини вужудга келтириши лозим.

Ҳар бир ходим ёки раҳбар ўзига юклатилган вазифани муваффақиятли бажариш учун унинг иш жойи тўғри ташкил этилган бўлиши керак. Техника ва иш кучидан самарали фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, тайёрланган маҳсулотнинг ёки кўрсатилган хизматнинг сифатини яхшилаш ва таннархини пасайтириш кўп жиҳатдан иш жойининг тўғри ташкил этилишига боғлиқ. Корхонадаги иш жойи меҳнатни ташкил этиш тизимининг гоят муҳим бўғини саналади, чунки у ҳар бир ходимнинг ўз меҳнатини бевосита сарф қиладиган ишлаб чиқариш майдонидир. Табиийки, бунда сарф қилинадиган меҳнатнинг самарали бўлиши ана шу майдоннинг яхши, мақсадга мувофиқ ва қулай ташкил этилишига боғлиқ.

Иш жойининг яхши ташкил этилмаслиги натижасида ишлаб чиқаришда кўп нобудгарчиликлар юз беради. Бу нобудгарчиликларнинг сабаблари юзаки қарашда аҳамиятсиз бўлиб кўринса-да, аслида жуда хунук натижаларга олиб келади. Масалан, хом ашёларнинг ноқулай жойлаштирилиши натижасида ишчи ортиқча, кераксиз ҳаракатлар қилишга мажбур бўлади ва бунга кўп вақт йўқотади, қурол-асбоблар, ускуналар сақланадиган идишда тартиб бўлмаса, улар аралаш-қуралаш бўлса, ишчининг зарур асбобни қидириб топишга анча вақти кетади, у асабийлашади ва ҳ.к.лар.

Иш жойини ташкил этишда қуйидаги асосий талабларга эътибор бериш лозим:

1. Иш жойида зарур ускуналар, қурол-асбоблар, хом ашёлар, зарур бўлганда, жиҳоз ҳам ишчи ўз вазифасини бажариши учун етарли миқдорда тахт туриши керак. Бу ашёлардан биттасининг ҳам етарли миқдорда бўлмаслиги вақт бекор сарфланишига сабаб бўлади. Шунингдек, уларнинг керагидан ортиқча бўлиши ҳам зарарлидир. Негаки, ортиқча нарсалар ходимларнинг ўтиш йўлларини тўсади, ортиқча айланма (оборот) маблағ талаб қилади, баъзи нарсалар ишлатилмасдан, узоқ вақт туриб қолиб, бузилиши, айниши ҳам мумкин.

2. Қурол, асбоб ва бошқа ҳамма меҳнат буюмлари (предметлари) фойдаланиш учун қулай ҳолда жойлаштирилиши керак. Хом ашёлар

ва материаллар улардан фойдаланиш жойига, тез-тез ишлатиб туриладиган асбоб ва ускуналар иш жойига яқин туриши лозим.

3. Иш жойларига хизмат кўрсатиш учун махсус ёрдамчи ходимлар ажратилиши ва улар иш жойларини зарур ашёлар — материаллар ва ҳ.к.лар билан узлуксиз таъминлаб туришлари шарт.

4. Иш жойи ижрочининг меҳнатини енгиллаштирадиган, иш унумини оширадиган ва тартибга солиб турадиган махсус мосламалар билан таъминланиши лозим.

Илмий асосланган меҳнат нормалари ва нормативлари илғор ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда, маълум бир конкрет шароит учун мўлжалланган бўлади. Шунинг учун ҳам ходимларнинг иш вақтидан фойдаланишини ўрганиш, кузатиш билан бир қаторда, иш жойини ташкил этиш, режалаштириш, лойиҳалаштириш, хизмат кўрсатиш, жиҳозлаш ва ускуналаш, ихтисослаштириш, меҳнат хавфсизлиги ҳамда санитария-гигиена шароити, ишлаш ва дам олиш тартиблари ҳам батафсил ўрганилади. Иш жойининг ҳолатини ўрганиш эса меҳнатни ташкил қилиш элементларини ишлаб чиқиш ҳамда жорий этишга имконият яратади, дам олиш учун зарур бўлган иш вақти сарфи миқдорини нормалаш учун маълумотлар беради, иш жойларини лойиҳалашга қўйиладиган талабларни аниқлайди.

Иш жойларининг ташкил этилиш ҳолатини визуал кузатув услуги билан бир қаторда, олдиндан тайёрланган саволномалар орқали махсус сўровлар ўтказиш натижасида ҳам ўрганиш, бунда қуйидаги тахминий саволлардан фойдаланиш мумкин:

✓ Иш жойларида фаолият кўрсатиш давомида иш столининг баландлиги ва размери билан боғлиқ бўлган қандай ноқулайликлар мавжуд?

✓ Ишни ўтириб бажариш мумкинми (тўла иш кунини давомида ёки унинг маълум бир қисми давомида)?

✓ Қандай турдаги жиҳоз таклиф этилади (ўтирғичи тушириладиган, йиғиладиган стол, табуретка ва ҳ.к.)?

✓ Қанақа асбоб қўлланилаяпти? У ишлаш (фойдаланиш) учун қулайми?

✓ Уни такомиллаштириш бўйича қандай таклифлар бор?

✓ Иш жойининг ёритилганлик даражаси етарлими? Уни яхшилаш учун нима қилмоқ керак ва ҳоказолар.

Иш жойини муваффақиятли равишда тўғри ташкил-этиш унинг барча элементини, чунончи, режалаштириш, жиҳозлаш, хизмат кўрсатиш ва ихтисослаштиришдан иборат элементларини бир-биридан ажратмаган ҳолда мукаммаллаштириш билан боғлиқдир.

Иш жойини мақсадга мувофиқ ташкил этиш ходимларга вазифаларини бажаришни енгиллаштириши, вақти унумсиз сарфланишини бартараф қилиши, самарали фаолият кўрсатиши учун маданий ва соғлом шароит яратиши жоиз.

Ҳар бир иш жойини ташкил этишда унда бажариладиган иш ёки хизмат ҳажми, меҳнат амалларининг миқдори ҳамда бажарилиш тартиби, асбоб-ускуналар миқдори, хизмат кўрсатиш тизими, меҳнат ва ишлаб чиқариш жараёнининг механизациялаштирилганлик даражаси каби омиллар назарда тутилиши лозим.

Иш жойларини оқилона ташкил этиш уларни дастлаб ихтисослаштиришни тақозо этади. Иш жойининг ихтисослаштирилиши деганимизда, унга бир хил меҳнат функциялари, ишлар ёки қисмларни биркичиб қўйиш тушунилади.

Тажрибадан кўринишича, иш жойларини ихтисослаштириш даражаси, аввало, ишлаб чиқариш турига боғлиқ. Иш жойларининг ихтисослаштирилганлик даражасини 5.1-жадвалдаги маълумотлар орқали аниқлаш мумкин.

5.1-жадвал

Иш жойларининг ихтисослаштирилганлик даражаси

Иш жойларига биркирилган қисмлар (деталлар) номларининг миқдори	Ишлаб чиқариш турларига (типларга) кирадиган иш жойлари
1	Оммавий
2 тадан 10 тагача	Йирик серияли
10 тадан 20 тагача	Серияли
20 тадан ортиқ	Майда серияли
Биркирилмаган	Якка

Жадвалдан кўриниб турибдики, оммавий ишлаб чиқаришда иш жойини ихтисослаштиришнинг энг юқори даражасига эришилади. Оммавий ишлаб чиқариш корхоналарида чегараланган хилдаги буюмлар кўплаб ишлаб чиқарилади.

Оммавий турдаги ишлаб чиқаришнинг ёки хизмат кўрсатишнинг энг муҳим хусусиятлари:

а) жуда чекланган хилдаги буюмларни кўп миқдорда доим ишлаб чиқаришдан;

б) иш жойларининг бутун кўпчилигида махсус асбоб-ускуналар ишлатилишидан;

в) одатда, ҳар бир иш жойини унга доимий биркитилган бир операцияни бажаришга ихтисослаштириш ва ишлаб чиқариш участкаларининг қатъий равишда технологик жараён содир бўлишига мослаб иш жойлари занжири каби тузилишидан иборат.

Серияли буюмлар ишлаб чиқарадиган корхоналарда цехлар, участкалар предмети бўйича, яъни маълум хил ва туркум қисмлар тайёрлашга ихтисослаштирилади. Масалан, станоксозлик заводининг механика цехида вал участкаси, корпус қисмлари участкаси, тишли гилдирак (шестерня) участкаси ва ҳ.к.лар ташкил қилинади. Бундай участкаларда иш жойлари предметлар бўйича гуруҳлаштирилади.

Серияли турдаги ишлаб чиқаришнинг энг муҳим хусусиятлари:

а) тузилиши жиҳатидан бир хил бўлган хийла кенг хилдаги маҳсулотнинг озми-кўпми катта серияларда ишлаб чиқарилиши вақти-вақти билан такрорланиб туришидан;

б) универсал машиналар билан биргаликда махсус асбоб-ускуналар қўлланишидан;

в) иш жойларини уларнинг ҳар бирига туркум-туркум қилиб тайёрланадиган қисмларни (деталларни) ишлатишдаги бир қанча жараёни доимий равишда биркитиб қўйиш йўли билан предметли ихтисослаштиришдан иборат.

Якка турдаги ишлаб чиқаришда иш жойларини ихтисослаштириш учун шароит унча қулай бўлмайди, негаки ишлаб чиқариладиган маҳсулот ёки кўрсатиладиган хизмат турларининг тез-тез ўзгариб туриши бажариладиган иш характерининг доимий ўзгариб туришига олиб келади. Лекин шунга қарамай, илғор корхоналарнинг тажрибасига кўра, олдиндан мунтазам суръатда зарур тайёргарлик ишлари ўтказиб турилганида, якка турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш шароитида ҳам иш жойларини ихтисослаштиришнинг анча юқори даражасига эришиш мумкин. Бунда тайёргарлик ишлари, *биринчидан*, ҳар хил ишлар (операциялар)ни бирон умумий аломатлари бўйича гуруҳлашдан; *иккинчидан*, бу гуруҳларнинг ҳар бирини тегишли иш жойига бириктириб қуйишдан иборат бўлади. Бунда ҳар бир гуруҳдаги малака даражаси ва бажариладиган ишлар ҳажми, уларни бажариш муддатлари, ишлаб чиқариш нормаларининг эришилган даражаси, иш

жойларидаги мавжуд ускуналар ҳамда ишчиларнинг малакавий тайёргарликлари ҳисобга олинади.

Мазкур вазиятлардан ташқари, иш жойларини ихтисослаштиришнинг бошқа муҳим шартлари ҳам бор. Чунончи, буюмлар ва таркибий қисмларнинг стандартлантирилиши ҳамда унификацияси, кўп хил буюмларни ишлаб чиқаришдан бир хил (ёки чекланган доирадаги) буюмларни ишлаб чиқаришга ўтиш ихтисослаштиришнинг техник негизини ташкил этади. Бу тадбирлар, ниҳоят, ишлаб чиқариладиган қисмлар ва ишланадиган буюмлар рўйхати (номенклатураси)нинг хийла қисқартирилишига олиб келади, оммавий турдаги ҳамда барқарор серияли турдаги ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ёрдам беради, бу эса иш жойларини ихтисослаштиришни осонлаштиради. Бир неча саноат корхонасининг маълум маҳсулот ишлаб чиқариш учун кооперативлашиши ҳам иш жойларини ихтисослаштиришга кўп жиҳатдан ёрдам беради. Бу корхоналарнинг ҳар қайсиси бут маҳсулотнинг биттагина таркибий қисмини (узел, қисм ва ҳ.к.ларни) ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилади.

Иш жойларининг барқарор ихтисослаштирилиши юқори унумли, ихтисослаштирилган асбоб-ускуналарни ва қурулларни ишлаб чиқаришнинг самарадор узлуксиз услубини жорий қилиш, ишчиларнинг иш кучи ва ҳ.к.лардан яхшироқ фойдаланиши учун энг қулай шароит яратади. Бу тадбирлар меҳнат самарадорлигини оширишга, тайёрланган маҳсулотнинг ёки кўрсатилган хизматнинг сифатини яхшилаш ва таннархини пасайтиришга жиддий таъсир кўрсатади.

5.2. Иш жойларини режалаштириш

Ихтисослаштирилган, илмий асосда режалаштирилган иш жойларининг аҳамияти жуда катта. Агар иш жойлари бир-биридан узокда, тартибсиз жойлашган бўлса ёки амалга оширилаётган технологик жараённинг бажарилиш босқичлари бўйича жойлашган бўлмаса, унда ходимларнинг иш жойларида ҳаракат қилишлари ва юришлари билан боғлиқ бўлган вақт сарфлари ошади, меҳнат предметлари ҳамда тайёр маҳсулотларни бошқа иш жойларига ўтказиш билан боғлиқ бўлган вақт микдори кўпайиб, пировард натижада ишлаб чиқаришнинг сермеҳнатлилиги ошади, меҳнат унумдорлиги пасаяди. Иш жойини ички режалаштириш тартиблари

бузилганда ҳам шунга ўхшаш натижалар вужудга келади. Ходимнинг жихозни бошқариш органларидан, меҳнат предметларидан, асбоб-ускуналардан узоқлашиши ортиқча ҳаракатларни келтириб чиқаради, иш куни давомида кўп нокулайликлар туғдиради, оператив вақт миқдорини кискартиради, унинг чарчоғини оширади, толиқишини тезлаштиради.

Иш жойларини режалаштириш деганимизда, маълум иш жойини ишчи ўз вазифаларини бажараётганда фойдаланадиган меҳнат куроллари ва предметларини ишлаб чиқариш майдонининг нормативлари, ишлаб чиқариш тури ҳамда характери, ишлаш учун қулай бўлиши, антропометрик томонлар, эргономик талаблар ҳисобга олиниб ва техника хавфсизлиги таъмин этилиб жойлаштириш тушунилади.

Иш жойини режалаштириш — участка, бўлим (цех)ни режалаштиришнинг таркибий элементиدير. Шунинг учун ҳам иш жойини лойиҳалаш ва таҳлил қилиш участка, бўлим (цех)нинг режалаштириш талабларини эътиборга олган ҳолда олиб борилади.

Иш жойларини режалаштириш уч хил — умумий режалаштириш, хусусий режалаштириш ва ички режалаштиришдан иборат.

Иш жойларини умумий режалаштиришда, асосан, куйидагилар талаб этилади:

- участка (цех)нинг ишлаб чиқариш майдонидан тежаб-тергаб фойдаланиш;

- участка (цех) майдонида юклар тўппа-тўғри йўл билан бемалол ташилишини йўлга қўйиш;

- умумий хавфсизликни таъминлаш ҳамда иш жойини ишлаб чиқариш шароити зарарли бўлган бошқа иш жойларидан ажратиш;

- юк ташиладиган ва ходимлар юрадиган йўллар имкони борича қисқа бўлиши;

- иш жойларини технологик жараённинг пайдар-пайлигига мувофиқ тарзда жойлаштириш, транспортнинг ўтиш, қайтиш йўллари технологик оқимига мослигини таъминлаш;

- иш жойи майдонининг белгилаб қўйилган нормага мувофиқлиги (ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш биносининг ҳажми ҳар бир ходимга камида 15 куб метр, иш жойининг девор билан чекланган майдони камида 4,5 кв.метр бўлади);

- мўтадил шароитда ҳам, авария вақтида ҳам самарали хизмат кўрсатишни, ишлаш шароитининг мўтадиллигини таъминлаш.

Иш жойларини умумий режалаштиришда технологик жараён схемаси, иш жойларидаги ускуналар ва жиҳозлар таркиби ҳамда ҳажми, иш жойларининг сони, иш жойларига хизмат кўрсатиш тартиби, меҳнат предметларининг ҳажми ва сони, хавфсизлик ҳамда санитария-гигиена нормалари, иш жойларининг хусусий режалаштирилиши ва транспорт воситалари юрадиган йўлларнинг кенглиги ҳамда ҳ.к.лар асос қилиб олинади.

Иш жойларини хусусий режалаштиришга қўйиладиган асосий талаблар қуйидагилардан иборат:

- ишлаш ёки хизмат кўрсатиш учун қулай шароит, меҳнат хавфсизлиги ва санитария нормаларини таъминлаш;

- ижрочининг юқори меҳнат унумдорлигини, шу ишлаб чиқариш майдонида зарур технологик ва ташкилий қурол-асбоблар, хом ашё, материаллар ёки яримфабрикатлар билан узлуксиз меҳнат жараёнини ташкил этиш учун етарли даражада таъминлаш;

- иш майдонида иш жойи элементларини жойлаштиришда иқтисодий ва руҳий-физиологик талабларнинг ҳаммасини ҳисобга олиш;

- ижрочининг иш майдони доирасидаги юриш йўлининг энг қиска бўлишини таъминлаш;

- технология воситалари ва ташкилий қурол-асбоблар ҳамда тез-тез ишга солиниб турадиган меҳнат воситалари қўл етадиган ерда жойлаштирилиши;

- бошқариш ва назорат предметлари, шунингдек, ускуналарни дарҳол тўхтатадиган предметлар кўринадиган ва оптимал зона доирасида жойлаштирилиши;

- ишни ёки хизматни бажариш жараёнида илғор меҳнат усули ва услублари қўлланиши учун зарур шароитлар вақтида ҳамда етарли даражада яратилиши ва ҳ.к. (бунда гап, асосан, меҳнатни ташкил этиш йўналишлари, комплекси ҳамда алоқалари тўғрисида боради).

Корхона давлат ёки нодавлат ишлаб чиқариш ёхуд хизмат кўрсатиш шаклидалигидан қатъи назар, унда ходимларнинг иш жойини хусусий режалаштиришда иш қилинадиган юзалар баландлиги нормалари (ёнида ўтириб иш қилинадиган столнинг баландлиги паст бўйли киши учун 700 мм.дир, эркаклар учун паст

бўй 1520-1630 мм., ўрта бўй 1631-1690 мм., баланд бўй 1691-1900 мм. ҳисобида) белгиланади ҳамда кишининг эркин табиий вазиятни таъмин этадиган бўшлиқ (макон) нормаси ҳисобга олинади. Табиийки, бунида ишлаб турган пайтдаги ҳолат асосий ўрин тутати. Ходимларнинг иш жойларини ўрганганда, ташкил этганда ва лойиҳалаштирганда 5.2-жадвалдаги маълумотлардан фойдаланиш тавсия этилади.

5.2-жадвал

Ишлаб чиқариш жихози, жихоз ва ходимнинг ҳолати	Ходимнинг бўйини ҳисобга олгандаги юзалар баландлиги (мм.)		
	паст	ўртача	баланд
Ходим ўтириб ишлаганида ишчи стол	700	725	750
Махсус аниқ ишларни ўтириб ишлаганда мўлжалланган стол	900	950	1000
Ўтириб ишлаганда жихознинг устки қисми	800	825	850
Тикка туриб ишлаганда жихознинг устки қисми	1000	1050	1100
Ўтириб ёки тикка туриб ишлаганда ишлаш жойининг устки қисми	950	1000	1050

Иш жойини режалаштиришда технологик ва ташкилий қурол-асбобларни қўл узатиб олиш ва кейин қайтариб қўйиш осон бўладиган тарзда жойлаштириш ҳам жиддий аҳамият касб этади.

Иш жойининг энг муҳим элементлари, бошқариш ва ускуналар ишини назорат қилиб туриш воситалари кўзга аниқ кўриниб турадиган қилиб (ходимнинг ҳам горизонтал ва вертикал кенгликдаги кўриш доирасида) жойлаштирилади. Шунинг учун ҳам иш жойини режалаштиришда кўриш омили, албатта, назарга олинади (ҳар бир касб учун ижрочининг хизмат зонасидаги кўриш бурчаги 30° С дир).

Иш жойини ички режалаштиришда қуйидаги талаблар ҳисобга олиниши лозим:

- технологик ва ташкилий қурол-асбоб ҳамда жихоз элементларидан ҳар бирининг муҳим ва доимий бир жойи бўлади;
- чап қўл билан олинандиган асбоб-ускуналар чап томонда, ўнг қўл билан олинандиганлари ўнг томонда жойлаштирилади;

• кетма-кет ишлатиладиган предметлар тартиб билан қатор тизиб қўйилади, ишлатиб бўлингач, қайтиб жойига қўйилганида, ёнидаги иккинчиси олиниб, ишлатилади;

• хонадаги чироқларнинг нури меҳнат предметини ёки унинг ишланадиган қисмини ёритиб туриши шарт;

• иш ёки хизмат кўрсатиш маҳалида ўтирадиган жой, қўл ва оёқ тиргаклари ходимнинг бўйига қараб кўтарилади ёки пасайтирилади;

• ички режалаштириш доим такомиллаштириб бориладиган илғор меҳнат усуллари ҳамда услубларини қўллаш учун шароит туғдирмоғи лозим.

Ҳар бир иш жойи энг кам, аммо етарли майдонча, ўрнатилган жиҳозлар ва аппаратлар ҳамда меҳнат предметларининг габаритларини ҳисобга олган ҳолда, ишлаб чиқариш иморатининг маълум қисмини эгаллаган бўлиши керак. Масалан, мавжуд меъёрий ҳужжатларда битта ишловчи ходим учун ажратилган иш жойининг майдони $4,5 \text{ м}^2$ га, иморатининг баландлиги эса, $3,2 \text{ м}^2$ га тенг бўлиши кўрсатилган. Шунини таъкидлаш керакки, бу кўрсаткичларнинг кўпайиши ёки озайиши ўрнатилган жиҳозларнинг ҳажмига боғлиқ. Масалан, майда жиҳозлар ўрнатилган машинасозлик корхоналари ва уларнинг цехлари учун бир ходимга ажратилган иш жойининг миқдори 10 м^2 гача, ўрта ҳажмдаги жиҳозлар учун бу кўрсаткич 20 м^2 гача ошади, йирик жиҳозлар учун — 40 м^2 , махсус йирик жиҳозлар учун эса, ҳатто 50 ва 100 м^2 гачани ташкил этади.

Иш жойининг режалаштирилиши иш қилувчи гавдасининг қулай ва тўғри вазиятини таъминлаши лозим. Шунинг учун ҳам ишчининг хизмат кўрсатиш жойидаги ҳолати ходимлар меҳнатини ташкил этишда муҳим роль ўйнайди. Ишчи ҳолати деганда, ходимнинг меҳнат усуллари, ҳаракатларини ва бошқа кичик-кичик элементларни бажариш жараёнида ўз гавдасини қандай ҳолатда тутиши тушунилади. Ўз навбатида, инсон энергиясининг сарфланиш ҳолати унинг танлаган ишчи ҳолатига сезиларли даражада боғлиқ. Физиологик тадқиқотлар натижасида олинган маълумотлар шунини кўрсатадики, ходимнинг “оёқда тикка туриб” ишлаган вазиятдаги энергия сарфи миқдори “ўтириб” ишлагандагига нисбатан бир ярим марта ортиқдир, ноқулай, эгилган ишчи ҳолатда “оёқда тикка туриб” ишлаганда эса бу кўрсаткич яна бир неча марта кўпаяди. Шунинг учун меҳнат физиологлари ҳар хил турдаги иш ёки хизматни

бажариш учун ишчи ҳолат (поза)ларини танлашда қуйидагиларни тавсия этадилар:

- жисмоний нагрузка 5 кг.гача бўлганда, “ўтириб” ишчи ҳолати (позаси)да ишлаш мақсадга мувофиқдир;
- жисмоний нагрузка 5 кг.дан юқори ва 10 кг.гача бўлганда, ўзгарувчан “ўтириб — оёқда тикка туриб” фаолият кўрсатиш ишчи ҳолати (позаси)да ишлаган маъқул;
- жисмоний нагрузка 10 кг. ва ундан ортик бўлганда, “оёқда тикка туриб” ишлаш ишчи ҳолати (позаси)да ишлаган яхши.

Кўп йиллик физиологик илмий кузатишлар шуни кўрсатадики, ходим мускулларининг таранглиги ўтириб ишлагандагига нисбатан тикка туриб ишлаганда 15-10 фоиз, тикка туриб, эгилган ҳолда иш бажарганида эса икки марта ортар экан.

5.3. Иш жойларини меҳнат шароитлари бўйича аттестациядан ўтказишнинг аҳамияти

Ходимга меҳнат фаолияти жараёнида таъсир кўрсатиши мумкин бўлган барча зарарли ва хавфли ишлаб чиқариш омилларини баҳолаш (аттестация қилиш) корхонада меҳнатни муҳофаза этишни бошқаришнинг энг муҳим таркибий қисмидир.

Иш ўринларини меҳнат шароитлари бўйича аттестация қилиш — соғломлаштириш тadbирларини ўтказиш, ходимларни меҳнат шароитлари билан таништириш, оғир ишларда банд бўлган ходимларга имтиёз ва компенсациялар беришни тасдиқлаш ёки бекор қилиш юзасидан иш жойларидаги меҳнат шароитларини таҳлил этиш тизимидир.

Меҳнат шароитлари ва асбоб-ускуналарнинг жароҳатлаш хавфлилиги юзасидан иш ўринларини аттестациядан ўтказиш (аттестация) — иш жойларида меҳнат шароитларини, меҳнат жараёнининг оғирлиги ва тифизлигини ҳамда асбоб-ускуналарнинг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолаш, зарарли ҳамда хавфли ишлаб чиқариш омилларини баҳолаш, шунингдек, меҳнат шароитларини, меҳнат жараёнининг оғирлиги ва тифизлигини қонун ҳужжатларида белгиланган талабларга мувофиқлаштириш мақсадида ўтказиладиган комплекс тadbирлар;

Аттестация комиссияси — аттестациянинг барча босқичида меҳнат шароитлари ва асбоб-ускуналарнинг жароҳатлаш хавфлилиги бўйича иш ўринларини аттестациядан ўтказишни ташкил этиш, унга раҳбарлик қилиш ва уни назорат қилиш билан боғлиқ бўлган

масалаларнинг бутун комплексини амалга ошириш учун корхона раҳбарининг қарори билан ташкил этиладиган комиссия;

Аттестациядан ўтказувчи ташкилот — қонун ҳужжатларида белгиланган меҳнат шaroитлари ва асбоб-ускуналарнинг жароҳатлаш хавфлилиги юзасидан иш ўринларини аттестациядан ўтказиш соҳасида фаолиятни амалга ошириш учун талабларга жавоб берадиган ҳамда фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги шартнома асосида ишлаб чиқариш муҳити ва меҳнат жараёни омилларини ўлчайдиган ҳамда меҳнат шaroитларининг меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига мувофиқлигини баҳолайдиган юридик шахс.

Аттестация фуқароларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича нормалар, қоидалар ва йўриқномалар талабларига жавоб берадиган соғлиғи ҳамда меҳнатнинг хавфсиз шарт-шaroитларига бўлган конституциявий ҳуқуқларини амалга ошириш мақсадида иш ўринларидаги меҳнат шaroитларини баҳолаш ва ноқулай, зарарли ҳамда (ёки) хавфли ишлаб чиқариш омилларини аниқлаш учун ўтказилади.

Аттестация натижаларидан қуйидаги мақсадларда фойдаланилади ва:

— меҳнат шaroитларини меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича нормалар, қоидалар ҳамда йўриқномалар талабларига мувофиқлаштириш тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

— оғир ишларда, ноқулай, зарарли ҳамда (ёки) хавфли ишларда ва меҳнатнинг бошқа алоҳида шарт-шaroитларида банд бўлган ходимларга қонун ҳужжатларида назарда тутилган имтиёзлар ва компенсацияларни белгилаш;

— ходимларни иш жойларидаги меҳнат шaroитлари, соғлиққа шикаст етказишнинг мавжуд хавфи, зарарли ҳамда (ёки) хавфли ишлаб чиқариш омиллари таъсиридан ҳимоя қилиш чора-тадбирлари ва оғир ишларда, ноқулай, зарарли ҳамда (ёки) хавфли ишларда ва бошқа алоҳида меҳнат шaroитларида ишловчи ходимларга берилиши керак бўлган компенсациялардан хабардор қилиш;

— иш жойларида меҳнат шaroитларини назорат қилиш;

— касбий хавфни баҳолаш;

— ходимларни яқка тартибдаги ҳамда жамоавий ҳимоя воситалари билан таъминлаш;

— меҳнат шaroитларининг ҳолати тўғрисида статистика ҳисоботини тайёрлаш;

— меҳнатни муҳофаза қилиш ишларини ташкил этишнинг меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига мувофиқлигини тасдиқлаш;

— касб касаллигига шубҳа туғилганда, касалликнинг касб билан боғлиқлиги тўғрисидаги масалани ҳал этиш, шунингдек, касб касаллиги ташҳисини аниқлаш;

— ходимлар меҳнатининг хавфсиз шарт-шароитларини таъминлаш билан боғлиқ масалалар ва келишмовчиликларни кўриб чиқиш;

— меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича нормалар, қоидалар ҳамда йўриқномалар талабларига мувофиқ ходимларни санитария-маиший ва тиббий таъминлаш;

— ходимларнинг айрим тоифалари учун меҳнатни чеклашларни асослаш, ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, лавозимлар ҳамда кўрсаткичларни имтиёзли пенсия таъминоти ҳуқуқини берувчиларга тегишли деб топиш;

— шу жумладан, меҳнатни муҳофаза қилиш фонди маблағлари ҳисобига корхонада меҳнат шароитлари ва муҳофазасини яхшилаш тадбирларини режалаштириш ҳамда молиялаштириш;

— хизматчилар ва ишчи касблари лавозимлари номларини Хизматчилар ва ишчи касблари асосий лавозимлари классификаторида ҳамда хизматчилар лавозимлари ва ишчи касбларининг тармоқ тариф-малака маълумотномаларида кўрсатилган номларга мувофиқлаштириш;

— корхонада меҳнат шароитлари ҳамда муҳофазасининг ҳолати тўғрисидаги ахборотларни тўплаш ва қайта ишлаш учун асос ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси ҳамда қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлари, Хизматчилар ва ишчи касбларининг асосий лавозимлари классификатори, шунингдек санитария нормалари, қоидалари ҳамда гигиена нормативлари, қурилиш нормалари ва қоидалари, меҳнатни муҳофаза қилиш стандартлари тизими, меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича нормалар, қоидалар ҳамда йўриқномалар, бошқа қонун ҳужжатлари аттестацияни ўтказишнинг ҳуқуқий асоси ҳисобланади.

Аттестацияни ўтказиш даврийлигини корхонанинг ўзи белгилайди, бироқ у ҳар 5 йилда камида бир марта ўтказилади. Аттестациянинг ўз вақтида ўтказилиши юзасидан масъулият корхона раҳбарига юкланади. Аттестация материаллари қатъий ҳисобот бериладиган материаллар ҳисобланади ва 50 йил сақланади.

5.4. Иш жойларини меҳнат шароитлари бўйича аттестациядан ўтказиш тартиби

Иш жойларини аттестация қилиш бир нечта асосий босқичлардан иборат бўлган жараёндир.

1-босқич. Иш жойларини аттестация қилиш бўйича тайёргарлик ишларини амалга ошириш:

- барча иш жойлари рўйхатини тузиш;
- хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омилларини аниқлаш;
- аттестация комиссияси таркибини шакллантириш;
- зарур бирламчи материалларни тўплаш.

2-босқич. Қуйидаги омилларни ўлчаш ва баҳолаш:

- ишлаб чиқариш муҳитининг зарарли ва хавфли омилларини;
- меҳнат жараёнининг оғирлиги ва тиғизлигини;
- иш жойларининг шикастланишдан хавфсизлигини;
- шахсий ҳимоя воситалари билан таъминланганликни.

3-босқич. Иш жойларини аттестация қилиш бўйича ҳужжатларни тайёрлаш ва расмийлаштириш:

- меҳнат шароитлари бўйича иш жойларини аттестация қилиш хариталарини;
- бўлинмалар бўйича ва умуман, корхона бўйича йиғма ведомостларни;
- меҳнат шароитларини яхшилаш бўйича тадбирлар режаси лойиҳасини;
- иш жойларини аттестация қилиш бўйича хулосалар лойиҳасини тайёрлаш.

Аттестацияни ўтказишга тайёргарлик кўриш тартиби. Аттестацияни ташкил этиш ва ўтказиш учун иш ўринларида аттестация ўтказиладиган корхона раҳбарининг ёзма қарори билан доимий ишловчи аттестация комиссияси (кейинги ўринларда аттестация комиссияси деб аталади) ташкил этилади ҳамда аттестация бўйича ишларни амалга ошириш жадвали белгиланади.

Зарурат бўлганда, корхонанинг таркибий бўлинмалари бўйича аттестация комиссиялари ташкил этилишига йўл қўйилади.

Аттестация комиссияси таркибига мажбурий тартибда бош муҳандис (бор бўлганда), меҳнатни муҳофаза қилиш хизматлари раҳбарлари ва ходимлари, касаба уюшмаси қўмитаси ёки корхона ходимларининг бошқа вакиллик органи вакиллари, аттестациядан ўтказувчи ташкилот вакиллари киритилади. Қонун ҳужжатларига мувофиқ, кичик тадбиркорлик субъектларига тегишли деб топилган корхоналарда аттестацияни ўтказишда аттестацияни ўтказувчи ташкилотнинг раҳбари, вакиллари, шунингдек, бор бўлган тақдирда, меҳнатни муҳофаза қилиш хизматлари раҳбарлари ва ходимлари, касаба уюшмаси қўмитаси ёки корхона ходимларининг бошқа вакиллик органи раҳбарлари аттестация комиссияси таркибига мажбурий тартибда киритилади.

Аттестация комиссиясига иш ўринларида аттестация ўтказилаётган корхонанинг раҳбари ёхуд корхона раҳбарининг тегишли ёзма қарори билан вакил қилинган шахс бошчилик қилади. Аттестация комиссиясининг таркиби, шунингдек, аттестация бўйича ишлар жадвали корхона раҳбарининг ёзма қарори билан тасдиқланади.

Аттестация комиссияси (корхонанинг таркибий бўлинмалари бўйича аттестация комиссияси):

— аттестациянинг барча босқичида унинг ўтказилишини, унга раҳбарлик қилиш ва уни назорат қилишни ташкил этади;

— аттестацияни ўтказиш учун зарур бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва бошқа ҳужжатлар комплектини, ташкилий-фармойиш берувчи ва методик ҳужжатларни шакллантиради ҳамда уларни ўрганишни ташкил этади;

— хизматчилар ва ишчи касблари лавозимлари номларини Хизматчилар ва ишчи касбларининг асосий лавозимлари классификаторида кўрсатилган номларга мувофиқлаштириш бўйича таклифларни шакллантиради;

— иш ўринининг меҳнат шароитлари харитаси билан танишади ва уни имзолайди;

— ходимни ЯТХВ билан таъминлаш, меҳнат қилиш ва дам олишнинг тегишли режимини, шунингдек, зарарли ҳамда (ёки) хавfli меҳнат шароитларидаги иш учун қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа кафолатлар ва преференцияларни белгилаш

юзасидан корхоналарнинг мажбуриятларига оид меҳнат шартномасига ўзгартиришлар ҳамда (ёки) қўшимчалар тўғрисида таклифлар киритади (зарурат бўлганда);

— аттестация натижалари бўйича меҳнат шароитларини меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича нормалар, қоидалар ва йўриқномалар талабларига мувофиқлаштириш тадбирлари режасини ишлаб чиқади.

Корхонанинг меҳнат муҳофазаси хизмати 1-иловага мувофиқ шакл бўйича аттестациядан ўтказилиши керак бўлган иш ўринлари рўйхати лойиҳасини тайёрлайди. Аттестациядан ўтказилиши керак бўлган иш ўринлари рўйхатини тузишда:

— ўхшаш иш ўринлари алоҳида ажратиб кўрсатилади;

— технологик жараён тавсифларидан, ишлаб чиқариш асбоб-ускуналари таркибидан, қўлланиладиган хом ашё ва материаллардан, зарарли ва (ёки) хавфли ишлаб чиқариш омиллари кўрсаткичларининг олдин ўтказилган ўлчашлари натижаларидан, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда бошқа ҳужжатлар талабларидан, шунингдек, ушбу ўлчашларни амалга ошириш жойларидан келиб чиқиб ўлчаниши ва баҳоланиши керак бўлган ишлаб чиқариш муҳити ҳамда меҳнат жараёни омиллари, жароҳат етказиш хавфи ва ходимнинг ЯТХВ билан таъминланганлиги кўрсатилади.

Аттестациядан ўтказилиши керак бўлган иш ўринлари рўйхати корхонанинг таркибий бўлинмалари бўйича тузилиши лозим. Аттестациядан ўтказилиши керак бўлган иш ўринлари рўйхати корхона раҳбари томонидан тасдиқланади.

Ҳар бир иш ўрни бўйича:

— аттестация комиссияси томонидан бериладиган ноёб тартиб рақами (кўпи билан 6 та белгидан иборат: 000 001 дан 999 999 гача) кўрсатилади. Ўхшаш иш ўринлари “а” ҳарфи билан белгиланади (берилган рақамнинг охирига “а” ҳарфи қўшилади);

— хизматчи ёки ишчи касби лавозимининг номи ҳамда Хизматчилар ва ишчи касбларининг асосий лавозимлари классификаторига мувофиқ тегишли код;

— ушбу иш ўрнида ишловчи ходимлар, шу жумладан, ногирон ходимлар сони;

— ишлаб чиқариш муҳити ва меҳнат жараёнининг тегишли омили таъсир кўрсатишининг давомийлиги (фонизларда ёки соатларда) кўрсатилади ёхуд иш ўрнида ишлаб чиқариш муҳити ва

меҳнат жараёнининг ушбу омили мавжуд бўлмаган тақдирда “—” белгиси қўйилади.

Бунда зарарли моддалар (кимёвий омиллар) ва (ёки) устун даражада фиброген таъсир кўрсатувчи аэрозоллар мавжуд бўлган ҳамда уларни ўлчаш зарур бўлган тақдирда, тегишли равишда “IIa” ва (ёки) “IIb” белгиси қўйилади, қўшимча маълумот эса Ia ва Ib-иловаларига мувофиқ шакл бўйича алоҳида варақларда қайд этилади.

Қуйида келтирилган 2-иловага мувофиқ шакл бўйича тўлдирилган иш ўрнининг меҳнат шароитлари харитаси (кейинги ўринларда Меҳнат шароитлари харитаси деб аталади) меҳнат шароитларининг меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига мувофиқлигини баҳолаш учун асосий механизм ва ахборот манбаи ҳисобланади. Меҳнат шароитлари харитаси иш ўрнида меҳнатнинг амалдаги шароитлари, белгиланган кафолатлар ҳамда преференциялар тўғрисидаги маълумотлар, шунингдек, ушбу иш ўрнида ёки ўхшаш иш ўринлари гуруҳида меҳнат шароитларини яхшилаш ва соғломлаштириш бўйича тавсиялар мавжуд бўлган ҳужжат ҳисобланади.

Меҳнат шароитлари харитаси аттестациядан ўтказилиши керак бўлган иш ўринлари рўйхатига киритилган ҳар бир иш ўрни бўйича тўлдирилади. Бир номдаги барча ўхшаш иш ўринларига ўхшаш иш ўринлари рўйхатидан биринчи иш ўрни учун битта харита тўлдирилади. Меҳнат шароитларининг меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига мувофиқлигини баҳолаш:

— меҳнат шароитларининг гигиена нормативларига мувофиқлигини баҳолашни;

— иш ўринларининг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолашни;

— ходимларнинг яқка тартибдаги ҳимоя воситалари билан таъминланганлигини баҳолашни;

— иш ўринларида меҳнат шароитларини комплекс баҳолашни ўз ичига олади.

Меҳнат шароитларининг гигиена нормативларига мувофиқлигини баҳолаш. Меҳнат шароитларининг гигиена нормативларига мувофиқлигини баҳолаш аттестациядан ўтказувчи ташкилотнинг мутахассислари томонидан амалга оширилади. Аттестациядан ўтказишда ушбу иш ўрнида қўлланиладиган технологик жараён ва асбоб-ускуналар учун хос бўлган ишлаб

чиқариш муҳити ҳамда меҳнат жараёнининг иш ўрнидаги барча мавжуд омиллари баҳоланиши керак.

Баҳоланиши керак бўлган ишлаб чиқариш муҳити ва меҳнат жараёнининг омиллари рўйхати меҳнатни муҳофаза қилиш талабларидан, технологик жараён ҳамда ишлаб чиқариш асбоб-ускуналарининг тавсифларидан, қўлланиладиган хом ашё ва материаллардан, зарарли ҳамда (ёки) хавфли ишлаб чиқариш омиллари кўрсаткичларининг олдин ўтказилган ўлчашлари натижаларидан, шунингдек, ходимларнинг таклифларидан келиб чиқиб шакллантирилади.

Меҳнат шароитларининг гигиена нормативларига мувофиқлигини баҳолаш штатли ишлаб чиқариш (технологик) жараёнлар ва (ёки) корхонанинг штатли фаолияти амалга оширилиши давомида ишлаб чиқариш ҳамда меҳнат жараёни омиллари даражаларини асбоблар билан ўлчаш ва баҳолаш йўли билан амалга оширилади. Баҳолашда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ҳамда бошқа ҳужжатларда назарда тутилган усуллардан, шунингдек, белгиланган тартибда текширилган ўлчов воситаларидан фойдаланилиши керак.

Меҳнат шароитларининг гигиена нормативларига мувофиқлигини баҳолаш ишлаб чиқариш муҳити омилларининг зарарлилиги ва хавфлилиги кўрсаткичлари, меҳнат жараёнининг оғирлиги ҳамда жиддийлиги бўйича Меҳнат шароитлари гигиена классификацияси билан белгиланадиган мезонларга мувофиқ ўтказилади.

Меҳнат шароитларининг гигиена нормативларига мувофиқлигини ўлчаш ва баҳолаш натижалари Меҳнат шароитлари харитаси I бўлимининг “Меҳнат шароитлари даражаси” устунининг тегишли сатрига (ишлаб чиқариш муҳити ва меҳнат жараёни омилларининг кичик даражасига) киритилади. Жумладан:

а) ишлаб чиқариш муҳити ва меҳнат жараёни омилларининг ҳар бир кичик даражасининг берилган меҳнат шароитлари даражалари асосида ишлаб чиқариш муҳити ҳамда меҳнат жараёни омилига баҳо берилади:

- энг юқори даража ва зарарлилик даражаси бўйича;
- агар 3 та ва ундан ортиқ омил 3.1 даражага мансуб бўлса, меҳнат шароитларини умумий баҳолаш 3.2 даражага мувофиқ бўлади;

— икки ва ундан ортиқ 3.2, 3.3, 3.4 даражалар омиллари мавжуд бўлса, меҳнат шароитлари тегишли равишда бир босқич юқори баҳоланади;

б) ишлаб чиқариш муҳити ва меҳнат жараёни ҳар бир омилининг меҳнат шароитларининг берилган даражалари асосида меҳнат шароитларининг гигиена нормативларига мувофиқлигининг умумий баҳоси берилади:

— энг юқори даража ва зарарлилик даражаси бўйича;

— агар 3 та ва ундан ортиқ омил 3.1 даражага тегишли бўлса меҳнат шароитларини умумий баҳолаш 3.2 даражага мувофиқ бўлади;

— икки ва ундан ортиқ 3.2, 3.3, 3.4 даражалар омиллари мавжуд бўлса меҳнат шароитлари тегишли равишда бир босқич юқори баҳоланади;

в) зарарли ишлаб чиқариш омиллари билан муносабатда бўлиш вақти кискарганда (вақт билан ҳимоя қилиш) меҳнат шароитлари камроқ зарарли сифатида, бироқ 3.1 даражадан паст бўлмаган ҳолда баҳоланиши мумкин;

г) аттестациядан ўтказилаётган иш ўрнида бўлмаган ишлаб чиқариш муҳити ва меҳнат жараёни омилларини (кичик даражалар) Меҳнат шароитлари харитасида акс эттирмасликка йўл қўйилади. Бунда ушбу Низомда белгиланган ишлаб чиқариш муҳити ва меҳнат жараёни (кичик даражалар)нинг тартиб рақамлари сақланиши керак.

Меҳнат шароитларининг гигиеник нормативларга мувофиқлигини баҳолаш доирасида аттестациядан ўтказувчи ташкилот томонидан амалга ошириладиган ўлчашлар ўлчашлар протоколлари билан расмийлаштирилиши керак. Ўлчашлар протоколлари ишлаб чиқариш муҳити ва меҳнат жараёнининг ҳар бир омили бўйича расмийлаштирилади ҳамда баҳоланиши керак бўлган меҳнат шароитлари харитасининг ажралмас қисми ҳисобланади. Жумладан:

а) протоколда қуйидаги маълумотлар бўлиши керак:

— иш ўринларида аттестация ўтказилаётган корхонанинг тўлиқ ёки қисқартирилган номи;

— бевосита аттестация ўтказилаётган, иш ўринларида аттестация ўтказилаётган корхонанинг ёки унинг тегишли таркибий бўлинмасининг амалдаги жойлашган манзили;

— ушбу иш ўрни учун ноёб бўлиши керак бўлган протоколнинг идентификация рақами. Протоколларни кодлаштириш тизими аттестациядан ўтказувчи ташкилот томонидан белгиланади;

— Хизматчилар ва ишчи касбларининг асосий лавозимлари классификаторига мувофиқ иш ўрнининг, шунингдек, ушбу иш ўрнида банд бўлган ходим касбининг номи;

— ўлчашлар ва баҳолашлар ўтказилган сана (уларнинг алоҳида кўрсаткичлари);

— иш ўринларида аттестация ўтказилаётган корхона таркибий бўлинмасининг номи;

— аттестациядан ўтказувчи ташкилотнинг номи;

— аттестациядан ўтказувчи ташкилотнинг синов лабораторияси аккредитацияси тўғрисидаги маълумотлар (аккредитация аттестациясининг санаси ва тартиб рақами);

— ўлчанаётган омилнинг номи;

— ўлчашларнинг қўлланиладиган воситалари тўғрисидаги маълумотлар (прибор, асбобнинг номи, завод рақами, амал қилиш муддати ва текшириш тўғрисидаги гувоҳноманинг рақами);

— улар асосида ушбу ўлчашлар ҳамда баҳолашлар ўтказиладиган норматив ҳужжатлар кўрсатилган ҳолда ўлчашлар ва баҳолашларни ўтказиш усуллари;

— рухсат этилган йўл қўйиладиган концентрацияларни (РЭЧК), рухсат этилган чекланган даражани (РЭЧД) тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда бошқа ҳужжатларнинг реквизитлари (ҳужжатнинг тури, уни чиқарган органнинг номи, рақами ва имзолаш санаси), шунингдек, ўлчанадиган омилнинг норматив даражалари;

— зарурат бўлганда, ўлчаш ўтказилаётган хонанинг эскизини илова қилиб, асбоб-ускунанинг жойлашишини кўрсатган ҳамда унда ўлчашлар (намуналар олиш) нуқтасини (нуқталарини) тушириб, эскизни илова қилиб аттестациядан ўтказилиши керак бўлган иш ўринлари рўйхатига мувофиқ иш ўрни номини кўрсатган ҳолда ўлчашларни ўтказиш жойи;

— ўлчанаётган омил даражасининг норматив ва амалдаги қиймати ҳамда ўлчашлар ўтказиладиган барча жойларда унинг таъсири қанча давом этиши;

— ушбу омил бўйича меҳнат шароитлари даражаси;

— ўлчашлар ўтказиладиган барча жойларда омилнинг амалдаги даражаси бўйича хулоса, ушбу омил бўйича меҳнат шароитларининг якуний даражаси;

б) иш ўринлари гуруҳи учун битта йиғма протоколда ишлаб чиқариш муҳити ва меҳнат жараёнининг битта аниқ омили бўйича ўлчашлар натижаларини расмийлаштиришга йўл қўйилади;

в) ўлчашлар ва баҳолашлар баённомаси уларни ўтказган аттестациядан ўтказувчи ташкилотнинг мутахассислари, шунингдек, аттестациядан ўтказувчи ташкилотнинг масъул мансабдор шахси томонидан имзоланади ҳамда аттестациядан ўтказувчи ташкилотнинг муҳри билан тасдиқланади.

Иш ўринларининг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолаш. Иш ўринларининг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолаш аттестациядан ўтказувчи ташкилот мутахассислари томонидан корхона ходимлари билан биргаликда амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш ускунаси, технологик жараёнларни амалга оширишда фойдаланиладиган мосламалар ва асбоблар, меҳнат муҳофазаси масалалари бўйича ходимларни тайёрлашнинг белгиланган талабларга мувофиқлиги иш ўринларининг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолаш объектлари ҳисобланади.

Иш ўринларининг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолаш меҳнат муҳофазаси бўйича нормалар, қоидалар ва йўриқномалар талабларига мувофиқлиги юзасидан ўтказилади, ушбу ҳамда қуйидаги талабларни бажармаслик ходимларнинг жароҳатланишига олиб келиши мумкин:

- механик таъсирлардан химоя қилиш бўйича талаблар;
- электр токи таъсиридан химоя қилиш бўйича талаблар;
- юқори ёки паст ҳароратлар таъсиридан химоя қилиш бўйича талаблар;
- кимёвий моддаларнинг захарли таъсиридан химоя қилиш бўйича талаблар.

Ишлаб чиқариш ускунасининг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолашда:

- фойдаланиш ҳужжатлари комплекти;
- ишлаб чиқариш ускунасининг ҳаракатланадиган қисмлари, шунингдек, сочилиб кетадиган буюмлар таъсиридан ходимларни химоя қилиш воситалари;
- хавф юзага келиши билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш ускунаси элементлари тўсикларининг мавжудлиги, шу жумладан,

фиксаторлар, блокировкалар, герметизацияловчи ва бошқа элементлар мавжудлиги;

— сигнал бўёқлари ҳамда хавфсизлик белгилари;

— ишлаб чиқариш ускунасининг нормал ишлаши бузилишларининг сигнализаторлари, авария билан боғлиқ тўхтатиш воситаларининг мавжудлиги, шу жумладан, электр таъминоти тўлиқ ёки қисман тўхтатилганда ва кейинчалик у тикланганда хавфли вазиятлар юзага келишини истисно этишга имкон берадиган қурилмаларнинг мавжудлиги, шунингдек, энергия таъминотини бошқариш ҳалқасининг шикастланиши (энергия таъминотини тиклашда ўзбошимчалик билан ишга тушириш, тўхтатиш учун берилган буйруқни бажармаслик);

— электр ускуналарини, электр симларини ҳар хил таъсирлардан ҳимоя қилишнинг мавжудлиги ва норматив талабларга мувофиқлиги текширилади.

Ишлаб чиқариш ускунасининг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолаш ишларни бажаришда хавфсизлик талаблари мавжуд бўлган техник ҳужжатларни таҳлил қилиш, штатдаги иш давомида ишлаб чиқариш ускунасини унинг ҳолати меҳнат муҳофазаси соҳасидаги қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқлигини ташқи кўздан кечириш йўли билан ўтказилади.

Асбоблар ва мосламаларнинг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолаш ташқи кўздан кечириш ва улар ҳолатининг меҳнат муҳофазаси соҳасидаги қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқлигини текшириш йўли билан ўтказилади.

Ишлаб чиқариш ускунасининг, шунингдек, асбоблар ва мосламаларнинг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолашда хавфсизлик талабларига мувофиқлик сертификатлари (декларациялар) мавжудлиги ҳам текширилиши мумкин.

Жароҳатлаш хавфлилигини баҳолаш натижалари бўйича меҳнат шароитлари қуйидаги тарзда таснифланади:

— жароҳатлаш хавфлилигининг 1-даражаси — мақбул (иш ўрнида меҳнат муҳофазаси бўйича нормалар, қоидалар ҳамда йўриқномалар талабларининг биронта ҳам номувофиқлиги аниқланмаган; ишлаб чиқариш ускунасини, бинолар ва иншоотларни таъмирлаш билан боғлиқ ишлар, хавфлилиги юқори бўлган ишлар ҳамда меҳнат муҳофазаси бўйича махсус ўқитишни талаб қиладиган

бошқа ишлар амалга оширилмайди ёки ишлаб чиқариш ускунаси ва асбоб мавжуд эмас);

— жароҳатлаш хавфлилигининг 2-даражаси — йўл кўйиладиган (иш ўрнида меҳнат муҳофазаси бўйича нормалар, қоидалар ҳамда йўриқномалар талабларининг биронта ҳам номувофиқлиги аниқланмаган; ишлаб чиқариш ускунасини, бинолар ва иншоотларни таъмирлаш билан боғлиқ ишлар, хавфлилиги юқори бўлган ишлар ҳамда меҳнат муҳофазаси бўйича махсус ўқитишни талаб қиладиган бошқа ишлар амалга оширилади; хизмат муддати ошиб кетган (ресурси ишлатиб бўлинган) ишлаб чиқариш ускунасидан фойдаланилади, бироқ бу ушбу ускунага хавфсизликнинг махсус талаблари билан тақиқланмаган; ҳимоя воситаларининг уларнинг ҳимоя функцияларини пасайтирмайдиган шикастланишлари ва (ёки) носозликлари аниқланган);

— жароҳатлаш хавфлилигининг 3-даражаси — хавfli (иш ўрнида меҳнат муҳофазаси бўйича нормалар, қоидалар ҳамда йўриқномалар талабларига бир ёки ундан ортиқ номувофиқлик аниқланган).

Иш ўринларининг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолаш натижалари Меҳнат шароитлари харитасининг тегишли бўлимига (II бўлимга) киритилади.

Ходимларнинг ЯТХВ билан таъминланганлигини баҳолаш. Ходимларнинг ЯТХВ билан таъминланганлигини баҳолаш аттестациядан ўтказувчи ташкилотлар мутахассислари томонидан амалга оширилади. Ходимларнинг ЯТХВ билан таъминланганлигини баҳолаш меҳнат шароитларининг гигиена нормативларига мувофиқлигини баҳолаш ҳамда иш ўрнининг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолаш натижалари мавжуд бўлганда ўтказилади.

Ходимларнинг ЯТХВ билан таъминланганлигини баҳолаш куйидаги тартиботларни изчил амалга ошириш йўли билан ўтказилади:

— амалда берилган ЯТХВ номенклатурасини ходимларга бепул берилган ЯТХВнинг тегишли намунавий нормалари билан солиштириш;

— ходимларга берилган ЯТХВ мувофиқлик сертификатлари (декларациялари) мавжудлигини текшириш;

— ходимларни ЯТХВ билан таъминлашнинг белгиланган тартибини текшириш;

— берилган ЯТХВнинг иш ўрнидаги меҳнат шaroитларининг амалдаги ҳолатига мувофиқлигини баҳолаш.

Ходимларнинг ЯТХВ билан таъминланганлигини баҳолашда кўшимча равишда ходимларга берилган ЯТХВ самарадорлиги баҳоланиши мумкин.

Қонун ҳужжатларда келтирилган талабларга риоя қилиш шarti билан иш ўрни ходимларнинг ЯТХВ билан таъминланганлиги талабларига мувофиқ, деб ҳисобланади. Битта ва ундан ортик номувофиқлик мавжуд бўлган тақдирда, иш ўрни ходимларнинг ЯТХВ билан таъминланганлиги талабларига мувофиқ эмас, деб ҳисобланади.

Иш ўрнида ходимларнинг ЯТХВ билан таъминланганлиги натижалари Меҳнат шaroитлари харитасининг тегишли бўлимига (III бўлимга) киритилади. ЯТХВни бериш ходимларга ЯТХВни бепул беришнинг намунавий нормаларида назарда тутилмаган ҳамда меҳнат шaroитларининг амалдаги ҳолати бўйича талаб этилмайдиган ҳоллар бундан мустасно.

Иш ўринларида меҳнат шaroитлари ҳолатини комплекс баҳолаш. Аттестациядан ўтказувчи ташкилот қонун ҳужжатлари талаблари, шунингдек, иш ўринлари аттестациядан ўтказилаётган ходимлардан сўраб чиқиш асосида қонун ҳужжатларида белгиланган ҳамда ноқулай, зарарли ва (ёки) хавфли меҳнат шaroитларида ишлаганлик учун аттестациядан ўтказиладиган иш ўрнига мос бўлган кафолатлар ва преференциялар тўғрисидаги ахборотни тайёрлайди.

Бунда ноқулай меҳнат шaroитларида ишлаганлик учун ҳар йилиги кўшимча таътилнинг қанча вақт давом этиши ва ишнинг алоҳида хусусияти 3-иловага мувофиқ белгиланади. Ходимларнинг айрим тоифалари учун кўшимча таътил 33 кунгача белгиланиши мумкин. Имтиёзли пенсия таъминотига бўлган ҳуқуқни баҳолаш 3а-иловага мувофиқ белгиланади.

Тайёрланган ахборот Меҳнат шaroитлари харитасининг тегишли бўлимига (IV бўлимга) киритилади.

Иш ўрнида меҳнат шaroитлари ҳолатини комплекс баҳолаш:

— меҳнат шaroитларининг гигиена нормативларига мувофиқлигини баҳолаш натижалари бўйича белгиланган меҳнат шaroитлари даражасини;

— жароҳатлаш хавфлилиги бўйича меҳнат шaroитлари даражасини;

— ходимларнинг ЯТХВ билан таъминланганлигини баҳолаш натижаларини ўз ичига олади.

Иш ўрнида меҳнат шароитлари ҳолатини комплекс баҳолаш аттестация комиссиясининг ҳулосаси шаклида расмийлаштирилади. У Меҳнат шароитлари харитасининг тегишли бўлимида (V бўлимда) акс эттирилади.

Иш ўрнида меҳнат шароитлари гигиена нормативларига мувофиқ бўлганда, иш ўрнининг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолашда меҳнат муҳофазаси бўйича нормалар, қоидалар ва йўриқномалар талабларига номувофиқлик аниқланмаганда ҳамда иш ўрни ходимларнинг ЯТХВ билан таъминланганлиги талабларига мувофиқ бўлганда, иш ўрни меҳнат шароитлари комплекс баҳоланган ҳолда, “Меҳнат муҳофазаси бўйича нормалар, қоидалар ва йўриқномалар талабларига мувофиқ”, деб аттестациядан ўтказилган ҳисобланади.

Иш ўрнида меҳнат шароитлари гигиена нормативларига номувофиқ бўлганда ва (ёки) иш ўрнининг жароҳатлаш хавфлилигини баҳолашда иш ўрнининг меҳнат муҳофазаси бўйича нормалар, қоидалар ҳамда йўриқномалар талабларига номувофиқлиги аниқланганда ва (ёки) ходимларнинг ЯТХВ билан таъминланганлиги талабларига номувофиқ бўлганда, иш ўрни меҳнат шароитлари комплекс баҳоланган ҳолда, “Меҳнат муҳофазаси бўйича нормалар, қоидалар ва йўриқномалар талабларига мувофиқ эмас”, деб аттестациядан ўтказилган ҳисобланади.

Иш ўрнидаги меҳнат шароитлари иш ўринларида аттестация ўтказилаётган корхонанинг хавfli меҳнат шароитларига тегишли деб топилганда, дарҳол ишлаб чиқариш муҳити ҳамда меҳнат жараёнининг хавfli омиллари таъсири даражасини пасайтиришга ёхуд уларнинг таъсир кўрсатиш вақтини камайтиришга йўналтирилган комплекс чора-тадбирлар ишлаб чиқилади ва амалга оширилади.

Аттестация комиссияси ўтказилган аттестация натижалари бўйича:

а) 4-иловага мувофиқ шакл бўйича иш ўринларини меҳнат шароитлари бўйича аттестациядан ўтказиш натижаларининг йиғма ведомостини тузади. Иш ўринларини меҳнат шароитлари бўйича аттестациядан ўтказиш натижаларининг йиғма ведомости корхонанинг таркибий бўлинмалари бўйича тузилади;

б) 5-иловага мувофиқ шакл бўйича иш ўринларини меҳнат шароитлари бўйича аттестациядан ўтказиш натижалари бўйича белгиланган меҳнат шароитлари даражаларининг йиғма жадвалини ва шу муносабат билан ходимларга белгилаш зарур бўлган кафолатлар ва преференцияларни тузади. Иш ўринларини меҳнат шароитлари бўйича аттестациядан ўтказиш натижалари бўйича белгиланган меҳнат шароитлари даражаларининг йиғма жадвали ва шу муносабат билан ходимларга белгилаш зарур бўлган кафолатлар ва преференциялар корхонанинг таркибий бўлинмалари бўйича тузилади.

Агар ишлаб чиқариш муҳити ва меҳнат жараёни омилини ўлчаш иш ўрнида ўтказилмаган тақдирда, ушбу омилга мувофиқ бўлган устун ва унда ўлчаш ва баҳолаш ўтказилган иш ўрни рақамига мос бўлган сатр бўш қолади (бунда ушбу омил бўйича мазкур иш ўрнидаги меҳнат шароитлари макбул даражага мувофиқ деб ҳисобланади).

Аттестация натижалари бўйича аттестация комиссияси 6-иловага мувофиқ шакл бўйича меҳнат шароитларини меҳнат муҳофазаси бўйича нормалар, қоидалар ва йўриқномалар талабларига мувофиқлаштириш тадбирлари режасини ишлаб чиқади.

Меҳнат шароитларини меҳнат муҳофазаси бўйича нормалар, қоидалар ва йўриқномалар талабларига мувофиқлаштириш тадбирлари режаси корхонанинг таркибий бўлинмалари бўйича ишлаб чиқилади. Меҳнат шароитларини меҳнат муҳофазаси бўйича нормалар, қоидалар ва йўриқномалар талабларига мувофиқлаштириш тадбирлари режаси касаба уюшма кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан келишилган ҳолда, корхона раҳбари томонидан тасдиқланади.

Иш ўринларида аттестация ўтказилган корхонанинг аттестация материаллари меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш органларида давлат экспертизасидан ўтказилиши керак. Аттестация материаллари аттестациядан ўтказувчи ташкилот томонидан меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш органларига киритилади. Давлат экспертизаси тегишли ариза киритилган санадан бошлаб 30 календарь кун мобайнида амалга оширилади ва бепул ҳисобланади. Кўриб чиқиш яқунлари бўйича меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш органи ижобий хулоса беради ёки киритилган аттестация материалларини аниқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга

асосланган холда рад этиш сабабларини кўрсатиб қайтаради. Аттестацияни ўтказувчи ташкилот рад қилиш сабабларини бартараф этишга ёзма хабарнома олинган кундан бошлаб ўн иш кунидан кейин такроран кўриб чикиш учун тақдим этишга ҳақлидир.

Давлат экспертизасини ўтказиш ва хулоса бериш тартиби Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан белгиланади. Давлат экспертизаси ҳамда хулоса бериш Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг Меҳнат муҳофазаси бошқармаси томонидан амалга оширилади.

Агар аттестация ходимларнинг умумий сони 100 кишидан кам бўлган корхоналарда ўтказилган бўлса, давлат экспертизасидан ўтказиш ҳамда хулоса бериш Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, вилоятлар ҳамда Тошкент шаҳар меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармалари томонидан амалга оширилишига йўл кўйилади.

Хулоса 7-иловага мувофиқ шакл бўйича тегишли химоя даражасига эга бўлган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг Республика аҳоли бандлиги, меҳнатни муҳофаза қилиш ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш илмий маркази томонидан марказлаштирилган тартибда тайёрланадиган махсус бланкада расмийлаштирилади.

Хулоса бланкаси қатъий ҳисобот бериладиган ҳужжат ҳисобланади, ҳисобга олиш сериясига, тартиб рақамига ва химояланганлик даражасига эга бўлади. Бланкалар буюртма бўйича “Давлат белгиси” давлат ишлаб чиқариш бирлашмасида матбаа усулида тайёрланади.

Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш органларининг ижобий хулосаси олинган тақдирда, аттестация комиссияси раиси аттестация комиссиясининг якуний мажлисини ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилади. Корхонанинг алоҳида таркибий бўлинмаларида аттестация натижаларини расмийлаштириш учун аттестация комиссиясининг оралик-якуний мажлисларини ўтказишга йўл кўйилади. Аттестация комиссиясининг якуний (оралик-якуний) мажлиси 8-иловага мувофиқ шакл бўйича аттестация комиссияси мажлисининг протоколи шаклида расмийлаштирилади. Аттестация комиссиясининг якуний (оралик-якуний) мажлиси протоколи корхона раҳбари томонидан тасдиқланиши керак.

Иш ўринларининг айрим турларини аттестациядан ўтказиш хусусиятлари. Ўхшаш иш ўринларидаги зарарли ва (ёки) хавфли ишлаб чиқариш омилларини баҳолаш ўхшаш иш ўринлари умумий сонининг 20 фоизини, бироқ камида иккитасини аттестациядан ўтказишда олинган маълумотлар асосида амалга оширилади. Ҳатто битта ўхшашлик белгиларига жавоб бермайдиган иш ўрни аниқланганда ушбу иш ўринларининг 100 фоизи баҳоланади. Шундай баҳолашдан кейин ўлчашлар ва баҳолашлар натижалари ҳисобга олинган ҳолда иш ўринларининг янги рўйхати аниқланади. Ўхшаш иш ўринлари учун битта Меҳнат шароитлари харитаси тўлдирилади.

20 фоиз ўхшаш иш ўринларидан битта иш ўрни учун белгиланган меҳнат шароитлари ҳамда уларни яхшилаш тадбирлари барча ўхшаш иш ўринлари учун ягона ҳисобланади.

Ногиронлар банд бўлган иш ўринларини аттестациядан ўтказиш ҳам шундай тартибда ўтказилади. Бунда аттестациядан ўтказилиши керак бўлган Иш ўринлари рўйхатиغا қўшимча равишда аттестациядан ўтказилиши керак бўлган ногиронларнинг иш ўринлари рўйхати тузилади.

Ногиронларнинг иш ўринларини аттестациядан ўтказиш доирасида:

— ногиронларнинг ишлаши учун махсус мосламалар мавжудлиги, ишлаб чиқариш хоналари ногиронлар аравачаларидан фойдаланувчи шахслар, кўриш қобилияти хиралашган ва эшитиш қобилияти бузилган шахслар учун тегишли қурилмалар билан жиҳозланганлиги, шунингдек, иш мебелининг антропометрик талабларга мувофиқлиги баҳоланади;

— аттестация комиссияси ҳар бир ногирон ходимга гуруҳлар ва ногиронлик сабаблари бўйича белгиланган тартибда (тиббий-меҳнат эксперт комиссияси томонидан) берилган ҳужжатлар ва маълумотномаларни тайёрлаши шарт.

Ногиронларнинг меҳнатидан фойдаланувчи корхона ўтказилган аттестация натижалари бўйича Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан белгиланадиган тартибда санитария-техник ҳолатни паспортлаштириши шарт.

Турғун бўлмаган иш ўринларини аттестациядан ўтказиш барқарор танлаш ҳамда зарарли ва (ёки) хавфли ишлаб чиқариш омилларининг миқдори билан биргаликда типик технологик

операцияларни олдиндан аниқлаш ҳамда кейинчалик ушбу операцияларни баҳолаш йўли билан ўтказилади. Ҳар бир операцияни бажариш вақти эксперт йўли билан, ходимларни ва уларнинг бевосита раҳбарларини сўраб чиқиш йўли билан аниқланади.

Иш ўрнида аниқ касб (лавозим)нинг малака тавсифида мавжуд бўлмаган, бироқ корхона раҳбарининг ёзма қарори ёки меҳнат шартномаси билан ушбу касб (лавозим) ходимининг лавозим мажбуриятларига киритилган ишларни бажаришда ушбу иш ўрнида ходим томонидан бажариладиган ишларнинг барча турлари баҳоланиши керак.

Иш ўринларини меҳнат шароитлари бўйича аттестациядан ўтказиш натижаларини расмийлаштириш тартиби. Аттестация натижалари аттестациядан ўтказувчи ташкилот томонидан аттестация тўғрисидаги ҳисобот шаклида расмийлаштирилади ҳамда унга:

— аттестация комиссиясини ташкил этиш ва аттестация бўйича ишларни бажариш жадвалини тасдиқлаш тўғрисидаги буйруқ;

— аттестациядан ўтказилиши керак бўлган иш ўринлари рўйхати;

— ўлчашлар протоколлари билан биргаликда меҳнат шароитлари хариталари;

— иш ўринларининг меҳнат шароитлари бўйича аттестацияси натижалари йиғма ведомости;

— аттестация натижалари бўйича белгиланган меҳнат шароитлари даражаларининг йиғма жадвали ҳамда шу муносабат билан ходимларга белгиланиши зарур бўлган кафолатлар ва преференциялар;

— меҳнат шароитларини яхшилаш ҳамда соғломлаштириш тадбирлари режаси;

— меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш органларининг ижобий хулосаси;

— аттестация комиссиясининг якуний (оралиқ-якуний) мажлиси (мажлислари) протоколи (протоколлари);

— аттестациядан ўтказувчи ташкилот тўғрисидаги маълумотлар, шу жумладан, синов лабораториясининг аккредитация аттестати нусхаси киради.

Аттестация комиссияси аттестация тўғрисидаги ҳисобот тушган санадан бошлаб ўн календарь кун мобайнида:

— аттестация тўғрисидаги ҳисоботни кўриб чиқади ва уни тасдиқлаш учун корхона раҳбарига киритади;

— иш ўринларида аттестация ўтказилган ходимларни тилхат остида иш ўринлари аттестациясининг натижалари билан таништиради;

— жамоа шартномаси ҳамда жамоа битимига тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш юзасидан таклифлар тайёрлайди.

Корхона раҳбари аттестация тўғрисидаги ҳисобот тушган санадан бошлаб ўн иш кунни мобайнида аттестациянинг тугаганлиги ва аттестация тўғрисидаги ҳисоботни тасдиқлаш тўғрисида ёзма қарор қабул қилади.

Қисқача хулосалар

Меҳнат қандай шаклда бўлмасин, доим ходимнинг иш жойида қиладиган ҳаракатлар йиғиндисидан иборат бўлади. Демак, меҳнат самарадорлиги иш жойини ташкил этиш ва унга хизмат кўрсатиш ҳозирги замон талабларига тўла-тўқис жавоб беришига ҳам боғлиқ.

Иш жойини ташкил этишда кўйидаги асосий талабларга эътибор бериш лозим: иш жойида зарур ускуналар, қурул-асбоблар, хом ашёлар, зарур бўлганда жиҳоз ҳам ходимлар ўз вазифасини бажариши учун етарли миқдорда бўлиши керак.

Иш жойларининг барқарор ихтисослаштирилиши юқори унумли, ихтисослаштирилган асбоб-ускуналарни ва қурулларни, ишлаб чиқаришнинг самарадор, узлуксиз услубини жорий қилиш, ходимларнинг иш кучи ва ҳ.к.лардан яхшироқ фойдаланиши учун энг қулай шароит яратилади.

Иш жойларининг энг мукамал меҳнат воситалари билан қуруллаштирилиши меҳнат самарадорлигини муттасил ўстириб, ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш самарадорлигини ошириб, маҳсулот ва хизмат сифатини яхшилаб, таннархини пасайтира боришнинг энг муҳим шартидир.

Иш жойларига хизмат кўрсатиш профилактик характерда бўлиши учун хом ашёларни графикка биноан етказиб беришни ташкил қилиш, асбоб-ускуналарни тозалаш, профилактик кўрикдан ўтказиш, ўрта ва капитал таъмирлаш графиги ишлаб чиқилиши ва унга тўла роия қилиниши керак.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иш жойларини ташкил этишда қўйиладиган талаблар нимадан иборат?

2. Иш жойининг режалаштиришга қўйиладиган талабларчи?
3. Иш жойининг ички режалаштиришга қўйиладиган талабларни айтинг.
4. Иш жойларида ишлатиладиган ускуналар биргаликда ишловчи ишчилар сонига ва ихтисослаштирилганлик даражасига, кўчиш ва кўчмаслигига қараб қандай турларга бўлинади?

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Адамчук В.В. Экономика и социология труда / В.В. Адамчук, О.В. Ромашов, М.Е. Сорокина- М: ЮНИТИ, 2001.
2. Абдурахманов О.К. Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш тизимини бошқариш самарадорлигини ошириш. Т.: Фан., 2010. – 326 б.
3. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 388 б.
4. Андреев С.В. Охрана труда от “А” до “Я”. Практическое пособие. Вкп 2. М.: Альфа-пресс, 2004. С. 49.
5. Баранов Н.И. Охрана труда. Учебное пособие. Клин.ОЛС Комплект, 2002.
6. Беляров Ю.А., Хлопков В.В. Охрана труда в организации. Практические рекомендации. М.: Книжный мир, 2009. – 176 с.
7. Михайлов Ю.М. Корпоративная система охраны труда. Функционирование. Аттестация. Сертификация. Экспертиза. М.: Альфа – Пресс, 2009. С.7-11.
8. Попова Н.А. Организация, нормирование и оплата труда на предприятии: Учебное пособие. – М.: Финпресс, 2011. - 176 с.

Иш ўринларини меҳнат шaroитлари ва асбоб-ускуналарнинг жароҳатлаш хавфлилиги юзасидан аттестациядан ўтказиш тартиби

«ТАСДИҚЛАЙМАН»

Корхона раҳбари лавозимининг номи

(имзо, фамилияси, отасининг исми)

20 йил « »

Корхонанинг номи				
Юқори турувчи корхона				
Юридик манзили				
Асосий маҳсулот тури				
СТИР		ХХТУТ		МХБТ

МЕҲНАТ ШAROITЛАРИ ЮЗАСИДАН АТТЕСТАЦИЯДАН ЎТКАЗИЛАДИГАН ИШ ЎРИНЛАРИ РЎЙХАТИ

Иш ўрни	Иш ўрни (кавозим)	Кавозим	Иш овозлар	Шунда	Баҳоланаётган омиллар												Меҳнат	Меҳнат зўриқиши (гайратлиги)	Шикоятлиги	ЯТХВ билан таъминланганлиги				
					таъсир қилиш вақти соатларда (смена давомийлиги) а нисбатан фоизда)																			
					физик																			
т/р	ни	ни	ни	ни	ки	би	ш	ин	хаво	ум	ма	элект	ион	хос	ил	мик	ер	ультр	лаз	ат	Мехнат	Шик	ЯТХВ	
но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но	но
(таркибий бўлинма номи)																								
курсаилади)																								

Аттестация комиссияси раиси

_____ (лавозим) _____ (имзо) _____ (Ф.И.О.) _____ (сана)

Аттестация комиссияси аъзолари:

_____ (лавозим) _____ (имзо) _____ (Ф.И.О.) _____ (сана)

(лавозим) (имзо) (Ф.И.О.) (сана)

(лавозим) (имзо) (Ф.И.О.) (сана)

1а-ИЛЮВА

Зарарли моддалар ва устувор фиброгенли таъсирга эга аэрозоллар РЎЙХАТИ*

Модданинг номи	Чегаравий концентрация миқдори, мг/куб. м.	Ишлаб чиқариш шариотида ҳаводаги устувор агрегат ҳолати	Хавфлилик классси	Организмга таъсир қилиш хусусиятлари

Аттестация комиссияси раиси

(лавозим) (имзо) (Ф. И. О.) (сана)

Аттестация комиссияси аъзолари:

(лавозим) (имзо) (Ф. И. О.) (сана)

(лавозим) (имзо) (Ф. И. О.) (сана)

(лавозим) (имзо) (Ф. И. О.) (сана)

* Меҳнат шариотлари юзасидан шахолатланадиган иш ўринлари рўйхатининг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади.

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланадиган Ишлаш зонаси ҳавосида зарарли моддаларнинг «Чегаравий рухсат этилган концентрация миқдорлари» гигиеник мейёрлари асосида тўлдирилади.

Ўлчамли кимёвий моддалар ва устувор фиброгенли таъсирга эга аэрозолларнинг иш ўринлари бўйича ТАҚСИМОТИ

Иш ўринининг т/р	Модданинг номи	Таъсир қилиш давомийлиги, соатларда (смена давомийлигига нисбатан фонзда)

Аттестация комиссияси раиси

_____ (лавозим) _____ (имзо) _____ (Ф. И. О.) _____ (сана)

Аттестация комиссияси аъзолари:

_____ (лавозим) _____ (имзо) _____ (Ф. И. О.) _____ (сана)

_____ (лавозим) _____ (имзо) _____ (Ф. И. О.) _____ (сана)

_____ (лавозим) _____ (имзо) _____ (Ф. И. О.) _____ (сана)

* Меҳнат шaroитлари юзасидан аттестациядан ўтказилмайдиган иш ўринлари рўйхатининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланадиган Ишлаш зонаси ҳавосида зарарли моддаларнинг «Чегаравий рухсат этилган концентрация миқдорлари» гигиеник меъёрлари асосида тўлдирилади.

2-ИЛОВА

Иш ўринларини меҳнат шaroитлари ва асбоб-ускуналарнинг жараҳатлаш хавфлилиги юзасидан аттестациядан ўтказиш тартиби

Корхонанинг номи				
Юқори ташқилотнинг номи				
Юридик манзили				
Асосий маҳсулот тури				
СТИР		ХХТУТ		МХВТ

- сон ИШ ЖОИИНИНГ
МЕҲНАТ ШAROITЛАРИ ХАРИТАСИ*

Таркибий бўлима номи				
Аналогик иш жойларининг сони ва рақами				
Ишловчилар сони				

иш жойида

барча аналогик
иш жойларида

айёллар

**I. МЕХНАТ ШАРОИТЛАРИНИНГ ГИГИЕНИК МЕЪЁРЛАРГА МУВОФИҚЛИГИНИ
БАҲОЛАШ**

Т/Р	Мехнат жараёни ва ишлаб чиқариш муҳитининг омиллари	Гигиеник меъёр (РЭЧК, РЭЧД)	Ҳақиқий даражаси (Улчами)	Таъсир этиш давомийлиги (соат/%)	Мехнат шариоитлари классификацияси
1. 1. Зарарли моддалар, мг/куб. м					
1. 1. 1	1-2 класс хавфлиликка эга зарарли моддалар, куйида кўрсатилганлардан ташқари				
1. 1. 2	3-4 класс хавфлиликка эга зарарли моддалар, куйида кўрсатилганлардан ташқари				
1. 1. 3	Кўзгатиш таъсир кучига эга, ўткир йўналтирилган механизмли таъсир этувчи, ўткир захарланишнинг ривожланишига олиб келувчи хавфли моддалар				
1. 1. 4	Аллергенлар				
1. 1. 5	Узайтирилган таъсир кучига эга канцерогенлар, мутагенлар ва бошқалар				
1. 1. 6	Аэрозоллар, асосан, фиброген таъсирига эга				
1. 1. 7	Усмага қарши доривор воситалар, гормонлар (эстрогенлар)				
1. 1. 8	Наркотик анальгетиклар				
1. 2. Биологик омиллар					
1. 2. 1	Ута хавфли инфекцияларнинг патоген микроорганизмлари				
1. 2. 2	Бошқа юқумли касалликларни кўзгатувчи патоген микроорганизмлар				
1. 2. 3	Таркибида тирик хужайра ва микроорганизмлар споралари бор микроорганизмлар — продуцентлар, препаратлар; (РЭЧКдан ошиб кетиши, мартаба)				
1. 2. 4	Оксиял препаратлари (РЭЧКдан ошиб кетиши, мартаба)				
1. 2. 5	Диагностика ва илмий-тадқиқот мақсадларида одамлар ва ҳайвонлардан материаллари, шунингдек, ўлимтик материалларни ўрганиш ишларида				
1. 3. Шовқин, инфратовуш, ультратовуш, тебранинг даражаси					
1. 3. 1	Ҳар қандай октава чизигидаги товуш босимининг РЭЧД максимал ошиб кетган шовқин,				

	дБ				
1. 3. 2	Шовкин товуш даражаси, эквивалент товуш даражаси, дБА				
1. 3. 3	Частоталари 1/3 октава чизикларидаги РЭЧД ошиб кетган ҳаволи ультратовуш, дБ				
1. 3. 4	Контактли ультратовуш: вибротезлик, м/сек; вибротезликнинг логарифмик даражаси, дБ				
1. 3. 5. 1	Вибротезлик бўйича ҳар қандай октава чизигидаги РЭЧД максимал ошиб кетган локал тебраниш, дБ				
1. 3. 5. 2	Локал тебраниш вибротезликнинг эквивалент тўғриланган даражаси, дБ				
1. 3. 6. 1	Вибротезлик бўйича ҳар қандай октава чизигидаги РЭЧД максимал ошиб кетган умумий тебраниш, дБ				
1. 3. 6. 2	Умумий тебраниш вибротезликнинг эквивалент тўғриланган даражаси, дБ				
1. 3. 7	Аэроионлар (1 куб. см ҳаводаги ионлар сони) минимал зарурий даража ёки максимал руҳсат этилган даража				
1. 4. Ионланмаган электромагнит майдонлари ва нурланишларнинг таъсири					
1. 4. 1	Домий магнит майдони, кА/м				
1. 4. 2	Электростатик майдон, кВ/м				
1. 4. 3	Саноат частотали (50 Гц) электр майдонлари, кВ/м				
1. 4. 4	Саноат частотали (50 Гц) магнит майдонлари, кА/м				
1. 4. 5	0. 01-0. 03 МГц радиочастотали диапазонда электромагнитли нурланишлар, В/м				
1. 4. 6	0. 03-3. 0 МГц радиочастотали диапазонда электромагнитли нурланишлар, В/м				
1. 4. 7	3. 0-30. 0 МГц радиочастотали диапазонда электромагнитли нурланишлар, В/м				
1. 4. 8	30. 0 — 300. 0 МГц радиочастотали диапазонда электромагнитли нурланишлар, В/м				
1. 4. 9	300. 0 МГц — 300. 0 ГГц радиочастотали диапазонда электромагнитли нурланишлар, мкВт/кв. см				
1. 4.	Радиочастотали диапазонда ВДГ				

10	ва ЦЭХМ юзага келтирадиган электромагнитги нурланишлар. В/м				
1. 5. Оптик диапозонда нон.танмаган электромагнит нурланишлар					
1. 5. 1	Лазер нурланиш				
1. 5. 2	Ультрабинафша нурланиш: УБ-А, УБ-В, УБ-С нурланиш спектрлари доиралари учун, Вт/кв. м				
1. 6. Ийлининг илик давридаги ишлаб чикариш хоналари ва очик хуудлар учун микроклим					
1. 6. 1	Хаво харорати, °С				
1. 6. 2	Хаво харакати тезлиги, м/с				
1. 6. 3	Хавонинг нисбий намлиги, %				
1. 6. 4	Иссиклик таркалиши, Вт/кв. м				
1. 7. Ийлининг илик давридаги иссик микроклимдм ишлаб чикариш хоналари ва очик хуудлар учун VВGТ-индекси (°С)					
1. 7. 1	Ia — 68(58-77), Вт/м				
1. 7. 2	Ib — 88(78-97), Вт/м				
1. 7. 3	IIa — 113(98-129), Вт/м				
1. 7. 4	IIb — 145(130-160), Вт/м				
1. 7. 5	III — 177(161-193), Вт/м				
1. 8. Ийлининг илик давридаги ишлаб чикариш хоналари учун микроклим					
1. 8. 1	Хаво харорати, °С. Ia — категорияли ишлар учун				
1. 8. 2	Хаво харорати °С, Ib — категорияли ишлар учун				
1. 8. 3	Хаво харорати, °С. IIa — категорияли ишлар учун				
1. 8. 4	Хаво харорати, °С. IIb — категорияли ишлар учун				
1. 8. 5	Хаво харорати, °С. III — категорияли ишлар учун				
1. 8. 6	Иссиклик таркалиши, Вт/кв. м				
1. 8. 7	Хаво харакати тезлиги, м/с				
1. 8. 8	Хавонинг нисбий намлиги, %				
1. 9. Ийлининг совук давридаги ишлаб чикариш хоналари учун микроклим					
1. 9. 1	Хаво харорати, °С, Ia — категорияли ишлар учун				
1. 9. 2	Хаво харорати °С, Ib — категорияли ишлар учун				
1. 9. 3	Хаво харорати, °С. IIa — категорияли ишлар учун				
1. 9. 4	Хаво харорати, °С. IIb — категорияли ишлар учун				
1. 9. 5	Хаво харорати, °С. III — категорияли ишлар учун				
1. 9. 6	Иссиклик таркалиши, Вт/кв. м				
1. 9. 7	Хаво харакати тезлиги, м/с				
1. 9. 8	Хавонинг нисбий намлиги, %				
1. 10. Ийлининг совук давридаги (киш) очик хуудлар, иситилмайдиган ва технологик мейёрлар буйича совитилдиган хоналар учун микроклим					
1. 10.	Хаво харорати, °С				

1					
1. 11. Ишлаб чиқариш хоналарининг ёруғлик муҳити					
1. 11. 1	Табиий ёруғлик (КЕО, %)				
1. 11. 2	Қўшимча ёруғлик (КЕО, %)				
1. 11. 3	Сунъий ёритилишида иш жойи юзасидаги ёруғлилик, (Е, лк)				
1. 11. 4	Ёруғлик манбаининг кўзни қамапгирадиган ярқирағи (кўзни қамапгириш кўрсаткичи, Р, нисбий бирлик)				
1. 11. 5	Қайтарилган ярқирашлик				
1. 11. 6	Ёритилганлик пульсацияси (ёритилганлик пульсацияси коэффициенти, Кп, %)				
1. 12. Ионланган нурланиш					
1. 12. 1	Ионланган нурланиш, эффеқтли доза				
1. 13. Атмосфера босими даражаси					
1. 13. 1	Кўтарилган (атм)/ТПа				
1. 13. 2	Пасайган (м денгиз сатҳидан)/ТПа				
1. 14. Мехнат жараёнининг оғирлиғи					
1. 14. 1	Бир сменадаги ташқи механик иш бирликларида ифодаланган жисмоний динамик оғирлик, кг. м.				
1. 14. 2	Бир сменадаги ташқи механик иш бирликларида ифодаланган жисмоний динамик оғирлик, кг. м. , минтақавий оғирликда (асосан, қўл мушаклари ва елка пояси ишгирокида), юкни 1 метргача олиб боришда				
1. 14. 3	Бир сменадаги ташқи механик иш бирликларида ифодаланган жисмоний динамик оғирлик, кг. м. , умумий оғирликда (асосан, қўл мушаклари, корпус, оёқ ишгирокида), юкни 1 метрдан 5 метргача олиб боришда				
1. 14. 4	Бир сменадаги ташқи механик иш бирликларида ифодаланган жисмоний динамик оғирлик, кг. м. , умумий оғирликда (асосан, қўл мушаклари, корпус, оёқ ишгирокида), юкни 5 метрдан кўп масофага олиб боришда				
1. 14. 5	Қўлда кўтариладиган ва ташиб ўтиладиган юкнинг оғирлиғи (массаси), кг. Бошқа иш билан				

	алмашган ҳолда (маротабали) юкни кўтариш ва ташиб ўтиш (соатига 2 мартагача)				
1. 14. 6	Қўлда кўтариладиган ва ташиб ўтиладиган юкнинг оғирлиги (массаси), кг. Доймий иш сменасида (маротабали) юкни кўтариш ва ташиб ўтиш.				
1. 14. 7	Қўлда кўтариладиган ва ташиб ўтиладиган юкнинг оғирлиги (массаси), кг. Сменанинг ҳар соати давомида полдан, иш жойининг юзасидан ташиб ўтиладиган юкларнинг жами оғирлиги (массаси).				
1. 14. 8	Қолипчи (стереотип) иш ҳаракатлари (сменадаги миқдори). Локал оғирликдаги (қўл панжаси ва бармоқлар мушаклари иштирокида)				
1. 14. 9	Қолипчи (стереотип) иш ҳаракатлари (сменадаги миқдори). Регионал оғирликдаги (асосан, елка ва қўл мушаклари иштирокидаги ишларда).				
1. 14. 10	Статик оғирлик. Сменада юкни кўтариб турган ҳолатда статик оғирликнинг ўлчами, зўр бериш, кгс — бир қўл билан				
1. 14. 11	Статик оғирлик. Сменада юкни кўтариб турган ҳолатда статик оғирликнинг ўлчами, зўр бериш, кгс — икки қўл билан				
1. 14. 12	Статик оғирлик. Сменада юкни кўтариб турган ҳолатда статик оғирликнинг ўлчами, зўр бериш, кгс — гавда ва оёқлар мушаклари иштирокида				
1. 14. 13	Ишдаш ҳолати				
1. 14. 14	Гавдани энгаштириш (сменада маротаба)				
1. 14. 15	Горизонтал чизик бўйлаб кенг сатҳда ҳаракатланиш (смена давомида технологик жараён билан боғлиқ ҳолда), км				
1. 14. 16	Вертикал чизик бўйлаб кенг сатҳда ҳаракатланиш (смена давомида технологик жараён билан боғлиқ ҳолда), км				
1. 15. Мехнат жараёнининг диққат талаблиги					
1. 15. 1	Интеллектуал оғирлик, ишнинг мазмуни				
1. 15. 2	Интеллектуал оғирлик: сигналларни (маълумотларни)				

	қабул қилиш (идрок қилиш) ва уларни баҳолаш				
1. 15. 3	Интеллектуал оғирлик: топшириқнинг мураккаблик даражаси				
1. 15. 4	Интеллектуал оғирлик: бажарётган ишнинг характери				
1. 15. 5	Сенсор оғирлик: эътиборни жамлаш давомийлиги (сменадаги вақтнинг фоизи)				
1. 15. 6	Сенсор оғирлик: 1 соат иш вақтидаги сигналларнинг ва хабарларнинг зичлиги (ёруғлик, товушли)				
1. 15. 7	Сенсор оғирлик: барабар кузатиб турадиган ишлаб чиқариш объектларининг сони				
1. 15. 8	Сенсор оғирлик: кўриш анализаторига тушадиган оғирлик: фарқлаш объектининг фарқлаш ўлчами (ишлаётганининг кўзларидан фарқлаш объектигача бўлган кўпи билан 0,5 м масофадаги), мм кузатувга эътиборнинг жамланган ҳолдаги давомийлиги (сменадаги вақтнинг фоизи)				
1. 15. 9	Сенсор оғирлик: кўриш анализаторига тушадиган оғирлик: оптик асбоблар билан ишланадиган (микроскоплар, лупалар ва бошқалар) кузатувга эътиборни жамлаш давомийлиги (сменадаги вақтнинг фоизи)				
1. 15. 10	Сенсор оғирлик: кўриш анализаторига тушадиган оғирлик: видеотерминаллар экранлари орқали узлуксиз кузатиш (сменада, соат)				
1. 15. 11	Сенсор оғирлик: эшитиш анализаторига оғирлик (ишлаб чиқариш зарурати туфайли сўзлашиш ёки фарқ қилинган (дифференцияланган) сигналларни идрок этиш)				
1. 15. 12	Сенсор оғирлик: товушлагич аппаратига оғирлик (соатларнинг жамланган ҳолдаги миқдори, хафтадаги гапирганлик)				
1. 15. 13	Эмоционал оғирлик: масъулият даражаси; хатонинг муҳимлиги				
1. 15. 14	Эмоционал оғирлик: шахсий ҳаётга хавф-хатар даражаси				
1. 15.	Эмоционал оғирлик: бошқа шахс				

15	хаёти учун хавфсизлик даражаси				
1. 15. 16	Оғирликнинг бир хиллиги (монотонлиги): оддий топшириқлар ёки кўп мартаба қайтариладиган операцияларнинг бажарилишида зарур бўладиган элементлар сони				
1. 15. 17	Оғирликнинг бир хиллиги (монотонлиги): оддий ишлаб чиқариш топшириқларини ёки қайтариладиган операцияларни бажариш давомийлиги (секунд)				
1. 15. 18	Оғирликнинг бир хиллиги (монотонлиги): фаол ҳаракатлар вақти (смена давомийлигига нисбатан, %). Қолган вақтда — ишлаб чиқариш жараёнининг боришини кузатиш				
1. 15. 19	Оғирликнинг бир хиллиги (монотонлиги): ишлаб чиқариш аҳволининг бир хиллиги (монотонлиги) (технологик жараёнини суёт кузатув вақти, смена вақтига нисбатан, %)				
1. 15. 20	Иш режими: иш кунининг ҳақиқий давомийлиги, соат				
1. 15. 21	Иш режими: ишнинг сменалиги				
1. 15. 22	Иш режими: ҳатий белгиланган танаффуслар ва уларнинг давомийлиги				
Меҳнат шарт.ларининг гигиеник меъёрларга мослигининг умумий баҳоси					

Иш жойининг меҳнат шартлари харитаси рақами Меҳнат шартлари юзасидан ағтестациядан ўтказиладиган иш ўринлари рўйхатидаги рақамга мос келиши керак.

II. ИШ ЖОЙЛАРИНИНГ ЖАРОҲАТЛАН ХАВФЛИЛИГИНИ БАҲОЛАШ

2. 1. Иш жойининг шикастлаш хавфлилигини баҳолаш натижалари

Ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар	Ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларнинг талаблари	Иш жойидаги шикастлаш хавфлилиги бўйича баҳоланаятган объектларининг ҳақиқий ҳолати	Иш жойидаги шикастлаш хавфлилиги бўйича баҳоланаятган объектларининг ҳақиқий ҳолати	Зарурий чора-тадбирлар

2. 2. Баҳолаш натижалари бўйича хулоса:

холаш объекти:	Хулоса меъёрий талабларга мос (мос эмас) (аниқланган, талабларга мос бўлмаган бандлар кўрсатилади)
Ишлаб чиқариш асбоб-ускуналари	
Мослама ва асбоблар	
Ўқитиш ва йўл-йўриқлар	

2. 3. Иш жойидаги меҳнат шартлари шикастлаш хавфлилиги бўйича _____ классга мансуб.

III. ХОДИМЛАРИНИНГ ЯТҚВ БИЛАН ТАЪМИНЛАНГАНЛИГИНИ БАҲОЛАШ

3. 1. Ходимга яқка тартибдаги химоя воситаларини (ЯТҚВ) бериш асоси:

Мажбурий тусдаги _____

Зарарли ва (ёки) хавфли меҳнат шартларида банд бўлган ходимларга, шунингдек, ўзига хос ҳаво ҳарорати ва ифлосланиши билан боғлиқ ишларда, сертификатланган махсус кийим, махсус пойабзал ва бошқа яқка тартибдаги химоя воситаларини бепул бериш намунавий меъёрларининг номи

Кўшимча _____

Меҳнат шартлари бўйича иш жойлари аттестацияси ва ускуналари шикастлаш хавфлилиги натижаларини баҳолаш бўйича

3. 2. ЯТҚВни баҳолаш натижалари:

Т/Р	Амалдаги меъёрларга мувофиқ ходимга белгиланадиган ЯТҚВ рўйхати	Ходимда ЯТҚВ мавжудлиги (бор, йўқ)	ЯТҚВнинг меҳнат шартларига мослиги (мос, мос эмас)	Сертификат ёки декларация мавжудлиги (рақами ва амал қилиш муддати)
1.	Мажбурий тусдаги:			
	...			
	...			
	...			
2.	Кўшимча:			
	...			
	...			
	...			

3. 3. Иш жойи ЯТҚВ билан таъминланганлик талабларига жавоб _____

(беради, бермайди)

IV. КАФОЛАТ ВА ПРЕФЕРЕНЦИЯЛАР

4. 1. Зарарли ва (ёки) хавfli шароитларда ишлаш учун имтиёз ва компенсациялар

Т/Р	Преференциялар турлари	Ҳақиқатда мавжудлиги (ха, йўқ)	Меҳнат шароитларини баҳолаш натижаси бўйича:	
			ўриятиш зарурлиги (ха, йўқ)	асос
1	Илдирик қўшимча тўланадиган таътил			
2	Иш вақтининг давомийлиги			
3	Даволаш-профилактика, овқатланиш			

4. 2. Имтиёзли пенсия таъминотига ҳуқуқнинг _____ мавжудлиги (агар «ха» бўлса — асослаб берилсин).

4. 3. Тиббий кўриқдан ўтказиш зарурати _____ мавжудлиги (агар «ха» бўлса — асослаб берилсин).

V. АТТЕСТАЦИЯ КОМИССИЯСИНИНГ ХУЛОСАСИ

Меҳнат шароитлари комплекс баҳолаш бўйича меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига

(мос келади, мос келмайди)

Атtestация комиссияси раиси

_____ (давозим)

_____ (имзо)

_____ (Ф. И. О.)

_____ (сана)

Атtestация комиссияси аъзолари:

_____ (давозим)

_____ (имзо)

_____ (Ф. И. О.)

_____ (сана)

Баҳоланган меҳнат шароитлари натижалари билан танишдим

_____ (давозим)

_____ (имзо)

_____ (Ф. И. О.)

_____ (сана)

Меҳнат шароити ноқулай ва ўзига хос бўлган ишларда бад бўлганлик учун йиллик қўшимча таътиллارнинг ДАВОМИЙЛИГИ

Омиллар	Меҳнат шароитлари класслари						
	1 класс макбул	2 класс йўл қўйилган	3 класс зарарли				4 класс хавфли
			3.1 1- даража	3.2 2-даража	3.3 3-даража	3.4 4-даража	
Қўшимча таътилнинг давомийлиги, кунлар ҳисобида	0	0	3	4 — 6 кунгача	7 — 12 кунгача	13 — 18 кунгача	19 — 24 кунгача

Имтиёзли пенсия таъминотига ҳуқуқни БАҲОЛАШ

Рўйхатлар	Меҳнат шароитлари класслари
Талаб қилинадиган умумий ва махсус иш стажы бўлганда, ёшдан катъи назар, пенсияга чиқиш ҳуқуқини берувчи ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар ва лавозимларнинг 1-РЎЙХАТИ	4
Талаб қилинадиган умумий ва махсус иш стажы бўлганда умумий белгиланган ёшдан 10 йил олдин пенсияга чиқиш ҳуқуқини берувчи ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, лавозимлар ва кўрсаткичларнинг 2-РЎЙХАТИ	3.4
Талаб қилинадиган умумий ва махсус иш стажы бўлганда умумий белгиланган ёшдан 5 йил олдин пенсияга чиқиш ҳуқуқини берувчи ишлаб чиқаришлар, муассасалар, ишлар, касблар, лавозимлар ва кўрсаткичларнинг 3-РЎЙХАТИ	3.3

Корхонанинг номи	
Юқори турувчи корхона	
Юридик манзили	
Асосий маҳсулот тури	
СТИР	XX ТУ Т
	МХБТ

ИШ ҲАМЛАРАНИ МЕҲНАТ ШАРОИТЛАРИ ЮЗАСИДАН АТТЕСТАЦИЯДАН ҲАҚИҚАТ
НАТИЖАЛАРИНИНГ ЙИҒМА ҚАЙДНОМАСИ

Номи	Аттестациядан ўтган иш ўринлари сони, жами	Улардан:											Меҳнат шароитларининг 3 ва 4 класслари билан ва/ёки «ЯТХВ билан таъминланганлик а мос келмайди» деб баҳоланганлари	
		меҳнат шароитлари класслари бўйича				шикастлаш хавфлилиги класслари бўйича			ЯТХВ билан таъминланганлик талабларига мослигининг баҳоси					
		1	2	3	4	1	2	3	мос	мос эмас	ЯТХВ кўзда тутилмаган			
<i>Корхона бўйича жами</i>														
Иш ўринлари, бирлик														
Мазкур иш														

Юридик манзили					
Асосий маҳсулот тури					
СТИР		ХХТУТ		МХБТ	

Меҳнат шартномаларини меҳнат муҳофазаси меъёрлари, қоидалари ва йўриқномалари талабларига мослаштириш бўйича
ТАДБИРЛАР РЕЖАСИ

Иш ўрнининг номи	Тадбирлар номи	Амалга ошириш механизми	Молиялаштириш манбаи	Тадбирни амалга ошириш учун маъсул	Ижро этиш муддати	Тадбирни амалга ошириш учун жалб этиладиган бўлинмалар	Амалга оширилганлик тўғрисида белги
<i>(таркибий бўлинма номи)</i>							
<i>(кўрсатилади)</i>							

Аттестация комиссияси раиси

(лавозим) (имзо) (Ф. И. О.) (сана)

Аттестация комиссияси аъзолари:

(лавозим) (имзо) (Ф. И. О.) (сана)

(лавозим) (имзо) (Ф. И. О.) (сана)

(лавозим) (имзо) (Ф. И. О.) (сана)

7-ИЛОВА

Ўзбекистон Республикаси Герби

Ўзбекистон Республикаси
Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги

ДАВЛАТ ЭКСПЕРТИЗАСИ
ХУЛОСАСИ

ХХ№00000000

20__ йил «__» _____

_____ ш

Иш ўринларини меҳнат шартномалари ва асбоб-ускуналарнинг жароҳатланган ҳавфлилиги юзасидан аттестациядан ўтказилган материаллари асосида қуйидагилар аниқланди:

1. Иш ўринлари меҳнат шартномалари ва асбоб-ускуналарнинг жароҳатланган ҳавфлилиги юзасидан аттестациядан ўтказилган корхона тўғрисида маълумотлар:

Корхонанинг номи			
Юқори турувчи корхона			
Юридик манзили			
СТИР	ХХТУТ	МХБТ	
Аттестациядан ўтказилган иш ўринлари сони			

2. Аттестациядан ўтказувчи ташкилот тўғрисида маълумотлар:

Ташкилот номи			
Юридик манзили			
Синов лабораториясининг аккредитация аттестатининг рақами ва санаси			
СТИР	ХХТУТ	МХБТ	

3. Иш ўринларини меҳнат шaroитлари ва асбоб-ускуналарнинг жароҳатлаш хавфлилиги юзасидан аттестациядан ўтказиш давомда мазкур иш бўйича амалдаги нормалар ва нормативлардан четга чиқилмаган.

4. Иш ўринларини меҳнат шaroитлари ва асбоб-ускуналарнинг жароҳатлаш хавфлилиги юзасидан аттестациядан ўтказиш бўйича ишлар Иш ўринларини меҳнат шaroитлари ва асбоб-ускуналарнинг жароҳатлаш хавфлилиги юзасидан аттестациядан ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом талабларига мувофиқ амалга оширилган.

Меҳнатни муҳофаза қилиш бошқармаси бошлиғи
(Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини
ижтимоий муҳофаза қилиш вазири, вилоят (Тошкент
шаҳар) меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш
бош бошқармаси бошлиғи)

М.Ў.

(имзо)

Ф.И.О.

8-ИЛОВА

«ТАСДИҚЛАЙМАН»

Корхона раҳбари
лавозимининг номи

(имзо, фамилияси, исми, отасининг исми)

20__ йил «__» _____

Аттестация комиссияси яқиний (оралик-яқиний) мажлисининг
ПРОТОКОЛИ

20__ йил «__» _____ ш.

Корхонанинг номи			
Юқори турувчи корхона			
Юридик манзили			
Асосий маҳсулот тури			
СТИР	ХХТУТ	МХБТ	

20__ йил «__» _____ даги __-сон буйруққа мувофиқ аттестация комиссияси 20__ йил «__»
_____ дан 20__ йил «__» _____ гача иш ўринларини меҳнат шaroитлари ва асбоб-
ускуналарнинг жароҳатлаш хавфлилиги юзасидан аттестациядан ўтказишни амалга оширди.

Аттестациядан ўтказиш _____

(корхона раҳбари лавозимининг номи, Ф.И.О.)

_____ томонидан 20__ йил «__» _____ да

тасдиқланган меҳнат шaroитлари юзасидан аттестациядан ўтказиладиган иш ўринлари рўйхати
асосида амалга оширилди.

Аттестация натижалари қуйидагиларда ўз аксини топган:

меҳнат шароитлари хариталари (ўлчаш баёнлари билан бирга);

иш ўринларини меҳнат шароитлари юзасидан аттестациядан ўтказиш натижаларининг йиғма кайдиномаси;

иш ўринларини меҳнат шароитлари юзасидан аттестациядан ўтказиш натижалари бўйича белгиланган меҳнат шароитлари класслари ҳамда шу муносабат билан ходимлар учун белгиланиши лозим бўлган кафолатлар ва преференцияларнинг йиғма жадвали.

Аттестациядан ўтказиш натижалари бўйича Меҳнат шароитларини меҳнат муҳофазаси нормалари, қоидалари ва инструкциялари талабларига мослаштириш бўйича чора-тадбирлар дастури ишлаб чиқилиб ва касаба уюшмаси билан келиштирилиб,

_____ (корхона раҳбари лавозимининг номи, Ф.И.О.)

_____ томонидан 20__ йил «__» _____ да тасдиқланди.

Аттестациядан ўтказиш материаллари лавлат экспертизасидан ўтди, улар бўйича 20__ йил «__» _____ даги _____-сон хулоса олинди.

Аттестациядан ўтказиш натижаларини кўриб чиқиб, аттестация комиссияси қарор қилди:

1. Аттестациядан ўтказиш бўйича ишлар якунланган деб ҳисоблансин.

2. ...

3. ...

Аттестация комиссияси раиси

_____ (лавозим)

_____ (имзо)

_____ (Ф. И. О.)

_____ (сана)

Аттестация комиссияси аъзолари:

_____ (лавозим)

_____ (имзо)

_____ (Ф. И. О.)

_____ (сана)

_____ (лавозим)

_____ (имзо)

_____ (Ф. И. О.)

_____ (сана)

6-боб. МЕҲНАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТИЗИМИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАЪМИНОТИ ВА УНИНГ ИЖТИМОЙ- ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ

6.1. Меҳнат шароитларини муҳофаза қилиш харажатларини молиялаштириш

Меҳнатни муҳофаза қилишнинг иқтисодий услублари меҳнат шароитларини ҳамда меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилашга қаратилган тадбирларни амалга оширишда, шунингдек, зарарли ва (ёки) оғир меҳнат шароитида ишлаганлик учун компенсация тўловларига пул маблағлари сарф этилишини назарда тутати. Бозор муносабатлари ривожлантирилиши билан иш берувчиларнинг меҳнат шароитларини яхшилаш бўйича фаолиятларини рағбатлантириш иқтисодий усулларининг роли ортиб боради. Лекин ана шу усулларни қўллашда шуни назарда тутиш керакки, тадбиркорлик фаолияти фойда олишга қаратилган. Шунинг учун рағбатлантириш усуллари тадбиркорнинг иқтисодий манфаатларига зид келмаслиги керак.

Бошқарувнинг иқтисодий усуллари сарф-харажатларни бошқаришни ҳам кўзда тутати. Меҳнатни муҳофаза қилишни бошқаришда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича барча тадбирлар, шу жумладан, зарарли меҳнат шароитларида ишлаганлик учун компенсация тўловларига харажатларни ҳам катъий назорат остига олиш талаб этилади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида сарф-харажатларни бошқариш деганда харажатларни ҳисобга олиш, таҳлил этиш, режалаштириш ва назорат қилиш жараёни тушунилади. Бунинг натижасида меҳнат шароитларини яхшилашнинг иқтисодий жиҳатдан энг асосланган ҳамда мақбул вариантини танлашга қаратилган бошқарув қарори ишлаб чикилади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида сарф-харажатларни бошқариш бўйича ҳал этиладиган энг муҳим вазифалар қуйидагилардан иборат:

- сарф-харажатларни таҳлил этиш ва назорат қилиш;
- меҳнат шароитларини яхшилаш бўйича аниқ натижаларга эришиш нуктаи назаридан сарф-харажатлар самарадорлигини баҳолаш.

Корхоналарда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар — тегишли конун ҳамда бошқа норматив ҳужжатлар асосида амал

килувчи, инсоннинг меҳнат жараёнидаги хавфсизлиги, сihat-саломатлиги ва иш қобилияти сақланишига қаратилган ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, техникавий, санитария-гигиена ҳамда даволаш-профилактика тадбирлари ва воситалари тизимидан иборат. Мазкур тадбирлар Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг “Меҳнатни муҳофаза қилиш” деб номланувчи XIII боби моддалари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни қоидаларини амалга ошириш мақсадларида режалаштирилади ва ҳаётга татбиқ этилади.

Иш берувчилар, касаба уюшмалари ҳамда бошқа ваколатли органларга меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар режасини ишлаб чиқиш ва уларни жамоа шартномаларига киритишда ёрдам кўрсатиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан “Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ишларни ташкил этиш тўғрисида намунавий Низом” (вазирликнинг 1996 йил 29 июндаги буйруғи) тасдиқланган.

Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар режасини тузишда ахборот манбалари сифатида иш ўринларини меҳнат шароитлари бўйича аттестация қилишнинг қуйидаги натижаларидан фойдаланилади:

— ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларини текшириш бўйича актлар;

— давлат текшириш ва назорат қилиш органлари ўтказган текширишларнинг материаллари;

— меҳнат шароитларининг давлат экспертизаси органларининг тақдимномалари ва хулосалари;

— иқтисодий фаолиятнинг тегишли соҳасида бошқариш функцияларини амалга ошираётган республика ижро этувчи ҳокимият органларининг меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишнинг аҳолини текширишлари натижалари;

— корхона(ташкilot)да чиқарилган буйруқ ва фармойишлар;

— меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича комиссия (қўмита) материаллари;

— касаба уюшма ташкilotлари ва ходимларнинг бошқа вакиллик органларининг таклифлари;

— ходимларнинг таклифлари.

Корхона ҳамда ташкilotлар, ташкилий тузилиши ва мулкчилик шаклидан қатъи назар, меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича жорий

хусусиятга эга тадбирлар учун харажатларни белгиланган нормативлар доирасида солиқ базасини камайтирадиган харажатлар таркибида ҳисобга оладилар. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар нормативларида белгилангандан ортиқча жорий харажатлар солиқ базасини камайтирмайди ҳамда корхона (ташкilot) фойдаси ҳисобидан тўланади.

Ишлаб чиқаришни реконструкция қилиш, техник жиҳатдан қайта қуроллантириш, технологик жараёнларни такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни механизациялаш, автоматлаштириш ва ҳоказолар билан боғлиқ меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар, одатда, кўп мақсадли хусусиятга эга капитал қўйилмалар ҳисобидан амалга оширилади. Капитал харажатлар асосий ишлаб чиқариш фондларининг қийматини оширади. Узоқ муддатли (инвестиция) ва ишлаб чиқариш хусусиятига эга капитал харажатлар амортизация орқали солиққа тортиш мақсадларида ҳисобга олинади.

Харажатларнинг асосий тури — ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларини суғурта қилишдир. Бу Ўзбекистон Республикасининг Ижтимоий суғурта фонди зиммасига юкланган. У қуйидаги вазифаларни ҳал этишга қаратилган:

— суғурта қилувчиларни ижтимоий муҳофаза этишни ҳамда суғурталовчиларнинг касб хавфларини камайтиришдан иқтисодий манфаатдорлигини таъминлаш;

— суғурта қилинган шахс меҳнат шартномаси бўйича ўз мажбуриятини бажариши пайтида ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарни қоплаш;

— ишлаб чиқаришда шикастланишлар ва касб касалликларини қисқартириш бўйича профилактика тадбирларини таъминлаш.

Бугунги кунда мажбурий суғурта қилиш бозор иқтисодиёти тамойили асосида аҳолининг айрим қатламлари, шу жумладан, ишлаб чиқаришда банд ходимлар учун ҳам ижтимоий ҳимоя қилишнинг энг самарали воситаси ҳисобланади. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Ўзбекистон Республикасида 2007 — 2010 йилларда суғурта қилиш бозорини ислоҳ этиш ва ривожлантириш дастури тасдиқланган эди. Бу дастурга мувофиқ, мамлакатда суғурта қилишнинг ижтимоий йўналтирилган тизимини ташкил этиш кўзда тутилган.

2009 йил 17 апрелда Ўзбекистон Республикасининг “Иш бевурачнинг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш

тўғрисида”ги Қонуни кучга кирди. Бу мамлакатда суғурта қилиш бозорини ислоҳ этиш ва ривожлантириш дастурида кўзда тутилган иккинчи мажбурий суғурта қилиш турининг жорий этилишидир. Мазкур Қонуннинг асосий мақсади иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш, ходимларни ишлаб чиқаришда майиб бўлиш, касб касаллигига чалиниш ёки меҳнат мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ тарзда саломатлигига зарар етказилганлигини суғурта қилишдир.

Шуни таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига ўз меҳнат вазифаларини бажариши муносабати билан ходимга етказилган зарарни қоплаш кўрсатилган. Жумладан, Меҳнат кодексининг 189-моддасида ходимнинг соғлиғига меҳнатда майиб бўлиши, касб касаллигига чалиниши ёки у ўз меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда соғлиғининг бошқача шикастланиши сабабли етказилган зарарни иш берувчи тўлиқ ҳажмда тўлаши шартлиги белгилаб қўйилган. Мазкур ҳужжатнинг 192-моддасида эса ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса оқибатида ходим вафот этган тақдирда, иш берувчи томонидан етказилган зарар тўланиши шартлиги қайд этилади. Бу қоидалардан ходимга унинг ўз меҳнат вазифаларини бажариши муносабати билан соғлиғига етказилган зарар учун иш берувчи жавобгар эканлиги яққол кўриниб турибди.

Ходимнинг иш берувчининг ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам меҳнатда майиб бўлиши, шунингдек, иш берувчи томонидан ажратилган транспортда иш жойига келаётган ёки ишдан кайтаётган вақтда шикастланиши натижасида етказилган зарар учун иш берувчи моддий жавобгар бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 11 февралдаги 60-сонли қарори билан тасдиқланган “Ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда жароҳатланиши, касб касалликларига чалиниши ёки саломатликнинг бошқа хил шикастланиши туфайли зарарни тўлаш қоидалари”да ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар учун иш берувчининг айбдорлиги ёки жавобгарлигига қуйидагилар исботловчи далил бўла олади:

— бахтсиз ҳодисани махсус текшириш далолатномаси;

— бахтсиз ҳодиса ва ишлаб чиқаришда соғлиққа етказилган бошқа хил шикастлар тўғрисида далолатнома;

— суд қарори;

— меҳнатни муҳофаза қилиш ва меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини, соғлиққа етказилган зарар сабабларини, назоратни амалга оширувчи давлат меҳнат техник инспектори ёхуд бошқа мансабдор шахслар (органлар)нинг ҳулосаси;

— касб касаллиги тўғрисида тиббий ҳулоса;

— айбдор шахсларга маъмурий ёки интизомий жазо бериш тўғрисидаги қарор;

— касаба уюшмаси қўмитаси ёки корхона ходимларининг бошқа ваколатли органи қарори.

Меҳнат кодексининг 190-моддасида ходимнинг соғлиғига шикаст етказилганлиги муносабати билан тўланиши лозим бўлган зарар миқдори жабрланувчининг меҳнатда майиб бўлишига қадар олган ўртача ойлик иш ҳақига нисбатан фоиз ҳисобида, унинг касбга оид қобилиятини йўқотганлик даражасига мувофиқ белгиладиган ҳар ойлик тўловдан, соғлиғига шикаст етиши билан боғлиқ қўшимча харажатларнинг компенсациясидан, шунингдек, айрим ҳолларда эса, бир йўла бериладиган нафақа тўлашдан иборат эканлиги белгилаб қўйилган. Бунда ходимнинг соғлиғига шикаст етказилганлиги муносабати билан бир йўла бериладиган нафақанинг миқдори жабрланувчининг йиллик иш ҳақидан, ходимнинг вафоти муносабати билан бир йўла бериладиган нафақанинг миқдори эса марҳумнинг 6 йиллик ўртача иш ҳақидан кам бўлиши мумкин эмаслиги кўрсатилган (194- модда).

Жабрланувчига етказилган зарар қуйидаги манбалардан тўланиши белгилаб қўйилган:

— бюджет ташкилотлари ва муассасаларида — қонун ҳужжатларига мувофиқ, давлат бюджети маблағларидан;

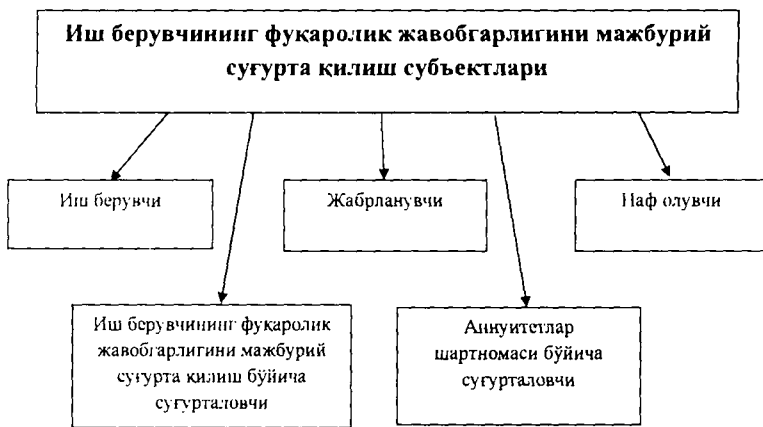
— бошқа иш берувчилар томонидан — уларнинг ўз маблағларидан.

Аммо иш берувчининг ҳамиша ҳам ходимнинг соғлиғига шикаст етказилганлиги ёки унинг вафоти муносабати билан бериладиган нафақани тўлашга қурби етмаслиги ёхуд ана шундай харажатлар иш берувчи фаолиятига жиддий равишда таъсир кўрсатиши мумкин. Шунинг учун ҳам “Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги Қонунда барча ил

берувчиларга ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини бажариши билан боғлиқ ҳолда меҳнатда майиб бўлиши, касб касаллигига чалиниши ёки соғлигининг бошқача тарзда шикастланиши муносабати билан суғурта ҳодисаси юз берганда, суғурта муҳофазаси тақдим этиш кўзда тутилади. Бу ўринда:

Суғурта ҳодисаси — иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш шартномасининг амал қилиши даврида ходим ўз меҳнат вазифаларини бажариши билан боғлиқ ҳолда меҳнатда майиб бўлиши, касб касаллигига чалиниши ёки соғлигининг бошқача тарзда шикастланиши муносабати билан ходимнинг ҳаёти ёхуд соғлиғига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш бўйича иш берувчининг фуқаролик жавобгарлиги вужудга келганлиги белгиланган тартибда тасдиқланган фактдир.

Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш субъектлари — иш берувчи, иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш бўйича суғурталовчи, аннуитетлар шартномаси бўйича суғурталовчи, жабрланувчи ва наф олувчидир (6.1-расм).

6.1-расм. Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш субъектлари

Аннуитетлар шартномаси бўйича суғурталовчи — ҳаётни суғурта қилиш соҳасида фаолиятни амалга оширувчи юридик шахс ҳисобланади.

Жабрланувчи — ўз меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда меҳнатда майиб бўлиши, касб касаллигига чалиниши ёки соғлиғининг бошқача тарзда шикастланиши муносабати билан соғлиғига зарар етказилган, суғурта товонини олиш ҳуқуқига эга бўлган ходим ҳисобланади.

Наф олувчи — ходим ўз меҳнат вазифаларини бажариши билан боғлиқ ҳолда вафот этган тақдирда, суғурта товонини олиш ҳуқуқига эга бўлган шахсдир²⁷.

Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш жараёнини шартли равишда икки босқичга бўлиш мумкин. Унинг биринчи босқичи мажбурий суғурта қилиш шартномаси тузилгандан бошлаб суғурта ҳодисаси рўй бергунча ёки мажбурий суғурта қилиш шартномаси муддати тугагунча давом этади. Иккинчи босқич мажбурий суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта ҳодисаси рўй берган вақтдан бошланади.

Биринчи босқичда суғурта қилиш муносабатларида фақат мазкур суғуртани амалга оширадиган суғурталовчи ва иш берувчи иштирок этади. Ушбу босқичда мажбурий суғурта қилиш тўғрисидаги шартнома имзоланади ҳамда мазкур шартнома бўйича шартлашилган ҳақ (суғурта мукофоти) тўланади. Шартномага мувофиқ суғурталовчи суғурта ҳодисаси юз берганда иш берувчига ва (ёки) жабрланувчига ёхуд наф олувчига ходим ўз меҳнат вазифаларини бажариши билан боғлиқ ҳолда меҳнатда майиб бўлиши, касб касаллигига чалиниши ёки соғлиғининг бошқача тарзда шикастланиши муносабати билан унинг ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарарнинг ўрнини шартлашилган иш ҳақи (суғурта мукофоти) эвазига суғурта пули доирасида коплаш мажбуриятини олади.

Қонунда иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш шартномаси бир йил муддатга тузилиши, агар иш берувчининг фаолияти бир йилдан кам бўлган муддатда амалга ошириладиган бўлса, мазкур фаолиятни амалга оширадиган муддат учун тузилиши белгилаб қўйилган.

Юқорида қайд этилганидек, иккинчи босқич иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш шартномасига мувофиқ суғурта ҳодисаси рўй берган вақтдан бошланади. Бу босқичда мажбурий суғурта қилиш бўйича ўзаро муносабатлар

²⁷ Ўзбекистон Республикасининг "Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида"ги Қонуни (3-модда).

субъектлари қаторига жабрланувчи, аннуитетлар шартномаси бўйича суғурталовчи ва наф олувчи қўшилади.

Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлиги бўйича мажбурий суғурта қилиш бўйича суғурта товони:

— жабрланувчи меҳнатда майиб бўлгунига қадар олган ўртача ойлик иш ҳақига нисбатан фоиз ҳисобида, унинг касбга оид меҳнат қобилятини йўқотганлик даражасига мувофиқ белгиланадиган ҳар ойлик тўлови ёки касб касаллиги аниқлангунига қадар олган ўртача ойлик иш ҳақига нисбатан фоиз ҳисобида белгиланадиган ҳар ойлик тўлови;

— марҳумнинг ўртача ойлик иш ҳақи миқдоридеги, унинг ўзига ва қарамоғида бўлган, лекин етказилган зарарнинг ўрни қопланишига ҳақли бўлмаган, меҳнатга қобилятли шахсларга тўғри келадиган улуш чегириб ташланган ҳолдаги ҳар ойлик тўлови;

— қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолатларда жабрланувчига ёки наф олувчига бир йўла бериладиган нафақа тўлови;

— ходим вафот этган тақдирда, иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш шартномасида белгиланган миқдорда дафн этиш харажатлари;

— иш берувчининг қўшимча харажатларни қонун ҳужжатларига мувофиқ компенсация қилиш тарзида амалга оширилади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш, энг аввало, ходимлар ҳаёти ва соғлигини сақлашдир. Афсуски, бугунги кунда меҳнат хавфсизлиги таъминланмаётганлиги, иш ўринларининг қониқарсиз аҳволда эканлиги оқибатида ишлаб чиқаришда шикастланиш, касб касалликларига чалиниш, ҳалок бўлиш ҳолатлари юқори даражада сақланиб турибди.

Мамлакатда меҳнат фаолияти оқибатида касб касалликларидан вафот этиш ҳолатлари рўйхатга олинмайди. Халқаро меҳнат ташкилоти экспертларининг ҳисоблаб чиқишларида, ишлаб чиқаришда касб касалликларига чалиниш ва унинг оқибатида вафот этиш 1:20 нисбатига тенг, яъни ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодиса оқибатида рўйхатга олинган ҳар бир вафот этиш ҳолатига ишлаб чиқариш омиллари билан боғлиқ яна 20 та вафот этиш ҳолатлари тўғри келади.

Халқаро меҳнат ташкилоти экспертларининг маълумотларига қараганда, ишлаб чиқаришдаги шикастланишлар ва касб касалликларидан иқтисодий йўқотишлар жаҳон ялпи маҳсулоти ҳажмининг 4 фоизини ташкил этади. Бу жаҳон ялпи маҳсулоти ҳажмининг ҳар йиллик ўсиши миқдорига тенгдир. Ривожланаётган мамлакатларда эса ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар оқибатидаги йўқотиш ялпи ички маҳсулот ҳажмининг 10 фоизига тенг.

Бироқ меҳнатни муҳофаза қилишдаги камчиликлар оқибати фақат иқтисодий йўқотишларгагина олиб келмайди. Ана шу муаммонинг ижтимоий оқибатлари янада аянчлидир.

Нокулай меҳнат шароитлари сабабли ходим меҳнат жараёнида кучли зўриқишга дучор бўлади. Бунинг оқибатида ходимда умуман меҳнат фаолиятига салбий муносабат шакллана бошлайди. Нокулай меҳнат шароитлари ходимнинг иш қобилияти, демак меҳнат унумдорлигига ҳам жиддий салбий таъсир кўрсатади.

Зарарли ва хавфли меҳнат шароитлари иш вақтининг кўплаб йўқотилишига ҳам сабаб бўлади. Ана шундай шароитларда меҳнат фаолияти билан шуғулланиш кўшимча танаффуслар бериш, дам олишга кўпроқ вақт ажратиш заруратини туғдиради. Шу сабабли меҳнат қонунчилигида зарарли ва хавфли меҳнат шароитларида банд бўлган ходимларнинг иш ҳақи сақлангани ҳолда уларга қисқартирилган иш куни белгилаб қўйилган.

Шу билан бирга, меҳнат жараёнида майиб бўлиш ва касалланиш ходимларга кўшимча таътилар бериш заруратини ҳам туғдиради.

Нокулай меҳнат шароитлари кўп ҳолларда сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқаришга, шунингдек, кадрлар кўнимсизлиги ортишига олиб келади. Бу ҳам пировард натижада иш вақти йўқотилишининг ортиши ва меҳнат унумдорлиги пасайишидан далолат беради. Хавфли меҳнат шароитларида ишлаганлик учун меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси оширилиши, кўшимча таътилар, касалланиш учун ҳақ тўланиши, мажбурий ижтимоий суғурта учун тўловлар ва хоказолар ҳам иқтисодий йўқотишлардир.

Бундан ташқари, меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги талабларига риоя этилмаганлик учун жарималар тўлаш, авария оқибатларини бартараф қилиш, судлар томонидан жабрланувчиларга етказилган маънавий зарарни қоплаш тўғрисидаги қарорлар ижроси юзасидан тўловларни амалга ошириш ҳам кўшимча

ҳаражатлар қилишга мажбур этади. Буларнинг ҳаммаси эса маҳсулот таннархи ортишига, фойда камайишига ҳамда ишлаб чиқариш рентабеллиги пасайишига олиб келади.

Халқаро меҳнат ташкилоти бу жиддий салбий оқибатларни ҳисобга олган ҳолда, 2003 йилда “*Меҳнатни муҳофаза қилиш глобал стратегияси*” алоҳида ҳужжатини қабул қилди. Унинг моҳияти миллий даражада меҳнатни муҳофаза қилишни, бевосита техника хавфсизлигини бошқаришни такомиллаштириш йўли билан ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш (қисқартириш)га қаратилган профилактика тадбирларини жорий этишга кўмаклашишдир.

Халқаро меҳнат ташкилоти мазкур ташкилотга аъзо мамлакатларга меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий дастурларни ишлаб чиқишни тавсия этган. Бу дастурлар қуйидагиларни камраб олиши мумкин:

— энг олий даражада эътироф этилган меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича миллий сиёсат;

— меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги муаммолар, вазифалар, уларни бажариш муддатлари ва ижро учун масъуллар, тегишли молиялаштириш манбалари ҳамда бошқалар аниқ белгилаб қўйилган миллий стратегияни ишлаб чиқиш;

— миллий режа ёки ҳаракат дастурларини қабул қилиш, улар шунингдек, тармок ва минтақавий бўлимлардан иборат бўлиши мумкин.

Мазкур масалаларни ҳал этиш жуда катта саъй-ҳаракат, янада кўпроқ моддий ва молиявий ресурсларни талаб қилади. Масалан, Европа Иттифоки экспертларининг тадқиқотларига кўра, бу минтақавий ҳамжамиятга аъзо 15 мамлакатда ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар сабабли тўланган компенсациялар миқдори йилига 55.0 млрд. евродан кўпрокни ташкил этмоқда.

Ҳар бир корхонада ҳам меҳнат шароитларининг аҳволи ва уларнинг иш билан банд ходимларга таъсири даражасига қараб муайян сарф-ҳаражатлар қилинади. Уларни уч гуруҳга таснифлаш мумкин:

1. Меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилаш, техника хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ тадбирларни жорий этиш учун сарф-ҳаражатлар.

2. Нокулай меҳнат шароитларининг олдини олиш ҳамда уларнинг ходимларга етказган зарарини қоплаш билан боғлиқ харажатлар.

3. Нокулай меҳнат шароитлари оқибатларини бартараф этиш билан боғлиқ харажатлар.

Корхонада ана шу мақсадларга сарфланаётган харажатлар таркиби ва миқдорининг таҳлили кўп ҳолларда жорий сарф-харажатлар жамоа шартномасида кўзда тутилган тадбирлар учун белгиланган харажатлар миқдоридан деярли икки баробар кўп бўлишини кўрсатади. Бунинг асосий сабаби жамоа шартномаларида, асосан, нокулай меҳнат шароитлари манбаларини бартараф этиш тадбирлари белгиланганидир.

Бундан ташқари, айрим корхоналарда катта миқдордаги маблағлар ишлаб чиқаришга санитария-гигиена соҳасидаги энг сўнгги фан ва техника ютуқларини жорий қилишга эмас, балки ишлаб чиқариш объектлари, технологик жиҳозлар ҳамда машина-ускуналарини лойиҳалаш пайтида йўл қўйилган камчилик ва нуқсонларни бартараф этишга сарф қилинади.

Молиялаштиришдаги яна бир жиддий камчилик — меҳнат шароитларини яхшилаш учун сарф-харажатлар миқдорининг кўп ҳолатларда иш ўринларини аттестация қилиш, комиссиялар текширишлари натижалари, меҳнатни муҳофаза қилиш хизматлари таклифларидан келиб чиқадиган эҳтиёжга қараб эмас, балки аввалги йиллардаги даражада белгиланишидир.

Меҳнат шароитларини яхшилаш учун харажатлар таркибида нокулай меҳнат шароитларида ишлаганлик ва бунинг оқибатида етказилган зарарни қоплаш учун харажатлар жами харажатларнинг 75 фоизини ташкил этади. Ҳолбуки, меҳнат шароитларини яхшилаш учун харажатлар эса мазкур мақсадга сарфланадиган барча маблағнинг атиги 25 фоизига тенгдир.

Меҳнат шароитларини яхшилаш ва меҳнатни муҳофаза қилишни молиялаштириш қонунчилиқда белгиланган тартибда республика бюджети, маҳаллий бюджетлар ҳамда бюджетдан ташқари манбалар ҳисобидан молиялаштирилади. Корхоналар эса меҳнатни муҳофаза қилиш учун меҳнат шартномасида белгиланган миқдорда маблағ ажратишлари керак. Агар бундай шартнома тузилмаган бўлса, бу маблағ миқдори иш берувчи билан касаба уюшмаси ташкилоти ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги келишувга мувофиқ белгиланади. Корхоналар хўжалик, тижорат, ташки

иқтисодий фаолиятдан, шунингдек, бошқа манбалардан олган фойдалари (даромадлари) ҳисобидан меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича марказлаштирилган фондлар ташкил этишлари мумкин. Бунда корхона фойдасидан меҳнатни муҳофаза қилиш фондига йўналтириладиган маблағ солиққа тортилмайди.

Корхона меҳнатни муҳофаза қилиш талаблари бажарилмаганлиги учун ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларидан ижтимоий сугурта қилиш мақсадларига оширилган тарифлар бўйича тўловларни амалга оширадилар. Бу тарифлар корхонадаги меҳнат шaroити, унинг хавфлилиги, зарарлилиги ва оғирлигига қараб вақти-вақти билан қайта кўриб чиқилади.

6.2. Меҳнатни муҳофаза қилиш тадбирларининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини баҳолаш.

Меҳнат шaroитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилашга қаратилган тадбирларнинг иқтисодий самарадорлиги бўйича турли нуқтаи назарлар мавжуд. Бу қарашларнинг айримларида инсон саломатлигини баҳолашда иқтисодий кўрсаткичларни асос қилиб олиш нотўғри эканлиги уқтирилади. Ана шу гоё тарафдорлари мазкур масалада фақат ижтимоий самара тўғрисида гап бориши мумкин, инсон саломатлиги учун қанча маблағ талаб этилса, шунча сарф қилиш керак, деб ҳисоблайдилар.

Тараққий этган давлатларда ҳозирги пайтда “Иш берувчи меҳнат хавфсизлиги учун сарфланаётган харажатларини тежаш даражасида бой эмас”, деган фикр устувор. Бу иш берувчиларни бахтсиз ҳодисалар оқибатларини бартараф қилиш билан боғлиқ бевосита харажатлар эмас, балки компания ҳамда фирма нуфузига етказиладиган зарар кўпроқ ташвишга солади, деган нуқтаи назарга асосланади. Табиийки, ушбу мамлакатлардаги иш берувчиларни ҳам фойда олиш қизиқтиради, албатта. Лекин улар фойда олишни меҳнат шaroитларини яхшилаш ҳисобига кўпайтириш мумкин, деган қарашга эгалар.

Агар бу нуқтаи назар қабул қилинадиган бўлса, меҳнат шaroитларини яхшилаш ҳисобига эришиладиган иқтисодий самарадорликни ҳисоблаб ўтиришнинг хожати йўқ. Чунки ушбу мақсадлар учун сарф-харажатлар ходимлар саломатлигини сақлаш,

улар иш қобилиятини ошириш, меҳнат жараёнида уларга энг қулай шарт-шароитларни яратиб беришга йўналтирилган.

Албатта, меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича тадбирларнинг асосийси — меҳнат кишиси тўғрисида ғамхўрлик қилиш, ижтимоий самарага эришишдир.

Ҳақиқатан ҳам, ижтимоий мақсад меҳнат самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади, ишлаб чиқаришда шикастланиш ва касалланиш камаяди. Демак, ишлаб чиқариш самарадорлиги ортиши билан бир қаторда, иш берувчиларнинг хавfli меҳнат шароитида ишлаганлиги учун ходимларга имтиёзлар бериш ҳамда компенсациялар тўлашга сарф-харажатлари камаяди. Яъни иқтисодий самарадорлик ижтимоий самара билан узвий боғлиқдир.

Меҳнатни муҳофаза қилиш тадбирлари иқтисодий самарадорлигини ҳисоблашнинг асосий мақсади энг кам моддий, меҳнат, молиявий ресурслар сарф қилингани ҳолда, энг кўп ижтимоий самара олишдир. Бундан меҳнат шароитларини ва меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилаш натижасида икки тарафлама — ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий самара олинади, деган хулоса чиқариш мумкин. Шунинг учун меҳнатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ иқтисодий чиқимларни фақат бундай харажатларни тежаш ходимларнинг ижтимоий аҳволини ёмонлаштиришга олиб келмайдиган ҳолатлардагина ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

Фан ва амалиёт томонидан ишлаб чиқариш муҳитининг ҳолати ҳамда унинг ходим саломатлигига таъсирини сифат ва миқдор жиҳатидан баҳолашнинг турли усул ва мезонлари ишлаб чиқилган ҳамда улар бошқарув фаолиятида қўлланиб келинмоқда. Шу муносабат билан ушбу усул ҳамда мезонларнинг энг муҳимларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Меҳнат шароитларини ходимнинг меҳнат жараёнидаги иш қобилияти ва зўриқиши динамикаси кўрсаткичлари бўйича баҳолаш. Мазкур услуб Меҳнат илмий тадқиқот институти томонидан ишлаб чиқилган ҳамда меҳнат шароитининг аҳволини таҳлил этишда фойдаланишга тавсия қилинган. Унинг моҳияти шундан иборатки, ходим иш қобилиятининг ҳолати ва унинг ўзгаришини марказий асаб тизими ўзгаришига қараб баҳолаш мумкин. Чунки марказий асаб тизими инсоннинг меҳнат жараёнидаги собитқадамлик фаолиятини амалга оширишда интеграл функция вазифасини бажаради.

Ушбу усул ходимларнинг зўриқиш даражаси бўйича уларни уч гуруҳга ажратиш имконини беради:

— *кичик зўриқиш* — унча катта бўлмаган жисмоний ва рухий-психологик босимлар;

— *мўтадил зўриқиш* — буни меҳнат ҳамда дам олишни оқилона қўшиб олиб бориш орқали бартараф этиш мумкин;

— *кучли зўриқиш* — инсон организми учун хавfli бўлган ҳаддан ташқари зўриқишдир.

2. *Меҳнат шароитларини омиллар таҳлили асосида таснифлаш.* Мазкур усул меҳнат шароитлари омилларининг белгиланган стандарт ва нормативларга мувофиқлиги, бу омилларнинг хавfli ҳамда зарарли таъсирини ҳисобга олган ҳолда баҳолашга асосланган. Бунда қатор кўрсаткичлар асосида оғир ишларнинг олти гуруҳи аниқланади. Уларга энг қулай шароитлардан тортиб, энг ноқулай, фавқулудда шароитларгача бўлган меҳнат шароитларининг олти гуруҳи мос бўлади. Ана шу усулдан иш ўринларини меҳнат шароитлари бўйича аттестация қилишда, ноқулай меҳнат шароитларида ишлаганлик учун компенсация ҳуқуқини беришда фойдаланиш керак. Ушбу усул ҳам Меҳнат илмий тадқиқот институти томонидан ишлаб чиқилган.

3. *Касб хатарларини ноқулай меҳнат шароитларининг ходимга салбий таъсири оқибатлари бўйича баҳолаш.* Мазкур усул меҳнат қобилияти йўқотилиши давомийлиги ва оғирлигини (вақтинчалик ҳамда турғун), касб касалликларига чалиниш, шунингдек, ўлим кўрсаткичларини ҳисобга олишга асосланган. Бунда касб хавфларини таҳлил этиш ва баҳолаш Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланган расмий статистика-ҳисобот ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Ишлаб чиқаришдаги шикастланиш ҳамда касб касалликларини баҳолаш усули ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларидан мажбурий ижтимоий суғурта қилиш тизимида касб хавфларини баҳолашда, шунингдек, меҳнат шароитларини яхшилаш бўйича тадбирларни ишлаб чиқишда қўлланилади.

Мазкур йўналишдаги муаммоларни ҳал этишда илмий тадқиқот, конструкторлик, лойиҳа ташкилотлари муҳим роль ўйнашлари керак. Улар меҳнат фаолияти билан боғлиқ лойиҳа ҳамда ҳужжатлар ишлаб чиқиладиган пайтдаёқ фан-техника тараққиёти ютуқларини жорий

қилиш билан бирга, меҳнат шароитлари нормативлари ва талаблари ҳисобга олиншига алоҳида эътибор беришлари зарур.

Умуман олганда, санитария нормативларини ишлаб чиқиш ХХ асрнинг 20-йилларидан бошланган ва улар муттасил такомиллаштирилиб борилмоқда. Бу нормативларни ишлаб чиқиш учун кенг кўламли ишлар: тажриба ўтказишлар, клиника-статистика тадқиқотлари, иқтисодий ҳисоб-китоблар ва бошқа вазифалар амалга оширилади. Шу сабабли, жумладан, Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқилган ҳамда тасдиқланган санитария нормативлари замонавий талабларга тўлиқ жавоб беради. Улар кўпгина чет эл мамлакатларида қабул қилинган ана шундай санитария нормалари ва талабларидан меҳнат шароитларига қўйилган талабларнинг қатъийлиги билан фарқланади. Масалан, мамлакатимизда ҳамда АҚШда қабул қилинган санитария нормативларининг таққослама таҳлили 212 та кимёвий моддаларнинг 40 фоизи бўйича АҚШда бу моддаларнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган концентрацияси мамлакатимиздагига қараганда 10 баравар ва ундан ҳам кўпроқ эканлигини, 15 фоизда эса бу 50 баравар ҳамда ундан ҳам кўпроқни ташкил этишини кўрсатди.

Шу билан бирга, лойиҳа ва конструкторлик ташкилотлари ишлаб чиқариш объектлари, машина-ускуналар ҳамда технологик жараёнларни лойиҳалашда меҳнатни ташкил этишни такомиллаштиришга қаратилган тадбирларни кўзда тутишга етарли даражада аҳамият бермайдилар. Бунинг сабаби, биринчидан, лойиҳалар қийматини оширмасликка интилиш бўлса, иккинчидан, меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги нормативлар ва талаблар умуман ҳисобга олинмаслигидир.

Шу сабабли кўпгина лойиҳалар экспертизасининг натижалари лойиҳа-техникавий ҳужжатларда машина-ускуналарни эргономика нуқтан назаридан оқилона жойлаштириш, ходимнинг жисмоний ҳамда психологик зўриқиши кўрсаткичлари ҳисобга олинмаганлигидан далолат беради.

Меҳнат шароитларини яхшилаш тадбирлари иқтисодий самарадорлигининг асосий кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат:

а) меҳнат унумдорлигининг ортиши. Бу маҳсулот ишлаб чиқариш учун меҳнат сарфининг камайиши, ходимлар сонининг нисбатан камайиши, ишлаб чиқариш ҳажми ортиши, иш вақтини тежаш каби кўрсаткичлар орқали аниқланади;

б) йиллик иқтисодий самара (харажатларни тежаш). Бу маҳсулот таннархини арзонлаштириш, сарф этилган маблағ бирлигига олинган фойданинг ортиши, бир йўла қилинган харажатлар қопланишининг муддати орқали аниқланади.

Меҳнат шароитларини яхшилаш бўйича тадбирлардан иқтисодий самара олишнинг асосий манбалари қуйидагилардан иборат:

1. Меҳнат унумдорлигини қуйидагилар ҳисобига ошириш:

— ходимнинг иш қобилиятини ноқулай меҳнат шароитлари оқибатидаги зўриқишини камайтириш ҳисобига ошириш, иш куни давомида бўш туриб қолиш вақтини қисқартириш ёки тўла бартараф этиш;

— маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланадиган меҳнатни ноқулай меҳнат шароитлари оқибатидаги унумсиз меҳнат сарфини бартараф этиш ҳисобига камайтириш;

— иш вақти фонди самарадорлигини ноқулай меҳнат шароитлари оқибатидаги шикастланишлар, касалланишлар сабабли вақтинчалик меҳнатга қобилиятсизликни камайтириш ҳисобига кўпайтириш;

— машина-ускуналардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш.

2. Ноқулай меҳнат шароитлари билан боғлиқ йўқотишларни қуйидагилар ҳисобига камайтириш натижасида тежамкорликка эришиш:

— ноқулай меҳнат шароитларида ишлаганлик учун имтиёз ва компенсацияларга харажатларни тежаш;

— ноқулай меҳнат шароитлари сабабли иш кучи кўнимсизлигидан келтирилаётган зарарни камайтириш;

— ноқулай меҳнат шароитлари сабабли сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини камайтириш ҳисобига харажатларни қисқартириш.

Тежашнинг барча турларини ҳисоблаб чиқиш учун меҳнат шароитларини яхшилаш бўйича тадбирлар жорий этилгунга қадар ҳамда жорий этилгандан сўнг кўрсаткичларни баҳолаш имконини берадиган формулалар ишлаб чиқилган. Меҳнат шароитларини яхшилаш бўйича тадбирлар иқтисодий самарадорлигини аниқлаш услубиёти ишлаб чиқилганлиги, улар эълон қилинганлиги ва кенг муҳокамадан ўтганлигига қарамасдан, корхоналар амалий

фаолиятида бундай ҳисоб-китоблар амалга оширилмай келинмоқда. Бунинг қатор сабаблари бор:

— биринчидан, меҳнат қонунчилигига мувофиқ, меҳнат шaroитлари даражаси давлат норматив талабларига жавоб бермайдиган корхоналарда бу шaroитларни яхшилаш тадбирлари мазкур тадбирлар самарадорлигини дастлаб ҳисоб-китоб қилмасдан амалга оширилиши керак;

— иккинчидан, услубий тавсияларда турли тадбирлар орасидан иқтисодий жиҳатдан энг самарадорини танлаб олиш кўзда тутилади. Амалиётда эса, одатда, бундай танлаш амалга оширилмайди;

— учинчидан, кенг кўламли бўлган тадбирларни жорий харажатлар ҳисобига амалга ошириш хўжалик фаолияти кўрсаткичларига умуман сезиларли таъсир кўрсатмайди ёки жуда кам таъсир кўрсатади.

Аксарият ҳолларда катта меҳнат талаб қиладиган бундай ҳисоб-китобларни олиб бориш амалий аҳамиятга эга эмас. Чунки амалга оширилган тадбирларнинг меҳнат унумдорлигини юксалтиришга таъсирини аниқлаш жуда мураккабдир. Бунинг учун махсус тадқиқотлар ва ўлчовлар олиб борилиши талаб этилади. Бундан ташқари, профилактика хусусиятига эга тадбирлар дарҳол ҳамда аниқ намоён бўладиган самара бермайди — уларнинг натижаси муайян муддат ўтгандан сўнг сезила бошланади.

Сўнги вақтларда меҳнат шaroитларини баҳолашда иқтисодий ёндашувга эътибор сезиларли даражада ортди. Мазкур мавзуга доир эълон қилинган қатор илмий ишларда меҳнат шaroитларининг корхона иқтисодиётига таъсири таҳлил этилган, бу таъсирнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усуллари таклиф қилинган. Аммо бу услубларнинг аксарияти муаммонинг ижтимоий моҳиятини четда қолдириб, иқтисодий жиҳатларинигина ҳисобга олади. Иқтисодий самарадорлик харажатларни — ноқулай меҳнат шaroитлари, қискартирилган иш куни, кўшимча таътиллар учун устамалар ва бошқа устамалар миқдори, бу устамалар тўланадиган ходимлар сонини камайтиришни кўзлайди.

Меҳнат шaroитларини яхшилашга қаратилган тадбирларнинг иқтисодий самараси билвосита хусусиятга эга. Чунки бу самара ходимлар учун қулай меҳнат шaroити яратилгандан сўнг намоён бўлади. Ижтимоий самара эса меҳнат жараёнини амалга ошираётган ходимга қулайлик яратишга бевосита алоқадордир.

Меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилаш бўйича тадбирларни жорий этишнинг ижтимоий самарасини баҳолаш учун қуйидаги ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин:

1. Гигиена норматив талабларига мувофиқ бўлмаган иш ўринлари сонини қисқартириш:

$$\Delta K_{cg} = \text{Эсгм} / \text{Чрм},$$

бу ерда Эсгм — барча кўрсаткич бўйича меҳнатнинг гигиеник шароитларини яхшилашнинг ижтимоий самараси (тадбирлар жорий этилгандан сўнг гигиеник талабларга жавоб берадиган қанча иш ўринлари кўпайганлигини билдиради); Чрм — умумий иш ўринлари сони.

2) Гигиеник нормативларга мувофиқ бўлмаган шароитларда меҳнат қилаётган ходимлар сонини қисқартириш:

$$\Delta \text{Чсг} = \text{Эсгр} / \text{Чр},$$

бу ерда Эсгр — барча кўрсаткич бўйича меҳнатнинг гигиеник шароитларини яхшилашнинг ижтимоий самараси (у тадбирлар жорий этилгандан сўнг гигиеник талабларга жавоб берадиган қанча ходимлар сони кўпайганлигини билдиради); Чр — ходимларнинг умумий сони.

3) Стандартлар ва норматив-техникавий талабларга мувофиқ ҳолга келтирилган машина-ускуналар, механизмлар ҳамда ишлаб чиқариш биолари сонининг кўпайтирилиши:

$$\Delta K_{mp} = \text{Эмп} / \text{Чмп},$$

бу ерда Эмп — норматив талабларга мувофиқ ҳолга келтирилган машина-ускуналар, механизмлар, ишлаб чиқариш биоларининг сони ва салмоғи кўпайтирилишидан кўрилган ижтимоий самара; Чмп — машина-ускуналар, механизмлар, биоларнинг умумий сони.

4) Ишлаб чиқаришдаги шикастланишни камайтириш:

$$\Delta K_{ch} = \text{Эч} / \text{Чр}; \quad \Delta K_{T} = \text{Эт} / \text{Нт},$$

бу ерда ΔK_{ch} — шикастланиш сонини камайтириш; ΔK_{T} — шикастланиш оғирлигини камайтириш; Эч, Эт — шикастланиш сони ва оғирлигини ўзгартиришдан кўрилган ижтимоий самара (у мазкур тадбирлар жорий этилишидан аввал бўлган аҳвол ҳамда жорий этилгандан кейинги ҳолат ўртасидаги фарқ сифатида ҳисоблаб чиқилади); Нт — ҳисобот йилидаги шикастланишлар сони.

1) Касалланишни камайтириш:

$$\Delta K_{cz} = \text{Эз} / \text{Чр}; \quad \Delta K_{Tz} = \text{Этз} / \text{Ncz}$$

бу ерда $\Delta K_{сз}$ — ноқулай меҳнат шароитлари сабабли вақтинчалик меҳнат қобилятини йўқотишга олиб келган касалланишлар сонини камайтириш; $\Delta K_{тз}$ — касалланиш давомийлигини камайтириш; $\Delta Эз, \Delta Этз$ — касалланиш ҳолатлари сони ва давомийлигини камайтиришдан кўрилган ижтимоий самара; $N_{сз}$ — ҳисобот даврида касалланишлар сони.

б) Шикастланиш ёки касалланиш оқибатида ногирон бўлиш ҳолатлари сонини камайтириш:

$$\Delta Чи = Эи / Чр,$$

Бу ерда $\Delta Чи$ — ногирон бўлган шахслар сони; $Эи$ — ногиронликни камайтириш ҳисобига кўрилган ижтимоий самара (тадбирлар жорий бўлгунга қадар ҳамда жорий этилгандаг сўнг ногирон бўлган ходимлар сони ўртасидаги фарқ орқали аниқланади).

7) Ноқулай меҳнат шароити сабабли кадрлар кўнимсизлигини камайтириш:

$$\Delta K_{тек} = Этек / Чр,$$

бу ерда $Этек$ — ноқулай меҳнат шароитлари оқибатида ўз ихтиёрига кўра ишдан бўшаш ҳолатларини камайтириш ҳисобига кўрилган ижтимоий самара.

8) Кадрлар кўнимсизлигини камайтириш ҳисобига ҳар бир ходим ҳисобига иш вақтини тежаш:

$$\Delta K_{рт} = Эсэк / Чр,$$

бу ерда $Эсэк$ — кадрлар кўнимсизлиги оқибатидаги иш вақти йўқотилишини қисқартириш ҳисобига кўрилган ижтимоий-иқтисодий самара.

Моддий ишлаб чиқариш соҳалари корхоналари учун меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилашнинг ижтимоий натижалари қуйидаги кўрсаткичлар бўйича иқтисодий жиҳатдан баҳоланади.

1. Ноқулай меҳнат шароитлари оқибатидаги шикастланиш, касалланиш, кадрлар кўнимсизлиги билан боғлиқ ижтимоий йўқотишларни камайтириш ҳисобига норматив соф маҳсулот ҳажмининг ўсиши:

$$\Delta_1^M = \sum_{M=1}^M \Delta V_m \text{НЧПм}$$

бу ерда ΔV_m — маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиши; НЧПм — соф маҳсулот нормативи.

$$\Delta V_m = (D_1 - D_2) V_p$$

бу ерда Д1, Д2 — тадбирлар ўтказилгунга қадар ва ўтказилгандан сўнг нокулай меҳнат шароитлари оқибатида шикастланиш, касалланиш ҳамда кадрлар кўнимсизлиги сабабли йўқотилган умумий иш кунлари; Ур — ҳар бир ходимнинг ўртача меҳнат унумдорлиги, Р — натурал бирликлар.

2) Ишлаб чиқаришдаги нокулай меҳнат шароитлари оқибатида шикастланиш, касалланиш ва кадрлар кўнимсизлиги гуфайли меҳнат фаолиятини тўхтатган ходимларни алмаштириш билан боғлиқ бўлган янги кадрларни тайёрлаш ҳамда қайта тайёрлашни тежаш ҳисобига маҳсулот таннархининг арзонлаштирилиши ва фойданинг ортиши:

$$\mathcal{E}_2^M = \mathcal{C}_{пп} Q_{пп} + \mathcal{C}_0 Q_0,$$

бу ерда $\mathcal{C}_{пп}$ — шикастланиш ва касалланиш сабабли меҳнат фаолиятини тўхтатган ходимлар ўрнида ишлайдиганларни қайта тайёрлаш талаб этилган шахслар сонининг камайиши; $Q_{пп}$ — ходимларнинг малакасини ошириш учун тармоқ бўйича ўртача сарф-харажатлар; \mathcal{C}_0 — меҳнат фаолиятини тўхтатганлар ўрнига қабул қилинадиган ва ўқитилиши керак бўлган шахслар сонининг камайиши; Q_0 — янги қабул қилинган ходимни ўқитиш учун тармоқ бўйича ўртача сарф-харажатлар.

3) Меҳнат шароитлари яхшиланиши натижасида меҳнат унумдорлиги ортиши билан боғлиқ равишда норматив соф маҳсулотнинг кўпайиши:

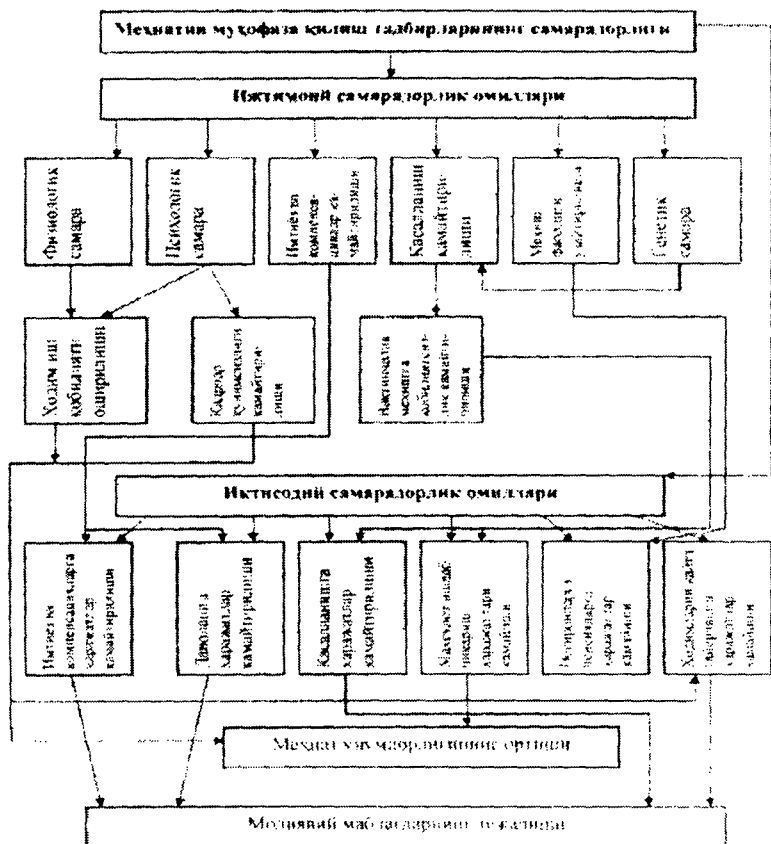
$$\mathcal{E}_3^M = \sum_{M=1}^N \Delta V_M^P \text{ НЧПм}$$

бу ерда ΔV_M^P — меҳнат шароитлари яхшиланиши натижасида меҳнат унумдорлиги ортиши билан боғлиқ равишда маҳсулот ҳажмининг кўпайиши.

$$\Delta V_M^P = \mathcal{C}_{ср} V \Delta П,$$

бу ерда $\mathcal{C}_{ср}$ — ходимларнинг рўйхатдаги ўртача сони; V — брак чегириб ташланган ҳолда йил давомида ишлаб чиқилган маҳсулот; $\Delta П$ — меҳнат шароитларини яхшилаш ҳисобига меҳнат унумдорлигининг ортиши.

Иктисодиёт ҳамиша сарфланган маблағ миқдори билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун иктисодий самарадорлик кўрсаткичларига қуйидагилар ҳам тааллуқлидир:

6.2-расм. Меҳнатни муҳофиза қилиш бўйича тадбирлардан ижтимоий ва иқтисодий самаранинг шаклланиши

— авариялар, ёнгин чиқишлари, шикастланиш ва касалланиш оқибатида меҳнат қобилиятини йўқотиш билан боғлиқ харажатларни камайиштириш;

— меҳнат шароитларини яхшилаш натижасида меҳнат унумдорлиги ўсиши ҳисобига олинган фойда;

— ноқулай меҳнат шароитлари билан боғлиқ кадрлар қўнмисизлигини камайиштириш ҳисобига харажатларни қисқартириш;

— машина-усқуналардан фойдаланиш жараёнида жамоавий ҳимоя воситалари сифатида ишлатиладиган хом ашё, материаллар, электр энергиясини тежаш;

— зарарли меҳнат шароитларида ишлаганлик учун ходимларга имтиёз ва компенсациялар бериш билан боғлиқ харажатларни камайтириш ва ҳоказолар.

Мамлакатда меҳнат шароитларини яхшилаш, ишлаб чиқаришда шикастланиш ҳамда касб касалликларини камайтиришга қаратилган тадбирларни амалга ошириш учун ажратилаётган маблағлардан фойдаланиш катта ижтимоий самара бериши билан бир қаторда, иктисодий самарадорликни ҳам таъминлайди. Бу ходимларнинг ишлаб чиқаришдаги фаоллиги ва ташаббускорлиги, меҳнат унумдорлиги ортишини таъминлайди, ишлаб чиқаришдаги шикастланиш, касб касалликлари ҳамда ноқулай меҳнат шароитлари сабабли кадрлар кўнимсизлигини камайтириш билан боғлиқ, шунингдек, имтиёз ва компенсациялар харажатларини қисқартириш имконини беради (6.2-расм).

Экспертларнинг ҳисоблаб чиқишларига кўра меҳнат шароитларини яхшилашга йўналтирилаётган тадбирлар меҳнат унумдорлигини ўртача 6-25 фоиз ва ундан ҳам кўпроққа ошириш имконини беради. Масалан, иш ўринларини қуёш орқали ёритиш меҳнат унумдорлигини 10 фоиз, оқилона сунъий ёритиш эса 6-13 фоиз оширади. Бунда айрим ишлаб чиқаришларда брак маҳсулот тайёрлаш 25 фоиз камаяди. Иш ўринларини тўғри ташкил этиш меҳнат унумдорлигини 25 фоиз, мусиқадан тўғри фойдаланиш 12-14 фоиз, хоналарнинг тўғри бўялиши эса 25 фоизгача кўпайтиради.

Аксинча, йўл кўйиш мумкин бўлган даражадан ортиқча бўлган шовқин меҳнат унумдорлигининг 20 фоиз, ҳароратнинг юқорилиги эса иш қобилиятининг 40 фоиз камайишига сабаб бўлади.

Ходимларнинг шикастланиш ва касалланиш оқибатидаги вақтинча меҳнатга қобилиятсизлиги ҳам катта йўқотишларга олиб келиши ҳисоблаб чиқилган. Улар ишлаб чиқаришдаги умумий иш вақти йўқотилишининг ўртача 60-80 фоизини ташкил этади.

Ноқулай меҳнат шароитлари ходимларни ўз ихтиёрлари бўйича ишдан бўшашларига олиб келади. Социологик тадқиқотлар натижалари кадрларнинг бундай кўнимсизлиги саноатда ўртача 20 фоизга, қурилишда эса 25 фоизга етишини кўрсатди.

Зарарли меҳнат шароитларида ишлагани учун ходимларга бериладиган имтиёзлар ва компенсация тўловларини камайтириш меҳнатни муҳофаза қилишга сарфланаётган маблағларни тежашнинг энг муҳим моддасидир. Амалдаги қонунчиликда белгилаб қўйилган

бу имтиёз ва компенсациялар турлари ана шундан яққол далолат беради.

Ноқулай меҳнат шароитида ишлагани учун:

- тариф ставкалари ва хизмат маошлари 4-24 фоиз оширилади;
- иш куни 6 соат қилиб белгиланади;
- 6-36 кунгача қўшимча таътил берилади;
- пенсияга чиқиш ёши 5 ва 10 йилга камайтирилади;
- аёллар ҳамда ўсмирларга алоҳида имтиёзлар берилади;
- бепул сут ва озик-овқат берилади;
- ходимлар шахсий ҳамда жамоавий ҳимоя воситалари билан таъминланади.

Меҳнат шароитларини яхшилаш ижтимоий таъминот фонди ҳисобидан сарф-харажатларни ҳам қуйидагилар ҳисобига камайтириш имконини беради:

- касалланиш даври учун ҳақ тўлаш;
- касалхоналар ва санаторий-курортларда даволаниш учун харажатлар;
- биринчи тиббий ёрдам кўрсатишда бериладиган дори-дармонлар;

— жабрланувчиларга ёки уларнинг оилаларига бир йўла нафақа бериш, бепул протез қилиш, дафн этиш харажатлари ва ҳоказолар.

Энг асосий иқтисодий самара эса корхона барқарор фаолият кўрсатишини таъминлашдир. Ходимларга қулай меҳнат шароити яратилган бўлса, қуйидаги чиқимларга барҳам бериш ёки уларни жиддий равишда камайтириш мумкин:

- ходимлар меҳнат қобилиятини йўқотганликлари сабабли машина-ускуналарнинг бекор туриб қолиши;
- брак маҳсулот ишлаб чиқаришнинг камайиши;
- меҳнат унумдорлигининг ортиши;
- ноқулай меҳнат шароитларида ишлаганликлари учун ходимларга турли тўловларни камайтириш.

Шунинг учун корхоналарда меҳнат шароитини ва меҳнатни муҳофаза қилишни тубдан яхшилаш ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий самара беради. Иш берувчи учун бу маҳсулот таннарини арзонлаштириш, қўшимча фойда олиш, мажбурий ижтимоий сугурта қилиш тўловлари харажатларини қисқартириш бўлса, энг асосийси —

ходимлар саломатлиги ҳамда меҳнат қобилиятини сақлаш, иш кучи самарали такрор ҳосил қилинишига эришишдир.

6.3. Иш берувчиларни хавфсиз меҳнат шароитлари яратиши учун иктисодий жиҳатдан рағбатлантириш

Амалдаги қонунчиликда ходимларга норматив талабларга мос иш ўринларини яратиш масъулияти тўла-тўқис иш берувчи зиммасига юклатилган. Бу, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси, Жиноят кодекси, “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонун ва бошқа қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган.

Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунбузарликлар учун иш берувчи ҳамда мансабдор шахслар интизомий, маъмурий, моддий ва жинойий жавобгарликка тортилишлари мумкин.

Интизомий жавобгарлик дейилганда айбдор шахсга огоҳлантириш, ҳайфсан бериш ҳамда уни ишдан бўшатиш тушунилади. *Маъмурий жавобгарлик* айбдор шахсга энг кам иш ҳақининг 50 баробаридан 100 баробаригача бўлган миқдорда жарима солишни кўзда тутди. *Жинойий жавобгарликда* айбдор шахс бир йил муддатгача озодликдан маҳрум этилиши, ана шу муддатга меҳнат-тузатиш ишларига жалб этилиши, энг кам иш ҳақининг 500 баробаригача бўлган миқдорда жарима тўлаши ёки эгаллаб турган лавозимидан озод этилиши мумкин.

Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ёки касб касалликларига чалиниш нагижасида етказилган моддий зарар *моддий жавобгарликни* келтириб чиқаради. Бу моддий зарар айбдор шахслардан сугурта қилиш органлари томонидан муайян миқдорда пул ундириб олиш тарзида амалга оширилади.

Мазкур чораларнинг ҳаммаси меҳнатни муҳофаза қилиш самарали тизимини ташкил этиш учун зарур бўлса-да, мажбурий-жазоловчи хусусиятга эга. Иш берувчи иш ўрнида хамиша ҳам хавфсиз меҳнат шароитларини яратиш имкониятига эга эмас ёки бундай шароитларни мустақил яратишни хоҳламайди. Шу сабабли тегишли органлар томонидан улар устидан қўшимча назорат талаб этилади. Ушбу органлар ҳар бир иш ўрнидаги аҳвол тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилиши учун барча ҳуқуққа эга бўлиши керак. Улар иш берувчи (муайян ҳолатларда маҳсулот ишлаб чиқарувчи ёки импорт қилувчи)ни ўз мажбуриятларини бажаришга мажбур этиш

учун тегишли чоралар кўришлари талаб этилади. Аксарият ҳолларда бу маъмурий жарима белгилаш чораси билан чегараланади.

Бироқ ана шундай мажбурий чоралар қаторида иқтисодий жиҳатдан рағбатлантирувчи чоралар ҳам бўлиши шарт. Рағбатлантирувчи чоралар иш берувчининг ўз хўжалик субъектида хавфсиз меҳнат тизимини ташкил этишдан манфаатдорлигини оширишга хизмат қилиши керак.

Меҳнатни муҳофаза қилиш муаммолари билан шуғулланувчи тадқиқотчиларнинг аксарияти рағбатлантирувчи омилларнинг аҳамияти катта эканлигига эътиборни қаратадилар. Ҳақиқатан ҳам, меҳнатни муҳофаза қилиш ва ходим саломатлигини таъминлашнинг бутун тизими жазолаш мақсадларига эмас, балки ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олишга йўналтирилган бўлиши зарур. Жазо эса мавжуд тизим нотўғри ишлаётганини кўрсатади.

Меҳнатни муҳофаза қилишни молиялаштириш, сарф-харажатларнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан корхона раҳбарлари ва иш берувчиларни иқтисодий жиҳатдан рағбатлантиришга боғлиқ. Иш берувчини меҳнат шароитларини яхшилаш учун маблағ ажратишга мажбурлаш эмас, балки рағбатлантириш муҳим. Лекин бу мақсадларга маблағ ажратишнинг ўзи етарли эмас. Шу билан бирга, иш берувчи меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича фаол иш олиб бориши, мазкур тизимни такомиллаштиришдан манфаатдор бўлиши керак.

Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилаш учун иқтисодий рағбатлантириш омилларини шакллантиришга ҳам янгича ёндашувлар талаб этилади. Бугунги кунда иқтисодий рағбатлантириш масаласи тадбиркор манфаатларини ифода этишга қаратилиши керак. Шундагина иш берувчи меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ишларни яхшилаш унга иқтисодий фойда келтиришини билган ҳолда, бу йўналишда фаол иш олиб боради. Буни жўнгина қилиб айтганда, иш берувчи ўзи томонидан меҳнатни муҳофаза қилиш мақсадларига сарф қилган харажатлари у оладиган фойдадан кам бўлиши зарур.

Корхоналарга меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунчилик ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар талабларини бажариш, меҳнат хавфсизлигини таъминлаш манфаатли бўлиши даркор. Аммо иш берувчилар, корхоналар раҳбарлари оддий ҳақиқат ҳисобланган бу масалага куйидаги сабабларга кўра зарур даражада аҳамият бермаяптилар:

— бахтсиз ҳодисалар статистикаси таҳлил этилмайди;
— бахтсиз ҳодисаларга сарф-харажатлар ҳисоб-китоб қилинмайди;

— фақат кўрилган моддий зарар (бино, иншоотлар, машина-ускуналар, асбоб-ускуналар ва ҳоказоларга етказилган зарар) ҳисобга олинади;

— билвосита харажатлар ва бой берилган фойда ҳисобга олинмайди;

— бахтсиз ҳодисалар билан боғлиқ харажатлар хўжалик юритувчи субъектнинг бошқа кўрсаткичлари билан таққосланмайди.

Бахтсиз ҳодисалар билан боғлиқ харажатлар корхонага қимматга тушади. Агар ишлаб чиқаришда хавфсизлик таъминланса, уларни жиддий равишда қисқартириш ёки умуман бундай харажатларга йўл қўймаслик мумкин.

Ишлаб чиқаришдаги ҳар бир бахтсиз ҳодиса бевосита ва билвосита харажатларга олиб келади.

Бевосита харажатларга куйидагилар киради:

— жабрланувчининг бахтсиз ҳодиса рўй берган кундаги иш ҳақи;

— бахтсиз ҳодиса сабабларини текшириш бўйича комиссия аъзолари меҳнатига ҳақ тўлаш;

— жарималар тўлаш билан боғлиқ харажатлар ва бошқалар.

Билвосита харажатлар куйидагилардан иборат:

— персонал иш вақтининг йўқотилиши;

— машина-ускуналар, асбоб-ускуналар, хом ашё, тайёр маҳсулотга етказилган зарар, ишлаб чиқаришнинг тўхтаб қолиши;

— ҳодиса рўй берган жойда хавфсизликни таъминлаш учун харажатлар;

— бахтсиз ҳодиса муносабати билан ўз меҳнат фаолиятини тўхтатган бошқа ходимларнинг иш вақти;

— бой берилган фойда;

— ижтимоий суғурта қилиш фонди суғурта тарифи (бадал) миқдорининг кўпайтирилиши ва ҳоказолар.

Шуни таъкидлаш керакки, билвосита харажатлар бевосита харажатларга қараганда анча кўп. Иш берувчи буни ҳаминша ёдда тутиши зарур.

Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида давлатнинг ўрни нимадан иборат?

Айрим мутахассислар бу масалада Ғарб мамлакатлари амалиётига риоя этиш тарафдорларидир. Маълумки, бу давлатларда иш берувчилар билан ходимлар ўртасидаги муносабатларда ўзаро келишув қарор топган. Шунинг учун, юқоридаги ғоя тарафдорларининг ҳисоблашларича, меҳнатни муҳофаза қилиш фақат давлат зиммасида бўлса, иш берувчилар, умуман олганда, ходимларнинг ўзлари ҳам хавфсиз меҳнат шароитларини яратишдан бирор манфаатдорлик сезмайдилар.

Давлат меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида ходимларнинг меҳнат хавфсизлиги ва меҳнат гигиенасига жавоб берадиган шароитларда ишлаш конституциявий ҳуқуқининг кафолати эканлиги иқтисодий рағбатлантириш усуллари шакллантиришнинг энг муҳим услубий воситаси ҳисобланади. Бу давлат ўз қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият органлари тимсолида кафолатланган конституциявий ҳуқуққа риоя этилиши учун тарғибга солишнинг турли: ҳуқуқий, маъмурий, молиявий-иқтисодий шаклларидадан фойдаланиши лозимлигини англатади.

Ҳозирги вақтда иқтисодчи олимлар ўртасида бозор иқтисодиёти механизми билан давлатнинг тартибга солиш механизми орасидаги зиддият масалалари бўйича қизгин баҳс-мунозаралар давом этмоқда. Бозор иқтисодиёти тўла эркинликни хоҳлаши табиий. Давлат эса жамият манфаатларини кўзлаган ҳолда, бу эркинликни муайян чегарада сақлаб туришга интилади. Мазкур зиддият меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида ҳам кўзга ташланади. Мамлакат иқтисодиётининг турли тармоқларида меҳнат шароитлари ҳозирча талаб даражасида эмаслиги, жумладан, шу билан ҳам изоҳланади.

Бундай зиддият амалиётда учрайди, ҳатто, қонунчиликда ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси ва “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунда хавфсиз меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишни таъминлаш бўйича мажбурият иш берувчи зиммасида эканлиги белгилаб қўйилган. Давлат бу билан хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган шароитларда меҳнат қилиш ҳуқуқини таъминлаш бўйича ўз мажбуриятларини иш берувчи зиммасига юклаган. Иш берувчи эса ўз тадбиркорлик мақсади — фойда олишни кўзлайди.

Юқорида қайд этилган мамлакат қонун ҳужжатларида иш берувчига қулай меҳнат шароитларини таъминлаш вазифаси

юклатилган 20 тадан кўпроқ моддани учратиш мумкин. Лекин уларда буни иқтисодий жиҳатдан таъминлаш имконияти кўрсатилмаган. Шу сабабли иш берувчида ҳам ўз ишлаб чиқаришининг самарадорлиги (фойда келтириши)ни таъминлаш билан меҳнатни муҳофаза қилиш мақсадларига маблағ ажратиш ўртасидаги зиддият юзага чиқади. Яъни амалдаги қонунлар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни ҳал этишни молиявий жиҳатдан таъминлаш масалалари очиқ қолган.

Шундай экан, доимо фойдани кўзлайдиган бозор механизми қила олмайдиган ишни давлат бажариши керак. “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 4-моддасида “корхоналарда меҳнатнинг соғлом ва хавфсиз шарт-шароитларини яратишга кўмаклашувчи солиқ сиёсатини юритиш” қайд этилади.

Афсуски, амалиётда меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсатининг бу йўналиши эътибордан четда қолмоқда. Давлат иш берувчининг зарарли меҳнат шароитларини бартараф этиш асосида меҳнат шароитларини тубдан яхшилаш имконини берадиган янги ишлаб чиқариш ва иш ўринларини ташкил этиш учун олинган фойда ҳисобидан киритилган инвестицияларни солиқдан озод қилиши мумкин эди. Шунингдек, фақат нормалаштирилган тадбирларга эмас, шунингдек, жамоа шартномасида белгиланган барча тадбирларни амалга ошириш учун сарф қилинган харажатларни ҳам солиққа тортиш базасидан чиқариб ташлаш мумкин эди. Шу билан бирга, ноқулай меҳнат шароитлари мавжуд бўлган иш ўринларини йўқотиш учун бюджетдан молия маблағларини мақсадли йўналтириш вазифасини ҳал этиш ҳам долзарбдир.

Фикримизча, меҳнатни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга ошириш учун капитал қўйилмалар талаб қилинадиган кичик бизнес субъектларида иш берувчиларга молиявий ёрдам сифатида субсидиялар ва кредитлар ажратиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатларда, масалан, Германияда кичик корхоналарга меҳнат шароитларини яхшилаш тадбирлари учун маблағлар мақсадли равишда суғурта компаниялари ҳисобидан ажратилади. Ўзбекистон Республикасида Ижтимоий суғурта фондининг бюджетидан ана шундай маблағларни ажратиш кўзда тутилмаган.

Давлат ижтимоий манфаат ифодачиси сифатида бугунги кунда соғлиқни сақлаш, таълим, маданиятни ривожлантиришга нақадар катта эътибор бераётганидек, ишлаб чиқаришда қулай меҳнат шароитларини таъминлаш соҳасида ҳам фаол сиёсат олиб бориши лозим, деб ҳисоблаймиз. Умуман олганда, қулай меҳнат шароитларини яратиш учун харажатлар жамият нуктаи назаридан йўқотиш ҳисобланмайди.

Тўғри, Ўзбекистон Республикасида биринчи навбатда ҳал қилиниши талаб этилаётган жуда муҳим ижтимоий эҳтиёжлар кўп. Табиийки, уларга бюджетдан тегишли равишда маблағ ажратилиб келинмоқда. Аммо ишлаб чиқаришда хавфсиз меҳнат шароитларини яратиш иш берувчилар вазифаси деб ҳисобланиб, бу мақсадларга давлат томонидан муайян миқдорда маблағ ажратишни режалаштирмаслик ҳам тўғри эмас. Бу ҳолда меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида ижобий ўзгаришларни анча вақт кутишга тўғри келади.

Давлатнинг меҳнат шароитлари ҳамда меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилашга самарали таъсири бевосита молиялаштиришни амалга ошириш билан бир қаторда, таъсир кўрсатишнинг билвосита воситаларидан фойдаланишда ҳам акс этиши лозим. Давлат бу йўл билан иш берувчиларни кўзланган мақсадга эришишга рағбатлантиради.

Фарбнинг тараққий этган мамлакатларида меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларини ҳал этишда иқтисодий воситалардан фойдаланиш давлат сиёсатининг асосий принципларини амалга оширишнинг ҳал қилувчи омили ҳисобланади. Бу воситалар қуйидагилардан иборат:

— суғурта тарифининг корхонадаги хавфсизлик даражасига боғлиқлиги;

— меҳнат хавфсизлиги ва меҳнат гигиенаси талабларига риоя этмаслик учун жарималар солиш тизими;

— меҳнатни муҳофаза қилиш тадбирларига йўналтирилаётган маблағларни солиқдан озод қилиш;

— ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар оқибатида етказилган зарарни қоплаш учун иш берувчилар ҳисобидан юқори даражадаги тўловларни амалга ошириш.

Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда меҳнатни муҳофаза қилишни ташкил этишнинг хусусияти шундан иборатки,

давлат меҳнат шароитларини нормаллаштиради ва назорат қилади, меҳнат шароитлари ҳамда меҳнатни муҳофаза этишнинг аҳволи учун бутун масъулият эса иш берувчи зиммасига юклатилган. Аини пайтда технологиялар, машина ва ускуналар, механизациялаштириш ҳамда автоматлаштириш воситалари техник синовларини ўтказиш, материал ва хом ашёларнинг инсон учун хавфсиз эканлигини аниқлашда нодавлат ташкилотларининг кенг иштирок этиши таъминланади.

Шу билан бир қаторда, давлат ва давлатлараро даражада меҳнатни муҳофаза қилиш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш чоралари кўрилади. Бу дастурларга бахтсиз ҳодисалар, ишлаб чиқаришнинг зарарли омиллари, касб хавфларини баҳолаш, ифлосланишларни назорат қилиш, касб касалликларига чалиниш ҳолатларини аниқлаш ва ҳоказолар киритилади.

Иш берувчиларни меҳнат шароитларини яхшилаш учун рағбатлантириш соҳасидаги энг муҳим муаммолардан бири — ноқулай меҳнат шароитларида ишлаганлик учун имтиёз ва компенсацияларни белгилаш тизимидир. Меҳнат инспекцияларининг статистик маълумотлари ва ахборотларини таҳлил этиш натижалари зарарли ёки хавфли меҳнат шароитлари учун компенсациялар белгиланган ходимлар сонининг нисбатан кўпайиб бориши корхоналарда меҳнат шароитлари ҳамда меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилаш тизимли ишини у ёки бу компенсациялар, кўп ҳолатларда таътилга кўшимча кунлар кўшиб бериш билан алмаштириш оқибатида рўй бераётганлигини кўрсатмоқда. Ходимларга компенсация тўловлари йилдан-йилга ортиб бораётганлиги меҳнат шароитлари жиддий равишда ўзгармаётганлиги, шунингдек, иш берувчилар томонидан ходимларга уларнинг зарарли ва хавфли меҳнат шароитларида иш билан машғул эканликлари ёки машғул эмасликларидан қатъи назар, компенсациялар бераётганликларини кўрсатади. Ана шу хулосани компенсациянинг ҳеч бўлмаганда битта тури белгиланган ходимларнинг сони (умумий ходимлар сонининг 40 фоизидан кўпроғи) амалда зарарли ёки хавфли меҳнат шароитларида иш билан бандларнинг сонидан кўпдир.

Халқаро меҳнат ташкилоти экспертларининг фикрича, Ўзбекистон Республикасида таркиб топган компенсациялар тизими иш жойларида меҳнат хавфсизлигини яхшилаш йўлидаги жиддий

муаммолардан биридир. Ходимлар ҳам ўзларига берилаётган имтиёзлар бекор қилиниши мумкинлигини ҳисобга олган ҳолда, ҳамиша ҳам меҳнат шароитлари яхшиланишини истамаётганликларини кўпгина иш берувчилар ҳамда илмий тадқиқотлар натижалари тасдиқлаб турибди.

Бундай аҳволни яхшилаш учун Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий суғурта фонди билан иш берувчилар ўртасида бахтсиз ҳодисалардан мажбурий суғурта қилиш учун ажратилаётган маблағларни тақсимлаш, шунингдек, корхоналарнинг суғурта бадаллари масаласидаги ўзаро муносабатларига ўзгартишлар киритиш мақсадга мувофиқдир.

Иш берувчи бугунги кунда меҳнат хавфсизлигини ошириш ҳамда оғир, зарarli ва хавфли меҳнат шароитларида ишлаганлик учун қўшимча компенсациялар беришга қўшимча маблағ ажратишдан манфаатдор эмас. Чунки ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларидан ижтимоий суғурта қилиш тизими, уни мазкур вазифалар учун масъулиятдан халос этди. Маълумки, ишлаб чиқариш хатарларининг суғурталовчиси сифатида давлат Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий суғурта фонди тимсолида бу вазифани бажаради.

Корхоналарнинг мазкур фонд бюджетига суғурта бадаллари ишлаб чиқариш хавфлари тоифаларига қараб аниқланади. Бу тоифалар корхонада меҳнатни муҳофаза қилишни ташкил этиш даражаси ва меҳнат шароитларининг аҳволига қараб эмас, балки хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодиётнинг қайси тармоғига тааллуқлилигига қараб белгиланади. Ривожланган мамлакатлар, масалан, Германияда касб хавфлари тоифаси жуда кўп. Бу эса суғурта тарифларига табақалаштирилган ҳолда ёндашиш имконини беради. Корхона учун умумий тармоқ тарифига қараганда унинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда белгиланадиган тариф манфаатлироқдир. Бу ходимнинг меҳнат шароитини яхшилашдан иқтисодий манфаатдорлигини оширадиган муҳим восита ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришдаги шикастланишлар ва касб касалликлари профилактикаси мақсадларига махсус ажратиладиган маблағлардан фойдаланиш тартибини ҳам қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бунда, фикримизча, иш берувчига ажратилаётган маблағнинг 20 фоизини бевосита кўзланган мақсадга, яъни меҳнат

шароитларини яхшилаш ва меҳнат хавфсизлигини таъминлаш тадбирларини бажаришга, шу жумладан, кўшимча кийим-бош, пойабзал ҳамда бошқа шахсий ҳимоя воситалари харид қилишга ишлатиш ҳуқуқини бериш лозим. Бу маблағ кўшимча солиққа тортилмаслиги ҳам керак.

Айни пайтда иш берувчи зарарли ва хавфли меҳнат шароитларида иш билан банд ходимларни дастлабки ҳамда даврий тиббий кўриқдан ўтказиш, иш ўринларини меҳнат шароитлари бўйича аттестация қилишни амалдаги меҳнат қонунчилигига мувофиқ ўз ҳисобидан амалга ошириши керак. Зарарли ва хавфли меҳнат шароитларида иш билан банд ходимларнинг санаторий ҳамда курортларда даволаниши учун йўлланмалар ҳам худди шу тартибда харид қилиниши керак. Чунки иш ўринларида бундай шароит сақлаб қолинаётганлигида иш берувчининг айби катта. Фикримизча, бундай ёндашув ишлаб чиқаришдаги шикастланиш ва касб касалликлари хавфини камайтиришга қаратилган профилактик тадбирлар самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Шунингдек, мазкур йўналишда, фикримизча, қуйидаги чораларни ҳам тавсия этиш мумкин:

— банк муассасалари томонидан корхоналар, тадбиркорлик тузилмаларига қулай меҳнат шароитлари яратишга қаратилган тадбирларни амалга ошириш учун имтиёзли кредитлар ва субсидиялар беришни йўлга қўйиш;

— корхоналар томонидан меҳнат шароитларини яхшилаш учун фойдадан ажратилаётган маблағни солиққа тортиладиган фойда умумий миқдоридан чегириш;

— жамоавий ҳамда шахсий ҳимоя воситалари, меҳнат шароитларини яхшилаш учун бевосита қўлланиладиган машина-ускуналар ва материалларни импорт қилишда солиқ божлари тўлашда имтиёзлар бериш;

— ноқулай меҳнат шароитларида ишлаганлик учун бериладиган имтиёз ва компенсацияларнинг иқтисодий асосланганлигини таъминлаш. Чунки компенсациялар бериш меҳнат хавфсизлигини оширишга хизмат қилмайди. Ходим компенсация олар экан, зарарли меҳнат шароитларида ишлашдан манфаатдор бўлади.

Шу билан бир қаторда, бозор иқтисодиёти шароитларида ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиш, бажарилган иш, кўрсатилган хизматдан олинган даромадлар корхона хўжалик фаолиятининг

натижаси эканлигини ҳам эслатиб ўтиш жоиз. Бу даромадлар ишлаб чиқариш учун харажатларни, шу жумладан, иш кучи учун харажатларни қоплаш манбаи ҳисобланади. Хўжалик фаолиятининг натижаси ва пировард мақсади сифатида эса соф фойда намоён бўлади. Шундан келиб чиққан ҳолда, меҳнат шароитлари ҳамда меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилаш бўйича олиб борилаётган фаолиятни иқтисодий рағбатлантириш ана шу тадбирлар корхона хўжалик фаолиятининг пировард натижасига қанчалик таъсир этишига боғлиқ, деган хулоса чиқариш мумкин.

Қисқача хулосалар

Бозор муносабатлари ривожлантирилиши билан иш берувчиларнинг меҳнат шароитларини яхшилаш бўйича фаолиятларини рағбатлантириш иқтисодий усуллариининг роли ортиб боради. Лекин ана шу усулларни қўллашда шуни назарда тутиш керакки, тадбиркорлик фаолияти фойда олишга қаратилган. Шунинг учун рағбатлантириш усуллари тадбиркорнинг иқтисодий манфаатларига зид келмаслиги керак.

Харажатларнинг асосий тури — ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларини суғурта қилишдир. Бу Ўзбекистон Республикасининг Ижтимоий суғурта фонди зиммасига юкланган.

Меҳнат шароитлари ва меҳнатни муҳофаза қилишни яхшилашга қаратилган тадбирларнинг иқтисодий самарадорлиги бўйича турли нуқтаи назарлар мавжуд.

Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги конунбузарликлар учун иш берувчи ҳамда мансабдор шахслар интизомий, маъмурий, моддий ва жиноий жавобгарликка тортилишлари мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида сарф-харажатларни бошқариш деганда нима тушунилади?

2. Корхоналарда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича қандай тадбирлар амалга оширилиши зарур?

3. Ўзбекистон Республикасининг “Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги Қонуни қачон кучга кирган ва унинг мазмуни нимада?

4. Меҳнат фаолиятида зўриқиш нима ва унинг турларини санаб ўтинг.

5. Меҳнат шароитларини яхшилаш тадбирлари иқтисодий

самарадорлигининг асосий кўрсаткичлари қандай?

6. Ноқулай меҳнат шароитларида ишлаганлиги учун қандай қулайликлар яратилади?

7. Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунбузарликлар учун иш берувчи ҳамда мансабдор шахслар қандай жавобгарликларга тортилади?

8. Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида давлатнинг ўрни нимадан иборат?

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Адамчук В.В. Экономика и социология труда / В.В. Адамчук, О.В. Ромашов, М.Е. Сорокина- М: ЮНИТИ, 2001.

2. Абдурахманов О.К. Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш тизимини бошқариш самарадорлигини ошириш. Т.: Фан., 2010. – 326 б.

3. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 388 б.

4. Андреев С.В. Охрана труда от “А” до “Я”. Практическое пособие. Вкп 2. М.: Альфа-пресс, 2004. С. 49.

5. Баранов Н.И. Охрана труда. Учебное пособие. Клин.ОЛС Комплект, 2002.

6. Беляров Ю.А., Хлопков В.В. Охрана труда в организации. Практические рекомендации. М.: Книжный мир, 2009. – 176 с.

7. Михайлов Ю.М. Корпоративная система охраны труда. Функционирование. Аттестация. Сертификация. Экспертиза. М.: Альфа – Пресс, 2009. С.7-11.

8. Попова Н.А. Организация, нормирование и оплата труда на предприятии: Учебное пособие. – М.: Финпресс, 2011. - 176 с.

7-боб. ХАВФСИЗЛИК ТЕХНИКАСИ

7.1. Хавфсизлик техникаси хизмати ва унинг вазифалари

Корхона ва ташкилотларда меҳнат шароитларини яхшилаш ҳамда хавфсизликни таъминлаш мақсадида хавфсизлик техникаси хизмати кўзда тутилган. Хавфсизлик техникаси хизматининг асосий вазифалари корхоналарда ишлаб чиқаришда жароҳатланишнинг сабабларини бартараф этиш ишларини бажариш, меҳнат шароитларини яхшилаш, хавфсизлик техникаси ва химоя воситаларини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш маданиятини юксалтириш, ташкилий-техник ҳамда санитария-гигиена тадбирларини ишлаб чиқариш ва амалга ошириш бўйича ишлаб чиқариш ҳамда техник хизматларнинг ишини назорат қилишдан иборат. Хавфсизлик техникаси хизмати ўз иш фаолиятида касаба уюшма органлари ва уларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича комиссиялари билан доимий алоқада бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнида хавфсизлик техникасининг ҳолатига жавобгарлик ўзларига топширилган иш участкаси чегарасида иш юритувчиларга юкланади.

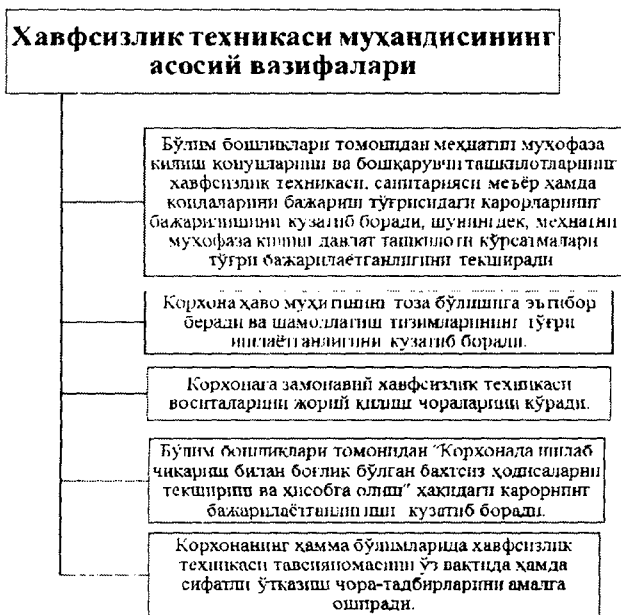
Ташкилот ҳамда корхоналарда меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ишлар ҳукумат қарорлари ва кўрсатмаларига амал қилган ҳолда амалга оширилади.

Корхонада меҳнатни муҳофаза қилиш ҳолатини, меҳнатни муҳофаза қилиш ва шароитларини яхшилаш бўйича чорак ҳамда йиллик режалар тузишни кузатиб бориш, муҳандис-техник ходимларнинг амалдаги қонунчилик, буйруқлар ва бошқа норматив актларга риоя этишини назорат қилиш каби кундалик ишларни хавфсизлик техникаси бўйича бўлим (муҳандис) бажаради. Хавфсизлик техникаси бўйича муҳандис кириш инструктажи ўтказади, ишларни бажариш лойиҳаларини кўришда қатнашади. меҳнатни муҳофаза қилиш масалалари бўйича буйруқлар лойиҳасини тайёрлайди, хавфсизлик техникаси ҳамда ишлаб чиқариш санитарияси бўйича хона, бурчаклар, деворий кўргазмаларни жиҳозлайди.

Ҳар бир корхона ўз имкониятидан келиб чиққан ҳолда меҳнатни муҳофаза қилиш бўлимини ёки **хавфсизлик техникаси муҳандиси** лавозимидаги штат бирлигини ташкил қилиш шарт. Хавфсизлик

техникаси хизмати ишига ташкилотнинг бош муҳандиси раҳбарлик қилади.

Хавфсизлик техникаси муҳандисининг асосий вазифаси корхонада меҳнат қилаётган ходимларнинг меҳнатни муҳофаза этиш қоидаси талабларини қандай бажараётганликларини назорат қилишдан иборат.

7.1-расм. Хавфсизлик техникаси муҳандисининг асосий вазифалари

Хавфсизлик техникаси муҳандисининг асосий эътибор бериши зарур бўлган объектларидан бири — техник ечимларнинг лойиҳа ҳужжатларида тўғри ҳал этилишини назорат қилишдан иборат. Чунки муҳофаза қилиш асосий чора-тадбирлари ва хавфсизлик техникасининг умумий масалалари ана шу ҳужжатларда ҳал этилади. Мазкур ҳужжатларни қабул қилиш вақтида хавфсизлик техникаси муҳандисининг қатнашиши шарт ва бу корхона раҳбари томонидан буйруқ билан асосланади. Умуман, хавфсизлик техникаси муҳандиси

корхоналарни режалаштириш, қайта ташкил қилишда, санитария-маиший хоналар ташкил этиш ишларида, турли машина ҳамда механизмларни ўрнатишда, янги технологик машина ва механизмлар, технологик тармоқларни йиғиш ҳамда ўрнатиш ишларида қатнашиши керак. Хавфсизлик техникаси муҳандиси назоратчи сифатида корхонада тузилган ҳар хил комиссиялар аъзоси сифатида қатнашиши лозим. Масалан, янги қурилган ёки қайта жиҳозланган объектларни, янги ўрнатилган ёки таъмирланган жиҳозларни қабул қилишда, муҳандис-техник ходимларнинг меҳнатни муҳофаза этиш соҳасидаги билимларини текширишда, ходимларни аттестациядан ўтказиш ва бошқаларда қатнашиши зарур.

Бундан ташқари, хавфсизлик техникаси муҳандиси меҳнатни муҳофаза қилишга қаратилган масалаларни муҳокама этишда қатнашибгина қолмасдан, қабул қилинган қарорларни режалаштириб, амалга ошириш чора-тадбирларини кўради.

Унинг бажариши зарур бўлган вазифалари қаторига яна қуйидагиларни киритиш мумкин:

— ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган бахтсиз ҳодисаларни ҳисобга олиш, уларни келтириб чиқарган сабабларни таҳлил қилиш ва бахтсиз ҳодисанинг қайтарилмаслиги чора-тадбирларини кўриш;

— бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларини камайитириш шароитларини яхшилаш учун ажратилган маблағларнинг ўзлаштирилиши ҳақида ҳисобот тузиш;

— корхонадаги меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларини таҳлил қилиш ва раҳбар ходимларга ўз мулоҳазаларини билдириш;

— тегишли бўлим ҳамда хизматчилар олдига ходимларни хавfli ва зарарли омиллар таъсиридан муҳофаза қилиш талабларини қўйиш;

— бўлимларга меҳнатни муҳофаза этиш масалаларида ва иш шароитини яхшилаш чора-тадбирларини ишлаб чиқишда ёрдам кўрсатиш;

— бўлимларда ишлаб чиқилган меҳнатни муҳофаза қилиш режаларини умумий корхона режасига киритиб, умумлаштириш ҳамда уларни амалга ошириш чора-тадбирларини кўриш.

Хавфсизлик техникаси муҳандиси ходимлар хавфсизлигини таъминлаш бўйича уларни ўқитади ва йўриқномалардан ўтказиши. Шунинг учун у кадрлар тайёрлаш бўлими билан биргаликда ходимларни мақсадли курсларда ўқитиш ишларини

ташкиллаштиради, меҳнатни муҳофаза қилиш хоналари, бурчаклари ҳамда витриналарини ташкил қилади. Хавфсизлик техникаси қоида ва меъёрларини ташвиқ этиш мақсадида маърузалар уюштиради, плакатлар сотиб олади ҳамда уларни тарқатади, хавфсизлик техникасининг огоҳлантирувчи ёзувларини ва белгиларини керакли ерларга ўрнатади.

Иш берувчи ходимларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ўқишини таъминлаши ҳамда уларнинг билимларини текшириб туриши шарт.

Меҳнатни муҳофаза этиш бўйича ўқувдан, йўл-йўриқдан ўтмаган ва билимлари текширилмаган ходимларни ишга қўйиш тақиқланади.

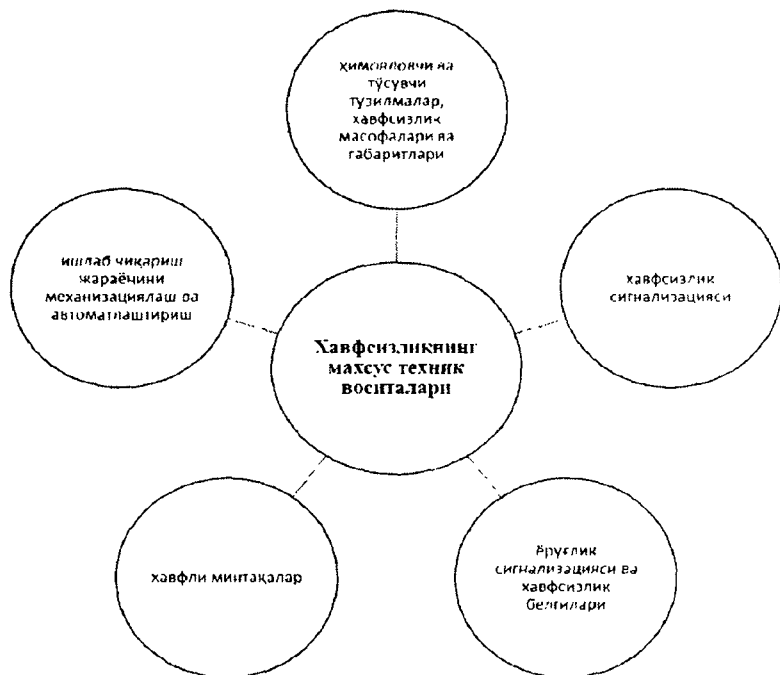
Меҳнатни муҳофаза қилиш мутахассиси сифатида хавфсизлик техникаси муҳандиси янги ишга кираётганларни кириш йўриқномасидан ўтказиши ва уларга меҳнатни муҳофаза этиш қоида ҳамда нормаларини тушунтиради.

Меҳнат муҳофазаси хонаси. Меҳнат муҳофазаси соҳасида муҳандис-техник ходимлар, ишчи ва хизматчиларнинг билимларини ошириш, уларни хавфсизлик техникаси қоидаларининг ҳамма талабларини онгли равишда бажариш руҳида тарбиялашнинг ўқув-услубий маркази бўлиб корхонадаги **меҳнат муҳофазаси кабинети** хизмат қилади. Бу кабинетга меҳнат муҳофазаси бўйича бош муҳандис бевосита раҳбарлик қилади. ММК —қурилиш меъёр ҳамда қондаларга мувофиқ, хавфсизлик техникаси кабинети ишчиларнинг рўйхатдаги сонига боғлиқ: улар 1000 нафар бўлганида, майдони 24 м.²; 1001 нафардан 3000 нафаргача — 48 м.²; 3000 нафардан 5000 нафаргача бўлганда — майдони 72м.² бўлади. Кабинетда ўқув, ахборот-услубий ҳамда кўргазма бўлимлари жиҳозланади. Кабинетни яратиш ва ундаги ишларни йўлга қўйиш, унинг иш режасини тасдиқлаш корхона бош муҳандисига юклатилади.

Кабинетда кириш йўриқномаси ўтказилади, ишчи, хизматчи ва муҳандис ходимлар меҳнат муҳофазаси бўйича ўқитилади. Бунда кабинет ўқув мақсадлари учун макетлар, кўргазмалар, қуроллар, плакатлар, йўриқномалар, коржома ҳамда махсус пойабзал ва химоя воситалари, ишга яроқли ҳамда яроқсиз асбоб-ускуналар намуналари тўлиқ билан жиҳозланган бўлиши керак.

7.2. Саноат корхоналаридаги хавфсизликнинг техник асослари ва умумий талаблари

Ускуна ва механизмларнинг ҳамма ҳаракатланувчи қисмлари; бир-бирига томон айланадиган валлар, тишли ғилдираклар илашмаси, ускуналарнинг вертикал узатмалари ва қиркувчи қисмлари: қайтма-илгарилма ҳаракатланувчи пишанг ишловчиларнинг соғлиғи ҳамда ҳаёти учун яширин хавф туғдиради.

7.2 -расм. Хавфсизликнинг махсус техник воситалари

Ускуналардан фойдаланиш хавфсизлигини ошириш ва ишлаб чиқаришда шикастланишнинг олдини олиш учун хавфсизликнинг махсус техник воситалари қўлланилади.

Агар технологик ҳамда умумфабрика ускуналарининг барча ҳаракатланувчи қисми шикастланиш манбаи ва инсон организми учун хавф манбаи бўлса, улар тўсиққа эга бўлиши керак. Масалан: ҳамма валларнинг чиқиб турадиган учлари, тишли шестерня ҳамда

сегментлар, маховикли гилдираклар, тасмали, тишли ва понасмон тасмали узатмалар, илашиш муфтлари, тўхтатиш (стопорлаш) болтлари, шпонкалар ҳамда технологик ва умумфабрика ускуналарининг барча ҳаракатланувчи қисми тўсиб қўйилиши шарт.

Ўрнатиладиган тўсиқлар фойдаланишга қулай бўлиши, айланувчи қисмлар билан кўзғалмас деталлар орасидаги тиркишларни беркитиб туриши ва кийимни, оёқ-кўлларни ҳамда сочни тортиб кетиб, ишловчиларни шикастлаш эҳтимолининг олдини олиш керак. Ишлаб чиқариш зарурати туфайли технологик жараёни кўз билан кузатиб туриш ва айна пайтда ишловчиларнинг отилаётган кириндилардан, абразив тошларнинг майда бўлаклари ҳамда ишлаб чиқариш чиқиндиларидан ҳимояланиши учун тўсиқлар органик шиша, сталининг ва бошқа шаффоф ашёлардан экранлар ёки ойналар кўринишида тайёрланади.

Тўсувчи тузилмалар, асосан, икки гуруҳга: муваққат ҳамда доимий тузилмаларга бўлинади.

Муваққат (кўчма) тузилмалар қурилиш-монтаж ва тузатиш ишларини бажаришда қўлланилади. Доимий (кўчмас) тўсиқлар технологик ҳамда умумфабрика ускуналарининг хавфли жойларини тўсиб туриш учун хизмат қилади. Доимий тўсиқларга циркуляр, тебранма (маятниксимон) ва тасмали арралар, абразив доиралар, машиналардаги механик узатмалари ҳамда ҳар хил тузилишдаги металл тўсиқлар мисол бўла олади.

Электр қурилмаларининг ҳамма ток ўтказувчи қисмлари (магнитли туширгичлар, шитлари, бошқариш тугмалари, калитлари) ҳам доимий тўсиқлар билан ҳимояланган бўлиши зарур. Конструктив ижросига кўра, доимий тўсиқлар ускуналарининг ажралмас қисми каби тайёрланади. Уларнинг ташки сирти ускунанинг рангида, ички сирти эса тўсиқни олиб ёки очиб қўйиб ишлаш хавфли эканлигидан огоҳлантирувчи кизил рангга бўялади. Ҳамма тўсиқларнинг ташки сирги силлиқ бўлиши ва уларда жароҳатланишга олиб келувчи ўткир бурчаклари бўлмаслиги керак. Баъзи ҳолларда тўсиқни аввал иш холатига ўрнатмасдан туриб ускунани ишга тушириш мумкин бўлмаслиги учун тўсиқлар ускунанинг ишга туширгичи билан блокировка қилинади.

Доимий тўсиқлар кўзғалмас (олинмайдиган) ва олинадиган бўлади. Олинадиган тўсиқлар ростлаш ҳамда мойлаш ишларини бажариш, шунингдек, вақти-вақти билан кўздан кечириш учун

ускунанинг ҳаракатланувчи қисмларига қўлни олиб бориш зарур бўлган ҳолларда қўлланилади.

Очилганда қўл ёки кийим ускунанинг ҳаракатланувчи қисмларига тушиб қолиши эҳтимоли бўлган олинадиган, сурилма ва қайтарма тўсиқлар ишга тушириш ҳамда тўхтатиш механизми билан блокировкаланган бўлиши лозим.

Қайтарма, олинадиган ва сўрилма тўсиқлар ўлчамлари ҳамда шакли жиҳатидан қулай скоба ва тўсиқчиларга эга бўлиши керак. Ускуналардаги ҳаракатланувчи қисмларнинг ҳалқалардан ўрнатилган ва юқорига очиладиган тўсиқлари (қопқоқлар, олинадиган тўсиқчалар ғилофлар ва б.) очилганда қимирламайдиган бўлиши зарур. Тўсиқнинг тузилишига нисбатан қўлланиладиган мажбурий талаб шундан иборатки, ускунага хизмат кўрсатадиган киши тўсиқни оча олмаслиги ҳамда у бўлмаганда, технологик жараёни амалга ошириш мумкин бўлмаслиги керак. Бир неча киши хизмат кўрсатадиган ёки анча узун бўлган машиналар, аппаратлар ва бошқа технологик ёхуд умумфабрикаларнинг ишга тушириш тузилмаси фақат бир жойда — бошқариш пультада, бу ҳар бир иш ўрнига ҳамда ҳар 4 м. оралиқда ўрнатилиши лозим. Ускуналарнинг зарарли газлар, буғлар ва чанг чиқадиган жойлари ёпиқ бўлиши ҳамда ҳавонинг тозалигини таъминлаш учун маҳаллий сурувчи тузилмалар билан жиҳозланиши зарур. Технологик ва умумфабрика ускуналарининг қўйдириши мумкин бўлган қайноқ сиртлари иссиқликни ўтказмайдиган қилиб ихоталаниши керак. Ишлаб чиқариш жараёнини бошқариш постлари ҳамда пульталари доимий иш ўрнидан кўпи билан 1,2 м. нарида бўлиши лозим. Бошқариш тузилмалари (тугмалар, пишангли ва буралма дастаклар, тешиқлар ҳамда ҳоказо) ускуналар ва қувурларнинг очиқ иш механизмлари ҳамда қиздириш элементларини камида 200 мм. масофа оралиғида жойлаштириш керак.

Технологик ва умумфабрика ускуналари ишини блокировкалашдан мақсад улардан хавфсиз фойдаланишни таъминлашдан иборат. Блокировкалаш тузилмалари қўйидаги мақсадлар учун хизмат қилади:

— технологик жараёни ҳамда умумфабрика ускуналарини нотўғри бошқаришга барҳам бериш учун;

— хавф пайдо бўлганда ишлаётган ускунани дарҳол тўхтатиш учун;

— айрим механизм ва деталларнинг хавfli минтақадан ташқарида ҳаракатланишига имконият яратиш учун.

Меъёридаги иш шароитининг бузилиши оқибатида мазкур қурилмага хизмат кўрсатадиган кишининг соғлиғи учун хавfli туғилишига айрим механизмларнинг ишламай қолиши сабаб бўлади.

Блокировкалаш учун кўпинча релелардан фойдаланилади. Улар агрегат ёки технологик жараённинг айрим параметрлари катталиғи ёки йўналиши ўзгарганини сезиб, ижрочи тузилмага тегишлича таъсир кўрсатади, у эса электр токи, суюқ ёки газсимон муҳит таъсирида ишлаб кетади. Реленинг ишлаш принципини у қабул қиладиган параметрнинг тури, куч, ёруғлик, босим, кучланиш, намлик ва ҳоказо ҳамда ёрдамчи энергиянинг — механик, электр, гидравлик ёки пневматик хили белгилайди.

Лампалар ёки яримўтказгичлар асосида йиғилган кучайтиргичлардан иборат бўлган электрон релелар кенг қўлланилади.

Блокировкаловчи тузилма химоя тузилмасидан фарқ қилиб, унинг вазифаси хавfli минтақанинг тўсиғи олинганда ёки очилганда, усқунанинг оператив занжирини ўчириб ва узиб қўйишдан, иш бошланишидан олдин уни ёпишдан ҳамда усқунани ёпилган ҳолатда тутиб туришдан иборат.

Чеклагичлар ишлаб чиқаришда шикастланишларнинг, усқуналарнинг синиши ва фалокат тартиботида ишлашнинг олдини олиш мақсадида қўлланилади.

Сақловчи тузилмалар ўз-ўзидан ишлаб усқунани тўхтатади ҳамда шу орқали унинг синиши ва ишдан чиқишининг олдини олади.

Сақловчи тузилмалар ишлаб кетганидан кейин усқунанинг ишлаш қобилиятини тиклаш усулига қараб улар икки гуруҳга ажратилади:

— назорат қилинаётган параметр меъёридаги қийматга етганидан сўнг усқунанинг ишлаш қобилияти ўз-ўзидан тикланадиган тузилмалар;

— сақловчи тузилманинг ишдан чиққан деталлари (эрувчан қўйилмалари) қўлда алмаштириш йўли билан тикланадиган тузилмалар.

Портлашни олдини олиш мақсадида, атмосфера босимидан юкори босим остида ишлайдиган аппаратлар, баллонлар, қувурлар ва идишлар ўз-ўзидан (автоматик) ишлаб кетадиган сақловчи клапанлар

ҳамда сақловчи пластиналар билан жиҳозланади. Аппаратда босим кўтарилганда сақловчи клапанлар очилиб (узилиб) ортиқча буғ ёки газни чиқариб юборади ва аппаратда рухсат этилган босим юзага келгандан кейин ўз-ўзидан ёпилади.

Электр қурилмаларидан ток кучи ошиб кетганда уларда ўта юкланиш ёки қисқа туташув ҳамда ёнгин содир бўлиши мумкин. Бу ҳолда эрувчан сақлагичлар ёки узиб кўювчи автоматлар ўрнатилади. Блокировка системалари ва сақловчи тузилмалар товуш ҳамда ёруғлик сигнализацияси билан биргаликда қўлланилади.

Ишловчиларни хавф тўғрисида огоҳлантириш учун хавфсизлик сигнализацияси хизмат қилади. Шу мақсадда ёруғлик ранг ва товуш сигналлари ҳар хил шартли белгилардан ҳамда босимни, ҳароратни, суyoқлик сатҳини аниқлайдиган кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Хавфсизлик масофалари ва габаритлари. Технологик ускуналарга хизмат кўрсатишда меҳнат хавфсизлигини таъминлаш, фалокатларнинг олдини олиш, бино ҳамда иншоотларнинг ёнгин хавфсизлигини таъминлаш учун машиналар билан тузилмалар, бинолар билан иншоотлар орасидаги хавфсизлик масофалари ва габаритлари катта роль ўйнайди. Хавфсизлик масофалари ҳамда габаритлари деганда, ускуналар ёки объектлар ўртасидаги рухсат этилган энг кичик масофалар тушунилади. Бу масофалар қисқартирилганда, шикастланиш хавфи пайдо бўлади.

Асбобларнинг энг кўп чиқиб турадиган қисмлари орасидаги, ускуналар билан деворлар, устунлар орасидаги масофалар меъёрлари одамлар моддий бойликларининг ёнгин хавфсизлигини таъминлаш, шунингдек, технологик ускуналарга хизмат кўрсатиш қулай бўлишини таъминлаш учун қолдирилади. Бу ускуналарнинг турига, оралиқ масофаларда иш ўринлари ёрдамчи тузилмалари, одамлар юрадиган йўлаклар, цехнинг ички транспорти бор-йўқлигига боғлиқдир. Технологик ускуналарнинг цехлардаги жойлашуви, ускуналар ёнидаги иш ўринларининг ташқи ўлчамлари билан аниқланиши керак. Коммуникациялардан ўтиш жойларида хавфсиз йўлаклар ёки ўтиш кўприкчалари қурилиши зарур.

Рангли сигналлар ва хавфсизлик белгилари. Корхоналарда фалокатлар ҳамда кўнгилсиз ҳодисаларнинг олдини олиш мақсадида рангли плакатлар ва хавфсизлик белгиларидан фойдаланиш меҳнат хавфсизлиги нуктаи назаридан катта аҳамиятга эга. Рангли сигналлар ҳамда хавфсизлик белгилари ишловчиларнинг диққат-эътиборини

бевосита хавфга жалб этишга, мумкин бўлган хавф ҳақида огоҳлантиришга, хавфсизликни таъминлаш мақсадида муайян ишларни бажариш учун кўрсатмалар бериш ва рухсат этишга, шунингдек, ахборот беришга мўлжалланган.

Хавфсизлик белгилари корхоналар, қурилиш майдонларининг ҳудудларига, ишлаб чиқариш хоналари, иш ўринлари ҳамда ишлаб чиқариш ускуналарига ўрнатилиши керак.

Хавфсизлик белгилари, асосан, тўрт: тақиқловчи, огоҳлантирувчи, рухсат этувчи ва кўрсатувчи гуруҳларга бўлинади.

“Рангли сигналлар ва хавфсизлик белгилари”га мувофиқ, рангли сигналлар ҳамда хавфсизлик белгиларининг ушбу тўрт тури белгиланган:

- Қизил — тақиқлаш бевосита хавф, ёнғинга қарши техниканинг белгиланиши;
- Сариқ — огоҳлантириш, мумкин бўлган хавф белгиси;
- Яшил — хавфсизлик, “шу ердан чиқилсин” белгиси;
- Кўк — кўрсатма, ёнғин хавфсизлиги белгилари, ахборот.

Корхона ҳудудида, ишлаб чиқариш хоналари ва иш ўринларида хавфсизлик белгиларини ўрнатиш жойлари, улар ўлчамларининг тартиб рақамини, шунингдек, хавфсизлик белгиларига доир тушунтириш ёзувларини қўллаш тартибини корхона маъмурияти касаба уюшмаси кўмитаси ҳамда тегишли давлат назорат ташкилотлари билан келишган ҳолда белгилайди.

Хавфли минтақа деб, ишлаётган ускуналар ва ҳаракатланувчи узел ҳамда деталлар ёки иш асбоби ҳаракатининг чекка нуқталари яқинидаги бўшлиққа айтилади. Хавфли минтақа ишлов берилаётган ашёлардан отилиб чиқаётган майда зарраларнинг ҳамда ускуналардаги ёмон маҳкамланган ёки синган деталларнинг отилиб бориш масофаси билан, шунингдек, иш ўрнида тўпланган буғлар, газлар ва чанг миқдори билан белгиланиши мумкин.

Ишловчилар хавф-хатардан холи бўлиш учун коржома, сочни яхши беркитиб турадиган бош кийими кийиб олишлари керак. Тўғри лойиҳаланган ҳамда замонавийлаштирилган ускуналардан қўл-оёқ ва кийимнинг хавфли минтақаларга тушиб қолиш эҳтимоли бўлмайди. Ускуналардан фойдаланишдаги хавфсизликни ошириш мақсадида махсус сақловчи тизимлар қўлланилади.

Жароҳатловчи омиллар ва хавфли зоналар. Ишлаб чиқаришда жароҳатланиш ҳодисалари мавжуд бўлиши қуйидаги омилларга

боғлик: машина ҳамда дастгоҳларнинг ҳаракатланувчи қисмлари, қайишлар, барабанлар, шкивлар, шнеklar, тишли иш шестернялари ва бошқалар, иссиқ юзалар, электр токи, мато тукларини куйдириш машинаси, зарарли кимёвий моддалар, матоларни пардозлашда ишлатиладиган кислота, ишқор ва бошқа ўювчи моддаларнинг бехосдан тушиб кетиши, юқоридаги иш жойларида тўсиқларсиз ишлаш ва х.к.

Инсон ҳаётига, соғлиғига доимий ёки вақти-вақти билан хавф туғдирувчи жой **хавфли зона** деб аталади. Бундай зоналар саноат корхоналарида талайгинадир. Машина ҳамда дастгоҳларнинг ҳар қандай айланувчи қисми хавфлидир. Масалан: тикувчилик ва пойабзал корхоналарининг барча машиналари тез айланувчи қисмларга эга. Бу катта инерция ҳосил қилиб, хавфли зонани вужудга келтиради.

Юк кўтариш ва ташиш ускуналарида ишлаганда хавфсизлик техникаси. Юк кўтариш ҳамда ташиш ускуналарини ишлатишда хавфсизлик техникаси қоидалари шу ускуналарни лойиҳаловчи ташкилот томонидан ёки корхона бош механиги томонидан белгилаб берилади. Бу ускуналар тузилиши оддий ва тезлиги юқори бўлмаса ҳам, ишловчиларга маълум хавф-хатар туғдиради. Ишчиларнинг қўллари, сочлари ҳамда кийимлари машина қисмларига тортилиб кетмаслиги учун махсус аниқ йўналтирилган чора-тадбирлар ишлаб чиқиш керак бўлади.

Бу ускуналарда хавфсизлик техникасининг асосий талаби барча ҳаракатга келтирувчи қисмларини ишончли қилиб тўсиқлар билан таъминлашдир. Айниқса, тишли ғилдираклар, занжирли ва тасмали ҳаракат узаткичлар, муфтлар ҳамда бошқа ҳаракатланувчи ва айланувчи қисмлар хавфлидир.

Конвейерларнинг барабанларини, роликларини ва тасмаларини ҳаракатланиб турганда тозалаш, тасма сирпаниб юрмай қолганда, тасма ҳамда барабан тагига бирор материални ташлаб юргизиб юбориш тақиқланади. Конвейернинг узунлиги 20 м дан кам бўлганда, уни тўхтатиш тугмалари унинг бош ва оёқ қисмларига, ундан катта бўлган ҳолларда эса, ҳар 20 м. да ўрнатилади. Бу ускунада бирор носозлик сезилганда, тезлик билан тўхтатиш имконини беради.

Юк ташиш ускуналарини (занжирли, тасмали конвейерларни) юриб турган ҳолда мойлаш мумкин эмас. Уларни созлаш вақтида двигатели албатта ўчирилган ва юргизиш тугмаси устига “Ишга

туширманг — конвейер созланапти” деган ёзувли тахтача осиб кўйилиши шарт.

Конвейернинг хавфсиз ишлашини кўйидаги мосламалар таъминлайди:

— ҳаракатга келтирувчи ва таранглаштирувчи станцияларнинг тўсиқлари (тўсиқларни шундай ўрнатиш керакки улар занжир, тишли ғилдираклар, шкивлар ва тасмаларга тегмасин);

— тезлиги 0,2 м/с. дан ортиқ бўлган конвейерларни бутун узунлиги бўйича тўсиқлар билан таъминлаш;

— конвейернинг қия қисмларида ушлаб қолувчи илгичлар билан таъминлаш (конвейер орқага кетиб қолмаслиги учун);

— товушли сигнал берувчи мослама (конвейернинг ишга туширилишидан 1-2 дақиқа олдин хабар бериш учун);

— “Тўхтатиш” тугмасининг қизил рангда бўлиши (улар бир-биридан ҳар 20 м. да кўринарли ва қулай жойларга ўрнатилади);

— конвейерлар устидан ўтиладиган йўлак — кўприкчалар яхлит таглик ва ёнлари баландлиги 15 см. бўлган ҳамда тахтачалар билан қоқилган, баландлиги 1 м. бўлган ушлагич — дастаклар билан таъминланади. Бундай кўприкчалар конвейер узун бўлган ҳолларда ҳар 30-40 м. да ўрнатилади.

Корхонада хавфсизлик техникаси — бу бахтсиз ҳодисалардан огоҳлантириш, хавфсиз меҳнат шароитларини яратиш ҳамда ишчиларни хавфсиз иш усуллариغا ўқитиш билан боғлиқ бўлган тадбирлар мажмуидир.

Одатда ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисаларнинг асосий сабаблари ишчиларнинг зарур иш малакаларини етарли ўзлаштирмаганликлари, асбоб-ускуналар билан ишлашда тажрибасиз эканлиги ва хавфсизлик техникаси йўриқномаларига тўлиқ риоя қилмасликларидир.

Ишлаб чиқариш ускуналарини бошқаришга тиббий кўрикдан ўтган ҳамда ўз касби ҳажмида хавфсизлик техникаси қоидаларини биладиганлар кўйилади.

Ускунада устки кийимда, шарф, галстук таққан ҳолда, кенг, узун ва тор, тугмалари тақилмаган иш кийимларида, сочлари дуррача остига яширилмаган ҳолда ишлаш тақиқланади.

Ишни бошлашдан аввал ускунанинг ҳаракатдаги қисмлари тўсиқлар билан таъминланганлиги, қопқоқ ҳамда эшиклари блокировкаловчи мосламалар билан таъминланганлиги ва электр

симларининг ишончли ихоталанганлиги синчиклаб текшириб чиқилиши керак. Агар машинада иш ўтириб бажарилса, ўриндикларнинг ҳамда оёқ остидаги тагликларнинг ҳолати қулай бўлишига эътибор бериш керак.

Ускуналарни бошқариш катта куч талаб қилмаслиги лозим. Белгиланган меъёрларга биноан, бошқарув тугмаларини босиш ва турли электр асбоблари дастакларини бураш 2-3 Н дан ортиқ куч талаб қилмаслиги керак. Мунтазам ишлатиладиган ричаглар, штурвал ҳамда маховиклар 40 Н дан кам бўлмаган куч билан ишга туширилиши зарур. Тепкиларни босиш учун туриб ишлаганда 35 Н дан ва ўтириб ишлаганда 27 Н дан ошмаган куч талаб қилинади.

Ускунани тозалаш, мойлаш ҳамда устки қисмини ёпиш ишлари фақат электр двигатели ўчирилган ҳолдагина бажарилиши мумкин. Мойланган латталарни иш жойларида ёки дуч келган жойларга ташлаб кетиш мумкин эмас. Уларни металлдан ясалган копкакли махсус яшиқларда йиғиш керак. Ускунада қандайдир носозлик сезилиши билан дарҳол устага хабар бериш лозим. Носоз ускунада ишлаш тақиқланади. Ускунадан узоқлашганда унинг электр двигателини ўчириш эсдан чиқмаслиги керак.

Цехдаги барча ишчилар ёнғин хавфсизлиги бўйича йўриқнома ўтган бўлишлари ва ёнғин бошланган ҳолларда ўз вазифаларини билишлари керак.

Деталларни қирқиш прессларида хавфсизлик техникаси. Пресснинг созлигига ишонч ҳосил қилиш учун аввал уни пичоқсиз бир неча маротаба салт юрғазиб кўрилади, сўнгра пичок ўрнатиб, материалсиз юргизиб кўрилади. Деталларни қирқишда ишчининг иккала қўлининг банд бўлиши уни жароҳатланишдан ҳимоя қилади. Сигнал лампочкаси пресс электр ускуналари кучланиш остида эканлигини кўрсатади. Пресс электр схемаси шундай тузиладики, унинг қирқувчи плитасига 12 В кучланиш келтирилади, бу эса ишчини ток уришидан муҳофаза қилади.

Прессда ишлаш вақтида стол ёки қирқувчи плита устига ёт нарсаларни қўйиш, деформацияланган, тиғи бузилган пичоқлардан фойдаланиш, периметри белгилангандан катта пичок ўрнатиш, носоз сигнал аппаратларидан фойдаланиш, гидроузаткич, электр ускуналарининг тўсиқлари ечиб қўйилган ёки электр шкафининг эшиклари очик ҳолда ишлаши, носоз ёки нотўғри ўрнатилган

технологик контактлар, яхши маҳкамланмаган қирқувчи плита, носоз ёки ифлосланган мойлаш системаси билан ишлаш тақиқланади.

Пресс ишида носозлик сезилиши билан унинг электр двигатели зудлик билан тўхтатилиб, бу ҳақда устага хабар бериш ва созловчини чақириш керак.

Пресслар доимо тоза ҳолда сақланиши лозим. Унинг қобиғи ичида жойлашган механизмларини тозалашга фақат электр двигатели тўлиқ ўчирилгандан кейингина йўл қўйилади. Электр двигатели ишлаб турган прессни назоратсиз қолдириб бўлмади.

7.3. Ходимларнинг шахсий ҳимоя воситалари ва уларга қўйиладиган талаблар

Ўзбекистон Республикасининг меҳнат ҳақидаги қонунчилик асосларига биноан, корхона маъмурияти ишчи ва хизматчиларни бепул шахсий ҳимоя воситалари билан таъминлаши, уларни сақлаш, ювиш, қуриштириш, дезинфекциялаш ҳамда таъмирлаш ишларини бажариши керак. Бошқа тармоқлар сингари енгил саноат корхоналари ишчиларини ҳам махсус коржомга, пойабзал ва ҳимоя воситалари билан таъминлаш кўзда тутилган.

Барча ҳимоя воситалари ишлатилишига қараб жамоа ҳимоя воситалари ҳамда шахсий ҳимоя воситаларига бўлинади. Агар ишнинг хавфсизлигини машиналарнинг конструкцияси, ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилиш, архитектура-режалаштириш ечимлари ва коллектив ҳимоя воситаларини қўллаш билан таъминлашнинг иложи бўлмаган тақдирда, шахсий ҳимоя воситалари қўлланилади.

Ҳимоя воситалари техник эстетика, эргономика талабларига жавоб бериши, ҳимоя самарадорлиги юқори бўлиши, ишлатилишда қулай бўлиши керак. Улар технологик жараёнда бажарилаётган иш турига мос бўлиши лозим. Шу иш учун мўлжалланган ва қабул қилинган тартибда тасдиқланган техник ҳужжатлари бўлмаган шахсий ҳимоя воситаларини қўллаш тақиқланади. Улар вазифаси, ишлаш муддати кўрсатилган йўриқнома ҳамда сақлаш ва ишлатиш қоидалари билан таъминланади.

Шахсий ҳимоя воситалари (ШХВ) вазифаларига қараб қуйидагиларга бўлинади:

— ихоталовчи костюмлар (пневмокостюмлар, намдан ихоталовчи костюмлар, скафандрлар);

— нафас аъзоларини ҳимоя қилиш воситалари (газ никоблар, респераторлар, ҳаво шлемлари, ҳаво маскалари);

— коржомалар (комбинезонлар, яримкомбинезонлар, курткалар, шимлар, костюмлар, халатлар, плашлар, пўстинлар, фартуклар, нимчалар);

— махсус пойабзал (этиклар, қўнжи калта этиклар, ботинкалар, қўнжли ботинкалар, туфлилар, калишлар, ботилар);

— кўлларни ҳимоя қилиш воситалари (кўлқоплар);

— бошни ҳимоя қилиш воситалари (каскалар, шлемлар, шапкалар, береткалар, шляпалар);

— юзни ҳимоя қилиш воситалари (ҳимоя никоблари);

— кўзни ҳимоя қилиш воситалари (ҳимоя кўзойнақлари);

— эшитиш аъзоларини ҳимоя қилиш;

— эҳтиёт мосламалари (эҳтиёт камарлари, диэлектрик гиламчалар, қўл чангақлари, манипуляторлар, тиззани, тирсакни ҳамда елкани эҳтиёт қилиш мосламалари);

— ҳимояловчи дермотологик воситалар (ювиладиган пасталар, кремлар, мойлар).

Шахсий ҳимоя воситалари билан таъминлаш, уларни ўз вақтида алмаштириш, таъмирлаш, шунингдек, уларни вазифалари бўйича ишлатиш юзасидан корхона маъмуриятига қуйидаги талаблар юкланади:

1. Ишчи ва хизматчиларга шахсий ҳимоя воситаларини бериш бўйича назорат ҳамда ҳисобот ишларини ташкил қилиш, улардан иш пайтида тўғри фойдаланишни, бузилган, ифлосланган ҳолларда эса уларни қўллашни тақиқлашни назорат қилиш.

2. Шахсий ҳимоя воситаларини белгиланган муддатларда мунтазам равишда синовдан ўтказиш, уларнинг созлигини текшириб туриш ҳамда уларнинг ҳимоя хоссалари пасайган филтрлари, ойналари ва бошқа қисмларини ўз вақтида алмаштириш ҳамда текширилган воситаларга келгуси синов муддати ҳақида тамға қўйиш.

3. Тозалаш, ювиш, таъмирлаш, дегазациялаш, дезактивациялаш, зарарсизлантириш ва чангсизлантириш ишларини ўз вақтида амалга ошириш, ишчи ҳамда хизматчиларни шахсий ҳимоя воситалари

билан ўз вақтида таъминлаш корхона маъмуриятига, назорат қилиш эса касаба уюшмаси қўмитасига юклатилади.

Махсус коржома ва пойабзалларга қўйиладиган талаблар. Махсус коржома ишловчиларни ташқи муҳитнинг салбий таъсиридан сақлашга мўлжалланади. Бунда киши танасининг ҳаво алмашиш функцияси бузилмаслиги керак. У шундай бичиладики, унда одам ўзини қулай ҳис қилиши ва иш шароитида хавфсиз бўлиши керак; у кишининг эркин ҳаракатига тўсқинлик қилмаслиги ҳамда айланиб турувчи қисмларга ўралиб кетиши мумкин бўлган осилиб ёки чиқиб турувчи қисмлари бўлмаслиги керак. Махсус коржома пишиқ, енгил тозаланадиган ва баданни қичитмайдиган матолардан тикилади.

Ҳаракатланиб турувчи механизмлар яқинида туриб ишловчиларга (операторлар, мойловчилар, таъмирчи-чилангарлар ва ш.к.) пахта ипидан тўқилган белбоғсиз ички чўнтакли комбинезонлар берилади.

Қўлларни жароҳатланишдан сақлаш мақсадида ишчилар қўлқоплар билан таъминланади. Сочни ҳаракатдаги механизмлар ўраб кетмаслиги учун аёллар учбурчак рўмол ўрашлари, эркаклар эса беретка кийишлари керак.

Пойабзал фабрикаларининг кислота билан ишлайдиган ишчилари дағал жундан ёки пахта ипидан тўқилган, кислота таъсирига қарши модда шимдирилган матолардан тўқилган шим ҳамда курткалар билан таъминланадилар. Шу мақсадда дағал жун ва хлорин толаси аралашмасидан тўқилган, кислота таъсирига чидамли мовутдан махсус коржомалар тикилади.

Ҳозирги пайтда кислота ҳамда ишқорлар таъсирига чидамли синтетик толалар (лавсан, нитрон) ва жун толалари билан аралаштирилиб ёки фақат синтетик толалардан тўқилган матолар кенг қўлланилади.

Кислота билан бевосита ишловчиларга резина шимдирилган кўкрак фартуклари, қўлларига кийиш учун дағал жун қўлқоп берилади.

Ишқор билан ишловчиларга пахта ипидан ёки брезентдан тикилган костюм ҳамда кўкрак фартуклари берилади. Шунинг айтиш керакки, ишқорлар жундан тўқилган матоларни енгил парчалайди, шунинг учун уларни ишқор билан ишлашда қўллаб бўлмайди.

Ўта нам хоналарда ишловчи ишчиларга пахта толасидан тўқилган ва намиқмайдиган (сувни ўзига тортмайдиган) костюм

ҳамда кўкрак фартуклари, кўлга кийиш учун эса резина кўлқоплар берилади.

Махсус пойабзал ишчининг оёқларини ҳар хил зарарли модда ва хавфлардан сақлашга мўлжалланган.

Ишлаб чиқаришдаги зарарларнинг характериға мослаб шахсий ҳимоя воситалари тикилади ҳамда материал танланади.

Нафас олишдаги ҳаво орқали таъсир қилувчи хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омилларидан киши нафас олиш аъзоларини ҳимоя қилувчи мосламалар тўрт хил бўлади:

- газ ниқоблар;
- респираторлар;
- ҳаво шлемлари;
- ҳаво ниқоблари.

Булар кишини иш жойидаги ҳавода аралашган ҳар хил ифлосликлардан (буғ, газ, аэрозоллар, чанглар) ҳамда кислород етишмаслигидан самарали ҳимоя қилиши керак. Уларни танлашда цехдаги ҳаво муҳитининг таркиби ва ҳолатини, ишлаб чиқариш жараёнини ҳамда бошқа меҳнат шароитларини ҳисобга олиш лозим. Нафас аъзоларининг шахсий ҳимоя воситалари ишлаш принципи бўйича икки турда — филтрловчи (Ф) ва иҳоталовчи (И) бўлади. Филтрловчи турлари цех ҳавосида кислород миқдори етарли (18 фоиздан кўп) бўлганда ва зарарли моддалар миқдори кам бўлганда қўлланилади. Иҳоталовчи ҳимоя воситалари эса зарарли моддалар цех ҳавосида чегараланмаган ҳамда кислород етарли миқдорда бўлмаган ҳолларда ишлатилади. Ўз навбатида, филтрловчи ҳимоя воситалари ўз вазифасига кўра, аэрозоллардан ҳимояловчи ва универсал турларига бўлинади. Иҳоталовчи ҳимоя воситалари конструкцияси бўйича — ичкали, нафас олиш учун ҳавони тоза зонадан олиб берувчи ва автоном — нафас олиш учун шахсий манбаи бўлган турларга бўлинади.

Филтрловчи респираторлар ҳам газ ниқоблар сингари цех ҳавосидаги аэрозол, буғ ва газларда кислород миқдори 18 фоиздан кам бўлмаган ҳолларда ишлатилиб, улар уч турда бўлади: аэрозоллардан ҳимояловчи, газлардан ҳимояловчи ва универсал. Саноат корхоналарида, асосан, чанглардан ҳимояловчи турлари ишлатилади. Саноат филтрловчи газ ниқоблари нафас олиш органларини, шунингдек, кўзлар ва юз терисини газлар, буғлар ҳамда чангдан ҳимоялайди. Улар филтрловчи қутичадан, эгилувчан

шлангнинг юзга кийиладиган қисмидан ташкил топган. Саноат газ ниқобларининг қутичалари муайян зарарли моддалардан ҳимоялаш учун юткичлар билан тўлдирилади ва вазифасига қараб ҳар хил рангларга бўлинади ҳамда муайян хизмат муддатига эга бўлади. Фильтрловчи респираторлар вазифасига кўра чангга қарши, газга қарши ва универсал хилларга бўлинади.

Иҳоталовчи газ ниқоблар нафас олиш аъзоларини атроф-муҳитдан бутунлай ажратиб қўяди. Бундай воситаларга ичакли газ ниқоблар, кислородли ва ҳаволи нафас олиш аппаратлари киради. Ичакли газ ниқобларнинг ичагининг узунлиги 9-10 м бўлган ўзиюлар ҳамда ичагининг узунлиги 20 м гача бўлган, ҳаво мажбурий ҳайдаладиган хиллари мавжуддир. Кислородни ўтказмайдиган газ ниқоблар нафас олиш аъзоларини атроф-муҳитдан батамом ажратиб қўяди.

Қулоқларни шовқин таъсирдан ҳимоялаш учун қулоқ тикинлари (вкладишлар), қулоққопқоқ (наушник) ва шлемлардан фойдаланилади. Қулоқ тикинлари ғовақдор ёки қуйма резинадан, пластмасса, қайишқоқ пластинкалар, ҳар хил толали матолардан тайёрланади. Қулоққопқоқлар қулоқнинг ташқи қисмига кийилади. Шовқиндан ҳимояловчи шлемлар фақат шовқин ва совуқдан эмас, балки лат ейиш ҳамда бошқа шикастланишлардан ҳам сақлайди. Шовқинга қарши темир қалпоқ (каска)дан бошни механик шикастланиш ва юқори частотали ток таъсирдан ҳимояланиш учун фойдаланилади. Қўл, юз ҳамда бўйин терисини ҳимоялаш учун махсус ҳимоя суртмалари, пасталари ва кремлари ишлатилади.

7.4. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар белгилаш ва хавфсизлик усулларини ўқитиш

Ҳозирги замон фан ва техникасининг ўсиши, янгидан-янги технология ҳамда машина-механизмларнинг жорий этилиши ишлаб чиқаришда фаолият кўрсатаётган ҳар бир ходимнинг юқори малакали, техниканинг тартиб-қоидаларини чуқур тушунадиган ва унга амал қиладиган бўлишларини тақозо қилади. Ҳозирги вақтда хавфсизликни таъминлаш борасида қанчадан-қанча тавсияномалар, қоида ҳамда меъёрлар ишлаб чиқилганлигига қарамасдан, корхоналарда бахтсиз ҳодисаларнинг бутунлай бартараф бўлишини таъминловчи шароит мавжуд эмас. Шу сабабдан юқори малакали

мутахассислар тайёрлаш ва корхоналарда касб касалликлари ҳамда жароҳатланишга олиб келадиган омилларни бутунлай йўқотиш корхоналар раҳбарлари олдига қўйилган асосий вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Бундан ташқари, корхоналарнинг хилма-хиллиги, ҳаттоки, маълум бир корхонада иш шароити бир-бирига ўхшаш иккита бўлимни топиш амримаҳол эканлиги туфайли корхоналар умумий хавфсизлигини таъминловчи, тартибга солинган қоида ишлаб чиқиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ҳар бир корхонада меҳнатни муҳофаза қилиш ва меҳнат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган инструктаж (йўриқнома)лар тизими ташкил қилинган ҳамда бу тизимлар ходимларнинг хавфсизлигини таъминловчи иш усуллари йўқотиш билан ходимнинг меҳнат жараёнидаги хавфсизлигини сақлаш чора-тадбирларини ҳам ўз ичига олади.

Инструктаж (йўриқнома)ларни, асосан, тўрт гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин:

- кириш инструктажи;
- иш жойидаги инструктаж;
- вақти-вақти билан ўтказиладиган инструктаж;
- режадан ташқари инструктаж.

Ташкилот ва корхоналарга ишга янги қабул қилинган барча ишчилар иш ўринларида кириш инструктажи ҳамда бирламчи инструктаждан ўтганларидан кейингина ишга қўйилишлари мумкин.

Кириш инструктажи ишга янги кираётганлар учун ўтказилади. Бу инструктажнинг *асосий мақсади* — ишга кираётган кишига меҳнатни муҳофаза қилиш, хавфсизлик техникаси ҳамда санитарияси тўғрисида маълумот бериш, уни корхона майдонларидаги тартиб-қоидалардан хабардор қилишдир. Кириш инструктажи яхши жиҳозланган ва кўргазмали қуроллар ўрнатилган меҳнатни муҳофаза қилиш хонасида хавфсизлик техникаси муҳандиси томонидан ўтказилади. Ушбу инструктаж вақтида ишга кираётган ходим қуйидагилар билан таништирилиши шарт: Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш қонунчилиги асослари, корхонада йўлга қўйилган ички тартиб-қоидалар, корхона майдонида ҳамда бўлимларда ўзини тутиш қоидалари, корхонадаги хавфсизлик техникасининг умумий талаблари, иш жойини тўғри ташкил қилиш, топширилган машина ва механизмларни саранжом ҳамда озода сақлаш қоидалари, махсус иш шароити ташкил этилган бўлимлар

билан таништириш, бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш қоидаларини тушунтириш, енгил аланга олувчи суёқликлар, сиқилган ҳаво, электр токи хавфи мавжуд бўлган бўлимларга диққат қаратишни тушунтириш.

Меҳнатни муҳофаза қилиш, хавфсизлик техникаси ва корхона санитарияси қоида, меъёр ҳамда йўриқномаларининг бузилиши натижасида вужудга келган бахтсиз ҳодисалар ҳақида маълумотлар берилиши, бахтсиз ҳодиса рўй берганда ўзини қандай тутиш ва бахтсиз ҳодисага учраган кишига шифокорлар келгунга қадар ёрдам кўрсатиш усуллари ҳақида маълумот берилади. Алкоголли ичимликлар бахтсиз ҳодисага олиб келиши ҳақида огоҳлантирилади.

Инструктаж ўтказган шахс ҳамда ундан ўтган шахслар махсус китобга имзо қўяди.

Иш ўрнида хавфсизлик техникаси бўйича бирламчи **инструктажни** бўлим раҳбари ўтказди. Бирламчи инструктажга ишчини ўз ихтисослиги бўйича вазифалари, иш ўрнини хавфсиз ташкил қилиш тартиби билан таништириш, қурилма ва механизмларнинг тузилиши ҳамда уларга хизмат кўрсатиш (ишга тушириш, тўхтатиш ва ҳ.к.), асбоб-ускуна ҳамда мосламаларни, ҳимоя воситалари ва тўсиқларни ишлатиш ҳамда улардан фойдаланиш қоидалари, тайёр маҳсулотларни жойлаш қоидалари, юк кўтариш ҳамда транспорт воситаларини ишлатишнинг хавфсизлик қоидалари, шунингдек, хавф туғилган тақдирда, ўзини қандай тутиш кераклиги билан таништирилади. Инструктаж ўтказилгандан сўнг мастер ўз касби ёки бажараётган ишнинг тури бўйича хавфсизлик техникасига оид инструкция ёки эслатма топшириши керак.

Иш ўрнида бериладиган инструктаж, шунингдек, ҳар сафар бошқа ишга ўтганда ёки иш шароитлари ўзгарганда ҳам ўтказилади; бригада ишчилари ўзлари бажарадиган барча иш турлари бўйича хавфсизлик техникасидан инструктаж ўтишлари шарт.

Хавфсизлик техникаси қоидаларини, ишлаб чиқариш санитарияси ҳамда ёнғинга қарши техника нормаларини маъмурий-техник ходимлар ва ишчилар яхши ўрганиб, билиб олган ҳамда уларга қатъий риоя қилган тақдирдагина, бу қоида ҳамда нормалар яхши натижа беради.

Ташкилотларда ва корхоналарда хавфсизлик техникаси ҳамда ишлаб чиқариш санитариясини тарғиб қилиш бўйича ўқув-услубий маркази сифатида хавфсизлик техникаси хоналари ва бурчаклари

ташқил этилиб, улар тегишли ўқув қўлланмалари билан таъминланади.

Амалдаги тартиб-қоидаларга биноан, ишга қираётган ишчиларнинг ҳаммаси хавфсизлик техникаси бўйича таҳсил олиши керак.

Асосан, ишчиларни хавф-хатарсиз ишлашга ўргатиш мақсадида дастлабки (умумий) инструктаж, иш ўрнининг ўзида ишлаб чиқариш инструктажи ўтказилади ва курсда таълим берилади.

Ишчиларга таълим беришнинг бу тизими мажбурий бўлиб, хавфсизлик техникаси қоидаларининг ўз вақтида, тўла-тўқис ҳамда тўғри ўргатилиши учун корхона раҳбари жавобгардир.

Корхонага ишга кирган ишчиларнинг ҳаммаси (ихтисосидан ва бажарадиган ишидан қатъи назар), шунингдек, ишга йўллашдан олдин ишлаб чиқариш тажрибасини ўташ учун ишлаб чиқариш амалга оширилаётган жойга юборилади ҳамда ўқувчилар ишга тушишларидан олдин дастлабки (умумий) инструктаж ва иш ўрнининг ўзида ташқил этиладиган инструктаждан ўтишлари шарт.

Дастлабки инструктаж журналга ёзилгани сингари, иш ўрнида хавфсизлик техникасидан ўтказилган инструктаж ҳам махсус журналга ёзиб қўйилади.

Вақти-вақти билан ўтказиладиган инструктаж. Бу инструктажни ўтказиш вақтини корхона касаба уюшмаси қўмиталари билан келишган ҳолда корxonанинг раҳбари белгилайди. Ушбу инструктажнинг мазмуни иш жойидаги инструктаж мазмуни билан бир хил. Мазкур инструктаж кириш инструктажи сингари иш стажи, малакаси, тоифасидан қатъи назар, ҳамма ходимлар билан ўтказилиши шарт.

Режадан ташқари инструктаж. Бу инструктаж технологик жараённинг ўзгариши, янги машиналар киритилиши ва янги материаллардан фойдаланиш натижасида иш шароитининг ўзгариши муносабати билан ходимларнинг меҳнат хавфсизлигини сақлаш борасидаги билимлари етишмаган ҳолларда ўтказилади. Бундан ташқари, баъзи бир ходимлар томонидан хавфли иш усулларидан фойдаланилса, меҳнат интизоми ёки хавфсизлик техникаси қоидалари бузилса ёхуд ишчи ишлаётган жойидан бирор сабаб билан (масалан, касаллик, таътил) узилиш рўй берса, шунингдек, иш жойларида касб касалликлари ҳамда бахтсиз ҳодисалар содир бўлса, инструктаж ўтказилади. Ўхшаш корхонада ҳалокат сабабли бахтсиз ҳодиса рўй

берганлиги ҳақида хабар эшитилгандан кейин ҳам режадан ташқари инструктаж ўтказилиши керак.

Кундалик инструктаж. Кундалик рухсатнома билан бажариладиган хавфли ишлар учун иш бошлашдан олдин ўтказилади. Бу инструктаж ўтказилганлиги ҳақидаги маълумот кундалик рухсатномага ёзиб қўйилади.

Корхоналарда меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларини тарғиб этиш ва хавфсизлик техникаси инструктажларини ўтказиш мақсадида меҳнатни муҳофаза қилиш махсус хонаси ташкил этилади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича махсус жиҳозланган хоналардан куйидаги ҳолларда фойдаланилади:

— ишга янги кираётган ишчи ва хизматчиларни хавфсизлик техникаси ҳамда санитария бўйича инструктажлардан ўтказиш;

— хавфсизлик техникаси бўйича махсус билим талаб қиладиган юмушларда меҳнат қилаётган ходимлар билан суҳбатлар ўтказиш, корхона бош муҳандиси томонидан тасдиқланган дастур бўйича муҳандис-техник ходимлар ва касаба уюшмаси фаоллари билан меҳнатни муҳофаза қилиш масалаларида семинарлар ташкиллаштириш;

— меҳнатни муҳофаза қилиш ҳақидаги ҳужжатли фильмлар намойиш қилиш, суҳбатлар ўтказиш ва маърузалар уюштириш.

Ишчиларнинг хавфсизлик техникаси бўйича инструктаждан ўтиши ҳамда ўқитилиши қандай ташкил этилаётганини ва уларнинг сифатини доимий назорат қилиб туриш касаба уюшмаларининг корхона ҳамда вилоят кўмиталарига юкланади.

Ихтисосига кўра, аввало, тиббий кўриқдан ўтишлари лозим бўлган ишчилар маъмуриятга тегишли тиббий хулосани топширишлари лозим, ана шундан кейингина уларни ишга қабул қилиш ҳамда инструктаждан ўтказиш мумкин. Масалан, қурилиш ташкилотларида баландда ишлайдиган монтажчилар ишга кираётганларида дастлабки кўриқдан ўтишлари, кейин йилига бир марта тиббий кўриқдан ўтиб туришлари керак. Комплекс бригаданинг аъзоларига эса бригада бажарадиган барча турдаги ишларни бехатар бажариш усуллари ўргатилади.

Хавфсизлик техникаси курсини ўтмаган ва шундай курсда таълим олганлиги ҳақида гувоҳномаси бўлмаган ишчига маъмуриятнинг жуда хавфли ёки масъулиятли ишларни, шунингдек,

бошқа ишчиларнинг вазифаларига кирадиган ишларни топширишга ҳақи йўқ.

Қисқача хулосалар

Корхона ва ташкилотларда меҳнат шароитларини яхшилаш ҳамда хавфсизликни таъминлаш мақсадида хавфсизлик техникаси хизмати кўзда тутилган. Хавфсизлик техникаси хизматининг асосий вазифалари корхоналарда ишлаб чиқариш травматизми (шикастланиш) сабабларини бартараф этиш ишларини бажариш, меҳнат шароитларини яхшилаш, хавфсизлик техникаси ва химоя воситаларини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш маданиятини юксалтириш, ташкилий-техник ҳамда санитария-гигиена тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича ишлаб чиқариш ҳамда техник хизматларнинг ишини назорат қилишдан иборат. Хавфсизлик техникаси хизмати ўз иш фаолиятида касаба уюшма органлари ва уларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича комиссиялари билан доимий алоқада бўлади.

Хавфсизлик техникаси қоидаларини, ишлаб чиқариш санитарияси ҳамда ёнғинга қарши техника нормаларини маъмурий-техник ходимлар ва ишчилар яхши ўрганиб, билиб олган ҳамда уларга қатъий риоя қилган тақдирдагина, бу қоида ва нормалар яхши натижа беради.

Хавфсизлик техникаси бўйича дастлабки (умумий) инструктажни хавфсизлик техникаси бўйича муҳандис ёки бош муҳандис ўтказди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Хавфсизлик техникаси хизмати қандай ташкил этилади?
2. Хавфсизлик техникаси хизматининг асосий вазифалари нималардан иборат?
3. Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича қандай тадбирлар белгиланади?
4. Хавфсизлик техникаси инструктажи қандай ўтказилади?
5. Ускуналарда хавфсизликни таъминловчи техник воситалар нималардан иборат?
6. Тўсувчи тузилмалар ҳақида нима биласиз?
7. Сақловчи тузилмаларнинг ишлаш принципи нимага асосланган?
8. Хавфсизликни масофа билан таъминлаш.

9. Сигналлар, рангли сигналлар, хавфсизлик белгилари нима учун зарур?

10. Иш жойини тўғри ташкил қилиш хавфсизликни оширадими?

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Адамчук В.В. Экономика и социология труда / В.В. Адамчук, О.В.Ромашов, М.Е.Сорокина- М: ЮНИТИ, 2001.

2. Абдурахманов О.К. Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш тизимини бошқариш самарадорлигини ошириш. Т.: Фан., 2010. – 326 б.

3. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 388 б.

4. Андреев С.В. Охрана труда от “А” до “Я”. Практическое пособие. Вкп 2. М.: Альфа-пресс, 2004. С. 49.

5. Баранов Н.И. Охрана труда. Учебное пособие. Клип.ОЛС Комплект, 2002.

6. Беляров Ю.А., Хлопков В.В. Охрана труда в организации. Практические рекомендации. М.: Книжный мир, 2009. – 176 с.

7. Михайлов Ю.М. Корпоративная система охраны труда. Функционирование. Аттестация. Сертификация. Экспертиза. М.: Альфа – Пресс, 2009. С.7-11.

8. Попова Н.А. Организация, нормирование и оплата труда на предприятии: Учебное пособие. – М.: Финпресс, 2011. - 176 с.

8-боб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШДАГИ БАХТСИЗ ҲОДИСАЛАРНИ ТЕКШИРИШ ВА ҲИСОБГА ОЛИШ

8.1. Бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш бўйича умумий қоидалар

“Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини бажариш ва республика ҳудудида мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотларда, шунингдек, меҳнат шартномаси бўйича ишлаётган айрим фуқароларда меҳнат фаолияти билан боғлиқ ҳолда юз берган бахтсиз ҳодисаларни ва ходимлар саломатлигининг бошқа хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олишнинг ягона тартибини белгилаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси 1997 йил 6 июндаги 286-сон қарори билан “Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ҳамда ходимлар саломатлигининг бошқа хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олиш тўғрисида”ги Низом тасдиқланган. Мазкур низом 1997 йил 1 июлдан бошлаб амалга киритилган.

Ушбу Низом Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотларда, шунингдек, меҳнат шартномаси бўйича ишлаётган айрим фуқароларда меҳнат фаолияти билан боғлиқ ҳолда юз берган ҳодисаларни ҳамда ходимлар саломатлигининг бошқа хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олишнинг ягона тартибини белгилайди.

Мазкур тартиб:

— ишлаб чиқаришда ишлаётган даврида суд ҳукми бўйича жазони ўтаётган фуқароларга;

— иш берувчиларга;

— пудрат ва топшириқларга кўра фуқаролик-ҳуқуқий контрактлар бўйича ишларни бажараётган шахсларга;

— табиий ва техноген тусдаги фавқулодда вазиятларни бар்தараф этишда қатнашаётган фуқароларга;

— агар махсус давлатлараро битимда ўзгача қоида кўрсатилмаган бўлса, ёлланиб ишлаётган чет эл фуқароларига;

— қурилиш, қишлоқ хўжалиги ва ҳарбий хизматни ўташ билан боғлиқ бўлмаган ўзга ишларни бажариш учун корхонага юборилган ҳарбий хизматчиларга;

— корхонада ишлаб чиқариш амалиётини ўтаётган талабалар ва ўқувчиларга ҳам татбиқ этилади.

Ўқувчилар ҳамда талабалар билан ўқув-тарбия жараёнида юз берган бахтсиз ҳодисалар Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги билан келишилган ҳолда, Халқ таълими вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази томонидан белгиланган тартибда текширилади ҳамда ҳисобга олинади.

Корхона худудида ва унинг ташқарисида:

— меҳнат вазифаларини бажараётганда (шунингдек, хизмат сафарларида) юз берган жароҳатланиш, захарланиш, иссиқлик таъсири, портлаш, фалокатлар, иморатлар, иншоотлар ҳамда конструкциялар бузилиши, куйиш, музлаш, қизиш, электр токи ва яшин уриши, ҳайвонлар, ҳашаротлар ҳамда судралиб юрувчилар томонидан, террористик ҳаракатлар натижасида шикастланишлар, шунингдек, табиий офатлар (зилзилалар, ўпирилишлар, сув тошқинлари, тўфонлар ва бошқалар) туфайли саломатликнинг бошқа хил шикастланишлари;

— ўз функционал вазифаларини бажариш юзасидан, шунингдек, аварияларнинг, одамлар ҳалок бўлишининг олдини олиш ҳамда корхонанинг мулкни сақлаш мақсадида, иш берувчи топширик бермаган бўлса ҳам, корхона манфаатларини кўзлаб қандайдир хатти-ҳаракатларни амалга ошираётгандаги;

— ходим хизмат сафарига бўлган ёки ўз функционал вазифаларини бажариш вақтида — йўл-транспорт ҳодисасидаги, темир йўл, ҳаво йўлларидаги, денгиз ва дарё транспортидаги, электр транспортидаги ҳодиса натижасидаги;

— иш берувчи томонидан буйруқ билан махсус ажратилган уйдан ишга ва/ёки ишдан уйга ходимларни ташиш учун мўлжалланган транспортда, шунингдек, ушбу мақсадлар учун шартнома (буюртма)га мувофиқ ўзга ташкилот транспортида ишга кетаётган ёки ишдан қайтаётгандаги;

— иш вақтида шахсий транспортда, уни хизматга оид сафарлар учун ишлатишга рухсат берилганлик ҳақида иш берувчининг ёзма буйруғи мавжуд бўлгандаги;

— иш берувчининг топширигини бажариш учун транспортда ёки пиёда ҳаракатланаётганда, шунингдек, меҳнат фаолияти хизмат

кўрсатиш объектлари орасида юриш билан боғлиқ ходимлар билан иш вақтида транспортда ёки пиёда кетаётгандаги;

— тадбирларнинг ўтказилиши ёки ишлар бажарилиши жойидан қатъи назар, шанбалик (якшанбалик), фуқаро муҳофааси бўйича ўқув машғулоти, кўнгилли ёнғин муҳофазаси мусобақалари ўтказилаётгандаги, қишлоқ хўжалиги ишларига жалб этилгандаги, иш берувчининг ёзма фармойиши бўйича корхона томонидан оталик ёрдами кўрсатилаётгандаги;

— ички ишлар органларининг маълумотлари асосида — иш вақтида меҳнат вазифаларини бажараётганда бошқа шахс томонидан тан жароҳати етказилгандаги;

— сменали дам олишда бўлган ходим билан транспорт воситасидаги вахта шахарчаси ҳудудидаги ёки ижарага олинган хонадаги (кузатиб боровчи, рефрижератор бригадаси ходими, сменали ҳайдовчи, денгиз ва дарё кемалари ходимлари, шунингдек, вахта-экспедиция усулида ишлаётганлар ҳамда бошқалар) бахтсиз ҳодисалар текширилади ва ҳисобга олинади.

Табий ўлим, ўзини ўзи ўлдириш, жабрланувчининг ўз саломатлигига қасддан шикаст етказиши, шунингдек, жабрланувчининг жиноят содир қилиш чоғида шикастланиши ҳолатлари (суд-тиббий экспертиза хулосаси ёки тергов органларининг маълумотларига кўра) текширилмайди ҳамда ҳисобга олинмайди.

Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса натижасида ходимнинг меҳнат қобилияти камида бир кунга йўқотилса ёки тиббий хулосага мувофиқ енгилроқ бошқа ишга ўтиши зарур бўлса, Н-1 шаклидаги далолатнома билан расмийлаштирилади (1-илова).

Иш берувчи текшириш тугаганидан сўнг 3 суткадан кечиктирмай жабрланувчига ёки унинг манфаатларини ҳимоя қилувчи шахсга давлат тилида ёки бошқа мақбул тилда расмийлаштирилган бахтсиз ҳодиса тўғрисидаги Н-1 шаклидаги далолатномани бериши керак.

Иш берувчи ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни тўғри ва ўз вақтида текшириш ҳамда ҳисобга олиш, Н-1 шаклидаги далолатномани тузиш, бахтсиз ҳодиса сабабларини бартараф этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун жавобгардир.

Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни тўғри ҳамда ўз вақтида текшириш ва ҳисобга олишни, шунингдек, бахтсиз ҳодиса келиб

чиқиши сабабларини бартараф этишга оид чора-тадбирларнинг бажарилишини корхонанинг юқори турувчи хўжалик органи, касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи, давлат меҳнат техника назоратчиси, Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси ва “Ўзэнергоназорат” агентлиги органлари назоратдаги тегишли объектларда назорат қилади.

Иш берувчи Н-1 шаклидаги далолатномани тузишдан бош тортса, жабрланувчи ёки унинг манфаатларини ҳимоя қилувчи шахс Н-1 шаклидаги далолатнома мазмунидан норози бўлса, жабрланувчи ёки унинг манфаатларини ҳимоя қилувчи шахс корхона касаба уюшмаси қўмитасига ёки корхона ходимларининг бошқа вакиллик органига мурожаат қилади.

Касаба уюшмаси қўмитаси ёки корхона ходимларининг бошқа вакиллик органи 10 кун муддат ичида бахтсиз ҳодисанинг келиб чиқиши сабабларини ўрганиб чиқади, меҳнатни муҳофаза қилиш қоидалари ва меъёрлари, меҳнат хавфсизлиги андозалари бузилишини аниқлайди, зарур деб ҳисобласа, иш берувчидан Н-1 шаклидаги далолатномани тузишни ёки қайта тузишни талаб қилади. Иш берувчи бу талабларни бажармаса, корхона касаба уюшмаси қўмитаси ёки бошқа вакиллик органи, шунингдек, жабрланувчи ёки бошқа манфаатдор шахс давлат меҳнат техника назоратчисига мурожаат қилади.

Н-1 шаклидаги далолатнома тузилмаганлиги ёки нотўғри тузилганлиги аниқланган ҳолларда, давлат меҳнат техника назоратчиси иш берувчидан Н-1 шаклидаги далолатномани тузишни ёки бошқатдан тузишни талаб қилиш ҳуқуқига эгадир. Иш берувчи давлат меҳнат техника назоратчиси хулосасини бажаришга мажбур.

Иш берувчи билан давлат меҳнат техника назоратчиси ўртасидаги англашилмовчиликни бош давлат меҳнат техника назоратчиси хал қилади.

8.2. Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисани ва ходимлар саломатлигининг бошқача тарзда зарарланишини текшириш ҳамда ҳисобга олиш тартиби

Ишлаб чиқаришдаги ҳар бир бахтсиз ҳодиса ҳақида жабрланувчи ёки гувоҳ дарҳол бўлинма (цех) раҳбарига хабар бериши керак, у эса:

— жабрланувчига зудлик билан биринчи ёрдам кўрсатиши ва уни тиббий-санитария қисмига ёки бошқа даволаш муассасасига етказишни ташкил этиши;

— текшириш комиссияси иш бошланишига қадар иш жойидаги вазиятни ва жиҳозлар ҳолатини ҳодиса юз берган дақиқада қандай бўлса, шундайлигича (агар бу атрофдаги ходимлар ҳаёти, саломатлигига таҳлика солмаётган бўлса ва ҳалокатга олиб келмаса) сақлаб қолиши;

— дарҳол ҳодиса тўғрисида иш берувчига ҳамда касаба уюшмасига ёки корхона ходимларининг бошқа вакиллик органига хабар қилиши керак.

Корхона тиббий-санитария қисми (шифохона, поликлиника) бир сутка ичида ёрдам сўраб мурожаат қилган ходимлар, шу жумладан, хизмат сафаридаги ва корхона ишлаб чиқариш объектларида иш бажараётган хорижий ташкилот ходимлари билан юз берган ҳар бир бахтсиз ҳодиса ҳақида иш берувчига ва касаба уюшмасига ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органига хабар беради.

Иш берувчининг буйруғига кўра, иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси вакиллари ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи таркибида комиссия тузилади.

Ишлаб чиқаришдаги меҳнат хавфсизлигига бевосита жавоб берувчи раҳбар бахтсиз ҳодисани текширишда иштирок этмайди.

Комиссия:

— уч сутка ичида бахтсиз ҳодисани текшириб чиқиши, гувоҳлар ва меҳнат муҳофазаси коидалари, меҳнат хавфсизлиги андозаларини бузишга йўл қўйган шахсларни аниқлаб сўроқ қилиши, имкони бўлса, жабрланувчидан тушунтириш хати олиши;

— бахтсиз ҳодиса сабабларини йўқотиш чора-тадбирлари кўрсатилган Н-1 шаклидаги далолатномани уч нусхада тузиши ва имзо чекиб, уларни тасдиқлаш учун иш берувчига тақдим этиши керак.

Иш берувчи ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисани келтириб чиқарган сабабларни бартараф қилиш чораларини кўради ва текшириш тамом бўлгандан сўнг уч сутка давомида тасдиқланган Н-1 шаклидаги далолатномаларни:

— жабрланувчига ёки унинг манфаатларини ҳимоя қилувчи шахсга, текшириш материаллари билан бирга, корхона меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати раҳбари (муҳандиси, мутахассиси)га, давлат

меҳнат техника назоратчисига юборади.

Н-1 шаклидаги далолатнома билан расмийлаштирилган бахтсиз ҳодисалар корхона томонидан ҳисобга олинади ва махсус дафтарда қайд этилади (2-илова).

Иш берувчи Н-1 шаклидаги далолатнома нусхаларини касаба уюшмаси кўмитасига ёки корхона ходимларининг бошқа вакиллик органларига, Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси ёки “Ўзэнергоназорат” агентлиги вакилига, агар бахтсиз ҳодиса назоратдаги тегишли корхоналар (объектлар)да юз берган бўлса, юқори турувчи хўжалик органига, тегишли вазирлик (хўжалик бошқаруви органлари)га ҳам уларнинг талабларига мувофиқ юбориши шарт.

Н-1 шаклидаги далолатнома тўрт нусхада тузилади ва тасдиқланади. Меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати раҳбари (муҳандиси, мутахассиси)га текшириш материаллари билан юборилган Н-1 шаклидаги далолатнома 45 йил давомида сақланиши лозим. Бошқа жойларга юборилган Н-1 шаклидаги далолатномалар ва унинг нусхалари эҳтиёж йўқолгунча сақланади.

Агар корхона қайта ташкил этилса, Н-1 шаклидаги далолатнома ҳуқуқий ворисга корхонанинг бошқа қимматли қоғозларини топшириш тартибида берилади. Агар корхона тугатилса, Н-1 шаклидаги далолатнома корхонанинг юқори турувчи хўжалик органига берилади. Агар корхонада юқори турувчи хўжалик органи бўлмаса, унда Н-1 шаклидаги далолатнома туман (шаҳар) Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси бўлимига топширилади.

Жабрланувчи ёки гувоҳлар иш вақти давомида иш берувчига хабар бермаганлиги ёки иш қобиляти дарҳол йўқолмаганлиги тўғрисидаги бахтсиз ҳодисалар жабрланувчининг ёки унинг манфаатларини ҳимоя қилувчи шахснинг аризасига, шунингдек, (бош) давлат меҳнат техника назоратчисининг талабига биноан ариза берилган ёки кўрсатма олинган кундан бошлаб бир ой муддат ичида текширилади. Н-1 шаклидаги далолатномани тузиш масаласи бахтсиз ҳодиса тўғрисидаги ариза ҳар томонлама, барча шарт-шароитлар, гувоҳларнинг кўрсатмалари ва бошқа далиллар ҳисобга олинган ҳолда текширилганидан сўнг ҳал этилади.

Бошқа ташкилот томонидан ўша ташкилот топширигини бажариш учун ёки хизмат вазифасини адо этиш учун мазкур

корхонага жўнатилган ходим билан юз берган бахтсиз ҳодиса шу бахтсиз ҳодиса юз берган корхона иш берувчиси томонидан тузилган комиссия томонидан жабрланувчи ишлайдиган ташкилот вакили иштирокида текширилади.

Н-1 шаклидаги далолатноманинг 3-бандида ходимни йўллаган ташкилот номи кўрсатилади. Бахтсиз ҳодиса жабрланувчи қайси ташкилот ходими бўлса, ўша ташкилот томонидан ҳисобга олинади.

Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси органи тизимидаги бошқа корхона ходими билан юз берган бахтсиз ҳодиса, бахтсиз ҳодиса юз берган корхона (объект) қайси орган назорати остида бўлса, шу орган томонидан ҳисобга олинади.

Бахтсиз ҳодиса юз берган корхона Н-1 шаклидаги далолатноманинг бир нусхасини бахтсиз ҳодиса сабабларини бартараф этиш учун ўзида олиб қолади, қолган 3 та тасдиқланган нусхасини жабрланувчи ходими бўлган ташкилотга, ҳисобга олиш, сақлаш ва 4-бандда кўрсатиб ўтилган манзилларга жўнатиш учун юборади.

Иш берувчининг ёзма фармойиши билан вақтинча бошқа ташкилотга ишга ўтказилган ёхуд ўриндошлик бўйича ишлаётган ходим билан бахтсиз ҳодиса юз берса, бахтсиз ҳодиса содир бўлган ташкилот томонидан текширилади ва ҳисобга олинади.

Бошқа корхонанинг ажратилган участкасида иш олиб бораётган корхона ходими билан бахтсиз ҳодиса юз берса, у иш олиб бораётган корхона томонидан текширилади ва ҳисобга олинади.

Ҳарбий қисм билан корхона ўртасидаги шартнома, битим бўйича халқ хўжалиги объектларига ишга жалб қилинган ва унинг маъмурий-техник ходими бошчилигида иш олиб бораётган ҳарбий қурилиш отряди (қисми) шахсий таркиби билан юз берган бахтсиз ҳодиса иш берувчи томонидан ҳарбий қурилиш отряди (қисми) қўмондонлиги иштирокида текширилади. Бахтсиз ҳодиса корхона томонидан ҳисобга олинади.

Ҳарбийлаштирилган кон ва газ қутқарувчилари қисмлари шахсий таркиби билан юз берган бахтсиз ҳодиса иш берувчи томонидан Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси ёки “Ўзэнергоназорат” агентлиги вакили иштирокида текширилади.

Корхонадаги меҳнатга жалб қилиниб, ишни унинг маъмурий-техник ходими бошчилигида бажараётган ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасаси (АТММ)да, даволаш-меҳнат ва тарбия-меҳнат профилакториялари (ДМП ва ТМП)да сақланаётган шахслар билан бахтсиз ҳодиса юз берса, у АТММ, ДМП ва ТМП вакили иштирокида иш берувчи томонидан текширилади. Бахтсиз ҳодиса корхона томонидан ҳисобга олинади.

АТММ, ДМП ва ТМПларда хўжалик ишларини бажараётган шахс билан, шунингдек, ўзининг ишлаб чиқаришида бахтсиз ҳодиса юз берса, у Ички ишлар вазирлиги ҳамда Соғлиқни сақлаш вазирлиги белгилаган тартибда текширилади ва ҳисобга олинади.

Автокорхона ёки бошқа корхона томонидан тузилган йиғма автоколонна таркибида қишлоқ хўжалиги ишларига юборилган автомобиль ҳайдовчиси билан юз берган бахтсиз ҳодиса шу корхона томонидан текширилади ҳамда ҳисобга олинади. Текширишда ходимни юборган корхона вакили қатнашади.

Корхона ходими раҳбарлигида ишлаб чиқариш амалиёти ўтаётган ёки иш бажараётган ўқувчилар, талабалар билан юз берган бахтсиз ҳодиса корхона томонидан таълим муассасаси вакили билан биргаликда текширилади ва корхона томонидан ҳисобга олинади.

Корхона томонидан ишлаб чиқариш амалиёти учун ажратилган участкада ўқитувчилари раҳбарлигида ишлаб чиқариш амалиётини ўтаётган ёки иш бажараётган ўқувчилар, талабалар билан юз берган бахтсиз ҳодисалар таълим муассасалари томонидан корхона вакили билан биргаликда текширилади ҳамда таълим муассасаси томонидан ҳисобга олинади.

Тасдиқланган Н-1 шаклидаги далолатноманинг бир нусхаси жабрланувчининг доимий иш, хизмат ёки ўқиш жойига юборилади.

8.3. Бахтсиз ҳодисаларни махсус текшириш

Қуйидаги бахтсиз ҳодисалар махсус текширилади:

— бир вақтнинг ўзида икки ва ундан зиёд ходимлар билан саломатликка етказилган зарарнинг оғирлиги даражасидан қатъи назар, юз берган гуруҳий бахтсиз ҳодисалар;

— ўлим билан тугаган бахтсиз ҳодисалар;

— оқибати оғир бахтсиз ҳодисалар.

Саломатликка етказилган зарарнинг оғирлиги даражаси тўғрисидаги тиббий хулосани даволаш муассасаси беради.

Гуруҳий, ўлим билан тугаган ва оқибати оғир бахтсиз ҳодиса тўғрисида иш берувчи дарҳол схемага биноан (3-илова) куйидагиларга хабар бериши керак:

— давлат меҳнат техника назоратчисига;

— юқори турувчи хўжалик органига;

— Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигига, вилоят (Тошкент шаҳар) меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармасига;

— бахтсиз ҳодиса юз берган жойдаги ҳудудий ички ишлар органига;

— бахтсиз ҳодисага учраган ходимни юборган ташкилотга;

— Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигига;

— Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекциясининг маҳаллий органига ва “Ўзэнергоназорат” агентлигининг ҳудудий органига, агар бахтсиз ҳодиса назорати остидаги корхона (объект)да юз берган бўлса;

— иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурталовчига.

Гуруҳий, ўлим билан тугаган ва оқибати оғир бахтсиз ҳодисани Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, вилоят (Тошкент шаҳар) меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармаси буйруғига асосан, куйидаги таркибдаги комиссия махсус текширади:

— раис — Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят (Тошкент шаҳар) (бош) давлат меҳнат техника назоратчиси ёки Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси вакили ёхуд “Ўзэнергоназорат” агентлиги вакили назорати остидаги корхона (объект);

— аъзолар — юқори турувчи хўжалик органи вакили, иш берувчи, кўзда тутилган махсус ҳолларда жабрланувчининг асосий иш жойи қасаба уюшмаси кўмитаси ёки корхона ходимларининг бошқа вакиллик органи раиси ва иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурталовчининг вакили.

Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси ёки “Ўзэнергоназорат” агентлиги органлари назорати остидаги корхона (объект)ларда юз берган гуруҳий, ўлим билан

тугаган ва оқибати оғир бахтсиз ҳодисани тегишли Давлат меҳнат техника назорати билан келишилган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси ёки “Ўзэнергоназорат” агентлиги республика ёхуд маҳаллий органлари буйруғи асосида тузилган комиссия, юқори турувчи хўжалик органи вакили иштирокида текширади. Комиссия раиси қилиб шу орган вакили тайинланади. Комиссия таркибига (бош) давлат меҳнат техника назоратчиси қиради.

Гуруҳий, ўлим билан тугаган ва оқибати оғир бахтсиз ҳодисалар юз берганида, иш берувчи ҳамда қасаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи вакиллари таркибига иш берувчининг буйруғи билан ташкил этилган комиссия томонидан Н-1 шаклидаги далолатнома комиссия томонидан махсус текшириш далолатномаси тузилгандан сўнг бир сутка ичида комиссия ҳулосаларига мувофиқ расмийлаштирилади.

Икки — тўрт кишининг ўлими билан тугаган бахтсиз ҳодисаларни махсус текшириш Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги буйруғига асосан, қуйидаги таркибдаги комиссия томонидан олиб борилади:

— раис — Ўзбекистон Республикаси (бош) давлат меҳнат техника назоратчиси;

— аъзолар — юқори турувчи хўжалик органи раҳбарларидан бири, иш берувчи, қасаба уюшмаси кўмитаси ёки корхона ходимларининг бошқа вакиллик органи раиси.

Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси ёки “Ўзэнергоназорат” агентлиги органлари назорати остида бўлган корхона (объект)даги шунга ўхшаш бахтсиз ҳодиса Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг Меҳнатни муҳофаза қилиш бошқармаси билан келишилган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси ёки “Ўзэнергоназорат” агентлиги органининг буйруғи асосида тузилган комиссия томонидан юқори турувчи хўжалик органи раҳбари иштирокида текширилади. Комиссия раиси қилиб, Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси ёки “Ўзэнергоназорат” агентлиги органларининг раҳбарларидан бири тайинланади. Ўзбекистон Республикаси (бош) давлат меҳнат техника назоратчиси комиссия таркибига қиради.

Беш ва ундан зиёд киши ўлган бахтсиз ҳодисалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори асосида тузилган комиссия томонидан текширилади.

Махсус текшириш комиссияси 15 кун мобайнида бахтсиз ҳодисани текшириб чиқади, корхона (бўлинма, цех)даги меҳнатни муҳофаза қилиш аҳволини, агар зарур бўлса, тармоқнинг бошқа корхоналарида ҳам текширишни ташкил этади, махсус текшириш далолатномасини тузади (4-илова) ҳамда кўзда тутилган бошқа ҳужжатларни расмийлаштиради.

Комиссия аъзолари жабрланувчилар ёки уларнинг оила аъзолари билан учрашувлар ташкил этадилар, зарур бўлса, тегишли органларга таклифлар киритадилар ёки ижтимоий тусдаги ёрдам масалаларини жойида ҳал қиладилар, жабрланувчига ёки ўлганнинг оила аъзоларига уларнинг ҳуқуқларини тушунтирадилар.

(Бош) давлат меҳнат техника назоратчиси махсус текшириш комиссияси чиқарган хулосалардан норози бўлса, шунингдек, у зарур деб ҳисоблаган бошқа ҳолларда ўз хулосасини чиқаради (5-илова).

Комиссия аъзоси махсус текшириш ўтказаетган комиссия хулосасидан норози бўлганда, ўзининг алоҳида фикрини билдириши мумкин.

Махсус текшириш комиссияси талабига кўра, иш берувчи:

— бахтсиз ҳодисани текширишда иштирок этиш учун ўзларининг ораларидан эксперт гуруҳи тузиш мумкин бўлган эксперт-мутахассисларни таклиф қилиши;

— техник ҳисоблашлар, лаборатория тадқиқотлари, синовдан ўтказиш ва бошқа ишларни амалга ошириши;

— бахтсиз ҳодиса юз берган жойни суратга олиши ва бошқа зарур ҳужжатларни тақдим этиши;

— текшириш учун зарур бўлган транспорт ҳамда алоқа воситалари, махсус кийим-бош, махсус пойабзал ва бошқа шахсий ҳимоя воситалари билан таъминлаши;

— комиссия аъзолари ишлаши учун уларга жиҳозланган алоҳида хона ажратиб бериши;

— бахтсиз ҳодисани махсус текшириш материалларини компьютерда ёзишни ва етарли миқдорда кўпайтиришни таъминлаши шарт.

Техник ҳисоблашлар, лаборатория тадқиқотлари, синовдан ўтказиш ва таклиф қилинган мутахассислар амалга ошираётган

бошқа ишлар, шунингдек, транспорт ҳамда алоқа воситалари харажатларини бахтсиз ҳодиса юз берган корхона тўлайди.

Комиссия аъзолари текшириш давомида иш берувчидан, корхона ва унинг таркибий бўлинмалари раҳбарлари, гувоҳлар ҳамда бошқа шахслардан ёзма ва оғзаки тушунтиришлар олишга ҳақлидир.

Эксперт гуруҳи текшириш комиссияси раисининг фармойишига мувофиқ тузилади. Эксперт хулосасини талаб қилувчи масалалар ва эксперт гуруҳи хулосаси бўлган материаллар ёзма равишда расмийлаштирилади.

Махсус текшириш материалларига қуйидагилар киради:

— махсус текшириш далолатномаси;

— ҳар бир жабрланувчига алоҳида тузилган Н-1 шаклидаги далолатнома;

— режалар, схемалар, текшириш протоколи ва бахтсиз ҳодиса юз берган жойнинг фотосуратлари;

— йўл-транспорт ходисаси юз берган жой схемаси;

— сўроқлар протоколи, жабрланувчининг ҳамда бахтсиз ҳодисани кўрган гувоҳлар ва бошқа алоқадор шахсларнинг, шунингдек, ГОСТ, ССБТ стандартлари, меҳнатни муҳофаза қилиш коидалари ҳамда меъёрларига риоя қилинишига масъул бўлган мансабдор шахсларнинг тушунтиришлари, эксперт гуруҳи тузиш тўғрисидаги фармойиш ва бошқалар;

— жабрланувчиларнинг хавфсизлик техникаси бўйича ўқитилганлиги ҳамда йўриқномалар олганлиги ҳақидаги қайд дафтарларидан кўчирмалар;

— жабрланувчига етказилган жароҳатнинг хусусияти ва оғирлиги, ўлими сабаблар тўғрисидаги тиббий хулоса;

— эксперт гуруҳининг (зарур бўлганда) бахтсиз ҳодиса сабаблари ҳақидаги хулосаси, лаборатория ва бошқа тадқиқотлар, тажрибалар, таҳлиллар ҳамда ҳоказоларнинг натижалари;

— авария туфайли кўрилган моддий зарар ҳақидаги маълумотнома;

— махсус текшириш комиссияси тузиш ҳақидаги буйруқ ёки қарор;

— йўриқномалар, низомлар, буйруқлардан ва меҳнат хавфсизлиги меъёрларини ҳамда унга масъул бўлган шахсларни белгиловчи бошқа далолатномалардан кўчирмалар;

— корхона (бўлинма, цех)да меҳнатни муҳофаза қилиш ҳолатини текшириш тўғрисидаги махсус текшириш комиссиясининг далолатномаси;

— зарур бўлган ҳолларда (бош) давлат меҳнат техника назоратчисининг хулосаси;

— ўртача ойлик иш ҳақи тўғрисида маълумотнома — етказилган зарарни қоплаш суммасини ҳисоблаб чиқиш учун;

— боқувчисини йўқотганлиги муносабати билан етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги буйруқ нусхаси — ўлим билан тугаган бахтсиз ҳодиса юз берганда.

Махсус текшириш тугаганидан сўнг 15 кун мобайнида (бош) давлат меҳнат техника назоратчиси (Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконттехназорат” давлат инспекцияси органи ёки “Ўзэнергоназорат” агентлиги назоратчиси) текшириш материалларини:

1) гуруҳий, ўлим билан тугаган ва оқибати оғир бахтсиз ҳодиса юз берган жойдаги ҳудудий ички ишлар органига юборади;

2) махсус текширишнинг барча материаллари нусхаларини вилоят (Тошкент шаҳар) меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармасига, Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигига, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигига, шунингдек, тегишли вазирликка (хўжалик бошқаруви органига), корхонага ҳамда унинг юқори турувчи хўжалик органига, жабрланган ходимни юборган ташкилотга юборади;

3) Махсус текшириш материаллари нусхалари Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконттехназорат” давлат инспекциясига ёки “Ўзэнергоназорат” агентлигига, агар бахтсиз ҳодиса назорати остидаги корхона (объект)да юз берган бўлса, юборилади.

Бахтсиз ҳодиса юз берган корхона иш берувчиси (юқори турувчи хўжалик органи раҳбари) махсус текшириш материалларини зудлик билан кўриб чиқишга, бахтсиз ҳодиса келиб чиқиши сабабларини бартараф этиш тўғрисида комиссия таклиф қилган чора-тадбирларни бажариш ҳақида, меҳнатни муҳофаза этиш ва хавфсизлик техникаси бўйича лавозими ҳамда касбига оид вазифаларнинг бажарилмаслиги (бузилиши)га йўл қўйган шахсларни жавобгарликка тортиш ҳақида буйруқ чиқаришга мажбурдир.

Иш берувчи махсус текшириш комиссияси таклиф қилган чора-тадбирларнинг бажарилганлиги ҳақида махсус текшириш ўтказишни бошқарган (бош) давлат меҳнат техника назоратчисига, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси ёки “Ўздавэнергоназорат” агентлигининг объектлар назорати остида бўлган маҳаллий органларига ёзма равишда ахборот беради.

Агар жабрланувчи бахтсиз ҳодиса оқибатида вақтинча иш қобилиятини йўқотган даврда шу бахтсиз ҳодиса сабабли ўлиб қолса, иш берувчи бу ҳақда дарҳол давлат меҳнат техника назоратчисига ва юқорида кўрсатилган ташкилотларга хабар беришга мажбурдир.

Ушбу бахтсиз ҳодиса ўлим содир бўлган вақтдан бошлаб ўлим билан тугаган бахтсиз ҳодиса сифатида ҳисобга олиниши керак.

8.4. Бахтсиз ҳодисалар тўғрисида ҳисобот ва уларнинг келиб чиқиш сабаблари таҳлили

Н-1 шаклидаги далолатнома бўйича расмийлаштирилган барча бахтсиз ҳодисалар ҳисоботга киритилади.

Н-1 шаклидаги далолатномалар асосида иш берувчи ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар чоғида жабрланувчилар тўғрисида статистика органи тасдиқлаган шаклларда ҳисобот тайёрлайди ва уни тегишли ташкилотларга белгиланган тартибда тақдим этади.

Иш берувчи ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар сабабларини таҳлил қилиши, уларнинг меҳнат жамоасида кўриб чиқилишини таъминлаши ва ишлаб чиқаришда жароҳатланишнинг олдини олишга оид чора-тадбирларни амалга ошириши шартдир.

Вазирлик, корпорация, уюшма, концерн барча бахтсиз ҳодисаларнинг ҳисобини ҳамда таҳлилини юритади, уни ўзига қарашли корхоналар ва ташкилотларга маълумот учун юборади. Тегишли қасаба уюшмаси ёки бошқа вакиллик органи билан келишилган ҳолда, бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олишга оид чора-тадбирлар ишлаб чиқади ҳамда уларнинг бажарилишини назорат қилади.

Ўлим билан тугаган бахтсиз ҳодиса юқори турувчи қасаба уюшмаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан биргаликда юқори турувчи хўжалик органларида ва Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси ҳамда “Ўзэнергоназорат” агентлиги ҳайъатида (агар бахтсиз ҳодиса шу

орган назорати остидаги объектда юз берган бўлса) (бош) давлат меҳнат техника назоратчиси иштирокида муҳокама қилинади.

Икки ва ундан зиёд киши ҳалок бўлган бахтсиз ҳодиса Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳайъатида, вилоят (Тошкент шаҳар) меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармаси кенгашида ҳамда Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси ва “Ўзэнергоназорат” агентлиги ҳайъатида, бахтсиз ҳодиса шу орган назорати остидаги корхона (объект)да юз берган бўлса, (бош) давлат меҳнат техника назоратчиси иштирокида кўриб чиқилади. Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳайъати, вилоят (Тошкент шаҳар) меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармаси кенгаши чиқарган қарор бажарилиши шартдир.

Бахтсиз ҳодиса юзасидан махсус текшириш олиб бораётган (бош) давлат меҳнат техника назоратчиси талабига биноан, ҳудудий ички ишлар органлари, соғлиқни сақлаш органлари (суд-тиббий экспертиза), йўл ҳаракати хавфсизлиги давлат хизмати, ёнғин хавфсизлиги давлат хизмати 3 суткадан кечиктирмай, бахтсиз ҳодисага тааллуқли ҳужжатлар ва материаллар нусхаларини тақдим этишлари шарт.

Ҳудудий ички ишлар органлари Меҳнатни муҳофаза қилиш ва меҳнат шароитлари экспертизаси давлат инспекциясига, Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси ва “Ўзэнергоназорат” агентлиги органига ишнинг бориши тўғрисида ахборот бериб турадилар.

8.5. Касб хавфини аниқлаш ва бахтсиз ҳодисаларни ижтимоий суғурталаш

Ҳар қандай фаолият турли кутилмаган табиий офатлар оқибатида ёки инсонни ташқи ва ишлаб чиқариш омиллари таъсиридан химоя қилиш бўйича чоралар кўрилмаганлиги ёхуд кимнингдир хато хатти-ҳаракати туфайли пайдо бўладиган хавфлардан соқит қила олмайди, яъни *касбий хавф* — ишлаб чиқариш муҳити омиллари ҳамда меҳнат жараёнининг ноқулай таъсири натижасида ходим соғлиғига зарар етиши ёки унинг ўлиши эҳтимоли мавжуд.

Касбий хавф куйидаги ҳолатларда пайдо бўлади:

— ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар оқибатида ёки иш жойига транспортда бораётганда ва корхонадан кайтаётганда соғлиққа зарар етиши (майиб бўлиш, заҳарланишлар, офтоб уриши, куйиш, электр токи уриши ҳамда хоказолар) хатари;

— ишлаб чиқаришнинг заҳарли ва хавфли омиллари таъсири остида касб касалликларига чалиниш (шу сабабларга кўра ўткир ҳамда сурункали касалланиш) оқибатида вақтинчалик ёки доимий меҳнат қобилиятини йўқотишга олиб келадиган хавф;

— ишлаб чиқаришнинг зарарли омиллари, меҳнат жараёнининг оғирлиги ва тигизлиги оқибатида соғлиққа зарар етказадиган, ҳаёт давомийлигини кискартириш хусусиятига эга яширин хавф.

Иқтисодиёти тараққий этган мамлакатларнинг тажрибаси ходимларни касб хавфларидан муҳофаза қилиш муаммосини ҳал этиш меҳнатни муҳофаза қилиш, тиббиёт, ижтимоий суғурта тизимларининг ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш, меҳнат муносабатларини шартнома асосида тартибга солишга қаратилган фаолиятларини мужассамлаштиришни талаб этади. Ушбу биргаликдаги фаолиятнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

1. *Даволаш-профилактика*: касб касалликлари ноқулай омиллар таъсири пайдо бўлишини аниқлаш; тиббий-профилактика ва зарар кўрганларни даволаш; зарар кўрганларни тиббий, ижтимоий ҳамда касбий реабилитация қилиш; алоҳида белгилаб қўйилган ходимлар гуруҳини доимий тиббий назорат остига олиш;

2. *Таҳлилий-профилактика*: юқори даражадаги касб хавфи мавжуд бўлган шароитларда ишлаётган ходимлар меҳнат шароитларини назорат қилиш; ишлатилаётган техника, машина-ускуналар, қўлланилаётган технологияларнинг санитария-гигиена нормативларига мувофиқлигини текшириш; ходимларни касбий хавфлар даражаси ва унинг эҳтимолдаги ижтимоий оқибатларидан тўлиқ хабардор қилиш;

3. *Таҳлилий-статистика*: касб касалликлари ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ касалланишлар даражаси динамикаси сабаблари; ишлаб чиқаришдаги шикастланишларнинг, улар оқибатида меҳнат қобилиятини йўқотиш даражаси ҳамда унинг оғирлигини; ногиронликни, ўлим ҳолатларини таҳлил этиш;

4. *Касбий хавфни баҳолаш ва уни камайтириш бўйича чоралар белгилаш:* ташкилий-техникавий, санитария-гигиена, улар етарли бўлмаса, қисқартирилган иш куни. Кўшимча таътил ўрнатиш, иш стажини чегаралаш, муддатидан илгари пенсияга чиқариш;

5. *Ходимларни муҳофаза этиш бўйича чораларни шартнома асосида тартибга солиш:* касбий хавфлардан муҳофаза қилиш тадбирларини жамоа шартномаларига киритиш, меҳнатни муҳофаза этиш бўйича битимларни ишлаб чиқиш, меҳнат шартномалари (контрактлар)да меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ходим ва иш берувчилар мажбуриятлари ҳамда ҳуқуқларини аниқ-равшан расмийлаштириш;

6. Касб хавфларини суғурталаш ва суғурта ҳодисаси рўй берганда, ходимга етказилган зарарни белгиланган тартибда компенсация тарзида амалга ошириш;

7. Иш берувчиларни ходимларни касб хавфидан муҳофаза қилишлари учун иқтисодий жиҳатдан рағбатлантириш.

Ўзбекистон Республикасида 2008 йил 10 сентябрда қабул қилинган “Ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалардан ва касб касалликларидан мажбурий давлат ижтимоий суғурталаш тўғрисида”ги Қонун амал қилмоқда. Мазкур Қонун умумий ижтимоий суғурталаш бўйича қонун ҳужжатларининг таркибий қисми бўлиб, қуйидаги асосий йўналишларни кўзда тутуди:

— биринчиси, ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликлари натижасида зарар кўрганларга етказилган зиённинг давлат томонидан қопланишини таъминлаш кафолати. Бунинг учун суғурта маблағлари манбалари белгилаб қўйилган. Улар:

- а) суғурталовчиларнинг суғурта бадаллари;
- б) олинадиган жарима ва тўланадиган пенялар;
- в) қонунчиликда ман этилмаган бошқа тушумлар.

Бу ўринда суғурталовчи сифатида ходимни қонунчиликда белгиланган тартибда меҳнат шартномаси (контракт) бўйича ёллаган юридик ёки жисмоний шахс англанади;

— иккинчи йўналиш — ишлаб чиқаришдаги шикастланиш ва касб касалликларини профилактика қилиш. Ушбу мақсад меҳнатни муҳофаза этиш борасидаги тадбирларга суғурталашнинг мазкур тури бўйича ажратилаётган маблағлардан, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектларни иқтисодий жиҳатдан рағбатлантиришга қаратилган механизмдан фойдаланиш ҳисобига амалга оширилади.

Касб хавфларини баҳолаш ходимлар саломатлиги ҳолати кўрсаткичлари динамикасини уларнинг меҳнат шароитлари билан боғлиқ ҳолда таҳлил этиш ҳам демакдир. Хавф муайян ҳар бир ходим, мазкур иш жойида ёки технологик жараёнда иш билан банд ҳар бир гуруҳ, умуман, корхона учун ҳисоблаб чиқилиши мумкин. Касб хавфларини таҳлил этиш муайян корхона ходимларида ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ва бошланғич босқичда кузатилаётган касб касалликларини аниқлаш имконини беради. Бундай хавфлар ихтисосликлар ҳамда хизмат вазифаларининг алоҳида гуруҳлари учун, айниқса, хавфли эканлигини ҳам аниқлаб олиш керак.

Йўл қўйиш мумкин бўлган хавф — бу корхона, иқтисодиёт тармоқлари ёки давлат иқтисодий кўрсаткичларига таъсир кўрсатмайдиган инсонларнинг ўлими, шикастланиши ва ногиронликка учрашининг қўйи даражасидир. У техникавий, иқтисодий, ижтимоий ҳамда сиёсий хусусиятларга эга бўлиб, хавфсизлик даражаси билан унга эришиш ўртасида муайян муросачиликни назарда тутати. Техника воситалари хавфсизлигини оширишнинг иқтисодий имкониятлари чегарасиз эмас. Жумладан, ишлаб чиқаришда техника тизимларининг хавфсизлигини ошириш учун ҳаддан ташқари кўп маблағ сарфлаб, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий соҳасига зарар етказиш (тиббий, профилактика хизмати кўрсатиш, махсус кийим-бош олиш ва ҳоказолар учун харажатларни қисқартириш) мумкин.

Ишлаб чиқаришдаги шикастланишларни таҳлил этиш меҳнатни муҳофаза қилишни бошқариш воситаларидан биридир. Мазкур таҳлилларни амалга оширишнинг қўйидаги усуллари мавжуд:

— *статистика усули* — бахтсиз ҳодисалар тўғрисидаги маълумотларни тўплаш, уларни умумлаштириш, таҳлил этиш ва шу асосда ҳулоса ҳамда тавсиялар тайёрлашни кўзда тутати;

— *гуруҳли усул* — бахтсиз ҳодисалар хусусиятлари — ишлар турлари, ускуналарнинг турдошлиги, иқлим шароити ҳамда ҳоказоларни гуруҳлаштириш асосида таҳлил этиш;

— *монографик усул* — энг мукамал ва самарали ҳисобланиб, корхонада аниқ бир иш бажарилаётганида юзага келиши мумкин бўлган техникавий, ташкилий-ижтимоий, психофизиологик, санитария-гигиена билан боғлиқ омилларнинг ўзаро таъсири аниқланади. Бу усул юз берган бахтсиз ҳодисанинг сабабларинигина эмас, шунингдек, ходимга меҳнат жараёнида салбий таъсир

кўрсатиши мумкин бўлган омилларни ҳам аниқлаш имконини яратади;

— *топографик усул* — бахтсиз ҳодисалар сабабларини улар юз берган жойда корхона харитаси ёки меҳнат шароитлари хавфли бўлган қурилмаларнинг жойлашув схемаси асосида таҳлил этиш;

Меҳнатни муҳофаза қилиш аҳволларининг мезонлари сифатида (Кч)- шикастланиш тезлиги кўрсаткичи;

(Км) — шикастланиш оғирлиги кўрсаткичи;

(Кн) — меҳнат қобилиятини йўқотиш кўрсаткичи;

(Кл) — инсон ҳалок бўлишига олиб келган бахтсиз ҳодисалар тезлиги кўрсаткичини келтириш мумкин.

Кч кўрсаткичи ишлаб чиқаришда иш билан банд бўлган ҳар бир минг ходим ҳисобига муайян вақт давомида (одатда, бир йилда) рўй берган бахтсиз ҳодисаларни ифодалайди:

$$K_{\text{ч}} = \frac{T \cdot 1000}{C}$$

$K_{\text{т}}$ кўрсаткичи ҳар бир бахтсиз ҳодиса оқибатида меҳнат қобилиятини йўқотиш ўртача давомийлигини ифода этади:

$$K_{\text{т}} = \frac{D}{T}$$

$K_{\text{н}}$ кўрсаткичи шикастланиш тезлиги ва оғирлигини комплекс равишда ифода этади:

$$K_{\text{н}} = K_{\text{ч}} K_{\text{т}} \frac{D \cdot 1000}{C}$$

$K_{\text{л}}$ кўрсаткичи ишлаб чиқаришда ҳар 1000 нафар ходим ҳисобига тўғри келадиган ҳалок бўлиш даражасини ифода этади:

$$K_{\text{л}} = \frac{N_{\text{л}} \cdot 1000}{C}$$

Юқорида қайд этилган формулаларда T - шикастланган одамлар сони;

C — рўйхатдаги ўртача ходимлар сони;

D — барча бахтсиз ҳодисалар бўйича меҳнат қобилиятини йўқотиш кунлари умумий миқдори;

$N_{\text{л}}$ — ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар оқибатидаги ўлимлар сони.

Шикастланиш ва меҳнат қобилиятини йўқотиш кўрсаткичларининг динамикаси корхонада меҳнат шароитлари ҳамда меҳнатни муҳофаза қилишдаги ўзгаришлар тенденциясини ифода этади ва иш берувчилар ҳамда юқори бошқарув органлари учун

меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида бошқарув қарорларини ишлаб чиқишда асос вазифасини ўтайди.

Касб хавфлари тоифаси ҳам ана шундай мезонлардан бири ҳисобланади, унинг ёрдамида тармоқ (тармоқ ичида) меҳнат шароитлари аҳволи аниқланади. Касб хавфлари тоифаси унинг интеграл кўрсаткичлари даражаси бўйича қуйидаги формулага мувофиқ аниқланади:

$$Ип = (\Sigma_{вв} / \Sigma_{фот}) * 100$$

бу ерда $Ип$ — иқтисодиёт тармоғи (тармоқ ичидаги) касб хавфларининг фоизда ифода этилган интеграл кўрсаткичи;

$\Sigma_{вв}$ — тармоқ (тармоқ ичида) жорий йилда зарарни қоплаш учун сарф қилинган тўловлар йиғиндиси;

$\Sigma_{фот}$ — иқтисодиёт тармоғи (тармоқ ичида) ижтимоий суғурта фондига бадал тўлаш учун асос бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш фонди.

Шундай қилиб, бахтсиз ҳодисалардан ижтимоий суғурта қилишда касб хавфларини баҳолаш учун бахтсиз ҳодиса ёки касб касалланиши оқибатидаги барча моддий сарф-харажатлар, ижтимоий, тиббий ва касб реабилитацияси учун харажатлар, иш ҳақи миқдори, йўқотилган иш ҳақини қоплаш учун тўловлар миқдори ҳамда давомийлиги ҳисобга олинади.

Меҳнатнинг санитария-гигиена шароитларини баҳолаш учун иш жойида йўл қўйилиши мумкин бўлган даража ёки йўл қўйилиши мумкин бўлган концентрациядан чекланиш ҳисоблаб чиқилади. Бу чекланиш коэффициентларини ифода этувчи кўрсаткичлар, деб ҳам аталади:

$$a = \Phi_n / C_n \text{ ёки } a = C_n / \Phi_n$$

бу ерда a — ишлаб чиқариш омилларидан бирининг санитария нормативларига мувофиқлиги коэффициенти;

Φ_n — асбоблар ёрдамида ўлчанган кўрсаткичларнинг тегишли бирликдаги миқдори;

C_n — ана шу ўлчов бирликларидаги санитария нормативлари.

Юқоридаги ҳисоб-китоблардан жуда оддий хулоса чиқариш мумкин. Агар амалдаги кўрсаткичлар санитария нормативлари даражасида бўлса, коэффициент 1,0 га тенг бўлади, демак бу ҳолда меҳнат шароитларини нормал, деб ҳисоблаш мумкин. Агар санитария нормаси таҳлил этилаётган кўрсаткичлар, масалан, шовкин, чангланиш даражаси йўл қўйиладиган энг юқори кўрсаткичда бўлса, у ҳолда касрнинг суратида бўлади. Агар у,

масалан, иш жойи ёритилиши бўйича йўл кўйилиши мумкин бўлган даражанинг куйи қисмида бўлса, касрнинг маҳражида бўлади.

Ана шу услубиёт асосида иш жойининг санитария-гигиена шароитлари бўйича ўртача санитария нормативларига мослигини куйидаги формула асосида аниқлаш мумкин:

$$A = \sqrt[n]{a_1 \cdot a_2 \cdot a_3 \dots a_n}$$

бу ерда A — мосликнинг ортача коэффициенти;

$a_1, a_2 \dots a_n$ — ишлаб чиқариш мухитининг алоҳида омиллари бўйича коэффициентлар.

Меҳнат шароитларининг умумий хусусиятлари учун турли усуллардан, масалан, меҳнат шароитлари коэффициентини статистика кўрсаткичлари асосида аниқлашдан фойдаланиш мумкин.

1. Таҳлил этилаётган кўрсаткичлар умумий миқдорида санитария нормативларига мос бўлган санитария меҳнат шароитларининг улуши:

$$K_1 = \Phi_{n(n)} / \Phi_{n.общ}$$

бу ерда $\Phi_{n(n)}$ — санитария нормалари доирасида бўлган санитария-гигиена кўрсаткичлари миқдори;

$\Phi_{n.общ}$ — таҳлил этилаётган умумий кўрсаткичлар сони.

2. Ноқулай меҳнат шароитларини ҳисобга олган ҳолда иш вақтидан фойдаланиш:

$$K_2 = T / T+П$$

бу ерда T — таҳлил этилаётган даврда иш бажарилган умумий вақт (инсон/соат);

$П$ — шикастланиш, касалланиш оқибатида иш вақтининг йўқотилиши (инсон/соат).

3. Умумий иш ўринларига nisbatan хавфсиз меҳнат шароитларига эга иш ўринлари салмоғи:

$$K_3 = M_6 / M_{общ}$$

бу ерда M_6 — қулай меҳнат шароитларига эга иш ўринларининг ўртача йиллик миқдори;

$M_{общ}$ — ўртача йиллик иш ўринларининг умумий миқдори.

4. Меҳнат шароитларининг умумлаштирувчи кўрсаткичи:

$$K_{y.t.} = \sqrt[3]{k_1 \cdot k_2 \cdot k_3}$$

бу ерда $K_{y.t.}$ — меҳнат шароитларининг коэффициенти;

Шундай қилиб, меҳнат шароитлари ҳолатини баҳолаш ва касб хавфларини аниқлаш турли услублардан фойдаланган ҳолда таҳлиллар ўтказиш ҳамда ҳисоб-китоблар олиб боришни

талаб этади. Мазкур барча ишларни иш ўринларини аттестациялаш пайтида амалга ошириш кўзда тутилади. Бунда ана шу аттестация натижаларига кўра, корхона (ташкilot)да меҳнатни муҳофаза этиш бўйича ишлар сертификация қилинади. Бу ишлаб чиқаришнинг хавфли ва зарарли омиллари таъсирини камайтириш ҳамда ходимлар саломатлиги ва ҳаёти учун касб хатарлари пайдо бўлишини камайтириш кафолати ҳисобланади.

Лекин бу чоралар амалга оширилишига қарамасдан, касб хавфлари сақланиб қоладиган бўлса, меҳнатни муҳофаза қилишни бошқаришнинг бошқа тизимлари кучга киритилади:

— “Ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларини мажбурий ижтимоий суғурталаш тўғрисида”ги Қонун доирасида суғурталовчи (Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий суғурта фонди) томонидан ҳар бир корхона (ташкilot)га иқтисодиёт тармоқлари (тармоқ тузилмалари) таснифига мувофиқ, касб хатарлари гуруҳлари асосида суғурта тарифига чегирмалар ёки устамалар ўрнатилади;

— корхона (иш берувчи) томонидан меҳнатни муҳофаза қилиш талаблари ижросини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ҳамда ижро бажарилиши (бажарилмаслиги)ни баҳолаш тизими ишлаб чиқилади;

— жамоа шартномаларини амалга ошириш доирасида хавфсиз меҳнат шароитларини таъминлаш учун масъул бўлган мутахассислар ҳамда ходимларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича кўзда тутилган тадбирларни тўла ва сифатли бажаришларини иқтисодий мотивациялаш тизими жорий этилади.

Меҳнатни муҳофаза қилиш ҳамда ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларини мажбурий ижтимоий суғурта қилиш бўйича ишларини ташкил этиш миллий шакллариининг умумжаҳон хусусияти шундан иборатки, улар тизимли равишда ўзаро боғлиқ ҳамда ушбу ишларда асосий эътибор бахтсиз ҳодисаларнинг профилактикаси ва олдини олишга, зарар кўрганларнинг соғлигини тиклашга қаратилади. Бу меҳнат қобилиятини турғун йўқотиш натижасида пенсиялар ёки зарар кўрганнинг ўлими учун тўловларга харажатларни жиддий равишда қисқартириш имконини беради.

Юқорида қайд этилганлардан шакллантирилаётган касб хавфларини ижтимоий суғурта қилиш тизими самарадорлигини сифат жиҳатидан юқори даражага кўтариш имконини берадиган илмий, ташкилий ҳамда амалий чора-тадбирлар комплексини ишлаб чиқиш ва ҳаётга жорий этиш вақти келганлиги аёнлашади. Ана шу

чора-тадбирлар тизимини шакллантиришда мамлакатда таркиб топган аҳволни, шунингдек, жаҳонда ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар ҳамда касб хавфларидан суғурта қилиш соҳасидаги жуда бой тажрибани ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Бу улкан ижтимоий, қолаверса, иқтисодий самара келтириши, шубҳасиз.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса натижасида ходимнинг меҳнат қобилияти камида бир кунга йўқотилса ёки тиббий хулосага мувофиқ энгилроқ бошқа ишга ўтиши зарур бўлса, Н-1 шаклидаги далолатнома билан расмийлаштирилади. Н-1 шаклидаги далолатнома билан расмийлаштирилган бахтсиз ҳодисалар корхона томонидан ҳисобга олинади ва махсус дафтарда қайд этилади.

Иш берувчи Н-1 шаклидаги далолатнома нусхаларини касаба уюшмаси кўмитасига ёки корхона ходимларининг бошқа вакиллик органларига, Ўзбекистон Республикаси “Саноатгеоконтехназорат” давлат инспекцияси ёки “Ўзэнергоназорат” агентлиги вакилига, агар бахтсиз ҳодиса назоратдаги тегишли корхоналар (объектлар)да юз берган бўлса, юқори турувчи хўжалик органига, тегишли вазирлик (хўжалик бошқаруви органлари)га ҳам уларнинг талабларига мувофиқ юбориши шарт.

Н-1 шаклидаги далолатнома бўйича расмийлаштирилган барча бахтсиз ҳодисалар ҳисоботга киритилади. Н-1 шаклидаги далолатномалар асосида иш берувчи ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар чоғида жабрланувчилар тўғрисида статистика органи тасдиқлаган шаклларда ҳисобот тайёрлайди

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бахтсиз ҳодисалар қандай расмийлаштирилади?
2. Қандай ҳолларда бахтсиз ҳодисалар махсус текширилади?
3. Жароҳатлар, касбий касалликлар ва зарарланишнинг асосий сабабларини айтиб ўтинг
4. Бахтсиз ҳодисалар сабаблари қайси усуллар ёрдамида аниқланади?
5. Иш берувчи Н-1 шаклидаги далолатнома нусхаларини қайси ташкилотларга юборади?
6. Ишлаб чиқаришдаги шикастланишларни баҳолаш усулларини санаб ўтинг.

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. “Ишлаб чиқаришда бахтсиз ходисалар ва касб касалликларини мажбурий давлат ижтимоий суғурталаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

2. “Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг sanoat хавфсизлиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 6 июндаги “Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ходисаларни ва ходимлар саломатлигини бошқа хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олиш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 286-сонли Қарори. //www.lex.uz

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 11 февралдаги “Ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда жароҳатланиши, касб касалликларига чалиниши ёки саломатликнинг бошқа хил шикастланиши туфайли зарарни тўлаш қоидалари тўғрисида”ги 60-сонли Қарори. //www.lex.uz

5. Адамчук В.В. Экономика и социология труда / В.В. Адамчук, О.В.Ромашов, М.Е.Сорокина- М: ЮНИТИ, 2001.

6. Абдурахманов О.К. Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш тизимини бошқариш самарадорлигини ошириш. Т.: Фан., 2010. – 326 б.

7. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 388 б.

8. Андреев С.В. Охрана труда от “А” до “Я”. Практическое пособие. Вкп 2. М.: Альфа-пресс, 2004. С. 49.

9. Баранов Н.И. Охрана труда. Учебное пособие. Клинт.ОЛС Комплект, 2002.

10. Беляров Ю.А., Хлопков В.В. Охрана труда в организации. Практические рекомендации. М.: Книжный мир, 2009. – 176 с.

11. Михайлов Ю.М. Корпоративная система охраны труда. Функционирование. Аттестация. Сертификация. Экспертиза. М.: Альфа – Пресс, 2009. С.7-11.

12. Попова Н.А. Организация, нормирование и оплата труда на предприятии: Учебное пособие. – М.: Финпресс, 2011. - 176 с.

«ТАСДИҚЛАЙМАН»

Н-1 шакли

Иш беврувчи

(имзо, имзо ёйилмаси)

20 ____ йил

корхона мухри

Бир нусхадан юборилади:

— жабрланувчига (ўлган бўлса, оиласига);

— меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати раҳбари (муҳандиси, мутахассиси)га;

— бош давлат меҳнат техника назоратчисига

ДАЛОЛАТНОМА №**Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ходиса ва саломатликка бошқа хил зарар етказилиши тўғрисида**

1. Корхонанинг номи _____

1.1. Корхонанинг манзили _____

(вилоят, шаҳар, туман, кўча, уй)

1.2. Мулкчилик шакли _____

(давлат, акциядорлик, хусусий ва ҳоказо)

1.3. Бахтсиз ходиса юз берган жой _____

(бўлинма, цех)

2. Вазирлик, хўжалик бошқаруви органи _____

3. Ходимни йўллаган корхона _____

*(номи, манзили, вазирлик**хўжалик бошқаруви органи)*

4. Жабрланувчининг фамилияси, исми ва отасининг исми _____

5. Жинси: эркак, аёл (тагига чизилсин)

6. Ёши (тўлиқ йиллар сони кўрсатилсин) _____

7. Касби, лавозими _____

7.1. Разряди, классы _____

8. Бахтсиз ходиса юз берганда бажарилаётган иш бўйича иш стажы _____

9. Меҳнат хавфсизлиги бўйича йўриқнома, ўқитиш:

9.1. Кириш йўриқномаси (сана) _____

9.2. Меҳнат хавфсизлиги бўйича ўқитиш (сана) _____

9.3. Дастлабки (даврий) йўриқнома (сана) _____

9.4. Ўта хавфли ишлар учун билимларни текшириш (сана) _____

9.5. Ишга қираётганида ва даврий тиббий кўриқдан ўтганлиги _____

10. Бахтсиз ходиса юз берган сана ва вақт _____

(йил, кун, ой)

(иш бошлашдан тўлиқ соатлар сони)

11. Бахтсиз ҳодиса ҳолати _____

11.1. Бахтсиз ҳодиса сабаблари _____

11.2. Жароҳат етказилишга сабаб бўлган асбоб-ускуна _____

11.3. Жабрланувчининг ҳушёрлиги (алкоголь ёки наркотиклар таъсиридалиги)

(тиббий ҳулосага биноан)

11.4. Ташхис _____

(дастлабки, охири)

12. Бахтсиз ҳодиса сабабларини бартараф этиш тадбирлари:

13. Меҳнат тўғрисидаги қонунчилик, меҳнатни муҳофаза қилиш қоидалари ва меъёрлари бузилишига йўл қўйган шахслар _____

(Ф.И.Ш., лавозими, корхона номи)

(улар томонидан бузилган қонунлар, қоидалар ва

меъёрий ҳужжатларнинг моддалари, бандлари)

14. Бахтсиз ҳодиса гувоҳлари _____

Далолатнома тузилди _____

(йил, кун, ой)

Комиссия раиси _____

(Ф.И.Ш., имзо)

Комиссия аъзолари _____

(Ф.И.Ш., имзо)

И-1 шаклдаги далолатномани тўлдириш

7-банд. Агар жабрланувчи бир неча касб эгаси бўлса, унда бахтсиз ҳодиса юз берганда бажараётган касби кўрсатилади.

8-банд. Иш стажининг тўлиқ йиллар сони кўрсатилади, агар иш стажы бир йилдан кам бўлса, унда ой ва кунлар сон кўрсатилади.

11.1-банд. Бахтсиз ҳодисанинг асосий техник ва ташкилий сабаблари — асосийси биринчи бўлиб, қолганлари аҳамиятига яраша тартибда кўрсатилади.

11.2-банд. Жароҳатга сабаб бўлган асбоб-ускунанинг номи, тури, русуми. чиқарилган йили, тайёрланган корхона номи.

11.3-банд. Суд-тиббий муассаса маълумотномаси (хулосаси)га асосан, жабрланувчининг хушёрлиги (алкоголь ёки наркотиклар таъсиридалиги) кўрсатилади.

2-ИЛОВА

**Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни қайд қилиш
ДАФТАРИ**

(корхона, муассаса, ташкилот номи)

3-ИЛОВА

**Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса тўғрисида хабар бериш
СХЕМАСИ**

1. Корхона, юқори турувчи хўжалик органи, вазирлик, хўжалик бошқаруви органи номи.

2. Ҳодиса юз берган сана, вақт, жой, бажарилаётган иш ва бахтсиз ҳодиса юз бергандаги ҳолатнинг қисқача тавсифи.

3. Жабрланувчилар, шу жумладан, халок бўлганлар сони.

4. Жабрланувчи (халок бўлган)нинг фамилияси, исми, отасининг исми, ёши, касби, лавозими.

5. Хабар юборилган сана, вақт, хабарни имзолаган шахснинг фамилияси, лавозими.

4-ИЛОВА

**Бахтсиз ҳодиса (ҳалокат)ни махсус текшириш
ДАЛОЛАТНОМАСИ**

20 ____ йил « ____ » _____ соат _____ минутда

(жабрланувчининг фамилияси, исми, отасининг исми)

билан юз берган

(гуруҳий, ўлим билан тугаган, оқибати оғир)

(касби, лавозими, иш жойи,

корхона, юқори турувчи хўжалик органи, вазирлик,

хўжалик бошқаруви органи номи)

(буйруқ)

асосан, қуйидаги таркибда тузилган комиссия:

раис

(Ф.И.Ш., лавозими, иш жойи)

комиссия аъзолари:

(Ф.И.Ш., лавозими, иш жойи)

таклиф этилган мутахассислар иштирокида

(Ф.И.Ш., лавозими, иш жойи)

20 ____ й. « ____ » _____ дан 20 ____ й. « ____ » гача мазкур бахтсиз ҳодисани махсус текширди ва ушбу далолатномани тузди.

Гуруҳий баҳтсиз ҳодисалар текиширилганда ҳар бир жабрланувчи ҳақида алоҳида маълумотлар кўрсатилади. Оила аъзолари ҳақидаги маълумотлар фақат ўлим билан тугаган баҳтсиз ҳодисалар текиширилганда кўрсатилади.

1. ЖАБРЛАНУВЧИ (ЖАБРЛАНУВЧИЛАР) ҲАҚИДА МАЪЛУМОТЛАР

Фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган йили, касби, лавозими, умумий ва касб бўйича (шу жумладан, ушбу корхонадаги) иш стажы, меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича ўқиш, йўриқномадар бериш, билимларни текириш вақти, жабрланувчининг оилавий аҳволи, қарамоғидаги оила аъзолари ҳақидаги маълумотлар (фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган йили, жабрланувчи билан қарилошлик муносабатлари).

2. ҚОРХОНА, БЎЛИНМА, ЦЕХ, ИШ ЖОЙИНИНГ ТАВСИФИ

Баҳтсиз ҳодиса юз берган жойни қисқача тавсифлаб, жабрланувчига қайси хавfli ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари таъсир қилган бўлиши мумкинлигини кўрсатиш керак.

Агар баҳтсиз ҳодиса объектдаги ҳалокат натижасида юз берган бўлса, далолатномага қуйидагилар қўшимча қилиб киритилади:

объект тавсифи (қозонлар ва кўтарма иншоотлар объектлари учун объект номи ва хили, унинг асосий ўлчовлари, завод берган тарғиб рақами, тайёрловчи завод, тайёрланган ва ўрнатилган йили, сўнгги текириудан ўтгани, шунингдек, тайинланган текириудан ўғиш муддати);

ҳалокат тоифаси ва тавсифи ҳақида маълумотлар;

нобуд бўлган маҳсулотлар (натура ифодасида ва сўм ҳисобида), ҳалокат натижасида етказилган зарар (сўм ҳисобида).

3. БАҲТСИЗ ҲОДИСАНИНГ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

Баҳтсиз ҳодиса юз бериши ача нималар бўлгани, меҳнат жараёни қандай кечгани, бу жараёнга қим бошчилик қилганини кўрсатиш, жабрланувчи (жабрланувчилар) ва баҳтсиз ҳодисага алоқадор бўлган бошқа шахсларнинг ҳатти-ҳаракатларини тавсифлаш, воқеалар изчиллигини баён қилиш, жароҳатланишга сабаб бўлган хавfli (зарарли) ишлаб чиқариш омилли, машина, асбоб ёки ускунани кўрсатиш зарур.

4. БАҲТСИЗ ҲОДИСА САБАБЛАРИ

Баҳтсиз ҳодисанинг асосий техник ва ташкилий сабабларини кўрсатиш, меҳнат қонуқчилиги, меҳнатни муҳофаза қилиш қоидалари ва меъёрлари, лавозим йўриқномалари, ишларни бехатар олиб бориш бўйича меъёр ва йўриқномаларнинг аниқ қайси талаблари бузилганигини (тегишли молдалар, бандларга ҳавола қилинган ҳолда), шунингдек, давлат андозалари бузилганини баён қилиш, қайси хавfli ва зарарли ишлаб чиқариш омилли белгиланган меъёр ва даражалардан охиб кетганилигини кўрсатиш керак.

5. БАҲТСИЗ ҲОДИСА САБАБЛАРИНИ, АНИҚЛАНГАН МЕҲНАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ҚОИДАЛАРИ ВА МЕЪЁРЛАРИ БУЗИЛИШЛАРИНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЧОРА-ТАДБИРЛАРИ

Комиссия таклиф этган чора-тадбирлар қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

баҳтсиз ҳодисали ҳалокат оқибатларини йўқотиш чоралари;

баҳтсиз ҳодиса сабабларини бартараф этиш ва яна шундай ҳодиса юз беришининг олдини олиш чоралари;

улар илова қилинаётган шаклдаги жаъвал ёки матнда чора-тадбирлар мазмуни, бажариш муддати ва масъул шахслар кўрсатилган ҳолда баён қилиниши мумкин.

Чора-тадбирлар	Бажариш муддати	Бажарилишига масъул
----------------	-----------------	---------------------

6. КОМИССИЯНИНГ МЕҲНАТ ҚОНУҚЧИЛИГИ ВА МЕҲНАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ҚОИДАЛАРИ ВА МЕЪЁРЛАРИ БУЗИЛИШИГА ЙЎЛ ҚўЙГАН ШАХСЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ХУЛОСАСИ

Бу бўлимда ҳатти-ҳаракатлари ёки ҳаракатсизликлари баҳтсиз ҳодиса (баҳтсиз ҳодисали ҳалокат)га олиб келган жавобгар шахслар номини кўрсатиш, улар рия қилмаган, белгиланган тартибда таъсирланган қонуқчилик, меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича қоидалар

ва меъёрий хужжатлар, лавозим йуриқномалари ва бошқа меъёрий хужжатлар моддалари. бандлари кўрсатилиши керак. Текшириш комиссияси томонидан жавобгар шахсларга нисбатан жазо чоралари юзасидан таклифлар қилинади. Таклиф этилган жазо чоралари жиноий жавобгарликдан (вужудга келган тақдирда) озод қилмайди. Махсус текшириш далолатномасида комиссия аъзолари жабрланувчи(лар) ёки уларнинг онла аъзолари билан учрашганлари, моддий ёрдам кўрсатиш ва ижтимоий тусдаги масалаларни жойида кўриб чиққанлари, мавжуд қонунчиликка мувофиқ уларнинг қонуний ҳуқуқларини тушунириб берганлари ёзилиши керак.

Махсус текшириш далолатномасининг якуний қисмида Низомнинг III бўлими 7-бандига мувофиқ илова қилинаётган материаллар рўйхати бериллади.

Комиссия раиси _____
(Ф.И.Ш., сана, имзо)

Комиссия аъзолари _____
(Ф.И.Ш., сана, имзо)

5-ИЛОВА

**(Бош) давлат меҳнат техника назоратчисининг
ХУЛОСАСИ**

20 ____ йил « ____ » _____ соат _____ минутдаги

_____ (жабрланувчининг фамилияси, исми, отасининг исми)

_____ (жабрланувчининг лавозими ёки касби, корхона, юқори турувчи хўжалик

_____ органи, вазирлик, хўжалик бошқаруви органи номи)

Комиссия томонидан _____ йилдан _____ йилгача ўтказилган махсус текшириш материаллари асосида қуйидаги хулосага келдим, яъни _____

Бундан кейин (бош) давлат меҳнат техника назоратчиси махсус текшириш олиб борган комиссиянинг қандай хулосалари билан келиша олмаслигини қуйидагиларга мувофиқ асослаб беради:

комиссия сўроқ қилмаган ёхуд ўзининг дастлабки кўрсатмасига ўзгартириш киригмоқчи бўлган бахтсиз ҳодиса гувоҳларидан олинган қўшимча тушуниришлар;

жабрланувчига етказилган жароҳатлар тавсифи, ўлим сабаблари тўғрисида тиббий хулоса;

меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича қоидалар ва меъёрий хужжатларнинг қайси талабларига амал қилинмагани учун бахтсиз ҳодиса юз беришига шароит яратилганлиги;

бошқа эксперт гуруҳларининг хулосаси;

мазкур бахтсиз ҳодисага алоқаси бўлган бошқа хужжатлар.

Асослаб берганидан сўнг (бош) давлат меҳнат техника назоратчиси махсус текшириш далолатномасининг қайси бўлими (бўлимлари) ушбу бахтсиз ҳодисага алоқаси бўлган қўшимча ахборот (хужжатлар) ҳисобга олинмаган ҳолда баён этилган деб ҳисобласа, шу бўлим (бўлимлар)ни ифодалаб бериши керак.

(Бош) давлат меҳнат техника назоратчиси хулосаси, зарур ҳолларда, II-I шаклидаги далолатнома мазмунини бахтсиз ҳодисани қўшимча текшириш нагижасида белгиланган маълумотларга мувофиқлаштириб, қайта тузиш тўғрисида иш берувчига қўйилган талаб билан тугатилади.

Хулоса (бош) давлат меҳнат техника назоратчиси бланкисида тузилади ва ушбу Низомнинг III бўлими 8-бандига кўрсатилган инстанцияларга юборилади.

9-боб. МЕХНАТ ГИГИЕНАСИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САНИТАРИЯСИ

9.1. Мехнат гигиенаси ва ишлаб чиқариш санитариясининг моҳияти

Мехнат шароитларини яхшилашда санитария-гигиена талаблари муҳим ўрин тутлади. Мехнатнинг санитария-гигиена шароитларига меҳнат жараёнида қатнашадиган ишлаб чиқариш муҳитининг барча элементи киради. Жумладан, метеорологик шароитлар, ҳаво муҳитининг тозалиги, ҳар хил ишлаб чиқариш нурларининг ажралиши, корхонанинг ёритилиши, шовқин ҳамда тебраниш каби ишлаб чиқариш муҳитининг қатор элементлари меҳнат санитариясининг асосий мазмунини ташкил этади. Қулай меҳнат шароитини яратиш учун юқоридаги ишлаб чиқариш муҳити элементларини мунтазам текшириб бориш ва уларни тегишли ҳамда нуфузли халқаро ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилган норма даражасида сақлаш зарур.

Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарида меҳнатни ташкил этишнинг санитария-гигиена шароитларини тартибга солиш ҳамда норма даражасини аниқлаб бориш учун “Корхоналарни лойиҳалашда санитария нормалари”, “Қурилиш нормалари ва коидаси”, “Мехнатни муҳофаза қилиш ва меҳнат гигиенаси” масалалари ҳамда муаммолари бўйича ҳар хил санитария нормаларидан асосий ва меъёрий ҳужжат сифатида фойдаланиш керак.

Иш жараёнининг ҳамда атроф-муҳитнинг ишчилар организмига таъсирини ўрганадиган фан **меҳнат гигиенаси** дейилади. Мехнат гигиенасини қўллаш натижасида қулай иш шароитларни ярата оладиган, меҳнат унумдорлигини ошира оладиган, касбий касалликларни камайтира оладиган ёки бутунлай йўқ қила оладиган санитария, гигиена ва даволаш-профилактик тадбирлари ишлаб чиқилади.

Ташкилот хоналари иш ҳудудидаги ҳарорат, нисбий намлик, ҳавонинг ҳаракатланиш тезлиги ва бошқалар ГОСТ 12.1.005-88 “Иш ҳудудининг ҳавоси. Умумий санитария-гигиеник талаблари”га мувофиқ бўлиши керак.

Ташкилотнинг ишлаб чиқариш хоналари куйидаги санитария коидаларига мувофиқ сақланиши лозим:

— хоналарнинг ҳарорати, нисбий намлик ва ҳавонинг ҳаракатланиш тезлиги, иш жойларидаги ортиқча иссиқлик, бажарилаётган ишнинг оғирлик даражасига кўра тоифаси йил мавсуми ҳисобга олинган ҳолда белгиланиши;

— ишлаб чиқариш, санитария-маиший, хом ашё ва тайёр маҳсулотни сақлаш хоналарининг ёруғлиги ҚМҚ 3.01.05-98 “Табиий ва сунъий ёритиш. Лойиҳалаштириш меъёрлари”га мувофиқ бўлиши ҳамда меҳнат шароитларини яратиш учун етарли ёруғлик кучини таъминлаши;

— хоналарда ёритиш асбоблари чанг тўпланишига имконият бермайдиган конструкцияга эга бўлиши, шунингдек, синган тақдирда, унинг парчалари сочилиб кетмаслиги учун ёпиқ бўлиши.

Ноқулай омиллар таъсирига қарши химоя тадбирларини тузишда самарали ҳаво алмашинуви тизимини ҚМҚ 2.04.05-97 — “Иситиш, вентиляция ва кондициялаш” талабларига мувофиқ ташкил қилиш лозим.

Ишлаб чиқариш, санитария-маиший, хом ашё ва тайёр маҳсулотни сақлаш хоналарини гигиеник жиҳатдан тоза сақлаш ҳамда ходимларнинг шахсий гигиенасига қўйиладиган талаблар қонун ҳужжатларида белгиланган қоидаларга мувофиқ бўлиши лозим.

Иш жойларидаги микроиклим омилларини — ҳарорат, нисбий намлик, ҳавонинг тезлиги ҳамда атмосфера босими ташкил этади. Берилган иш тури учун комфорт (энг мақбул) шароит иссиқлик баланси таъмин этилгандагина бўлиши мумкин. Иссиқлик баланси қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$Q=Q_y+Q_k+Q_n+Q_6+Q_x.$$

Бу ерда: Q_y — кийимнинг иссиқлик ўтказувчанлиги;

Q_k — бадан атрофидаги конвекция;

Q_n — атроф юзаларига нурланиш;

Q_6 — бадандан чиқаётган намликнинг бугланиши;

Q_x — нафас олаётган ҳавони иситиш.

Иш жойларида ҳаво ҳарорати енгил жисмоний ишда 21°C , ўртача оғир ишда 17°C ва оғир ишда 16°C дан паст бўлмаслиги керак. Ходимларнинг исиниши учун хоналардаги ҳарорат 22°C дан кам бўлмаслиги керак. Исиниш хоналаригача бўлган масофа биноларда жойлашган иш жойларидан 75 м.дан, бино ташқарисидаги иш жойларидан эса 150 м.дан кўп бўлмаслиги лозим.

Хона ҳавосининг ҳарорати юқори бўлганда, қон томирлар кенгайиб, терига қон меъёрларидан кўп кела бошлайди ва атроф-муҳитга иссиқлик узатиш бирмунча кўпаяди. Бу ҳол хона ҳавосининг ҳарорати 30-35⁰ С дан юқори бўлганда тўхтайтиди. Киши терлайди, бунинг натижасида организм учун зарур бўлган тузлар ҳам тер билан чиқиб кетади. Шунинг учун иссиқ хоналарда сал шўрланган газ сувлар берилади.

Хонадаги ҳаво ҳарорати пасайганда, қон томирлар тарайиб, терига қоннинг келиши сусаяди ҳамда тананинг ташқи муҳитга иссиқлик бериши камаяди. Шундай қилиб, киши ўзини иш шароитида яхши ҳис қилиши учун ҳарорат, нисбий намлик ва ҳаво ҳаракати тезлигининг маълум уйғунлиги зарур экан.

Тананинг ҳароратини ростлашда хона ҳавосининг намлиги катта таъсир кўрсатади. Юқори нисбий намлик ($\varphi > 85\%$) тер бугланишининг камайишига олиб келса, жуда паст нисбий намлик ($\varphi < 20\%$) нафас йўллари шиллик пардасининг қуриб қолишига олиб келади. Намликнинг энг мақбул киймати 40-60 фоиз деб қабул қилинган. Айни пайтда ҳар қандай шароитда ҳам, биринчи навбатда, инсон саломатлиги, унинг меҳнатини муҳофаза қилиш муаммоси кўйилиши керак. Иш жойларида ҳавонинг ҳаракати иш шароитини яхшилашнинг муҳим омилларидан ҳисобланади. Иссиқлик юқори бўлган хоналарда ҳавонинг ҳаракати организмдан чиқадиган иссиқликнинг атроф-муҳитга берилишини яхшилайди ва, аксинча, совуқ хоналарда организмга салбий таъсир қилади.

9.1-жадвал

Иш жойидаги ҳарорат, ⁰ С	Иш жойида йўл қўйиш мумкин бўлган ҳавонинг ҳаракат тезлиги, м/с
16-20	0,25 гача
22-23	0,25-0,3
24-25	0,4-0,6
26-27	0,7-1,0
28-30	1,1-1,3

Ҳавонинг одам учун сезиларли минимал тезлиги 0,2 м/с ҳисобланади. Йилнинг совуқ пайтларида ҳавонинг тезлиги 0,2-0,5 м/с, иссиқ кунларида эса 0,2-1,0 м/с бўлиши тавсия этилган. Иссиқ хоналарда бу тезлик 3,5 м/с гача оширилиши мумкин. Хонада ҳаво

тезлигини танлашда унинг технологик жараёнга ҳалақит бермаслигини ва зарарли моддаларни учуриб, тарқатмаслигини ҳам ҳисобга олиш керак.

Давлат санитария назоратининг тавсиясига кўра, иш жойларида йўл қўйиш мумкин бўлган ҳаво ҳаракатининг тезлиги иш жойининг ҳароратига қуйидагича боғланади.

9.2-жадвал

**Йилнинг иссиқ даври учун иш минтақасидаги
рухсат этиладиган метеорологик шароитлар**

Ишлар тоифаси	Очик иссиқликнинг ортиқлиги қуйидагича бўлганда ҳавонинг ҳаракатланиш тезлиги, м/с		Очик иссиқликнинг ортиқлиги қуйидагича бўлганда, ҳавонинг ҳарорати, °С		Ҳарорат, °С	Нисбий намлик, %
	кам	анча кўп	Кам	анча кўп		
I	0,2...0,5	0,2...0,5	Ташқи ҳаводан кўпи билан 3° С	Ташқи ҳаводан кўпи билан 5° С	26- 28	55 — 65
IIа	0,2...0,5		ортиқ, аммо 30° С дан юқори эмас	ортиқ, аммо 30° С дан юқори эмас	26	65
IIб	0,3...0,7		Ташқи ҳаводан кўпи билан 3° С	Ташқи ҳаводан кўпи билан 3° С	25	70
III	0,3...0,7	0,5...1,0	ортиқ, аммо 28° С дан юқори эмас	ортиқ, аммо 30° С дан юқори эмас	24 ва бундан паст	75

Ишлаб чиқариш микроклими меъёрлари меҳнат хавфсизлиги стандартлари тизими “Иш зонаси микроклими” (ГОСТ 12.1-005-76) га асосан белгиланган. Улар гигиеник, техник ва иқтисодий негизларга асосланган. Корхоналардаги хоналар, йил фасллари ҳамда иш тоифасига қараб, улардаги ҳарорат, нисбий намлик ва ҳаво ҳаракатининг иш жойлари учун рухсат этилган меъёрлари белгиланган.

I тоифа — енгил жисмоний ишлар; бундай ишларда инсон сарфлайдиган қувват 175 Вт (175 Ж/с) дан ошмайди. Мазкур ишлар ўтириб, тик туриб ёки юриб бажарилади ҳамда доимий жисмоний

зўриқишни ёки оғир нарсаларни кўтариш ва ташишни талаб қилмайди;

II а-тоифа — одам тик туриб, юриб амалга оширадиган, бунда 175-233 Вт (175-233 Ж/с) қувват сарфлайдиган жисмоний ишлар. Бу тоифага энгил саноат корхоналарининг асосий цехларида бажариладиган ишлар киради;

II б-тоифа — фақат юриб ва тик туриб бажариладиган, унча оғир бўлмаган (10 кг.гача) нарсаларни кўтариш билан боғлиқ бўлган ва бунда 233-290 Вт (233-290 Ж/с) қувват билан сарфланадиган ўртача оғирликдаги жисмоний ишлар;

III тоифа — доимий жисмоний зўриқиш билан, шунингдек, анча оғир (10 кг.дан оғир) нарсаларни кўтариш ва ташиш билан боғлиқ бўлган, бунда 290 Вт (290 Ж/с)дан зиёд қувват сарфланадиган оғир жисмоний ишлар.

Ҳавони мўътадиллаштириш тизими турғун ишлаётганида, энг мақбул параметрлар сақлаб турилиши керак. Йилнинг иссиқ даври учун микроклимнинг энг мақбул параметрлари 9.2-жадвалда, йилнинг совуқ ва ўтиш даври учун эса 9.3-жадвалда келтирилган.

9.3-жадвал

Йилнинг совуқ ва ўтиш даври учун иш минтақасидаги рухсат этилган метеорологик шароитлар

Ишлар тоифаси	Ҳавонинг ҳарорати, °С	Ҳавонинг ҳаракатланиш тезлиги, м/с кўпи билан	Ҳавонинг ҳарорати, °С
I	19...25	0,2	15...26
IIа	17...23	0,3	13...24
IIб	15...21	0,4	13...24
III	13...19	0,5	12...19

Хоналар учун белгиланадиган метеорологик шароит ва ҳавонинг тозалиги қурилиш меъёрлари ҳамда қоидалари — КМКда келтириладиган ташқи ҳавонинг А, Б, В параметрларига мос бўлиши керак. Ҳавонинг намлиги юқори бўлганда, ҳарорат ҳам юқори бўлади. Бундай шароитда инсон танасининг “ҳароратни ростлаш” хусусияти пасаяди, чунки ҳавонинг юқори ҳароратида иссиқлик узатилиши ва иссиқлик нурланиши кам бўлади, ҳароратнинг юқорилиги туфайли, шунингдек, тери сиртидан намликнинг буғланиши ҳам қийинлашади.

Шундай килиб, юқори ҳарорат ҳамда юқори намлик биргаликда ишловчиларнинг кайфияти ва соғлиғига жуда ёмон таъсир кўрсатади.

Ишлаб чиқариш муҳитининг метеорологик шароити (ҳавонинг ҳарорати, нисбий намлиги, ҳаракатланиш тезлиги, барометрик босим) тегишли ўлчов аппаратлари ёрдамида назорат қилинади.

9.2. Нурланиш ва ишлаб чиқаришда ундан ҳимояланиш

Меҳнатнинг санитария-гигиена шароитларини, ишлаб чиқаришдаги нурланиш ва нурларнинг киши организмга таъсирини аниқлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Нур энергияси деганда, электромагнит тўлқинлари кўринишида тарқаладиган энергия тушунилади. Бу тўлқинларнинг узунлиги ва тебраниш частотаси қанча юқори бўлса, тўлқин шунчалик қисқа бўлади ва аксинча, тебраниш частотаси қанчалик кам бўлса, тўлқинлар шунчалик узун бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнида учрайдиган инфрақизил, ультрабинафша нурларидан сақланиш ҳамда кези келганда, улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш гигиена жиҳатидан муҳим аҳамиятга эга.

Инфрақизил нурларнинг тўлқин узунлиги 343 даи 0,76 микронгача бўлиб, улар қизиган асбоб-ускуналардан ва хом ашёлардан чиқади, киши организмга жуда тез салбий таъсир қилади ҳамда юрак фаолиятининг бузилиши, организмнинг ортиқча қизишига олиб келади.

Ультрабинафша нурларнинг тўлқин узунлиги 400 миллимикрондан 76 А (Ангстрем)гача бўлиб, маълум даражадаги миқдори киши организмга ижобий таъсир қилади, яъни организмнинг қон яратиш функцияси, модда алмашинуви яхшиланади.

Аммо ультрабинафша нурлар билан ҳаддан ортиқ нурланиш зарарли бўлиб, у тери, кўз ва асаб тизими касалликларини келтириб чиқаради. Ультрабинафша нурлар саноатда, асосан, вольт ёйи ёрдамида электр билан материалларни пайвандлаш ишларида учрайди.

Инсон организмнинг радиоактив нурланиши ички ҳамда ташқи бўлиши мумкин. Ташқи томондан нурланиш маълум ташқи нурланувчи манба таъсирида кечганлиги сабабли, тарқалаётган нурларнинг кириб бориш кучи катта аҳамиятга эга. Кириб бориш

кучи юкори бўлган нурларнинг организмга зарари ҳам кучлироқ бўлади.

Ички нурланиш нур тарқатувчи моддалар инсон организмнинг ички тизимларига, масалан, емирилган тери қатламлари орқали қонга, нафас олиш аъзолари, ўпкага ва шилимшиқ моддаларга, овқат ҳазм қилиш аъзоларига тушиб қолган тақдирда рўй беради.

Бунда нурланиш нур тарқатувчи модда қанча вақт нурланса ёки қанча вақт давомида организмда сақланса, шунча вақт давом этади. Шунинг учун ҳам радиоактив моддалар катта парчаланиш даври ҳамда кучли парчаланишга эга бўлганда, айниқса, хавфли хисобланади.

Радиоактив нурланишларнинг биологик таъсири организмдаги атом ва молекулаларнинг ионланиши сифатида тавсифланади ҳамда бу, ўз навбатида, ҳар хил кимёвий бирикмалар таркибларининг ўзгаришига ва нормал молекуляр бирикмаларда узилишлар бўлишига олиб келади.

Радиоактив изотоплар билан иш бажариладиган саноат корхоналарида, бу корхоналарда тўғридан-тўғри шу изотоплар билан ишлаётганлардан ташқари, қўшни хоналарда бошқа ишлар билан шуғулланаётганлар, шунингдек, саноат корхонаси жойлашган ҳудудда яшовчилар ҳам бирмунча радиоактив нурланишлар таъсирига тушиб қолишларини ҳисобга олиш керак. Ишчилар, қолаверса, бошқа ишлар билан радиоактив ҳудудларда шуғулланаётган ҳамда яшаётган шахсларнинг хавфсизлигини таъминлашнинг асосий воситалари: хавфсизлик оралиқ масофалари билан таъминлаш, нурланиш вақтини камайтириш, умумий муҳофаза ва шахсий ҳимоя воситаларидан фойдаланишдир. Бунда радиоактив нурланишлар миқдорини ўлчаш асбобларидан фойдаланиб, нурланиш дозасини билиш муҳим аҳамиятга эга.

Радиоактив моддалар билан ишлаётган ишчиларни нурланишдан муҳофаза қилишнинг турли усулларида фойдаланилади. Бунда нурланиш ташқи ҳамда ички бўлишини ҳисобга олиш зарур. Ташқи нурланишлардан сақланишда, асосан, нурланиш вақтини белгилаш, нурланаётган модда билан ишчи орасидаги масофани сақлаш ва экранлар ёрдамида тўсик воситаларидан фойдаланилади. Ишчининг радиоактив нурланиш зонасида бўлиш вақти унинг йўл қўйилиши мумкин бўлган дозада нурланиш олиш вақтидан ошмаслиги керак.

Нурланиш интенсивлиги нурланаётган модда билан ишчи орасидаги масофа квадратига тескари пропорционал эканлигини ҳисобга олганда, маълум масофада туриб ишлаганда экранлардан фойдаланмаса ҳам бўлади.

Радиоактив моддалар билан иш бажариладиган биноларнинг деворлари, пол, шифт ҳамда эшиклари текис ва силлиқ бўлиши керак. Ҳамма бурчаклар, радиоактив моддалардан тозалаш осон бўлиши учун яримайлана шаклига келтирилади. Хоналарда шахсий муҳофаза воситалари учун ҳаво бериш тизимлари ташкил қилинади.

Бино махсус санитария-гигиена жихозларига эга бўлиши керак. Булар ювиниш қурилмалари, душхоналар, сув ичиш фавворалари ҳамда бошқалардир. Бу қурилмалар тузилишига кўра шунга ўхшаш санитария-техник қурилмаларидан бирмунча фарқ қилади. Масалан, кўл ювиш қурилмаларида кран ўрнига педаль ўрнатилади. Шунингдек, бу хоналарда, албатта, иссиқ сув таъминоти бўлиши шарт. Канализация тизимлари зарарсизлантириш қурилмасига эга бўлади.

Радиоактив моддалар махсус зич ёпиладиган идишларда сақланади. Радиоактив моддалар билан иш бажариладиган ва улар сақланадиган биноларнинг эшикларига радиоактив хавф белгиси кўйилади.

9.3. Ёруғликнинг инсон соғлиғи ва иш қобилиятига таъсири

Мехнат шароитини яхшилаш ҳамда унинг самарадорлигини оширишга таъсир қилувчи муҳим омиллардан бири ёритишдир. Қулай ва илмий жиҳатдан асосланган ёритиш тизими ишлаб чиқаришда банд бўлган кишилар саломатлигига ҳамда иш қобилиятининг ортиб боришига, нафас олиш органларининг фаолиятига яхши таъсир кўрсатади. Агар бино етарлича ёритилмаса, чироқ бир ўчиб, бир ёниб турса ёки нормадан ортик даражада ёритилган бўлса, кўзда толиқиш юзага келади, бу эса, биринчи навбатда, ишчининг узоқ вақт чарчаб юришига олиб келади.

Шунинг учун тўғри ёритиш масаласи меҳнатни ташкил қилишда муҳим масала бўлиб, уни ранг муаммоси билан яқин боғлаб, норма даражасига етказиш зарур. Ишчи ишлаб чиқариш жараёнида узоқ вақт чарчамасдан, толиқмасдан яхши кўриши учун корхоналарда ёритиш тизими етарли даражада бўлиши керак.

Кўриш қобилияти нормал шароитда кичик-кичик қисмларни (деталларни) фарқлаш учун 50-70 люкс миқдорда ёруғлик ҳам етарли. Лекин уларни максимал даражада фарқлаш учун эса 600 люксгача миқдорда ёруғлик керак. Бу борада физиологик кузатишларнинг кўрсатишича, 3 соат давомида 50 люкс ёруғликда ишлаган ишчининг кўриш қобилияти 72 фоиз, 75 люкс ёруғликда 55 фоиз, 100 люкс ёруғликда 26 фоиз, 200 люксда эса фақат 15 фоизгача камайганлиги аниқланган.

Кўриниб турибдики, ёруғлик кам бўлган шароитда ишчи иш бошланган даврдагига нисбатан кўриш қобилиятини йўқотади ва кўзда толиқиш аломатларини сезади.

Ишхоналардаги ишлаб чиқариш жараёнининг хусусиятларига қараб ёритиш тизими 3 хил, яъни умумий, маҳаллий ва комбинациялашган бўлиши мумкин. Умумий ёритиш бутун бинони ёритиш билан белгиланган. Маҳаллий ёритиш эса иш жойининг ўзинигина ёритишни кўзда тутди. Комбинациялашган ёритиш тизими умумий ҳамда маҳаллий ёритиш тизимларининг айна бир вақтда амалга оширилишини билдиради.

Ёруғликлар, умуман, икки хил бўлиб, улар табиий ёруғлик ва сунъий ёруғликларга бўлинади. Кечки сменада ишлайдиган ишчилар, асосан, сунъий ёруғликда меҳнат қиладилар. Сунъий ёритишда чўғланма лампалар ва люминисцент лампалардан фойдаланилади.

Яхши ёритиш ва электр энергиясини тежаб сарфлаш мақсадида кейинги йилларда люминисцент лампалар кенг қўлланмоқда. Чунки улар чўғланган лампаларга нисбатан кўпгина афзалликларга эга. Люминисцент лампа чўғланма лампага қараганда ёруғликни 3-4 марта ортиқ беради, электр энергиясини бир неча марта кам сарфлайди. Табиий ёруғлик билан люминисцент лампасининг ёруғлиги текширилганда уларнинг аралашлиги деярли сезилмайди.

Иш жойини ёритиш масаласини ҳал этишда табиий ёруғликдан максимал фойдаланилиши керак. Бунинг учун дераза ўрни ва ёруғлик тушадиган бошқа туйнуқларни кенгайтириш лозим. Ҳозирги вақтда кенг қўлланилаётган витрина типидagi катта деразалар ёруғликни кўп туширади ва ойнасини ювишни механизациялаштиришга имкон беради. Ойналарни чангдан тез-тез тозалаб туриш керак, чунки чанг кундузги ёруғликнинг 30 фоизга яқинини ушлаб қолади ҳамда иш жойи ёмон ёритилишига сабаб бўлади.

Иш бажариш вазифасига кўра, сунъий ёритишлар: ишчи ёритилиш, авария ёритилиши ва махсус ёритилишларга бўлинади.

Саноат корхоналарида унумли иш шароитини ташкил қилиш ҳамда ишчиларнинг иш шароитларини яхшилаш мақсадида кўзни толиқишдан сақловчи ёритиш восталарини ташкил қилиш саноат корхоналари олдига қўйилган асосий санитария-гигиеник талабдир.

Бундай шароитни ташкил қилиш учун саноат корхоналарини ёритиш тизимларига қуйидаги асосий талаблар қўйилади:

1. Иш жойларини ёритиш санитария-гигиеник нормалар асосида иш категорияларига мослашган бўлиши керак. Иш жойларини максимал ёритиш, албатта, иш шароитини яхшилашга олиб келади.

2. Иш олиб борилаётган юзага ва кўзга кўринадиган атроф-муҳитга ёруғлик бир текис тушадиган бўлиши керак. Чунки агар иш олиб борилаётган юзада ва атроф-муҳитда ялтироқ участкалар мавжуд бўлса, унда кўзнинг уларга тушиши ҳамда қайтиб иш зонасига қараганда кўзнинг жимирлашиши боис маълум вақт кўникиши керак бўлади.

3. Ишчи юзаларида кескин соялар бўлмаслиги керак. Чунки иш юзасида кескин сояларнинг бўлиши, айниқса, у соялар ҳаракатланувчи бўлса, иш бажарилаётган объектнинг кўринишини ёмонлаштиради.

4. Ишлаб чиқариш зоналарида тўғри ёки нур қайтиши таъсирида ҳосил бўлаётган ялтираш бўлмаслиги керак. Чунки иш зоналаридаги ялтираш кўзнинг кўриш қобилиятини пасайтириб, кўзни қамаштириши мумкин.

5. Ёритилиш миқдори вақт бўйича ўзгармас бўлиши керак. Ёритилишнинг кўпайиб-камайиши, агар ўқтин-ўқтин рўй берадиган бўлса, кўзга зарар келтиради, чунки кўз ёруғлик ўзгаришларига кўникишига тўғри келади.

6. Ёруғлик нурларини оптимал йўналиш билан йўналтириш керак, бунда маълум ҳолатларда деталнинг ички юзаларини кўриш ва бошқа ҳолларда деталь юзасидаги камчиликларни яхшироқ кўриш имконияти туғилади.

7. Ёруғликнинг лозим бўлган спектр таркибини танлаш зарур. Бу талаб материалларнинг рангини аниқ белгилаш зарур бўлган ҳолларда муҳим роль ўйнайди.

8. Ёруғлик қуриламалари қўшимча хавфлар манбаи бўлмаслиги керак. Шунинг учун ёритиш манбалари ажратадиган иссиқликни, товуш чиқаришини максимал камайтириш керак.

9. Ёритиш қурилмаси ишлатиш учун қулай, ўрнатиш осон ва иқтисодий самарали бўлиши керак.

9.4. Ишлаб чиқаришдаги шовқин ва тебранишлар

Меҳнат шароитини яхшилашнинг яна бир муҳим шартларидан бири — ишлаб чиқаришдаги шовқин ва тебранишга қарши курашишдир. Чунки ҳозирги илмий-техника тараққиёти даврида чиқариладиган машина ҳамда механизмларнинг қуввати ва унумдорлиги ортиши билан улардан чиқадиган шовқин ҳамда тебраниш ҳам кучаймоқда.

Иш жойларида, хоналарда ва ташкилот ҳудудида шовқин ҳамда тебранишнинг даражаси СанҚваМ 0120-01 “Иш жойларида шовқиннинг йўл қўйилган даражасининг санитария меъёрлари”, СанҚваМ 0122-01 “Иш жойларида умумий ва локаль тебранишнинг санитария меъёрлари”, ГОСТ 12.1.003-89 “Шовқин. Умумий хавфсизлик талаблари” ҳамда ГОСТ 12.1.012-90 “Тебранма. Умумий хавфсизлик талаблари”га мувофиқ бўлиши керак.

Шовқин турли баландликдаги ва частотадаги товушларнинг тартибсиз равишда қўшилиб эшитилиши билан характерланади. Товуш физик ҳолат сифатида ҳаводан, сувдан ҳамда бошқа таранг муҳитдан келиб чиқадиган тўлқинсимон ҳаракатлардан иборат. У товуш чиқарадиган жисмларнинг тебраниши натижасида ҳосил бўлади ва эшитиш аъзоимиз томонидан қабул қилинади. Ритмларга риоя қилинган ҳолда мунтазам равишда келиб чиқадиган товушларнинг тебраниши мусикали товушлар, деб аталади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай овоз алоҳида компонентларга бўлинади. Масалан, мусиқа бизга эстетик завқ берса, шовқин ғашимизни келтиради.

Шовқин 130 децибелга бўлинган халқаро товуш баландлиги шкаласи билан ўлчанади. Товуш босими даражасини ўлчаш учун шовқин ўлчагич (шумомер) қўлланилади.

Қурилма ва иншоотларнинг тебраниши тебраниш частотаси (Гц.), амплитудаси (мм.), тебранма ҳаракат тезлиги (см.сек), тебранма ҳаракатнинг тезланиши (см.сек²) билан ўлчанади. Тебранишни ўлчаш

ва ҳисобга олиш учун механик вибраграф, турли манба ҳамда кучайтиргичлар қўлланилади.

Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарида юзага келадиган барча шовқин частота таркибига қараб уч табақага (классга) бўлинади: паст частотали (30 герцгача), ўртача частотали (100 герцгача) ва юқори частотали (100 герцдан юқори). Бу шовқин табақаси (класси) ҳар бири учун йўл қўйиладиган шовқин даражаси белгиланиб, улар қуйидаги миқдорларга бўлинади: биринчи класс — 65-75 децибелл, иккинчи класс — 75-100 децибелл, учинчи класс — 100 децибеллдан ортиқ. Ўртача кучли овоз билан айтилган сўз 1,5 метрли масофадан етарлича аниқ ва тушунарли эшитилса, бундай шовқин даражаси нормал ҳисобланади. Бу куч 68-70 децибелл бўлган шовқин даражасига тўғри келади.

Ҳозирги вақтда кўпчилик ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш корхоналарида шовқин даражаси ўртача 87 — 95 децибеллга тенг бўлиб, бу кўрсаткич, асосан, нормал ҳисобланади. Аммо баъзи корхоналарда шовқин даражаси меъеридан анча ошиқдир. Масалан, Тошкент, Фаргона тўқимачилик корхоналарининг баъзи бўлимларида, цехларида шовқин даражаси 85 децибеллдан 120 децибеллгача ошади.

Шовқиннинг зарарли таъсири унинг кучи ва частотасидадир. У кўпроқ марказий асаб тизими орқали ходимнинг бутун организмга таъсир этувчи биологик қўзғатувчи ҳисобланади. Кучли шовқин нафақат қулоққа салбий таъсир кўрсатади, балки асаб тизими фаолиятининг бузилиши, қон босимининг ўзгариши, юрак фаолиятининг бузилиши, бошда оғриқ пайдо бўлишига олиб келади.

Кўп йиллик кузатишлар натижаси шуни кўрсатадики, агар киши 90 децибеллдан ошиқроқ шовқин остида уч-тўрт йил мобайнида тўхтовсиз иш фаолиятини амалга оширса, бундай ҳолда гармония касалликлари, чала эшитиш, бош оғриғи, сержаҳллик, ҳаддан ташқари чарчаш ҳамда хотира сусайиши каби бир қатор кўнгилсиз ҳолларга дучор бўлади.

Шу боисдан ҳам мустақил республикамизнинг ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарида шовқин ҳамда тебраниш билан боғлиқ бўлган кўнгилсиз ҳолларнинг олдини олиш учун барча чоратadbир қўлланиб келинмоқда.

Шовқиннинг зарарли таъсирларини камайтириш мақсадида шовқин пайдо бўладиган манбаларда технологик, конструктив ва

эксплуатация тадбирларини қўллаш, шовкин кучини унинг тарқалиши йўлида товуш ўтказмайдиган ёки товуш ютадиган воситалар ёрдамида камайтириш, шу ҳамда шунга ўхшаш омилларнинг зарарли таъсирларидан шахсий ҳимоя қилиш каби тадбирларни амалга ошириш зарур.

Тебранишларнинг узоқ вақт таъсир этиб туриши ходимнинг тез чарчашига, унинг асаб тизими ва ички органлари ишдан чиқишига сабаб бўлади. Тўқимачилик соҳасидаги корхоналарда тебраниш параметрларининг энг юқориси тўқув цехларида, машинасозлик корхоналарининг темирчилик цехларида бўлиши мумкин. Тебранишга қарши курашиш учун махсус техник воситалардан (турли изоляторлар, амортизаторлардан), шунингдек, шахсий (индивидуал) сақланиш воситаларидан (масус қўлқоплар, палослар ҳамда тўшаклардан) фойдаланилади.

Иш жойларида шовкин ва тебраниш даражаси мунтазам назорат қилиб турилиши керак. Агар у белгиланган меъёрлардан юқори бўлса, уни пасайтириш учун қуйидаги тадбирлар қўлланилиши лозим:

— деталларнинг зарбали ҳаракатларини зарбасиз ҳаракатларга, илгарилама-кайтма ҳаракатларни айланма ҳаракатларга ўзгартириш;

— шовкин чиқарувчи агрегат ёки унинг айрим қисмларига шовкинни тўсувчи қобиклар ўрнатиш;

— агрегатдан чиқаётган аэродинамик шовкинларга қарши самарали товуш сўндиргичлар қўллаш;

— шовкинли ускуналарни (паррақлар, компрессор) тўсилган хоналарда ёки ишлаб чиқариш хоналаридан ташқарида жойлаштириш;

— тебранишни камайтириш учун унинг манбалари (электр двигателлар, паррақлар ва бошқалар) полдан ҳамда бинонинг бошқа конструкцияларидан изоляцияланган мустақил пойдеворларга ёки махсус ҳисоблаб чиқилган амортизаторларга ўрнатилиши керак.

Ишлаб чиқариш хоналарида шовкинни техник воситалар билан бартараф этишнинг иложи бўлмаса, эшитиш аъзоларини яқка тартибда ҳимоя қилувчи воситалардан ва шовкинга қарши каскалардан фойдаланиш керак.

Меъёридан ортиқча шовкин ҳамда тебранишнинг олдини олиш ва унга қарши курашиш ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш корхоналарида энг қулай меҳнат шароити яратиш соҳасида олиб

борилаётган долзарб вазифаларнинг бир қисми бўлиб, у меҳнатни ташкил этиш ва бошқаришнинг зарур шартларидандир.

9.5. Ишлаб чиқариш майдонлари, биналар, машина ва хоналарга қўйиладиган талаблар

Корхоналарнинг бош тарҳи тузилаётганда, технологик жараённинг узлуксизлиги ҳамда изчиллигига аҳамият берилади. Унда хом ашё йўналиши тўғри чизиқ бўйлаб ёки жуда бўлмаганда 90° га бурилиши мумкин. Хом ашёнинг маълум бир участкада орқага қайтарилиши ёки унинг йўналишида ҳалқа ҳосил бўлишига йўл қўймаслик даркор. Тўғри ташкил қилинган бош тарҳ бўйича қурилган корхоналарда қулай иш шароитлари, цехларда, корхона ҳудудида ва унинг атрофидаги тураржойларда меъёрдаги санитария-гигиена шароитлари мавжуд бўлиши таъминланади.

Корхоналарни лойиҳалаш пайтида улар тураржойлардан санитария-ҳимоя зоналари билан ажратилади. Саноат корхоналарининг бош тарҳларини лойиҳалаштиришда қурилиш меъёрлари ҳамда қондалари ва санитария меъёрлари — СанПин №0006-93 асос қилиб олинади. Уларда корхоналардан ажралиб чиқадиган зарарли моддалар яқин атрофдаги тураржойларда яшовчи кишилар соғлиғига зарар етказмаслиги учун қуйидаги санитария-ҳимоя зоналари қабул қилинган:

— 1000 м. — 1-класс корхоналари учун (нитрон толаси ишлаб чиқарувчи корхоналар ва ш.к.);

— 500 м. — 2-класс корхоналари учун (капрон, лавсан, хлорин ҳамда бошқа кимёвий толалар, сунъий чарм ишлаб чиқарувчи корхоналар ва ш.к.);

— 300 м. — 3-класс корхоналари учун (пластмассалар, тол, рубероид пахтани ва бошқа ўсимлик толаларини дастлабки ишлаш корхоналари);

— 100 м. — 4-класс корхоналари учун (пахта, каноп ҳамда жун йиғириш, тўқиш фабрикалари, совун ишлаб чиқариш, бетон маҳсулотлари, полимер қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи корхоналар);

— 50 м. — 5-класс корхоналари учун (тикув ва пойабзалга механик ишлов бериш, гилам тўқиш корхоналари ва ш.к.).

Корхонадаги ҳар бир ишчига меъёрий шароит яратилиши учун камида $4,5 \text{ м}^2$ ишлаб чиқариш майдони ва 15 м^3 бино ҳажми тўғри келиши керак.

Корхона бош тархи унинг географик жойлашган ўрни, шамолнинг йил давомида асосий йўналишини ҳисобга олган ҳолда, чанг ажратиб чиқарувчи, юқори ҳарорат, буғ, ҳар хил захарли газлар, шовқин ва бошқа зарарли чиқиндилар аҳоли яшайдиган объектларга иложи борича зарар етказмайдиган қилиб лойиҳаланади.

Корхона ҳудудида объектларни жойлаштиришда шу географик аҳоли пункти учун шамолнинг энг кўп эсадиган йўналиши ҳисобга олинishi керак. Бунда ҳавонинг йўналиши чанг, шовқин, буғ, газлар ва зарарли моддалар ажралиб чиқадиган цех ҳамда фабрикалардан одамлар яшайдиган томонга қараб эсишига йўл қўймаслик керак. Шу билан бирга, ҳавонинг асосий йўналиши ўт чиқиш хавфи кучли бўлган объектлардан бошқа биноларга қараган бўлмаслиги керак.

Саноат корхоналари ҳудудидаги бинолар орасидаги ёнғинга қарши масофа биноларнинг ёнғинга қаршилик кўрсатиш даражаси ҳамда корхонанинг ёнғин чиқиш хавфлилиги билан белгиланади. Бунда бино ва корпусларнинг жойлашиши технологик жараённинг талаблари ҳисобга олинган ҳолда ҳамда бинонинг исталган ерига ўт ўчирувчи машиналар кела олишини ҳисобга олган ҳолда бўлиши керак.

Ишлаб чиқариш санитариясини, хавфсизлик техникасини таъминлаш, ишловчиларга қулай шароит яратиш ҳамда технологик жараёни яхши ташкил қилиш мақсадида корхона ҳудуди алоҳида зоналарга бўлинади.

Корхона ҳудудини зоналарга бўлиш хом ашёни ва технологик жараёни ёнғин чиқиш хавфига, бино ҳамда иншоотларнинг санитария характериға, транспорт хизматиға, ишловчилар сонига ва бошқа шунга ўхшаш кўпгина омилларга қараб ажратилади.

Корхона биноларини жойлаштиришда яна шунга аҳамият бериш керакки, ҳудудида хавфсизликни таъминлаш мақсадида транспорт кўп қатнайдиған бинолар алоҳида бир жойда қурилиши, ёнғин чиқиш хавфи бўлган цехлар шамол йўналишиға қарши, зарарли газлар ажралиб чиқадиган цехлар эса одамлар зич жойлашган иш жойларидан узоқроқ қилиб қурилиши керак. Бунда ҳар бир бино ўт ўчириш машиналари бемалол кела олиши учун атрофи ҳалқали йўллар билан таъминланиши керак.

Хавфсизликнинг энг муҳим талабларидан яна бири шуки, ҳудудда юк ташиш йўллари одамлар оқими билан кесишмаган ҳолда қурилиши лозим. Ёнгин хавфини камайтириш ва ўт ўчирувчи машиналарни ҳудуддаги ҳаракатини яхши таъминлаш мақсадида қарама-қарши томонларида бўлган дарвозаларга тўппа-тўғри борадиган йўллар қурилади.

Корхона ҳудудидаги тозаликни ва тинчликни таъминлаш шарт бўлган маъмурий бинолар, ошхона, конструкторлик бюроси, тиббиёт пункти, бухгалтерия ҳамда шунга ўхшаш бинолар ишлаб чиқариш зонасидан шамол йўналиши бўйича қурилиши, чангиши мумкин бўлган, енгил ўт олувчи ёқилғи ва мой омборлари ҳамда бошқаларга қарама-қарши томонда жойлашиши мақсадга мувофиқдир.

Корхона ҳудудини кўкаламзорлаштириш, гулзорлар қилиш ва дарахтлар ўтқазиб шовқин, чанг ҳамда зарарли моддаларнинг тарқалишини, оловнинг тарқалиш зонасини чегаралаш, корхона деворлари, йўлаклар ва дам олиш зоналарини салқин тутиш, ишчи-хизматчиларга очиқ ҳавода меъёрида маиший шароит яратишга хизмат қилади.

Санитария-маиший хизмат бинолари. Саноат корхоналарида ишчиларнинг соғлиғини ҳимоя қилиш мақсадида санитария-маиший хизмат хоналари ташкил этилади ҳамда уларнинг меъёрида ишлаши таъминланади. Буларнинг таркибига гардероблар, коржомаларни тозалаш ва зарарсизлантириш хоналари, ҳожатхоналар, аёллар учун шахсий гигиена хоналари, бет-қўл ювадиган хона, душхона, қўл ҳамда оёқларни ювиш ванналари, чекиш хоналари, овқатланиш хоналари, ёш болаларни эмизиш хоналари, кутиш хоналари, тиббиёт хоналари, махсус коржомаларни ювиш хоналари ҳамда ичишлик суви билан таминланган ускуналар киради.

Ёрдамчи хоналарга умумий овқатланиш хоналари, спорт ўйинлари ҳамда гимнастика машғулотлари учун майдончалар, конструкторлик бюроси, дарсхоналар, хавфсизлик техникаси хонаси, жамоат ташкилотлари хоналари киради. Бу хоналар меҳнат унумдорлигини ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда, ишчиларнинг соғлиғини муҳофаза қилишда ҳамда жамоани меҳнатсеварлик руҳида тарбиялашда катта аҳамият касб этади.

Санитария-маиший хизмат бинолари цехлардан унча узок бўлмаган ва қулай жойларга жойлаштирилади. Уларга бориладиган йўллар зарарли чикиндилар чикадиган цехлар орқали ўтмаслиги

керак. Агар майший хоналар бинонинг ертўласида жойлаштирилса, албатта, улар ҳаво юборувчи ҳамда сўрувчи вентиляция системаси билан таъминланган бўлиши керак. Бошқа вазиятларда давлат санитария назорати органлари билан келишилган ҳолда қурилади.

Ҳозирги пайтда илғор корхоналарда дам олиш хоналарини жихозлашга катта аҳамият берилаяпти. Бу хоналар дид билан безатилиб, юмшок креслолар, журнал столчалари, телевизор, магнитофон, яхна ичимликлар, чой, кофе ва ширинликлар билан савдо қилувчи буфет билан таъминлангандир. Уларда ором баишловчи мусика садолари янграб туради, бу киши чарчоғини чиқаришга, соғлиғини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Ишловчилар сони 300 нафар ва ундан ортиқ бўлса, фельдшер хизмат қиладиган тиббиёт хоналари, агар 4000 нафаргача бўлса, врач хизмат қиладиган соғлиқни сақлаш пунктларига бўлинади. Улар кўпинча майший бинонинг биринчи қаватида ёки ишлаб чиқариш биносининг энг кўп одам ишлайдиган ҳамда жароҳатланиш жиҳатидан энг хавфли бўлган цехга яқин ерга қурилади. Уларни корхонага кираверишдаги йўлакка яқин ерларда ҳам жойлаштира бўлади.

Худудни санитария жиҳатидан ободонлаштириш масаласи саноат корхонасининг бош тарҳи асосида ҳал этилади.

Тикув ва пойабзал цехларининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, ишлаб чиқариш, ёрдамчи бўлинмалар ва омборхоналарнинг маълум қисми бир бинода жамланган бўлади.

Айрим ҳолларда технологияси жиҳатидан бири-биридан тамомила фарқ қилувчи корхоналар ёрдамчи ишлаб чиқаришлари, муҳандислик коммуникациялари, ишловчиларга санитария-гигиена ҳамда маданий хизмат кўрсатиш тизимлари умумий бўлган саноат узелларига бирлаштирилади, бу ҳол қурилиш муддатларини анча қисқартиради ва сарфланадиган маблағни анча камайтиради.

Корхонанинг бош тарҳи ажратилган худуд доирасида лойиҳаланади. Бунда СанПиН 0006-93нинг “Саноат корхоналарининг бош режалари, лойиҳалаш меъёрлари” бўлимига амал қилинади, шунингдек, технологик жараённинг тури, транспортнинг, энергия, ёқилғи, сув ва ҳоказолар билан таъминлаш манбаларининг хиллари, маҳаллий шароит, жойнинг географик ўрни, рельефи, шамолнинг кучи ҳамда йўналиши ва бошқа омиллар инобатга олинади.

Қурилиш зичлиги. Биноларнинг жойлашуви ва ҳудудининг майдони бино ва иншоотларнинг меъёрда кўрсатилган зичлигини инobatга олган ҳолда тўғри танланиши керак. Бу қурилиш зичлиги ушбу формуладан аниқланади:

$$F_{\text{зр}} = \frac{\sum F_{\text{бино}}}{F_{\text{мд}}} \cdot 100\%$$

Бу ерда: $G_{\text{бино}}$ — бино ҳамда иншоотлар эгаллаган жами майдон;
 $G_{\text{худ}}$ — корхона учун ажратилган майдон.

Саноат корхоналари майдонидаги бино ва иншоотларнинг зичлиги пойабзал ҳамда тикув ишлаб чиқаришлари корхоналари учун камида 55 фоиз қилиб белгиланган.

Темир йўл ва автомобиль йўллари, йўлаклар, очиқ спорт майдончалари, дам олиш майдончалари, кўкаламзорлар ҳамда ну кабилар бино ва иншоотлар билан банд бўлган жами майдон хисобига кирмайди.

Яхши санитария-гигиена шароитини яратиш учун ҳудуднинг 10-20 фоиз қисми кўкаламзорлаштиришга (дарaxтлар, буталар, майсазорлар учун) ажратилади.

Манзарали ҳовузлар, дам олиш жойлари, пиёдалар йўлаклари, ўзига хос чироқлар ҳамда шу кабилар ободонлаштиришнинг муҳим қисмларидир.

Асосий ишлаб чиқариш биноси атрофида 2,75 — 4,25 м. кенгликдаги айланма автомобиль йўли қурилади.

Асосий кишилар оқими хавфсиз ҳаракатланиши учун йўллар, автомобиль йўллари ва транспорт учун мўлжалланган кириш йўллари ҳамда чиқиш йўллари алоҳида-алоҳида бўлиши лозим.

Йўлак(тротуар)нинг эни ҳаракатланиш полосасига каррали, яъни 0,75 м. бўлиши зарур. Ҳаракатланиш полосаларининг сони энг катта сменада ишловчилар сонига караб битта полосада 750 киши ҳаракатлана оладиган қилиб танланади. Кўкаламзорнинг майдони 15 фоиздан ошмаслиги даркор.

Иқлим минтақасида кўкаламзорлаштириш учун ирригация тизими кўзда тутилиши керак. Бинолар, девор билан дарaxтлар орасидаги масофа 5 м, буталар орасидаги масофа эса 1,5 м. қилиб олинади.

Саноат корхоналари чегараси билан тураржой даҳалари орасида хавфсизлик масофаси бўлиши лозим. Бунга санитария жиҳатидан ҳимоя минтақасини ташкил этиш орқали эришилади.

Корхонага асосий кириш жойида (шамолга рўпара томонда) фабрика олди майдони жойлашади: бу ерда маъмурий, маданий-маиший, тиббий бинолар, ошхоналар, спорт иншоотлари, жамоат ва хусусий транспорт қўйиладиган майдончалар жойлаштирилади.

Шамоллар гулдастаси. Яхши санитария шароити яратилишида бинолар шамолнинг қайси тарафдан эсишини ҳисобга олган ҳолда жойлаштирилиши катта аҳамиятга эга. Чунки шунда хоналарнинг табиий ёритилиши, шамоллатилиши, ортиқча қуёш нурига ва қор тўпланишига қарши кураш учун қулай шароит юзага келади.

Бош режада бинолар “шамоллар гулдастаси” деб аталадиган диаграмма бўйича жойлаштирилади. Диаграмма чизманинг юқори чап бурчагида жойлаштирилади. Уни қуриш учун жуғрофий томонларнинг йўналиши чизилади. Ш-Ш, Ш, Ж-Ш, Ж, Ж-Ғ, Ғ, Ш-Ғ, бу чизиқларнинг кесишиш нуқталари эса координаталар боши сифатида қабул қилинади. Шамолнинг такрорланувчанлигига мос келувчи масофада қабул қилинган масштабда нуқталар қўйиб чиқилади, кейин улар ўзаро бирлаштирилади. Шаклнинг чўзик томони шамол кўпроқ эсадиган йўналишни кўрсатади.

Ёнгин жихатидан юқори даражада хавfli бўлган бинолар ёки зарарли моддалар ажралиб чиқадиган ишлаб чиқариш корхоналарини шамолга тескари томонда жойлаштириш керак.

Ўта хавfli ва зарарли бўлган ишлаб чиқариш корхоналари билан ишлаб чиқариш бинолари орасидаги масофа 20 м. дан, маиший хоналар орасидаги масофа эса 50 м. дан кам бўлмаслиги керак.

Ишловчиларга санитария-гигиена ҳамда маиший хизмат кўрсатиш учун ҳар бир корхонада умумий ва махсус мақсадларга мўлжалланган хоналар қурилади.

Умумий хоналарга ечиниш хоналари (кўчалик, уйлик кийим-бошлар ҳамда коржомалар учун), душхоналар, чекиш хоналари, аёллар учун шахсий гигиена хоналари, дам олиш ва умумий овқатланиш хоналари, махсус хоналарга эса респиратор хоналари, кийимни қуриштириш, чангдан тозалаш хоналари ҳамда шу кабилар қиради.

Маиший хоналарни жойлаштиришда уларни энг кўп ишчилар ишлайдиган цехларга ва иш ўринларига мумкин қадар яқинлаштириш, ишчиларнинг тоза цехларга зарарли цехларни четлаб ўтиб киришларини таъминлаш лозим.

Замонавий маиший хоналарда ечиниш хоналари, ювиниш хоналари ҳамда душхона блокларига бирлаштирилади. Бу ерда ўз-ўзига хизмат кўрсатиш кўзда тутилади. Оёқ тосхоналари олдинги хоналарда ёки ювиниш хоналарида жойлаштирилади.

Тикув ва пойабзал цехларида ишловчилар учун қўл тослари кўзда тутилиши, улар билан иш ўринлари орасидаги масофа 75 м. дан катта бўлмаслиги керак.

Энг катта сменада ишлайдиганлар сони 15 тадан кўп бўлса, аёллар учун шахсий гигиена хоналари аёллар ҳожатхонаси ёнига қурилади.

Соғлиқни сақлаш пунктлари ёрдамчи ёки ишлаб чиқариш биноларининг биринчи қаватида шикастланиш хавфи юқори бўлган иш жойлари яқинида жойлаштирилади.

Умумий овқатланиш жойлари алоҳида биноларда ёки ёрдамчи биноларда жойлаштирилиши мумкин.

Қисқача хулосалар

Меҳнат шароитларини яхшилашда санитария-гигиена талаблари муҳим ўрин тутди. Меҳнатнинг санитария-гигиена шароитларига меҳнат жараёнида қатнашадиган ишлаб чиқариш муҳитининг барча элементи киради. Жумладан, метеорологик шароитлар, ҳаво муҳитининг тозаллиги, ҳар хил ишлаб чиқариш нурларининг ажралиши, корхонанинг ёритилиши, шовқин ва тебраниш каби ишлаб чиқариш муҳитининг қатор элементлари меҳнат санитариясининг асосий мазмунини ташкил этади.

Ишхоналарда қулай меҳнат шароитлари яратишда ишлаб чиқариш биноларининг микроклими муҳим аҳамиятга эга. Меҳнатнинг санитария-гигиена шароитларини, ишлаб чиқаришдаги нурланиш ҳамда нурларнинг киши организмига таъсирини аниқлаш алоҳида ўрин тутди.

Меҳнат шароитини яхшилаш ва унинг самарадорлигини оширишга таъсир қилувчи муҳим омиллардан бири ёритишдир. Қулай ҳамда илмий жиҳатдан асосланган ёритиш тизими ишлаб чиқаришда банд бўлган кишилар саломатлигига ва иш қобилиятининг ортиб боришига, нафас олиш органларининг фаолиятига яхши таъсир кўрсатади. Меҳнат шароитини яхшилашнинг яна бир муҳим шартларидан бири — ишлаб чиқариш шовқини ҳамда тебранишга қарши курашишдир. Чунки ҳозирги илмий-техника тараққиёти

даврида чиқариладиган машина ва механизмларнинг қуввати ҳамда унумдорлиги ортиши билан бир қаторда, улардан чиқадиган шовқин ва тебраниш ҳам кучаймоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Меҳнат гигиенаси ва ишлаб чиқариш санитарияси нима дегани?
2. Радиоактив нурланишларнинг инсон организмига таъсири.
3. Радиоактив нурланишлардан сақланиш чора-тадбирлари.
4. Нурланиш интенсивлиги нима?
5. Нурланиш нормаларини тушунтириб беринг.
6. Муҳофаза экрани нима?
7. Ички ҳамда ташқи нурланишларни тушунтириб беринг.
8. Ёруғликнинг инсон ҳаёти фаолиятида тутган ўрни нимадан иборат?
9. Табиий ёруғлик нима?
10. Саноат корхоналарини ёритиш усулларини тушунтиринг.
11. Шовқин инсон танасига қандай таъсир кўрсатади?
12. Силкиниш нима ва унинг оқибатлари қандай?
13. Шовқинга қарши қандай тадбирлар мавжуд ?
14. Силкинишга қарши қандай тадбирлар мавжуд?
15. Тебраниш нима?
16. Саноат корхоналарининг бош режасини лойиҳалашда қўйиладиган асосий талаблар қандай?
17. Санитария-ҳимоя зоналари нима дегани?
18. Корхона бош тарҳини лойиҳалашда йўл ва йўлакларга қўйиладиган талаблар.
19. Санитария-маиший хизмат бинолари.
20. Маиший хоналарга қўйиладиган талаблар.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. “Атмосфера ҳавосини муҳофаза этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz
2. “Давлат санитария назорати тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz
3. “Фуқароларнинг саломатлигини муҳофаза этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

4. Адамчук В.В. Экономика и социология труда / В.В. Адамчук, О.В.Ромашов, М.Е.Сорокина- М: ЮНИТИ, 2001.
5. Абдурахманов О.К. Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофиза қилиш тизимини бошқариш самарадорлигини ошириш. Т.: Фан., 2010. – 326 б.
6. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 388 б.
7. Андреев С.В. Охрана труда от “А” до “Я”. Практическое пособие. Вкл 2. М.: Альфа-пресс, 2004. С. 49.
8. Баранов Н.И. Охрана труда. Учебное пособие. Клинт.ОЛС Комплект, 2002.
9. Беляров Ю.А., Хлопков В.В. Охрана труда в организации. Практические рекомендации. М.: Книжный мир, 2009. – 176 с.
10. Михайлов Ю.М. Корпоративная система охраны труда. Функционирование. Аттестация. Сертификация. Экспертиза. М.: Альфа – Пресс, 2009. С.7-11.
11. Попова Н.А. Организация, нормирование и оплата труда на предприятии: Учебное пособие. – М.: Финпресс, 2011. - 176 с.

10-боб. ЁНГИН ХАВФСИЗЛИГИ

10.1. Ёнгин ҳақида умумий маълумотлар

Ёнгин иқтисодийга катта моддий зарар етказди. Бунинг устига, кўп ҳолларда ёнгин вақтида бахтсиз ҳодисалар ҳам рўй беради. Бу эса, ўз навбатида, ёнгиндан сақланиш ҳамда меҳнат муҳофазаси қоидаларини яхши ўрганиб-билиб олиш ҳамда уларни ўзаро узвий боғлай билиш вазифасини юклайди.

Ёнгинга қарши курашиш техникасининг вазифалари ёнгин чиқиш сабабларини ўрганиш, ёнгиннинг олдини олишнинг энг мақбул усулларини, шунингдек, ёнгинни қисқа вақт ичида ўчириш воситалари ва усулларини топиш ҳамда белгилаб олишдан иборатдир. Ёнгин махсус манбадан ташқарида бўладиган, назорат қилиб бўлмайдиган ёниш бўлиб, жуда катта моддий зарар етказди.

Ёнгин чиқишига, асосан, оловдан нотўғри фойдаланиш; электр установакалари, печларни, тутун трубаларини монтаж қилиш ва ишлатиш қоидаларининг бузилиши; халқ хўжалиги объектларини лойиҳалаш ҳамда қуришда ёнгин хавфсизлиги нормалари талабларининг бузилиши; ёнгин жихатидан хавфли жихозларни ишлатишда ва осон алангаланадиган материаллардан фойдаланишда ёнгин хавфсизлиги қоидаларига риоя қилмаслик; болаларнинг олов билан ўйнаши; момақалдирак разрядлари сабаб бўлади.

Ёнгиннинг олдини олиш ҳамда ёнгиндан сақлаш тартиблари ёнгиннинг очиқ аланга ва учкунлар, ҳаво, буюмларнинг юқори температураси, заҳарли ёниш маҳсуллари, тутун, кислороднинг камайиб кетиши, бино ҳамда иншоотларнинг қулаши ва шикастланиши, портлаш каби омилларнинг одамларга таъсирини олдини олиши керак. Бу вазифаларни ҳал қилиш учун ёнгин-портлаш жихатидан хавфли модда ҳамда материаллар ўрнига ёнмайдиган ва қийин ёнадиган материал ҳамда моддалардан иложи борича кўп фойдаланиш, ёнувчи муҳитни изоляциялаш (технологик жараёнларни автоматлаштириш, герметиклаш ва ҳ.к.), ёнгиннинг ёниш манбаидан атрофга тарқалишига йўл қўймаслик, ўт ўчириш воситалари, гуруҳли ҳамда якка тартибда ҳимоя воситалари, сигнализация ва ёнгин ҳақида хабар бериш воситаларидан фойдаланиш, ёнгин чиққанда одамларни эвакуация қилиш тартибни тўғри ташкил этиш, объектларни ёнгиндан қўриқлаш зарур.

Ёнгин ҳамда ёнгин хавфсизлиги қуйидаги асосий тушунчалардан иборатдир:

Ёнгин — одамларнинг ҳаёти ва (ёки) соғлиғига, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулкига, шунингдек атроф табиий муҳитга зарар етказадиган, назорат қилиб бўлмайдиган ёниш;

Ёнгин назорати — ёнгин хавфсизлиги талабларига риоя қилинишини текшириш ва текширув натижалари бўйича чоратадбирлар кўриш мақсадида белгиланган тартибда амалга ошириладиган фаолият;

Ёнгинлар профилактикаси — ёнгинлар келиб чиқиши эҳтимолини истисно этишга ҳамда уларнинг оқибатларини камайтиришга қаратилган огоҳлантириш чора-тадбирлари мажмуи;

Ёнгиндан сақлаш хизмати — одамларнинг ҳаёти ва соғлиғини, юридик ҳамда жисмоний шахсларнинг мол-мулкани, атроф табиий муҳитни ёнгинлардан ҳимоя қилиш, шунингдек, объектларда, аҳоли пунктларида ва бошқа ҳудудларда ёнгин хавфсизлигини талаб даражасида сақлаб туриш мақсадида белгиланган тартибда ташкил этилган бошқарув органлари, кучлар ҳамда воситалар мажмуи;

Ёнгин хавфсизлиги — одамларнинг, юридик ва жисмоний шахслар мол-мулкисининг, шунингдек, атроф табиий муҳитнинг ёнгинлардан ҳимояланганлиги ҳолати;

Ёнгин хавфсизлиги талаблари — ёнгин хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қонун ҳужжатларида белгиланган ижтимоий ва (ёки) техник хусусиятга эга махсус шартлар;

Ёнгин хавфсизлиги талабларининг бузилиши — ёнгин хавфсизлиги талабларини бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик;

Ёнгин-техник маҳсулоти — ёнгин хавфсизлигини таъминлашга мўлжалланган махсус техник, илмий-техник ҳамда интеллектуал маҳсулотлар, шу жумладан, ёнгинни ўчириш техникаси ва асбоб-ускуналари, ёнгинни ўчириш аслаҳа-анжомлари, оловни ўчириш ҳамда оловдан ҳимоя қилиш моддалари ва материаллари, махсус алоқа ҳамда бошқариш воситалари, электрон ҳужжатлар, электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурий маҳсулотлар ва маълумотлар базалари, шунингдек, ёнгинларнинг олдини олиш ҳамда уларни ўчиришнинг бошқа воситалари;

ёнғинга қарши режим — ёнғин хавфсизлиги талаблари бузилишининг олди олинишини ва ёнғинлар ўчирилишини таъминлаш юзасидан одамларнинг хатти-ҳаракат қоидалари, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва (ёки) биноларни (ҳудудларни) сақлаш тартиби;

ёнғинга қарши алоҳида режим — ёнғин хавфи юқори бўлган даврда муайян ҳудудларда қонун ҳужжатларига мувофиқ ёнғин хавфсизлигининг қўшимча талабларини белгилаш.

Ёнғин хавфсизлигини таъминлаш тизими ёнғинларнинг олдини олиш ҳамда уларни ўчиришга қаратилган ҳуқуқий, ташкилий, иқтисодий, ижтимоий ва илмий-техник чора-тадбирлар, шунингдек, кучлар ҳамда воситалар мажмуидан иборатдир.

Ёнғин хавфсизлигини таъминлаш тизими субъектлари давлат ва хўжалик бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар (бундан буён матнда ташкилотлар деб юритилади) ва фуқаролардир.

10.2. Ишлаб чиқариш биноларини ёнғин хавфлилиги жиҳатига қараб таснифлаш

Саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш бинолари, энергетика, транспорт ва омбор хўжалиги бинолари технологик жиҳатдан қандай мақсадда фойдаланилиши жиҳатидангина эмас, айрим жараёнларнинг ёнғин жиҳатидан қанчалик хавфлилигига қараб ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Амалдаги нормаларга кўра, барча турдаги корхоналар ёнғин жиҳатидан хавфлилигига қараб бешта категорияга бўлинади: А, Б, В, Г, Д.

Жадвалда корхоналарнинг категорияларга бўлиниши кўрсатилган, технологик жараённинг хавфлилик даражаси ҳамда беш категориянинг ҳар қайсисига қарашли корхоналарнинг энг характерли турлари берилган.

Уй-жой бинолари, жамоат бинолари ва иншоотлар ёнғин чиқиш хавфи жиҳатидан категорияларга бўлинмайди. Лекин курилаётган биноларнинг неча қават бўлиши кераклиги, шунингдек, ёнғинга қарши деворлар орасидаги майдоннинг йўл қўйиладиган максимал катталиги шу биноларнинг ўтга чидамлилик даражасига боғлиқ.

Ёнувчи суюқликлар, газлар ҳамда буғлар ёнилғи сифатида ишлатиладиган ёки шу хонанинг ўзида ёқиб утилизация қилинадиган ишлаб чиқаришлар, шунингдек, технология жараёни вақтида алангадан фойдаланиладиган ишлаб чиқаришлар А, Б ва В категорияларга кирмайди.

10.1-жадвал

Корхоналарнинг ёнғин жиҳатдан хавфлилик категориялари

Корхонанинг кате­гория си	Технологик жараённинг ёнғин жиҳатдан характери­сти­каси	Корхоналарнинг номи
А	Сув ёки ҳаводаги кислород таъсиридан ўт олиб кетиши ёки портлаши мумкин бўлган моддалар ишлатиладиган, буғларнинг чакнаш ҳарорати 28С ва бундан паст бўлган суюқликлар ҳамда портлаш паст чегараси ҳавонинг ҳажмига нисбатан 10% ва бундан кам бўлган ёнувчи газларни ҳаво билан биргаликда портлайдиган хавфли аралашмалар ҳосил қиладиган миқдорда ишлатишга тўғри келадиган ишлаб чиқаришлар.	Мегалл натрий ва кальцийни ишлаш ҳамда қўлланиш цехлари; сунъий тола фабрикаларининг барат ва ксатанат цехлари; синтетик каучукни стерженлаб полимерлаш цехлари; водород станциялари; ацетат ипак фабрикаларининг кимёвий цехлари; сунъий ёнилғи ишлаб чиқаришни гидрациялаш, дистиллаш, газофракциялаш цехлари, буғларнинг чакнаш ҳарорати 28С ва бундан паст бўлган органик эриттичларни реконерациялаш ва ректификациялаш цехлари; ёнувчи газлар солинадиган баллонлар омбори; бензин омборлари; кислота ва ишқорли стационар аккумулятор установкалари; буғларнинг чакнаш ҳарорати 28 С ва бундан паст бўлган суюқликларни узатувчи насос станциялари ва ҳоказо.
Б	Буғларнинг чакнаш ҳарорати 28 дан 120 С гача бўлган суюқликларни ва портлаш пастки чегараси ҳаво ҳажмига нисбатан 10% дан юқори бўлган ёнувчи газларни ҳаво билан аралашиб портловчи аралашма ҳосил қиладиган миқдорда ишлатишга тўғри келдиган ишлаб чиқаришлар; ҳавода муаллақ турадиган ва ҳаво билан биргаликда портловчи аралашма ҳосил қиладиган ёнувчи чанг ёки тозалар ажралиб чиқадиган ишлаб чиқаришлар.	Кўмир кукунни ва ёғоч уни ишлаб чиқариладиган ҳамда ташиладиган цехлар; мазутдан бўшаган ва бугининг чакнаш ҳарорати 28 дан 120 С гача бўлган бошқа суюқликлардан бўшаган цистерналар ва бошқа идишлар ювиладиган-буғланадиган станциялар; тегирмонларнинг майдалаш ва түйиш бўлимлари; синтетик каучукни ишлаш цехлари; қаңд толқони тайёрлаш цехлари; фрезер торф майдалайдиган жиҳозлар; электр станцияларнинг мазут хўжалиги; буғларнинг чакнаш ҳарорати 28 дан 120 С гача бўлган суюқликларни узатиш насос станциялари ва ҳоказо.
В	Ёнувчи қаттик моддалар ва материаллар, шунингдек буғларнинг чакнаш ҳарорати 120 С дан юқори бўлган суюқликлар ишланадиган ёки қўлланиладиган ишлаб чиқаришлар	Тахта тилиш, ёғоч материаллари билан ишлаш, дурадгорлик, моделсозлик, бочкасозлик ва ёғоч идиш тайёрловчи цехлари; трикотаж ва тикувчилик фабрикалари; тўқимачилик саноати ва коғоз саноатининг ишлаб чиқариш жараёнида суюқликлар ишлатилмайдиган цехлари; пахтаги дастлабки ишлаш корхоналари; зинғир, каноп ва луб ўсимлиги тозаларини курук усулда дастлабки ишлаш заводлари; тегирмонларнинг дон тозалаш бўлимлари ва ҳоказо.

Омборлар, складлар уларда сақландиган материалларнинг ёнғин жиҳатидан қанчалик хавфли бўлишига қараб категорияларга ажратилади.

Ишлаб чиқариш бинолари кўпи билан неча қават ва ёнғинга қарши деворлар орасидаги пол сатҳи кўпи билан қанча бўлиши кераклиги, шунингдек, бинонинг қай даража ўтга чидамли бўлиши зарурлиги шу бинога жойлаштириладиган цехларнинг ёнғин хавфи жиҳатидан қандай категорияга киритилганлигига қараб белгиланади.

Айрим ҳолларда маълум мақсадларга мўлжалланган объектларни лойиҳалаш ҳамда қуриш вақтида СНИП, яъни корхона нормалари ва тартиб-қоидаларининг тегишли бобларига амал қилиш зарур. Бу бобларда маълум мақсадларда фойдаланиладиган бино ёки иншоотларга тааллуқли ёнғинга қарши талаблар муфассал баён қилинган ҳамда ўзига хос томонлари кўрсатилган.

10.3. Дастлабки ва автоматик ўт ўчириш воситалари

Ёниш жараёни тўхташи учун оксидланиш-тикланиш экзотермик занжир реакцияси узилиши керак. Бу реакцияни тўхтатишнинг физик ҳамда кимёвий усуллари қўлланилади.

Физик усуллари — бу алангани ёнувчи модда юзасидан узиб ташлаш, ёнувчи модда юзалари ҳароратини алангаланиш ҳароратидан пасайтириш, оксидловчи модда (кислород) концентрациясини камайтириш (кўпинча ёнмайдиган газлар концентрациясини ошириш ҳисобига) ва ёнувчи модда билан оксидловчини бир-биридан ихоталаш.

Кимёвий усуллари ёниш реакциясини тормозлаш ҳисобига амалга оширилади.

Ўт учириш воситалари, асосан, уч гуруҳга бўлинади:

1) ёнишни тугатиш усули бўйича — совитувчи, аралаштирувчи (чапиштирувчи), ихоталовчи, ингибирлаштирувчи;

2) электр ўтказувчанлиги бўйича — электр токини ўтказувчи (сув, буғ, кўпик), электр токини ўтказмайдиган (газлар, кукулни бирикмалар);

3) заҳарлилиги бўйича — заҳарли (фреон, бромэтил), камзаҳарли (карбонат ангидрид, азот), заҳарсиз (сув, кўпик, кукулни бирикмалар).

Ўтти ўчиришда энг кенг тарқалган модда сувдир. Сув ўзининг куйидаги хусусиятлари туфайли ўтти ўчиришда энг афзал модда ҳисобланади. Сувнинг иссиқлик сиғими катта, ёнаётган юзага тушган сув унинг иссиқлигини ютиб олади. Маълумки, 1 литр сув тахминан 539 ккал иссиқликни ютади. Юқори ҳароратли юзаларга тушган сув тезда буғланади. Буғланиш натижасида унинг ҳажми 1700 марта ортади ва вақтинча ёнаётган юзани қамраб олиб, ҳаводаги кислород миқдорини камайтиради. Сувнинг юзаларни ҳўллаш хусусияти ёнғиннинг тарқалмаслигида катта роль ўйнайди. Унинг сирт таранглиги кичик (0,073 н/м) бўлганлиги учун ёнаётган моддаларнинг тирқиш ва тешикларига тезда кириб уларни совитади. Булар ҳаммаси ўтти ўчиришда катта аҳамият касб этади.

Пахта толаси ёнганда сув билан ўчириш унчалик самарали эмас. Ёнаётган пахта тойларини ҳовузга ташлаб юбориб, бир ҳафтадан сўнг олинганда яна тутай бошлаган ҳоллар ҳам кузатишган. Бунинг сабаби сувнинг сирт таранглиги кичик бўлишига қарамай, жуда кичик тирқишларга, масалан, пахта толаси ичидаги каналга ва унинг юзаларидаги тирқишларга кира олмайди. Уларнинг атрофи сув билан қопланган бўлишига қарамай, толанинг ички қисми чўғланишда давом этаверади. Шунинг учун пахта ёнганда уни ўчириш учун сирт таранглигини камайтириш мақсадида ишқорли моддалар қўшилади. Бу тадбир сув сарфини 2-2,5 марта ва ўт ўчириш вақтини 20-30 фоиз камайтиради. Кенг тарқалган ҳўлловчи моддалардан бири ОП-1 сувга оғирлиги бўйича 3,5-4 миқдорида қўшилади. Пахта толаларини ўчиришда “некаль” НВ ҳўлловчиси 0,7-0,8 (оғирлиги бўйича) миқдорида қўлланилади.

Сўнгги пайтларда сувдан нефть маҳсулотларини ўчиришда ҳам фойдаланилмоқда. Ёнғин бўлаётган юзаларга сув майда заррачалар ҳолида сепилади. Бу майда томчилар (0,1-0,5 мм катталиқдаги) тезда буғланади ва буғ ёнаётган суюқлик юзасини қамраб олиб кислородни ўтказмайди.

Шунингдек, сув охириги пайтларда ўт ўчиришда кенг қўлланилаётган ҳаво — механик кўпик хосил қилишда ҳам ишлатилади.

Катта босим остида ўт ўчириш ичаклари стволдан огилиб чиқаётган узлуксиз сув оқими газ алангаси тилнини узиб юбориш ҳамда шу билан ўтти ўчиришда ишлатилади.

Ўт ўчиришда сувнинг салбий хусусиятларидан бири унинг электр токининг ўтказувчанлигидир. Бу кучланиш остида бўлган ускуналарни ўчириш имконини бермайди. Бундан ташқари, сув айрим моддалар (калий, натрий) билан кимёвий реакцияга киришиб парчаланadi. Парчланиш натижасида ажралиб чиқадиган водород портлаши мумкин, кислород эса ёнишни кучайтиради. Шунингдек, сув билан кальций карбидини ҳам ўчириб бўлмайди, чунки унга сув текканда ёнувчи газ — ацетилен ажралиб чиқади.

К а р б о н а т а н г и д р и д г а з и. Бу газ ёнгин чиққан зонага йўналтириш натижасида у ердаги хавонинг таркибида кислород миқдорини камайтириш орқали ёнгинни ўчиришда яхши натижа беради. Чунки бу газ ёнмайди. Агар хаводаги кислород миқдорини 15 фоизгача туширишга эришилса, ёнгин мавжуд бўлиш имкони йўқолади. Карбонат ангидрид гази ёнгин ўчоғига газ ҳолатида ҳамда суюлтирилган карбонат ангидридли ўт ўчиргич ҳолатида берилиши мумкин. Суюлтирилган карбонат ангидридли ўт ўчиргичда у ҳаво билан реакцияга киришиб, минус 70°C ҳароратли қорсимон модда ҳосил қилади, бу ёнаётган буюмлар юзасини яхши совилади.

И н е р т г а з л а р. Ёнгинни ўчиришда инерт газлар — азот ва аргон газлари ҳам ишлатилади. Улар ҳам карбонат ангидрид гази сингари хаводаги кислород миқдорини аралаштириб камайтиради ҳамда бу ёнгинни ўчиришга олиб келади. Бу газлар карбонат ангидрид газичалик самарали эмас.

Т у т у н г а з л а р и. Тутун газларида кислород миқдори хаводагидан бирмунча кам бўлиб, тахминан 18-19 фоизни ташкил қилади. Бу газлар охиригача ёндирилса, ундаги кислород миқдорини 5-6 фоизгача тушириш мумкин. Бундай газлар ёнгинни ўчиришда бемалол қўлланилиши мумкин. Ўт ўчириш техникасида самолётларнинг ўз иш муддатини ўтаётган реактив двигателларини ишлатиш ҳам йўлга қўйилган. Булар ўт ўчириш машиналарига ўрнатилади ва тутун газлари сув оқими билан бирга ёнгин юзаларига берилади.

И н г и б и т о р л а р. Голоидланган углеводлар ёниш реакциясига кимёвий сусайтиргич орқали таъсир кўрсатиб ёнгинни тўхтатади. Булар инерт газларга нисбатан анча самаралидир. Бу мақсадда бромли этил, бромил этилен, дибромтетрафторэтан (фреон 114 B_2)лар ишлатилади. Фреон сув буғига нисбатан 20 марта, углевод оксидига нисбатан 12 марта самаралироқдир. Галлоидланган

углеводлар чўғланган пахта хом ашёси ҳамда толасини ўчиришда, айниқса, қўл келади. Улар электр токини ўтказмайди ва совуқ ҳавода музлаб қолмайди. Уларнинг кенг қўлланилишига қимматлиги тўсик бўлиб турипти. Бундан ташқари, қайнаш ҳароратининг пастлиги (38° - 98° С) ва ўчувчанлиги очик жойлардаги ёнғинларни ўчиришда қўллашга монелик қилади.

К у к у н л и б и р и к м а л а р. Улар ёнаётган газлар енгил алангаланувчан, ёнувчан суюқликлар кучланиш остида бўлган электр ускуналарини ўчиришда ишлатилади. Улар арзонлиги туфайли тобора кўпроқ қўлланилмоқда. Кукун бирикмаларнинг асосий қисми ош содаси (натрий карбонат)дан иборатдир.

Металлоорганик бирикмаларни ўчиришда СИ-2 кукуни ишлатилади. Унинг асосий қисми (фреон) 114 В₂ билан тиндирилган селикоген заррачаларини ташкил этади. Ёнғинга тушгач, кукун заррачаларидан алангага кучли тормозловчи (ингибитор) сифатида таъсир қилувчи фреон ажралиб чиқади.

К ў п и к. Ёнаётган юзага тушган кўпик уни қоплаб олиб, кислород киришидан тўсади ва ажралиб чиқаётган суюқлик ёнаётган юзани совитади. Кўпик, асосан, қаттиқ моддалар ва ёнувчан суюқликларни ўчиришда ишлатилади. Кўпиклар пайдо бўлишига қараб икки хил бўлади: кўпик ҳосил қилувчи қоришмани ҳаво оқими билан механик аралаштирув орқали олинадиган ҳаво-механик кўпик ҳамда ишқор эритмаси билан кислотанинг аралашishi натижасида пайдо бўладиган кимёвий кўпик.

Маълумки, ёнғин пайтида ёнаётган юзаларни қоплаш учун кўплаб миқдорда кўпик ҳосил қилиш керак бўлади. Бунинг учун кўпик ҳосил қилувчи модда (пенообразователь)ларни кучли босимдаги сув билан ёки ҳаво билан аралаштириш керак бўлади. Мазкур жараён махсус узлуксиз ишловчи аппаратлар — кўпик генераторлари ёрдамида амалга оширилади. Кўпик ҳосил қилувчи моддалар кукун ҳолида бўлиб, одатда бирон бир кислотанинг (кўпинча олтингурут кислотасининг) туздан ва ишқорий қисми эса натрий бикарбонатнинг аралашмасидан ташкил топади.

Кўпик генераторлари икки турли бўлиб, “ПГ-50м” ва “ПГ-100” турларидир. Улар ёнувчи ҳамда енгил алангаланувчан суюқликларни ўчиришда ишлатилади ва фақат ўлчамлари билан фарқланади.

Куйи қисмида сув бериш вақтинча ёки бутунлай тўхтатилганда, орқага қўйилмаслиги ҳамда кукунни намламаслиги учун шарсимон

клапан ўрнатилган. Кукун намланса ва қотиб қолса, кўпик генераторини очиб тозалаш керак бўлади. Сувнинг босимини назорат қилиб туриш учун штуцер яқинига монометр ўрнатилади.

Ўт ўчирувчи асбоблар. Ўт ўчирувчи асбоблар дастлабки ўт ўчириш воситаси бўлиб, ёнгиннинг бошланғич даврида унинг кучайиб, тарқалиб кетмаслиги учун ишлатилади.

Улар бинонинг ичида ёки кираверишида, омборлар ёнида, қизил рангга бўялган махсус тахта шчитларига осиб қўйилади. Бу воситаларга ўт ўчириш учун ишлатиладиган асбоблар (болта, белкурак, мисранг, чангак, челақ), асбест матоси ёки техник кигиз, бочкада сув, яшиқда кум ҳамда ўт ўчирувчи (кўпикли, карбонат ангидридли ва кукунли) асбоблар киради. Шу билан бирга, ўт ўчиришнинг ички водопровод тизими ҳам киради.

ГОСТ 12.2.047-80 “Ўт ўчириш техникаси. Атама ва қоидалар”да берилишича ўт ўчирувчи модданинг турига қараб қуйидаги хилларга бўлинади:

— *сувоқлик воситасидаги* (актив юзали моддалар қўшилган сув ёки турли кимёвий бирикмаларнинг сувдаги эритмалари; карбонат кислотали (суюлтирилган карбонат диоксиди);

— *кимёвий-кўпикли* (кислота ва ишқорларнинг сувдаги эритмаси); ҳаво — кўпикли (кўпик ҳосил қилувчи моддаларнинг сувдаги эритмаси билан сиқилган карбонат ангидрид гази ёки хавонинг аралашмаси);

— *хладонли* (галлойдланган углеводород асосидаги кукунли моддалар — бромли этил, хладон ва бошқалар);

— *кукунли* (карбонат икки оксидли сода асосидаги курук кукунлар);

— *аралашма ҳолидаги* (кукунлар ва кўпик ҳосил қилувчилар).

Ўт ўчирувчи модданинг миқдори ва ўлчамлари бўйича — камҳажмли (ҳажми 5 л, 10 л), кўчма ва ҳажми 25 литрдан кам бўлмаган стационар ускуналарга бўлинади.

Карбонат кислотали ўт ўчириш асбоблари ҳаво кирмаганда ҳам ёна оладиган моддалардан (пахта толаларидан) бошка ҳар хил моддаларни ўчиришда ишлатилади. Шу билан бирга, уни 100 В гача кучланиш остида бўлган электр ускуналарини ўчиришда ҳам ишлатиш мумкин.

Суюлтирилган карбонат кислотаси пўлат баллонга жойлаштирилган бўлиб, унинг бўйин қисмида пистолетсимон

лўкидон ҳамда сифон найчаси бўлади. Лўкидоннинг нипелли қисмига карнайсимон пластмасса қувур ўрнатилган. Лўкидоннинг ён томонида ўрнатилган сақловчи қопқоқ баллонни портлашдан сақлаш учун мўлжалланган. Баллон ҳар йили 1 марта синов босимидан ўтказилади.

Кимёвий-кўпикли ўт ўчириш асбоблари қаттиқ моддаларни ҳамда майдони 1 м.² гача бўлган суюқ ёнувчи моддаларни ўчиришда ишлатилади. Улар билан кучланиш остидаги ускуналарни ўчириб бўлмайди.

Хладонли ва аэрозолли ўт ўчириш асбобларига карбонат кислотали — бромэтилли ўт ўчириш асбоблари киради. Уларнинг заряди сифатида галлойдланган углеводородли бирикмалар хизмат қилади (бромли этилен, бромли этил, тетрафтордиюромэтан ва бошқалар). Бу аэрозолли ўт ўчириш асбоблари траспорт воситалари ҳамда кучланиши 380 В гача бўлган электр ускуналарида чиққан ёнғинларни ўчиришда ишлатилади.

Кукунли ўт ўчириш асбоблари ишқорий металллар, энгил ёнувчи суюқликлар, кучланиш остидаги электр ускуналари ёнганда ўчириш учун ишлатилади.

Ўт ўчиришнинг кўчма воситалари аввал кўриб чиққан қўл ва ўт ўчириш асбобларига нисбатан қувватли қилиб тайёрланади. У энгил ёнувчи ҳамда ёнувчан суюқликларни, газ ва чўғланувчи моддаларни ўчиришда ишлатилади. Кўчма ўт ўчириш асбоблари фойдаланиш учун бир оз ноқулайдир. Уларни ишга тушириш учун кўпик генераторини, кўпик чиқарувчи клапанни ечиб олиш, кўпик ҳосил қилиш учун ичакни чуватиб ечиб олиш, баллондаги қўргошин тамгани узиб ташлаш ҳамда дастлабки стрелка бўйича охиригача қайириш ишларини бажариш керак.

Спринклер ускуналари. Спринклер ускуналари автоматик ўт ўчириш воситаларига мансуб бўлиб, унда хонанинг шипига сув ёки кўпик ҳаракатланувчи қувурлар ўрнатилади. Уларга маълум масофаларда штуцерлар ёрдамида спринклер каллаклари ўрнатилган. Ҳар бир спринклер каллаги 12 м² ерга мўлжалланади. Оддий ҳолатда каллакларнинг сув йўллари қопқоқ билан берк ҳолда туради. Қопқоқни энгил эрувчан металлдан ясалган қулф ушлаб туради.

Спринклер ёрдамида шипдан ўтган сув қувурларга буралиб киргизилади. Штуцернинг тешигига зангламаслиги учун бронза ҳалқа бураб киритилган. Ҳалқа билан штуцер орасига ўртаси тешик металл

диафрагма ўрнатилган. Диафрагманинг бу тешиги шиша шарча (копкок) билан беркитилгандир. У эса учта ўзаро енгил эрувчан металл билан кавшарлаб қўйилган мис пластинкалари ёрдамида ушлаб турилади.

Ёнгин чиққанда, ҳаво кизиб спринклер каллагига етиб бориб, енгил эрувчан кавшарлагичга таъсир қилиб кулфни бузиб юборади. Босим остидаги сувнинг копқоққа таъсири натижасида у диафрагмадан тушиб кетади ва сувга йўл очилади. Тешикдан урилиб тушаётган сув тарқатгичга урилиб, 9-12 м² га ёйилиб тушиб, ёнгинни ўчира бошлайди. Спринклер кулфлари 72, 93, 105, 141, 182⁰ С да эриб кетишга мўлжалланган.

Дренчер каллагги. Ташқи кўриниши бўйича у спринклер каллагидан кам фарқ қилади. Фақат унда енгил эрувчан кулф ва копкок йўқ. Шунинг учун дренчер системаси хоналарда эмас, хоналар ҳамда бинолар орасига ўрнатилади. Буларни ёнгин бир цехдан иккинчи цехга ёки бир бинодан иккинчи бинога ўтиб кетмаслиги учун қўлланилади.

Уларни ишга тушириб юбориш қўлда ёки автоматик равишда иссиқлик релеларини қўллаш орқали амалга оширилиши мумкин.

Спринклер ва дренчер ускуналари узлуксиз такомиллаштириб борилади. Ҳозирги пайтда уларнинг ёнгинни фақатгина сув билан эмас, балки кўпик билан ҳам ўчира оладиган, бошқаруви автоматлаштирилган хиллари мавжуд.

Сув билан ишлайдиган ускуналарнинг спринклер каллаклари олдидаги қувурларда сувнинг босими доимо 0,6 МПа га, кўпик билан ишлайдиган қувурларда эса 0,3 МПа га яқин бўлиши керак. Кўпик билан ишлайдиган ҳар бир каллак 17 м² га мўлжалланади. Кўпик ҳосил қилувчи модданинг сарфи 3,5 л/с ва ўт ўчириш вақти 10-15 дақиқа деб олинади.

Механизациялашган ўт ўчириш воситалари. Механизациялашган, яъни асосий ўт ўчириш воситаларига сув насослари ҳамда автомашиналар киради.

Сув насослар (мотопомпалар) — умумий асосга ўрнатилган двигателъ ва марказдан қочма насосдан таркиб топган агрегатдир. Тиркамали сув насос МП-1400 автомобилнинг тўрт тактли ички ёниш двигателидан, босими катта бўлган марказдан қочма насос, яримавтомат вакуум тизими, икки ғилдиракли автомобиль тиркамаси, ёнгинга қарши ускуналар комплекти ҳамда двигателни юргизиб

юбориш учун аккумулятор батареяларидан ташкил топган. Булардан ташқари, ўт ўчирувчи моддаларни (сув, ҳаво-механик ёки кимёвий кўпик) етказиб бериш мақсадида ёнғин автомашиналари ишлатилади. Уларга автоцистерналар, шланг-насосли автомобиллар, поездлар ва бошқалар киради.

Насосли автоцистерна шахсий таркибни, ўт ўчириш ускуналарини, сув захирасини ҳамда кўпик ҳосил қилувчи моддани ёнғин чиққан ерга етказиш ва ичакларни водопровод тизимига улангунча сув билан таъминлаш, сув келтириш ҳамда сув етказиб беришда оралиқ вазифасини ҳам ўтайди.

Ўт ўчирувчи автомобилларнинг (автоцистерна ва автонасослар) асосий агрегати марказдан қочма ёнғин насоси бўлиб, у сув ёки бошқа суюқ ўт ўчирувчи аралашмаларни ёнғин чиққан ерга етказиб беради.

Ўт ўчириш машиналари учун тикувчилик корхоналарида махсус депо қурилади. Улар магистраль йўллар ёнига, барча объектлариға машиналар бемалол бора оладиган қилиб қурилади. Зарур бўлиб қолса, қўшни корхонаға ҳам тез ёрдам бера олиш учун деполар корхонадан чиқиш дарвозалари яқинида қурилгани маъқул. Уларнинг хизмат қилиш радиуси А, Б ва В тоифали корхоналар учун 2 км. олинади. Хизмат радиуси бундан катта бўлган корхоналарда қўшимча равишда ёнғин постлари қурилади.

10.4. Ёнғин хавфсизлигини таъминлаш тадбирлари

Ёнғин хавфсизлигини таъминлаш ташкилотларнинг мансабдор шахслари ва бошқа ходимлари, шунингдек, якка тартибдаги тадбиркорлар фаолиятининг таркибий қисмидир. Ёнғин хавфсизлигини таъминлашға доир талаблар мансаб йўриқномаларида ҳамда бошқа йўриқномаларда, зарур ҳолларда эса, тегишли шартномаларда акс эттирилиши керак.

Ташкилотларнинг ёнғин хавфсизлигини таъминлаш, агар тегишли шартномада бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, мазкур ташкилотларнинг раҳбарлари ва улар ваколат берган шахслар зиммасига юклатилади. Ёнғин хавфсизлигини таъминлашға доир вазифаларнинг ваколатли шахслар зиммасига юклатилиши раҳбарларнинг зиммасидан масъулиятни соқит қилмайди.

Хусусий ҳамда давлат уй-жой фондларининг тураржойлари ва бошқа биноларида ёнгин хавфсизлигини таъминлаш, агар бу мулк ижара (аренда) шартномасида кўрсатилган бўлса, мулкдорлар ёки ижарага (арендага) олувчилар зиммасига юклатилади.

Аҳоли пунктларини ривожлантириш ҳамда уларда иморат қуришни режалаштириш, бинолар ва иншоотларни лойиҳалаштириш, қуриш, кенгайтириш, реконструкция қилиш ҳамда техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш чоғида ёнгин хавфсизлигини таъминлаш тегишинча шаҳарсозлик фаолияти соҳасидаги махсус ваколатли давлат органи, буюртмачилар, иморат қурувчилар, лойиҳалаштириш ҳамда қурилиш ташкилотлари зиммасига юклатилади.

Ёнгин хавфсизлиги чора-тадбирлари ёнгин хавфсизлиги тўғрисидаги қонун ҳужжатларига, ёнгин хавфсизлиги соҳасидаги норматив ҳужжатларга мувофиқ, шунингдек, ёнгинларга қарши курашиш тажрибаси, моддалар, материаллар, технологик жараёнлар, буюмлар, конструкциялар, асбоб-ускуналар, бинолар ва иншоотларнинг ёнгин хавфлилигига баҳо бериш асосида ишлаб чиқилади.

Ҳар бир ташкилотда электр қурилмадан фойдаланишга рухсат этилганлиги тўғрисида техник ҳужжат бўлиши керак. Унинг таркибига қуйидагилар киради:

- 1) ишларни қабул қилиш далолатномалари;
- 2) тасдиқланган лойиҳа ҳужжатлари;
- 3) электротехник коммуникациялар схемалари;
- 4) хабар берувчи жиҳозлар ва асбобларнинг паспортлари;
- 5) ҳимоялаш воситаларининг ҳужжатлари.

Моддалар, материаллар, буюмлар, конструкциялар ҳамда асбоб-ускуналарни ишлаб чиқарувчилар (етказиб берувчилар) мазкур моддалар, материаллар, буюмлар, конструкциялар ва асбоб-ускуналарнинг ёнгин хавфлилиги кўрсаткичларини, шунингдек, улардан фойдаланишда қўлланиладиган ёнгин хавфсизлиги чора-тадбирларини тегишли техник ҳужжатларда кўрсатиши керак.

Ташкилотлар, бинолар, иншоотлар ҳамда бошқа объектлар учун ёнгин хавфсизлиги чора-тадбирларини ишлаб чиқишда ва амалга оширишда, шу жумладан, улар лойиҳалаштирилаётганда ёнгинлар чоғида одамларнинг эвакуация қилинишини ҳамда юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулки сақлаб қолинишини таъминловчи ечимлар назарда тутилиши керак.

Аҳоли пунктлари ҳамда бошқа ҳудудлар учун ёнғин хавфсизлиги чора-тадбирлари тегишли маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан ишлаб чиқилади ва амалга оширилади.

Ходимларни хавфли ҳамда зарарли омиллардан ҳимоя қилиш белгиланган стандартлар ва меъёрлар талабларига мос жамоавий ҳамда яқка тартибдаги ҳимоя воситаларидан фойдаланиш орқали таъминланиши лозим.

Жамоавий ҳимоя воситалари (вентиляция, аспирация, ерга улаш, маҳаллий сўргичлар ва бошқалар) хавфли ҳамда зарарли омиллар хонадаги барча ишловчиларга таъсир қилганда қўлланилиши шарт ва ташкилотни қуриш ёки реконструкция қилиш лойиҳаларига киритилиши лозим.

Жамоавий ҳимоя воситалари хавфли ҳамда зарарли омилларни рухсат этилган миқдоргача камайтириш имконини бермаган ҳолларда, яқка тартибдаги ҳимоя воситалари қўлланилиши лозим. Бундай ҳолларда яқка тартибдаги ҳимоя воситаларисиз кишиларнинг иштироки ва ишлар амалга оширилиши тақиқланади.

Яқка тартибдаги ҳимоя воситаларидан фойдаланадиган ходимлар уларни қўллаши, ҳимоя хусусиятлари ҳамда амал қилиш муддати тўғрисида маълумотларга эга бўлиши лозим.

Ходимлар махсус кийим, махсус пойабзал ва бошқа яқка тартибда ҳимояланиш воситаларини бепул беришнинг намунавий меъёрларига мувофиқ яқка тартибдаги ҳимоя воситалари билан таъминланиши керак.

10.5. Биноларда ёнғин чиқишининг олдини олиш

Бино ёки иншоотнинг ўтга чидамлилиги уларнинг қуйидаги асосий қисмлари: ёнғинга қарши деворлар, кўтариб турувчи ҳамда ўзини ўзи кўтариб турувчи деворлар, зина катаклари деворлари, ўрнатма панель деворлари, каркас деворлар тўлдиргичи, кўтарувчи пардеворлар, қаватлараро ва чордоқ ёпмалари ҳамда томларнинг ўтга чидамлилиги билан белгиланади.

Тураржойларда чиқадиغان ёнғинлар катта моддий зарар етказиши ва умумий ёнғинлар миқдорининг 50 фоизини ташкил этади. Уйларда (биноларда) ёнғин чиқишига, асосан, электр ҳамда газ жиҳозларидан, саноат ва уй-рўзғор асбобларидан фойдаланиш коидаларининг бузилиши ҳамда бошқалар сабаб бўлади.

Тураржой биноларининг ўтга чидамлилиқ даражаси бино қаватларининг сони ва майдонига боғлиқ. Кўп қаватли анча узун биноларда бинони бўлимларга ажратадиган ёнғинга қарши девор сифатида кўндаланг деворлар ҳамда секциялараро деворлардан фойдаланилади. Одам яшамайдиган хоналар ўтга чидамлилиқ чегараси 0,75 соат бўлган девор ва ораёпмалар билан ажратилади.

Ертўла ҳамда цоколь қаватларига одам яшайдиган хоналар жойлаштирилмайди, у ерга битта хонадон ҳисобига кўпи билан 3 м. дан хўжалиқ омбори ва ўтинхона жойлаштирилиши мумкин. Ўтга чидамлилиги III даражада бўлган биноларнинг ертўла ҳамда цоколь қаватлари устига ёнмайдиган (ўтга чидамлилиқ чегараси камида 1 соат), бир ва икки қаватли уйларда эса қийин ёнадиган (ўтга чидамлилиқ чегараси камида 0,75 соат) ораёпмалар ўрнатилади. Ертўладан чиқиш жойлари ташқаридан ёки алоҳида бўлади.

10.2 - жадвал

Ёнғинга қарши деворлар орасидаги қаватларнинг ўтга чидамлилиқ даражаси, сони ва юзи

Ўтга чидамлилиқ даражаси	Қаватлар сони	Ёнғинга қарши деворлар орасидаги қаватнинг юзи м.кв
II	1	6000
II	2-9	4000
III	1	3000
III	2-5	2000
IV	1	2000
IV	2	1400
V	1	1200
V	2	800

Ертўла қаватининг баландлиги 1,6-1,9 м бўлганда улардан муҳандислик коммуникацияларини жойлаштириш учун фойдаланилади. Бундай қаватлар **техник яширинлик (подполье)** деб аталади. Ахлат ташланадиган камералар биринчи қаватга ёки цоколь қаватига ёнмайдиган қилиб қурилади (ўтга чидамлилиқ чегараси камида 1 соат). Уларга кириш жойи умумий кириш жойидан ажратилган бўлади. Кейинги вақтларда чордоқсиз ёпмалар кенг

тарқалмоқда. Бунда ёнгин хавфи камаяди. Чордоқларнинг ёғоч конструкцияларига ўтдан ҳимояловчи таркиблар билан ишлов берилиши, дудбуронлар эса оқлаб қўйилиши керак. Барча дудбурон ва вентиляция каналлари томдан юқорига чиқарилади. Мавзелар орасидаги машиналар юрадиган йўллар ҳамда биноларга келиш йўллари бир-биридан кўпи билан 300 м (эркин режалаштиришда) ва 180 м (периметрал қуришда) оралиқда қурилади.

Ёнгинга қарши ички водопровод тармоқлари 12 қаватли ҳамда ундан баланд уйларга ва 4 қаватли ҳамда ундан баланд ётоқхона ва меҳмонхона биноларига қурилади. Биноларда зина катаклари орқали камида 90 м оралатиб иккала томони очиқ йўллар қилинади.

Ёнгин-профилактика кўригини ўтказиш. Ёнгин-профилактика кўригини ўтказиш учун давлат ёнгин назорати органи раҳбарининг ёнгин-профилактика кўригини ўтказиш тўғрисидаги буйруғи (бундан буён матнда буйруқ деб юритилади) асос бўлади. Буйруқ 1-иловага мувофиқ расмийлаштирилади. Буйруқда ёнгин-профилактика кўриги ўтказиладиган тадбиркорлик субъекти ҳамда тегишли объект номи, жойлашган манзили, кўрикни ўтказиш санаси, унда қатнашадиган давлат ёнгин назорати органи мансабдор шахсларининг фамилияси, исми, отасининг исми, лавозими кўрсатилиши лозим. Ёнгин-профилактика кўригини ўтказиш санаси, кўрик ўтказиладиган объектлар тадбиркорлик субъектига бир ой олдин 2-иловага мувофиқ шаклдаги билдиришномани почта орқали буюртма хат билан юбориш ёки тилхат билан топшириш орқали маълум қилинади.

Ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш, ишларни бажариш) зарурати билан боғлиқ бўлганда, тадбиркорлик субъектининг аризасига асосан, кўрикни ўтказиш муддати ўн кунга қолдирилади. Бунинг учун ариза кўрик ўтказиш санасидан ўн кун олдин тегишли давлат ёнгин назорати органига тақдим этилиши лозим. Ёнгин-профилактика кўриги тадбиркорлик субъектида белгиланган иш режимига асосан бир иш куни давомида ўтказилади.

Умумхалқ байрамлари, халқаро ва республика спорт мусобақалари, форумлари, юқори мартабали чет эл делегацияларининг ташрифи билан боғлиқ тадбирларга тайёргарлик кўриш ҳамда ташкил қилиш вақтида ушбу тадбирлар бўлиб ўтадиган объектда ва унинг 150 метр радиусида жойлашган объектларда

қўшимча равишда ёнғин-профилактика кўриклари ўтказилиши мумкин.

Қўшимча равишда ёнғин-профилактика кўриги ўтказиш учун 3-иловага мувофиқ расмийлаштирилган буйруқ асос бўлади. Қўшимча равишда ўтказиладиган кўрик тўғрисида тадбиркорлик субъектига жойнинг ўзида маълум қилинади.

Ёнғин-профилактика кўригини ўтказиш муддатларини режалаштириш. Биринчи хавфлилик гуруҳига кирадиган объектларда ёнғин-профилактика кўриги йилига бир марта, иккинчи гуруҳга кирадиган объектларда — икки йилда бир марта, учинчи гуруҳга кирадиган объектларда — уч йилда бир марта ўтказилади. Йилнинг 1 сентябрига қадар жойлардаги давлат ёнғин назорати органлари келгуси йилда ёнғин-профилактика кўриги ўтказиладиган тадбиркорлик субъектлари ва уларга тегишли объектлар рўйхатини шакллантиради ҳамда юқори турувчи давлат ёнғин назорати органига тасдиқлаш учун тақдим қилади. Юқори турувчи давлат ёнғин назорати органи рўйхатни тасдиқлагач, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Ёнғин хавфсизлиги бош бошқармасига йилнинг 1 октябрига қадар тақдим қилади. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Ёнғин хавфсизлиги бош бошқармаси томонидан жамлама рўйхат йилнинг 15 ноябрига қадар марказлаштирилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг расмий веб-сайтида эълон қилинади. Ёнғин-профилактика кўриги ўтказилиши режалаштирилган йилда давлат ёнғин назорати органлари томонидан текшириш ўтказилган тадбиркорлик субъектида ёнғин-профилактика кўриги ўтказилмайди.

Ёнғин-профилактика кўригини ўтказиш. Ёнғин-профилактика кўригини бошлашдан олдин давлат ёнғин назорати органи мансабдор шахси хизмат гувоҳномасини кўрсатади, буйруқ билан тадбиркорлик субъектини таништиради ва битта нусхасини тақдим этади. Давлат ёнғин назорати органи мансабдор шахслари кўрикни бошлашдан олдин тадбиркорлик субъектини мазкур Низом, кўрик ўтказишда фойдаланиладиган ёнғин назоратига оид тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан таништириши, тадбиркорлик субъекти талаби билан ушбу ҳужжатлар нусхаларини олиш имкониятини яратиб бериши лозим.

Ёнғин-профилактика кўриги объект худудини, биноларини, хоналарини, иншоотларини (шу жумладан, қурилиш ва

реконструкция босқичида), эвакуация йўллари, технологик ва муҳандислик асбоб-ускуналарини, объектнинг ёнғинга қарши химоя тизими ва воситаларини, ёнғинга қарши сув таъминоти манбаларини, ёнғин ўчириш техникасини, ёнғинни ўчиришнинг бирламчи воситаларининг ишга яроқлилигини кўздан кечириш йўли билан амалга оширилади.

Давлат ёнғин назорати органи мансабдор шахслари ёнғин-профилактика кўригини ўтказиш жараёнида ёнғинга қарши тарғибот ўтказиши, шу жумладан, кўриқлаш-ёнғиндан саклаш сигнализацияларини ҳамда ёнғинни автоматик тарзда ўчириш тизимларидан фойдаланишни, ёнғин содир бўлганда ҳаракат қилишни, ёнғинни ўчиришнинг бирламчи воситалари ва ёнғин-техника курулларини қўллашни ўргатади.

Ёнғин-профилактика кўриги якунида давлат ёнғин назорати органи мансабдор шахси 4-иловага мувофиқ тавсиялар маълумотномасини (бундан буён матнда маълумотнома деб юритилади) икки нусхада тузади ва бир нусхасини тадбиркорлик субъектига топширади. Маълумотномада кўрик давомида ўтказилган ёнғинга қарши тарғибот, аниқланган камчиликлар, уларни бартараф этишга, ёнғинлар эҳтимолини камайтиришга қаратилган тавсиялар кўрсатилади. Тавсиялар ёнғин хавфсизлигига тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва норматив ҳужжатлар талабларига асосланган бўлиши лозим. Аниқланган камчиликлар бўйича уларнинг ёнғин хавфлилигидан келиб чиққан ҳолда бартараф этиш муддати кўрсатилади. Тадбиркорлик субъектининг камчиликларни тўлик бартараф этганлиги ҳақидаги мурожаати асосида давлат ёнғин назорати органи жойга чиққан ҳолда килинган ишларни ўрганиши ҳамда бу тўғрисида маълумотнома тузиши шарт. Камчиликлар тўлик бартараф этилган тақдирда, ушбу тадбиркорлик субъекти бўйича текширишлар йиллик режа-жадвалига ва режадан ташқари текширишларга тақлиф киритилмайди.

Кўшимча равишда ўтказилган ёнғин-профилактика кўриги натижаси бўйича 5-иловага мувофиқ тавсиянома икки нусхада расмийлаштирилиб, бир нусхаси тадбиркорлик субъектига топширилади. Тавсияномада фақат зудлик билан бартараф этилиши лозим бўлган, ёнғин келиб чиқиши ҳамда тарқалишининг олдини олишга қаратилган ва объектда маълум бир муддат мобайнида ёнғинга қарши режим ўрнатилиши бўйича тавсиялар ёзилади.

Маълумотнома ва тавсияномалар тегишли тадбиркорлик субъектига қарашли объектнинг назорат-кузатув йиғма жилдига тикилади. Давлат ёнғин назорати органларининг ҳар бир бўлинмасида 6-иловага мувофиқ Ёнғин-профилактика кўрикларини ҳисобга олиш китоби ҳамда 7-иловага мувофиқ Қўшимча равишда ўтказилган ёнғин-профилактика кўрикларини ҳисобга олиш китоби юритилади. Ушбу китоблар рақамланган, тикилган ва давлат ёнғин назорати органининг муҳри билан тасдиқланган бўлиши керак.

10.6. Ёнғинларни ва уларнинг оқибатларини ҳисобга олиш

Ташкилотлар, яқка тартибдаги тадбиркорлар ҳамда фуқаролар ҳар бир ёнғин ҳолати ҳақида ёнғиндан сақлаш хизматиغا, давлат ёнғин назоратининг маҳаллий органларига ёки тегишли ваколатли органларга дарҳол хабар қилишлари, шунингдек, уларни текшириш жараёнида зарур бўлган материалларни (ҳужжатларни) тақдим этишлари шарт. Транспорт воситаларидаги ёнғинлар ёнғин содир бўлган жойда ҳисобга олинади.

Ёнғин ҳолатини тасдиқлайдиган ҳужжат ёнғин ҳақидаги далолатнома бўлиб, у ёнғин бартараф этилгандан сўнг бир сутка давомида икки нусхада тузилади ва ёнғиндан сақлаш хизмати вакили бошчилигидаги камида 3 нафар шахсдан иборат комиссия томонидан имзоланади. Далолатномани тузиш комиссияси таркибига объектнинг маъмурияти (эгаси) вакиллари ёки жабрланувчилар, зарур ҳолларда эса фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, суғурталовчилар, ички ишлар органларининг тегишли хизматлари вакиллари ҳамда бошқалар киради. Агар ёнғинга ёнғин ўчириш бўлинмаси чақирилмаган бўлса ва ёнғин содир бўлганлиги ҳақидаги (оғзаки ёки ёзма) маълумот ички ишлар ёки давлат ёнғин назорати органларига объектнинг маъмуриятдан, фуқаролардан (жабрланувчилардан) берилган бўлса, ёнғин ҳақидаги далолатнома икки суткадан кечиктирилмасдан, юқорида кўрсатилган комиссия таркибида тузилади.

Ёнғинда ҳалок бўлганларни ва тан жароҳати олганларни ушбу юқорида кўрсатилган ваколатли органлар, ёнғинни текшириш бўйича тузилган ҳужжатларга ҳамда тиббиёт муассасалари томонидан берилган маълумотларга асосан ҳисобга оладилар. Ёнғинда ҳалок бўлган ҳамда жабрланган чет эл фуқаролари давлат статистик ҳисобига киритилмайди. Улар тўғрисидаги маълумот тегишли

дипломатик ваколатхоналар ва консуллик муассасаларига юборилади.

Тиббиёт муассасалари ёнгинларда жабрланган, тиббий ёрдам кўрсатиш учун олиб келинган ёки мурожаат қилган, шу жумладан, ёнгинларда захарланиб ёки тан жароҳати олиб ҳалок бўлганлар ҳақида дархол Давлат ёнгин хавфсизлиги хизматига хабар беришлари шарт, шунингдек, одамлар ёнгинларда ҳалок бўлганлиги ёки тан жароҳати олганлигини тасдиқловчи ҳужжатларни ёнгинлар юзасидан текширув (суриштирув) ҳаракатини олиб бораётган мансабдор шахсларга тақдим этишга мажбурдирлар.

Ёнгиндан етказилган мулкий зарар, қопланган ёки қопланмаганлигидан қатъи назар, тўлиқ ҳисобга олинади. Юридик ва жисмоний шахсларнинг асосий фондлари ҳисобланган бино ҳамда бошқа мол-мулки нобуд бўлиши ва зарарланиши (оловдан, тутундан, катта ҳароратдан, ёнгин ўчириш воситаларидан, портлашдан — агар портлаш натижасида ёнгин рўй берган бўлса) ёнгин билан ҳамда атроф табиий муҳитга зарар етказиш билан боғлиқ бўлиб, талафот кўрган деб топилса, етказилган мулкий зарар бевосита кўрилган талафотлар миқдори билан аниқланади.

Етказилган мулкий зарар миқдоридан келиб чиқиб, ёнгинлар қуйидагиларга бўлинади:

а) кўп бўлмаган миқдорда зарар етказган ёнгин (энг кам ойлик иш ҳақининг ўн бараваридан ўттиз бараваригача бўлган зарар);

б) анча миқдорда зарар етказган ёнгин (энг кам ойлик иш ҳақининг ўттиз бараваридан юз бараваригача бўлган миқдордаги зарар);

в) кўп миқдорда зарар етказган ёнгин (энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан уч юз бараваригача бўлган миқдордаги зарар);

г) жуда кўп миқдорда зарар етказган ёнгин (энг кам ойлик иш ҳақининг уч юз баравари ва ундан ортик бўлган миқдор).

Мулкий зарарни аниқлашда ишлаб чиқариш ва савдо ишларидаги вақтинчалик тўхташлар, ҳаракатдаги таркиб ҳамда бошқа техниканинг ўзгариши натижасида кўрилган (билвосита) йўқотишлар ва ёнгин сабабли олинмаган бошқа фойда ҳисобга олинмайди. Давлат ёнгин назорати органлари ёнгинлардан етказилган зарарни конун ҳужжатларига мувофиқ юридик шахслар ва сугурталовчилар томонидан берилган маълумотлар, судларнинг

ҳукмларидан кўчирмалар ёки етказилган моддий зарар миқдорини тасдиқловчи расмий ҳужжатлар илова қилинган мулк эгаларининг ёзма аризаларига асосан ҳисобга оладилар. Маълумотда куйидагилар мажбурий тартибда алоҳида кўрсатилади: ёнғиндан етказилган умумий зарар, бино (иншоот) бўйича зарар, ускуналар ҳамда мулк бўйича зарар. Ушбу маълумотларнинг тўғрилигига тегишли ҳужжатларга имзо чеккан шахс жавоб беради.

Ўзига қарашли объектларда ёнғин содир бўлган юридик шахслар ёнғиндан етказилган мулкий зарар миқдорини тасдиқловчи маълумотни давлат ёнғин назорати органларига тақдим этишлари шарт.

Суғурталовчилар давлат ёнғин назорати органларининг сўрови бўйича суғурталанувчиларнинг ёзма розилиқларига асосан суғурта шартномалари шартларига мувофиқ ёнғинлар ва уларнинг оқибатлари туфайли келиб чиққан суғурта ҳодисаси бўйича тўланган суғурта товонини тасдиқловчи маълумотларни тақдим этадилар.

Фуқаролар ва яққа тартибдаги тадбиркорларнинг суғурта қилинмаган ҳамда нобуд бўлган мол-мулки, иморатлари, ҳайвонларининг, ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларининг ҳақиқий баҳоси ҳақида аниқ маълумот бўлмаса, мулкий зарар миқдори ўртача бозор нархи бўйича ҳисобланади. Тугалланмаган капитал қурилиш ёки таъмирлаш жараёнида содир бўлган ёнғин натижасида асосий фондларга етказилган мулкий зарар миқдори бажарилган ишлар ҳажмидан келиб чиққан ҳолда ҳисобланади.

Ёнғинда қоғоз пул нобуд бўлган ҳолларда мулкий зарар миқдори уларнинг номинал баҳосидан келиб чиқиб ҳисобланади. Қоғоз пуллар ва (ёки) қимматбаҳо қоғозлар тайёрлаш жараёнида ёнғиндан нобуд бўлган ҳолларда зарар миқдори уларни тайёрлаш таннарихидан келиб чиқиб ҳисобланади. Ёнғин оқибатида чет эл валютасига зарар етказилган ҳолларда зарар миқдори ёнғин келиб чиққан пайтда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган пул бирлиги курсида ҳисобга олинади.

Ёнғин оқибатида нобуд бўлган мол-мулкнинг бошқа турлари бўйича мулкий зарар миқдори тегишли мулкнинг спецификасидан келиб чиққан ҳолда белгиланган тартибда ҳисобланади.

Давлат ёнғин назорати органлари, тиббиёт муассасаларининг мансабдор шахслари ҳамда суғурталовчилар ёнғинлар тўлиқ ва тўғри ҳисобга олиниши ҳамда ҳисобот маълумотлари ўз вақтида тақдим

этилиши ва уларнинг ҳаққонийлиги учун жавоб беради. Давлат ёнғин назорати органлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат ва хўжалик бошқаруви органларида ҳамда уларга қарашли ташкилотларда ёнғинлар ҳисоби тўлиқ ва сифатли юритилишини текшириш ҳуқуқига эга. Кўрсатилган субъектларнинг мансабдор шахслари томонидан статистик маълумотлар нотўғри берилганлиги ва (ёки) уларни тақдим этиш тартиби бузилганлиги аниқланса, айбдорларни қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортиш учун зарур чоралар кўрилади.

Текшириш давомида аниқланган ҳисобга олинмаган ёнғинлар, ёнғинлар юзасидан нотўғри берилган маълумотлар бўйича ҳодиса содир бўлган вақтдаги ёнғинлар бўйича давлат статистик ҳисобига тегишли ўзгартиришлар киритилади.

Қисқача хулосалар

Модда қандай ҳароратда алангаланса ва ёна бошласа, шу ҳарорат унинг алангаланиш ҳарорати деб аталади. Ҳавода кислород бўлган тақдирдагина, ана шундай ҳодиса рўй беради. **Ўз-ўзидан алангаланиш** ҳарорати ҳамиша бир хил бўлавермайди; у ҳавонинг таркибига, босимига, ёнувчи материалнинг концентрациясига ҳамда бошқаларга боғлиқ. **Ўз-ўзидан ёниш** — модданинг ўзида рўй бераётган кимёвий, физик-кимёвий ёки бошқа биологик ҳодисалар туфайли ёниш жараёнидир. Модда очиқ аланга ва ташки иссиқлик манбаи таъсири бўлмасданок ўз-ўзидан ёниб кетиши мумкин.

Амалдаги нормаларга кўра, барча турдаги корхоналар ёнғин жиҳатидан хавфлилигига қараб бешта категорияга бўлинади: А, Б, В, Г, Д.

Бино ёки иншоотнинг ўтга чидамлилиги уларнинг қуйидаги асосий қисмлари: ёнғинга қарши деворлар, кўтариб турувчи ҳамда ўзини ўзи кўтариб турувчи деворлар, зина катаклари деворлари, ўрнатма панель деворлари, каркас деворлар тўлдиргичи, кўтарувчи пардеворлар, қаватлараро ва чордоқ ёпмалари ҳамда томларнинг ўтга чидамлилиги билан белгиланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ёнғин ҳақидаги умумий маълумотларни айтиб беринг.
2. Ёниш ва моддаларнинг ёнғинга нисбатан хавфлилигини тавсифловчи хоссалари нималардан иборат?

3. Портлаш шартлари қандай?
4. Биноларда ёнгин чиқишининг олдини олиш тадбирлари қандай ташкил этилади?
5. Ёниш ва портлаш жараёнини айтиб беринг.
6. Корхоналарда осон ёнувчи материаллар ва уларнинг сақланиши қандай?
7. Хавфлилик таснифи қандай ва нечта категориядан иборат?
8. Ўз-ўзидан алангаланиш нима?

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Адамчук В.В. Экономика и социология труда / В.В. Адамчук, О.В.Ромашов, М.Е.Сорокина- М: ЮНИТИ, 2001.
2. Абдурахманов О.К. Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш тизимини бошқариш самарадорлигини ошириш. Т.: Фан., 2010. – 326 б.
3. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 388 б.
4. Андреев С.В. Охрана труда от “А” до “Я”. Практическое пособие. Вкп 2. М.: Альфа-пресс, 2004. С. 49.
5. Баранов Н.И. Охрана труда. Учебное пособие. Клинт.ОЛС Комплект, 2002.
6. Беляров Ю.А., Хлопков В.В. Охрана труда в организации. Практические рекомендации. М.: Книжный мир, 2009. – 176 с.
7. Михайлов Ю.М. Корпоративная система охраны труда. Функционирование. Аттестация. Сертификация. Экспертиза. М.: Альфа – Пресс, 2009. С.7-11.
8. Попова Н.А. Организация, нормирование и оплата труда на предприятии: Учебное пособие. – М.: Финпресс, 2011. - 176 с.

(Ўзбекистон Республикаси Давлат гербининг тасвири)

(буйруқ чиқараётган орган номи)

Б У Й Р У Қ

(буйруқнинг номи)

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 4 октябрдаги 272-сон қарори билан тасдиқланган Давлат ёнгин назорати тўғрисида Низомга мувофиқ _____

(ёнгин-профилактика кўригини ўтказувчи орган номи)

томонидан тадбиркорлик субъектларига тегишли бўлган объектларни ёнгин-профилактика кўригидан ўтказиш мақсадида буюраман:

1. _____
(ёнгин-профилактика кўриги ўтказиладиган тадбиркорлик субъекти номи, манзили.

кўриқдан ўтказиш санаси)

ёнгин-профилактика кўриги ўтказилсин.

2. Кўриқ _____
(ёнгин-профилактика кўригини ўтказадиган

мансабдор шахсларнинг Ф.И.О., лавозими)

3. Ёнгин-профилактика кўригини ўтказишда аниқланган камчиликларни бартараф этилишига эришиш мақсадида давлат ёнгин назорати органининг тавсиялар маълумотномаси икки нусхада тузилиб, бир нусхаси тадбиркорлик субъектига топширилсин.

4. Мазкур буйруқ талабларининг тўлиқ бажарилишини назорат қилиш

(Ф.И.О., лавозими)

га юклатилсин.

Бошлик _____

М.Ў. _____

(имзо)

(Ф.И.О)

_____ шаҳар
(туман)

20__ йил «__» _____-сон

Бу буйруқнинг бир нусхаси буйруқ билан бир вақтда ёнгин назорати тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 4 октябрдаги 272-сон қарори билан тасдиқланган Давлат ёнгин назорати тўғрисида Низомга асосан Сизга тегишли бўлган кўриқдан ўтказиш мақсадида буюрилган 1-бандда ҳар бир объектнинг ёнгин-профилактика кўригидан ўтказиш мақсадида 2-бандда ҳар бир объектнинг ёнгин-профилактика кўригидан ўтказиш мақсадида буюрилган _____

2-ИЛОВА

БИЛДИРИШНОМА

_____ га

(тадбиркорлик субъекти номи, манзили)

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 4 октябрдаги 272-сон қарори билан тасдиқланган Давлат ёнгин назорати тўғрисида Низомга асосан Сизга тегишли бўлган қуйидаги объектларда:

(объектлар номи ва манзили кўрсатилади)

20__ йил «__» _____ да ёнгин-профилактика кўриги ўтказилгани маълум қилинган. Ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш, ишларни бажариш) зарурати билан боғлиқ бўлганда Сизнинг аризангизга асосан кўриқни ўтказиш муддати ўн кунга қаддирилади. Бунинг учун ариза кўриқ ўтказиш санасидан ўн кун олдин тақдим этилгани лозим.

_____ (давлат ёнги назораги органи мансабдор шахсининг Ф.И.О., лавозими)

_____ (имзо)

20 ____ йил « ____ » _____

М.Ў. _____

3-ИЛОВА

(Ўзбекистон Республикаси Давлат гербининг тасвири)

(буйруқ чикараётган орган номи)
Б У Й Р У Қ

(буйруқнинг номи)

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 4 октябрдаги 272-сон қарори билан тасдиқланган Давлат ёнги назорати тўғрисида Низомда мувофиқ _____ га асосан

(қўшимча равишда ёнги-профилактика кўригини ўтказиш сабаблари)

(қўшимча равишда ёнги-профилактика кўригини ўтказувчи орган номи)

томонидан тадбиркорлик субъектларига тегишли бўлган объектларни ёнги-профилактика кўригидан ўтказиш мақсадида буюраман:

1 _____ (қўшимча равишда ёнги-профилактика кўриги ўтказиладиган

тадбиркорлик субъекти номи, манзили, кўриқдан ўтказиш санаси)

қўшимча равишда ёнги-профилактика кўриги ўтказилсин.

2 _____ (қўшимча равишда ёнги-профилактика кўригини

ўтказадиган мансабдор шахсининг Ф.И.О., лавозими)

томонидан ўтказилсин.

3. Қўшимча равишда ўтказилган ёнги-профилактика кўриги якуни бўйича тавсиянома икки нусхада тузилиб, бир нусхаси тадбиркорлик субъектига топширилсин.

4. Мазкур буйруқ талабларини бажарилишини назорат қилиш _____ га юклатилсин.
(мансабдор шахсининг Ф.И.О., лавозими)

Бошлик _____

М.Ў. _____

(имзо)

(Ф.И.О.)

_____ шаҳар

(туман)

20 ____ йил « ____ » _____-сон

Бу буйруқ билан берилган буйруқ билан бир қаторда объектларга қўшимча равишда ёнги-профилактика кўригини ўтказиш мақсадида буйруқнинг 1-бандида ҳар бир объект номи, манзили, кўриқдан ўтказиш санаси алоҳида кўрсатилади. Давлатда ҳар бир объектда кем томонидан қўшимча равишда ёнги-профилактика кўриги ўтказилсин.

4-ИЛОВА

(Ўзбекистон Республикаси Давлат гербининг тасвири)

(давлат ёнги назорати органи номи)

(тадбиркорлик субъектига тегишли бўлган объектнинг номи)
Ўтказилган ёнги-профилактика кўриги натижаси бўйича
_____ -сон тавсиялар маълумотномаси

20__ йил «__» _____

(мансабдор шахсининг Ф.И.О., лавозими)

(тадбиркорлик субъекти номи, мансабдор шахси Ф.И.О., лавозими)

_____ ишгирокида

нинг 20__ йил «__» _____ даги _____-сон буйруғига асосан

(давлат ёнгин назорати
органи номи)

_____ да

(объект номи ва манзили)

ёнгин-профилактика кўриги ўтказилди.

Ёнгин-профилактика кўригини ўтказиш жараёнида қуйидаги ёнгин хавфсизлиги талабларининг бузилиши аниқланиб, ёнгинлар келиб чиқиш эҳтимолини истисно этиш ва уларнинг оқибатларини камайтириш мақсадида қуйидаги тавсиялар бажарилиши тақлиф этилади:

Т/р	Тавсиялар	Бартараф этиш муддати	Жойида бажарилгани ҳақида белги
1	2	3	4

Кўрик давомида қуйидаги ёнгинга қарши тарғиботлар ўтказилди:

Танишдим ва битта нусхасини олдим:

(тадбиркорлик субъекти мансабдор шахсининг Ф.И.О.)

(имзо)

20__ йил «__» _____

5-И.ЛОВА

(Ўзбекистон Республикаси Давлат гербининг тасвири)

(давлат ёнгин назорати органи номи)

**Ёнгин хавфсизлиги талабларининг бузилиши ҳолатларини
бартараф этиш бўйича _____-сон тавсиянома**

20__ йил «__» _____

(тадбиркорлик субъектига тегишли бўлган объектнинг номи)

Ёнгин хавфсизлиги талабларининг бузилиши ҳолатларини бартараф этиш бўйича қуйидагиларни амалга оширилиши тавсия этилади:

Жойида бартараф этилганлари:

Тузди

(мансабдор шахснинг Ф.И.О.,
лавозими)

(имзо)

Танишдим ва битта нусхасини олдим

(тадбиркорлик субъекти мансабдор
шахснинг Ф.И.О.)

(имзо)

6-ИЛОВА

Ёнги-профилактика кўрикларини ҳисобга олиш
КИТОБИ

т/р	Ёнги-профилактика кўригини ўтказган орган, мансабдор шахснинг Ф.И.О., лавозими, унвони	Тадбиркорлик субъектининг номи ва манзили	Кўрик ўтказилган ва маълумотнома топирилган сана	Тавсиялар сони	Тадбиркорлик субъекти мурожаати бўйича бартараф этилган камчиликларни ўрганиш тўғрисида изох
1	2	3	4	5	6

7-ИЛОВА

Кўшимча равишда ўтказилган ёнги-профилактика кўрикларини ҳисобга олиш
КИТОБИ

т/р	Кўшимча равишда ёнги-профилактика кўригини ўтказган орган, мансабдор шахснинг Ф.И.О., лавозими	Тадбиркорлик субъектининг номи ва манзили	Кўрик ўтказилган сана	Тавсиялар сони	Жойида бартараф этилган камчиликлар сони
1	2	3	4	5	6

11-боб. ЭЛЕКТР ХАВФСИЗЛИГИ

11.1. Электр токининг инсон организмига таъсири

Электр токидан инсон организмига термик (яъни иссиқлик), электролитик ва биологик таъсир кўрсатилади.

Электр токининг термик таъсири инсон танасининг баъзи жойларида куйиш, қон томирлари, нерв ва ҳужайраларнинг кизиши сифатида кузатилади. Электролитик таъсир эса, қон таркибидаги ёки ҳужайралар таркибидаги тузларнинг парчаланиши натижасида қоннинг физик ва кимёвий хусусиятларининг ўзгаришига олиб келадиган ҳолат тушунилади. Бунда электр токи марказий асаб тизими ҳамда юрак-қон томир тизимини кесиб ўтмасдан, тананинг баъзи бир қисмигагина таъсир кўрсатиши мумкин.

Электр токининг биологик таъсири, бу — тирик организм учун хос бўлган хусусият. Мазкур таъсир натижасида мускулларнинг кескин қисқариши туфайли инсон организмидаги тирик ҳужайралар тўлқинланади, бунда, асосан, организмдаги биоэлектрик жараён бузилади. Яъни инсон организми, асосан, биоэлектрик тоқлар ёрдамида бошқарилади. Бунга ташқи муҳитдан юқори кучланишдаги электр токининг таъсири натижасида биотоклар режими бузилади ва оқибатда инсон организмида ток уриш ҳолати вужудга келади. Яъни бошқарилмай қолган организмда ҳаёт фаолиятининг баъзи бир функциялари бошқарилмай қолади: нафас олишнинг ёмонлашуви, қон айланиш тизимининг ишламай қолиши ва ҳ.к.

Электр токининг инсон организмига таъсирининг хилмахиллигидан келиб чиқиб, уни икки гуруҳга бўлиб қараш мумкин: маҳаллий электр таъсири ва ток уриш.

Маҳаллий электр таъсири — куйиб қолиш, электр белгилари ҳосил бўлиши, терининг металлашиб қолиши ҳолларидир. Электр таъсирида куйиш, асосан, организм билан электр ўтказгичи ўртасида электр ёйи ҳосил бўлганда содир бўлади. Электр ўтказгичдаги кучланишнинг таъсирига қараб бундай куйиш турлича бўлиши мумкин. Енгил куйиш фақат яллиғланиш билан чегараланади, ўртача оғирликдаги куйишда пуфакчалар ҳосил бўлади ва оғир куйишда ҳужайра ҳамда терилар кўмирга айланиб, оғир асоратларга олиб келиши мумкин. Электр белгилари — бу терининг устки қисмида аниқ кулранг ёки оч сарғиш рангли 1-5 мм диаметрдаги белги пайдо бўлиши билан ифодаланади. Бундай белгилар одатда хавфли эмас.

Терининг металлашиб колишида, одатда эриб майда заррачаларга парчаланиб кетган металл тери ичига кириб қолади. Мазкур ҳолат ҳам электр ёйи ҳосил бўлганда рўй беради. Маълум вақт ўтгандан кейин бу тери кўчиб тушиб кетади ва ҳеч қандай асорат қолдирмайди.

Электр уриши (ёки ток уриши ҳам деб юритилади) тўрт даражага бўлиб ўрганилади:

1. Мускуллар кескин қисқариши натижасида одам ток таъсиридан чиқиб кетади ва ҳушини йўқотмайди;

2. Мускуллар кескин қисқариши натижасида одам ҳушини йўқотади, аммо юрак ва нафас олиш фаолияти ишлаб туради;

3. Ҳушини йўқотиб, нафас олиш тизими ёки юрак уриши тўхтаб қолади;

4. Клиник ўлим ҳолати, бунда инсонда ҳеч қандай ҳаёт аломатлари сезилмайди.

Клиник ўлим ҳолати, бу — ҳаёт билан ўлим оралиғи бўлиб, маълум вақтгача инсон ички имкониятлар ҳисобига яшаб туради. Бу вақтда унда ҳаёт белгилари: яъни нафас олиш, қон айланиш бўлмайди, ташқи таъсирларга фарқсиз бўлади, оғриқ сезмайди, кўз қорачиғи кенгайди ҳамда ёруғликни сезмайди. Аммо бу даврда ҳали ундаги ҳаёт бутунлай сўнмаган, ҳужайраларда маълум модда алмашинув жараёнлари давом этади ва бу организмнинг минимал ҳаёт фаолиятини давом эттиришига етарли бўлади. Шунинг учун ташқи таъсир натижасида ҳаёт фаолиятини йўқотган организмнинг баъзи бир қисмларини тиклаш натижасида уни ҳаётга қайтариш имконияти бор. Клиник ўлим ҳолати 5-8 минут давом этади. Ҳеч қандай ёрдам бўлмаган тақдирда, энг олдин бош мия қобиғидаги ҳужайралар парчаланаяди ва клиник ўлим ҳолати биологик ўлим ҳолатига ўтади.

Биологик ўлим — қайтариб бўлмайдиган жараён бўлиб, организмдаги биологик жараёнлар бутунлай тўхташи билан характерланади, шунингдек, организмдага оқсил парчаланаяди. Бу клиник ўлим вақти тугагандан кейин рўй беради. Токнинг инсон организмга таъсири бир неча омилларга боғлиқ. Асосий омиллардан бири инсонга ток таъсирининг давомлилиги, яъни одам ток таъсирида қанча кўп қолиб кетса, у шунча кўп зарарланади. Иккинчи омил сифатида одам организмнинг шахсий хусусиятлари ва шунингдек, токнинг тури ҳамда частотаси катта роль ўйнайди.

Инсон организмнинг ток таъсирига маълум қаршилиги, шунингдек, токнинг кучланиши маълум таъсир даражасини

белгилайди, чунки инсон организмнинг қаршилиги ўзгармаган ҳолда, кучланиш кўпайиши натижасида организмдан оқиб ўтган ток миқдори ошиб кетади. Инсон организмнинг қаршилиги тери қаршилиги ва ички органлар қаршиликлари йиғиндиси сифатида олинади.

Тери, асосан, қуруқ ва ўлик ҳужайраларнинг қаттиқ қатламларидан ташкил топганлига сабабли катта қаршиликка эга ва у умуман инсон организмнинг қаршилигини ифодалайди.

Организм ички органларининг қаршилиги унча катта эмас. Одамнинг қуруқ, зарарланмаган териси 2.000 дан 20.000 Ом гача ва ундан юқори қаршиликка эга бўлгани ҳолда, намланган, зарарланган тери қаршилиги 40-5000 Ом қаршиликка эга бўлади ва бу қаршилик инсон ички аъзолари қаршилигига тенг ҳисобланади. Айтилганларни ҳисобга олган ҳолда, умуман, техник ҳисоблар учун инсон организми қаршилиги 1000 Ом деб қабул қилинган.

Инсон организми орқали оқиб ўтган токнинг миқдори унинг асоратини белгилайди, яъни оқиб ўтган ток қанча катта бўлса, унинг асорати ҳам шунча катта бўлади.

Инсон организми орқали 50 Гц ли саноат электр токининг 0,6-1,5 мА оқиб ўтса, буни у сезади ва бу миқдордаги ток сезиш чегарасидаги электр токи деб аталади.

Агар инсон организмдан оқиб ўтган токнинг миқдори 10-15 мА га етса, унда организмдаги мускуллар тартибсиз қисқариб, инсон ўз организми қисмларини бошқариш қобилятидан маҳрум бўлади, яъни электр токи бўлган симни ушлаб турган бўлса, панжаларини оча олмайди, шунингдек, унга таъсир кўрсатаётган электр симини олиб ташлай олмайди. Бундай ток чегара миқдоридagi ушлаб қолувчи ток дейилади.

Ток миқдори 25-50 мА га етса, унда ток таъсири кўкрак қафасига таъсир кўрсатади, бунинг натижасида нафас олиш қийинлашади. Ток таъсири узоқ вақт давом этса, яъни бир неча минутга чўзилса, унда нафас олишнинг тўхтаб қолиши натижасида одам ўлиши мумкин. Ток миқдори 100 мА ва ундан ортиқ бўлса, бундай ток юрак мускулларига таъсир кўрсатади ва юракнинг ишлаш ритми бузилади, натижада қон айланиш тизими бутунлай ишдан чиқади ва бу ҳолат ҳам ўлимга олиб келади.

Инсон организми орқали оқиб ўтган токнинг давомлилиги ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Чунки ток таъсири узоқ давом этса, унда инсон

организмининг ток ўтказувчанлиги ортади ҳамда токнинг зарарли таъсири организмда йиғилиши натижасида асорат оғирлаша боради.

Токнинг тури ва частотаси ҳам зарарли таъсир кўрсатишда муҳим роль ўйнайди. Энг зарарли ток 20-100 Гц атрофидаги электр токи ҳисобланади. Частотаси 20 Гц дан кичик ва 100 Гц дан катта тоқларнинг таъсир даражаси камаяди. Катта частотадаги электр тоқларида ток уриш бўлмайди, лекин куйдириши мумкин.

Агар ток ўзгармас бўлса, унда токнинг сезиш чегарасидаги миқдори 6-7 мА, ушлаб қолувчи чегара миқдори 50-70 мА, 0,5 с давомида юрак фаолиятини ишдан чиқариши мумкин бўлган миқдори 300 мА гача ортади.

11.2. Электр тоқидан жароҳатланиш сабаблари ва асосий муҳофаза воситалари

Электр тоқидан жароҳатланишнинг олдини олишга қаратилган асосий чора-тадбирлар куйидагилардир:

1. Кучланиш остида бўлган ўтказгичларни қўл етмайдиган қилиб бажариш;

2. Электр тармоқлари ўтказгичларини аниқ жойлаштириш;

3. Электр қурилмалари корпусида электр тоқининг ҳосил бўлишига қарши чора-тадбирлар белгилаш;

4. Кам кучланишга эга бўлган электр манбаларидан фойдаланиш;

5. Икки қават муҳофаза қобиклари билан таъминлаш;

6. Потенциалларни тенглаштириш;

7. Ерга улаб муҳофазалаш;

8. Ноль симига улаб муҳофазалаш;

9. Муҳофаза ўчириш қурилмалари;

Электр тармоқларини айрим жойлаштиришда электр тармоқларини ўзаро трансформатор ёрдамида тармоқларга бўлиб юбориш тушунилади. Бунинг натижасида ажратилган тармоқлар катта муҳофаза изоляцияси қаршилигига эга бўлади, шунингдек, ўтказгичларнинг ерга нисбатан сиғими кичкина бўлганлигидан хавфсизликни таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

11.3. Электр қурилмаларида қўлланиладиган шахсий муҳофаза воситалари

Электр қурилмаларида ишлаётганлар учун муҳофаза воситалари санаб ўтилди. Бу воситаларнинг энг мукамал қилиб бажарилганлари

ҳам баъзи ҳолларда электр хавфсизлигини барибир тўла таъминлай олмайди. Масалан, электр ўтказгични мустаҳкам ток ўтказмайдиган муҳофаза қобиклари билан жиҳозланмаса, бундай ўтказгичлар яқинида ишлаётган кишилар учун электр хавфи аниқ. Шунингдек, баъзи бир ишларни электр токини ўчирмаган ҳолда бажаришга тўғри келади, бунда электр асбобларининг турларини муҳофазалаш талаб қилинади, шунингдек, баъзи бир ҳолларда электр тармоқларида электр кучланишини узиб, таъмирлаш ишларини бажариш керак бўлади. Бундай пайтларда тўсатдан билмасдан токка улаб юбориш ҳоллари тузатиб бўлмайдиган хавfli вазиятларга олиб келади.

Юқорида санаб ўтилган ҳолатларнинг ҳар бири ўзига яраша муҳофаза воситаларини ёки муҳофаза асбобларини ёки бу хавфни аниқлаш учун ишлатиладиган муҳофазаланган асбоблардан фойдаланишни талаб қилади. Муҳофаза аслаҳалари шартли равишда уч турга бўлинади: муҳофаза қобикли, тўсиқ ва сақловчи воситалар. Электрдан сақловчи муҳофаза қобикли воситалар эса, асосан, икки турга бўлиб ўрганилади:

- 1) асосий муҳофаза воситалари;
- 2) ёрдамчи муҳофаза воситалари.

Асосий муҳофаза қобикли воситаларга узок вақт электр кучланишлари таъсирида ишлаши мумкин бўлган ва электр кучланишидан муҳофаза қилиш қобилятига эга воситалар киради. Улар билан электр кучланишига эга бўлган ўтказгичларда электрни узмасдан ишлашга рухсат этилади. Бундай воситаларга резинадан қилинган қўлқоплар, дастаси муҳофаза қобиклари билан жиҳозланган электр асбоблари, муҳофазаланган штангалар, электр ўлчаш асбоблари, шунингдек, муҳофазаланган кучланишли ўлчаш асбоблари киритилади.

Ҳимоя воситалари уларни татбиқ этиш характериға қараб икки турга бўлинади: коллектив ҳимоя воситалари ва шахсий ҳимоя воситалари (ГОСТ 12. 4. 011-75). Электр ускуналари конструкцияларининг ҳимоя воситаси функциясини бажарувчи (мунтазам тўсиқлар, стационар ерга улагич пичоқлар ва ҳоказолар) қисмлари ҳимоя воситалари тушунчасига кирмайди.

Электр ҳимоя воситаларига қуйидагилар киради:

— изоляцияловчи штангалар (оператив, ўлчов, ерга улагични ўрнатиш учун), изоляцияловчи ва электр ўлчовчи қисқичлар (сақлагичлар билан ишлаш операциялари учун), кучланиш

кўрсатгичи, фазаларни созлаш учун кучланиш кўрсатгичи ва ҳоказолар;

— 1000 В дан юқори кучланиш остида таъмирлаш ишларини олиб бориш учун ишлатиладиган изоляцияловчи воситалар ва мосламалар, 1000 В гача кучланиш остидаги электр ускуналарида иш олиб бориш учун ишлатиладиган изоляцияловчи дастакли чилангарлик-йиғув асбоблари;

— диэлектрик қўлқоплар, этиклар, калишлар, гиламчалар, изоляцияловчи қопламалар ва изоляцияловчи тагликлар;

— шахсий экранловчи комплектлар;

— кўчма ерга улагичлар;

— тўсиқ қурилмалари ва диэлектрик қалпоқлар;

— хавфсизлик плакатлари ва белгилари.

Юқорида келтирилган электр ҳимоя воситаларидан ташқари, электр ускуналарида иш олиб борилганда, ҳимоя кўзойнаги ва каскалар, газ ниқоблари, қўлқоплар, монтёрнинг ҳимоя белбоғлари ҳамда хавфсизлик арқонлари каби шахсий ҳимоя воситаларини қўллаш мумкин.

1000 В кучланишдан юқори электр ускуналарида иш бажариш мобайнида ишлатиладиган асосий ҳимоя воситаларига қуйидагилар киради:

— изоляцияловчи штангалар, изоляцияловчи ва электр ўлчовчи қисқичлар, кучланиш кўрсатгичлари, фазаларни созлаш учун аниқловчи кучланиш кўрсатгичлари;

— электр монтёрлар ҳаво электр узатиш тармоқларида бевосита ток ўтказувчи қисмларга тегиб туриб таъмирлаш ишларини олиб боришида қўлланиладиган изоляцияловчи қурилма ва асбоб-ускуналар (изоляцияловчи нарвонлар, ҳавозалар, бевосита симларга тегиб турадиган изоляцияловчи торткилар, арқонлар, телескопик миноралар саватчаси, симларда ишлаш учун мўлжалланган кўчма миноралар ва ҳоказолар).

Асосий ҳимоя воситаларининг изоляцияловчи қисми диэлектрик хусусияти чидамли бўлган материаллардан (чинни, қоғозбакелит қувурлар, эбанит, гетинакс, ёғоч қатламли пластиклар, пластик ва шиша эпоксид материаллар ҳамда ҳоказолардан) тайёрланиши зарур.

Ўзига нам тортувчи материаллар (қоғозбакелит қувурлар, ёғоч ва бошқалар) намга чидамли лок билан қопланган ҳамда бу

материаллар ёрилмаган, дарз кетмаган, текис юзали ва тирналмаган бўлиши керак.

1000 В кучланишдан юкори электр ускуналарида қўлланиладиган қўшимча электр ҳимоя воситаларига куйидагилар киради:

- диэлектрик қўлқоплар;
- диэлектрик этиклар;
- диэлектрик гиламчалар;
- шахсий экранловчи комплектлар;
- изоляцияловчи тагликлар ва қопламалар;
- диэлектрик қалпоқлар;
- кўчма ерга улагичлар;
- тўсиқ қурилмалари;
- хавфсизлик плакатлари ва белгилари.

1000 В кучланишгача бўлган электр ускуналарида қўлланиладиган асосий электр ҳимоя воситаларига куйидагилар киради:

- изоляцияловчи штангалар;
- изоляцияловчи ва электр ўлчовчи қисқичлар;
- кучланиш кўрсаткичлари;
- диэлектрик қўлқоплар;
- изоляцияловчи дастакли чилангарлик-йиғув асбоблари.

1000 В кучланишгача бўлган электр ускуналари учун қўшимча электр ҳимоя воситаларига куйидагилар киради:

- диэлектрик калишлар;
- диэлектрик гиламчалар;
- кўчма ерга улагичлар;
- изоляцияловчи тагликлар ва қопламалар;
- тўсиқ қурилмалари;
- хавфсизлик плакатлари ва белгилари.

Электр ускуналарини оператив ҳолда алмашлаб улашларда ва бошқа ишларни бажариш учун зарур ҳимоя воситаларини танлаб олиш мазкур Қоидалар асосида, “Электр ускуналарини ишлатишда хавфсизлик техникаси қоидалари”, “Саноат частотасида ишлаётган ўзгарувчан токли 500 кВ кучланишли электр узатиш ҳаво тармоқлари ва подстанцияларида иш бажариш жараёнида меҳнатни муҳофаза қилиш меъёрлари ва қоидалари” ҳамда бошқа тегишли меъёрий-

техник ҳужжатлар билан, шунингдек, мазкур ҳужжатларда талаб этилганидек, маҳаллий шароитга қараб аниқланади.

Асосий ҳимоя воситаларидан фойдаланилганда қўшимча ҳимоя воситаларининг бирини ишлатиш кифоядир, бундан фақат электр ускуналари токидан шикастланган одамларни қутқариш ҳолати мустасно. Бундай ҳолларда қадам кучланишдан сақланиш учун, шунингдек, диэлектрик этик ёки калиш ҳам ишлатилади.

Ҳимоя воситалари электр ускуналари ишчи кучланишнинг энг юқори қийматида ишлатишга мўлжалланган бўлиши зарур (ГОСТ 1516.1-76 ва 20690-75).

Электр токидан муҳофаза қилувчи ёрдамчи воситаларга ўзи етарли қаршилиққа эга бўлмаган ва шунинг учун айрим ҳолларда электр токидан ҳимоя қила олмайдиган, лекин электр таъсирини қисман камайтириш имкониятига эга воситалар киради. Улар асосий воситаларга қўшимча равишда уларнинг муҳофаза қобилиятини ошириш учун хизмат қилади. Ёрдамчи муҳофаза воситаларига диэлектрик калишлар, гиламчалар, оёқ остига қўйиладиган қурук тахтадан қилинган тагликлар ва бошқалар киради.

Тўсиқ муҳофаза воситалари электр токи таъсиридан вақтинча тўсиш йўли билан муҳофаза қилади, масалан, панжара сифатидаги тўсиқлар, панжарасимон эшиклар, шунингдек, ток тақсимлагич шкафлар ва бошқалар. Баъзи ҳолларда эса вақтинча огоҳлантирувчи плакатлар осиб қўйилади, вақтинча электр асбобларини ерга улаб муҳофазалаш ҳам мумкин.

Бундан ташқари, электр таъминоти баланд столбаларда ва чуқур ер ости кабеллари орқали амалга оширилади. Булар ҳам, ўз навбатида, тўсиқ воситалари ҳисобланади.

Сақловчи муҳофаза воситалари ишчиларни нур, иссиқлик ҳамда механик жароҳатлардан шахсан сақлаш вазифасини бажаради. Буларга муҳофаза кўзойнаклари, газ ниқоблари, махсус қўлқоплар киради.

Қисқача хулосалар

Электр токининг биологик таъсири — бу тирик организм учун хос бўлган хусусият ҳисобланади. Бу таъсир натижасида мускулларнинг кескин қисқариши туфайли инсон организмдаги тирик ҳужайралар тўлқинланади, бунда, асосан, организмдаги биоэлектрик жараён бузилади.

Маҳаллий электр таъсири — куйиб қолиш, электр белгилари ҳосил бўлиши, терининг металлшиб қолиши ҳолатидир. Электр таъсирида куйиш, асосан, организм билан электр ўтказгичи ўртасида электр ёйи ҳосил бўлганда содир бўлади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Электр токи таъсирининг турларини тушунтиринг.
2. Биологик таъсир турини тушунтиринг.
3. Ток уриш даражалари.
4. Электр токи таъсирига тушиб қолган кишига биринчи ёрдам кўрсатиш.
5. Маҳаллий таъсир турини тушунтиринг.
6. Электр токидан жароҳатланишнинг олдини олишга қаратилган асосий чора-тадбирларни санаб беринг.
7. Клиник ўлим нима? Биологик ўлим нима?
8. Ток таъсиридан қутқазиш нима?
9. Инсон организмнинг ток таъсирига қаршилигини тушунтириб беринг.
10. Электр қурилмаларида қўлланиладиган шахсий муҳофаза воситалари.

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Адамчук В.В. Экономика и социология труда / В.В. Адамчук, О.В.Ромашов, М.Е.Сорокина- М: ЮНИТИ, 2001.
2. Абдурахманов О.К. Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш тизимини бошқариш самарадорлигини ошириш. Т.: Фан., 2010. – 326 б.
3. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 388 б.
4. Андреев С.В. Охрана труда от “А” до “Я”. Практическое пособие. Вкп 2. М.: Альфа-пресс, 2004. С. 49.
5. Баранов Н.И. Охрана труда. Учебное пособие. Клинт.ОЛС Комплект, 2002.
6. Беляров Ю.А., Хлопков В.В. Охрана труда в организации. Практические рекомендации. М.: Книжный мир, 2009. – 176 с.
7. Михайлов Ю.М. Корпоративная система охраны труда. Функционирование. Аттестация. Сертификация. Экспертиза. М.: Альфа – Пресс, 2009. С.7-11.
8. Попова Н.А. Организация, нормирование и оплата труда на предприятии: Учебное пособие. – М.: Финпресс, 2011. - 176 с.

**12-боб. МАҲСУЛОТЛАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА
ХИЗМАТЛАР КЎРСАТИШ СОҲАСИДА МЕҲНАТ
ХАВФСИЗЛИГИ**

**12.1. Заҳарли кимёвий моддалар ва улар билан ишлаганда
шахсий ва жамоа ҳимоя воситалари**

Заҳарли моддалар алоҳида хонада, темир сейфларда ёки темир шкафларда, қулфланган ҳамда муҳрланган ҳолда сақланиши лозим. Хонада водопровод, канализация, шамоллатиш ускунаси ва ҳаво тортувчи ускуна ўрнатилган бўлиши керак. Заҳарли моддалар сақланувчи хонанинг деразаларида темир панжаралар ўрнатилган, эшиклари темир билан қопланган бўлиши лозим.

Иш ҳажми кичик бўлган лабораториялар учун моддий нарсалар сақланувчи хонада темир шкаф ўрнатилиши мумкин. Иш тугагандан кейин заҳарли моддалар темир шкафда сақланиши даркор. Заҳарли моддалар сақланувчи шкафлар ҳамда хонанинг калитлари, шунингдек, муҳр ва тамғалар бу моддаларни сақлаш учун тайинланган жавобгар шахсда сақланиши зарур.

Лабораторияда заҳарли моддаларнинг сақланиши ҳамда ишлатилишига ва бу борада ҳужжатларнинг юритилишига жавобгар — лаборатория мудир (мудир йўқлигида мудир вазифасини бажарувчи ходим) ҳисобланади.

Лабораторияга заҳарли моддалар келтирилганда, жавобгар шахс шахсан уларни ҳамда бириктирилган ҳужжатларни қабул қилиб олиши керак.

Заҳарли моддалар сақланувчи хонага муассаса бўйича чиқарилган буйруққа асосан бундай моддалар билан ишлаши мумкин бўлган шахслар кириши мумкин.

Заҳарли моддалар алоҳида рақамланган, тикилган ва муассаса раҳбари томонидан имзоланган журналларда номма-ном ҳамда миқдорий ҳисоб-китоб қилиниши шарт. Заҳарли моддалар лаборатория текширувлари учун фақатгина лаборатория мудир томонидан (ёки бошқа жавобгар шахс томонидан) имзоланган талабномага муассаса раҳбарининг ёзма рухсати билан берилади. Талабномада моддаларни қабул қилувчи шахснинг фамилияси, исми ва отасининг исми кўрсатилиши зарур.

Ҳар бир заҳарли модданинг устига қуйидагилар ёзилган ёрлиқлар ёпиштириб қўйилиши шарт:

—“Заҳар” ёзуви ва бош чаноғи билан суяқларнинг тасвири;

—заҳарли модданинг номи;

—“Эҳтиёткорлик билан фойдаланилсин!” деган ёзув.

Заҳарли моддалар билан фақатгина махсус ўқитилган ходимлар ишлашлари мумкин.

Заҳарли ҳамда кучли таъсир кўрсатувчи моддаларни майдалаш, қадоклаш ва тортиш ишлари ҳаво тортувчи шкафларда, махсус ажратилган идишларда ҳамда ускуналарда (тарозилар, воронкалар, ҳовонча, цилиндрлар ва ҳ.к.) олиб борилиши керак. Заҳарли моддаларни фақатгина туби думалоқ колбаларда қиздириш мумкин. Колбаларни очиқ алангада қиздириш ман этилади. Заҳарли моддалар билан резинали қўлқопларда, ҳимояловчи кўзойнақларда, зарур бўлганда эса, газ ниқобда ишлаш лозим.

Идишлар заҳарли моддалар, концентрланган кислоталар ва ишқорлар билан тўлдирилганда, сифонлардан ёки резинали ноксимон сўрғич ўрнатилган пипеткалардан фойдаланиш зарур. Иш тугаганидан сўнг қўллар яхшилаб ювилиши, зарур ҳолларда, тишлар ҳам тозаланиб, оғиз чайилиши керак.

Кислоталарнинг концентрланган эритмалари қопқоғи маҳкам беркитилувчи махсус шиша идишларда сақланиши лозим.

Кучли таъсир кўрсатувчи ва заҳарли моддалар билан махсус лаборатория кийимлари ҳамда сочиқлар ифлосланганда, уларни дарҳол алмаштириб, нейтраллаш ва ювиш учун топшириш зарур.

Ишқорлар бўғзи катта, зарғалдоқ рангли шиша идишларда сақланиши, бу идишларнинг оғзи пўкак тиқин билан ёпилиб, устидан парафин қуйилган бўлиши керак.

Учувчи моддалар солинган бикслар, банкалар фақат бевосита қўлланиладиган вақтда очилиши керак.

Концентрланган кислоталар ҳамда ишқорлар солинган идишларни очиш ва улардан эритмалар тайёрлаш фақат механик ҳаво тортувчи шкафда ўтказилиши зарур. Ишқорларни идишдан шпател билан олиш керак. Ишқорлардан эритма тайёрланганда, тортилган ишқорни бўғзи катта идишга солиб, зарур ҳажмда сув қуйиб, яхшилаб эритилади. Ишқорнинг катта бўлаклари махсус жойда майдаланади. Бунда ишқорнинг усти қалин мато ёки бошқа материал билан ёпилиши керак.

Кучли кислоталар суюлтирилганида, уларнинг сачраб кетмаслиги учун кислота сувга қўшилади, сувни кислотага қуйиш мумкин эмас.

Кислотали, ишқорли ва бошқа ўювчи моддалар солинган катта идишлар ташилганида, уларни махсус қутиларда ёки саватларда икки киши кўтариши керак, уларни шунингдек, махсус аравада ҳам ташиш мумкин. Кислоталар, ишқорлар ҳамда бошқа хавфли моддаларни ташишдан олдин уларнинг идишлари бутунлигини текшириш лозим.

Кислогалар, ишқорлар ва бошқа хавфли моддаларни катта идишларда қуйиш учун махсус сифонлардан фойдаланиш зарур. Кислоталар, ишқорлар ҳамда бошқа хавфли моддалар эритмаларини пипеткага оғиз билан тортиш мумкин эмас. Бунинг учун найча ўрнатилган резинали ноксимон сўргичлардан фойдаланиш керак. Эритмалар қайнатилганида, улар совимагунича идишни (колба, пробирка) ёпиш мумкин эмас. Пробиркадаги эритмани қиздирганда, унинг оғзини ўзидан ва бошқалардан четга қаратиб ушлаш керак.

Столга заҳарли бўлмаган моддалар тўкилганида, стол усти резина қўлқоп кийилган ҳолда латта билан артилади, кейин латта яхшилаб сувда ювилади, стол усти ҳамда қўлқоплар ҳам сув билан ювилади. Ишқор тўкилганида, унга кум ёки қиринди сепилади, кейин уларни йиғиб олиб, у ерга кўп марта суюлтирилган хлорид ёки уксус кислотаси куйилади, шундан сўнг латта билан кислотани артиб олиб, стол ва қўлқоплар сув билан ювилади. Кислота тўкилганида, унга кум сепилади (қиринди сепиш мумкин эмас), кейин кумни белкурак билан олиб ташлаб, сода сепилади. Сўнгра содани олиб ташлаб, бу ерни кўп марта сув билан ювиш лозим.

Концентрланган кислота ҳамда ишқорларни нейтраллаш учун мўлжалланган эритмалар иш куни мобайнида иш жойида жавонда туриши керак.

Ўнувчи ва портловчи моддалар калин деворли идишларда сақланиши лозим. Ўнувчи суюқликлар асбест солинган темир қутиларда сақланиши зарур. Бу темир қутилар иситиш тизимларидан ҳамда йўлаклардан узоқда жойлаштирилиши лозим. Қутидан фойдаланиш қулай бўлиши керак. Бу реактивлар маҳкам ёпилган бўлиши керак. Зарур бўлса, уларни парафин қуйиб, маҳкамлаш мумкин.

Резинали тикинлар спирт, бензол, ацетон, эфир таъсирида шишиб кетади. Галогенлар таъсирида (бром, йод) резина тикинлар нозиклашиб, парчланади. Бундай реактивларни шиша қопқоқлар билан ёпиш керак.

Реактивларни ёпишда тиқинлардан фойдаланилганида, уларнинг хоссаларини ҳисобга олиш зарур.

Ишқорларни шиша қопқоқлар билан ёпиб бўлмайди, чунки улар ишқор билан ҳўлланиб, карбонат ангидрид таъсирида қопқоқ билан шиша идиш бўғзи орасида карбонатлар ҳосил қилади, натижада шиша қопқоқ ёпишиб қолади.

Реактив ёруғликка сезувчан бўлса (масалан, бромли кумуш, кумуш нитрат, водород перекиси, гипосульфит ва бошқалар), улар зарғалдоқ рангли шиша идишларда сақланади. Шиша идиш рангсиз бўлса, уни қора рангли қоғозга ўраб, қоронғи қутида сақлаш лозим.

Паст ҳароратларда қайнайдиган, ёнувчан моддаларни (ацетон, эфир ҳамда бошқалар) қиздириш ва ҳайдаш учун туби думалок иссиққа чидамли колбалардан фойдаланиш зарур, қиздириш учун фойдаланиладиган ҳаммомлар шу модданинг қайнаш ҳароратига асосан сув ёки мой билан тўлдирилади. Осон ёнувчан модда солинган колбани аста-секин иситмасдан туриб, қайноқ сувга солиш мумкин эмас. Осон ёнувчан моддалар ва ёнувчан эритмалар билан ҳаво тортувчи шкафларда ишлаш керак, бунда шкафнинг эшиклари ёпилган бўлиши ҳамда шамоллатиш ускунаси ишлаб туриши лозим, шунингдек, газ ва электр ускуналари ўчирилган бўлиши даркор.

Эритма ҳайдалаётганида, тўсатдан йиғувчи колбага тошиб ўтиб кетмаслиги учун ҳайдалаётган эритма солинган колбага шиша найчалар ёки пемза бўлаклари солиб қўйилиши керак. Ёнувчан эритмаларни ҳайдашдан олдин совутқич сувга уланади ва совуқ сув юборилади, шундан кейин ҳайдовчи колба қиздирилади. Йиғувчи колба қум солинган патнисга қўйилади. Ҳайдаш жараёнини қаровсиз қолдириш мумкин эмас.

Ишловчиларни зарарли ва хавфли ишлаб чиқариш муҳити омилларидан ҳимоя қилиш тегишли стандартлар ҳамда меъёрлар талабларига мос жамоавий ва шахсий ҳимоя воситаларидан фойдаланиш орқали таъминланиши лозим.

Жамоавий ҳимоя қилиш воситалари жумласига қуйидагилар кирази:

- ишлаб чиқариш хоналари ҳамда иш жойларининг ёруғлигини нормаллаштириш воситалари (ёритиш асбоблари, ёруғлик ўринлари, ёруғликдан ҳимоя қилиш мосламалари ва бошқалар);
- механик ҳамда кимёвий омилларнинг таъсиридан ҳимоя қилиш воситалари.

Жамоавий химоя воситалари (вентиляция, аспирация, ерга улаш, маҳаллий сўргичлар ва бошқалар) зарарли ҳамда хавфли ишлаб чиқариш муҳити омиллари хонадаги барча ишловчиларга таъсир қилганда қўлланиши шарт ва ташкилотни куриш ёки реконструкция қилиш лойиҳаларига киритилиши лозим. Жамоавий химоя воситалари зарарли ҳамда хавфли омилларни рухсат этилган миқдоргача камайтириш имконини бермаган ҳолларда, шахсий химоя воситалари қўлланиши лозим. Бундай ҳолларда шахсий химоя воситаларисиз кишиларнинг иштироки ва ишлар амалга оширилиши тақиқланади.

Меҳнат шароити ноқулай ишларда банд бўлган ходимлар белгиланган нормалар бўйича:

— даволаш-профилактика озиқ-овқати — сут (шунга тенг бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари), газли шўр сув (иссиқ цехларда ишловчилар учун);

— махсус кийим-бош, махсус пойабзал, бошқа шахсий химоя ва гигиена воситалари билан бепул таъминланиши лозим.

Шахсий химоя воситаларидан фойдаланган ҳолда ишловчилар уларнинг қўлланиши, химоя хусусиятлари, амал қилиш муддати тўғрисида маълумотларга эга бўлиши ҳамда улардан фойдаланишга ўргатилиши лозим.

Ташкилот маъмурияти ёки иш берувчи қуйдагиларни таъминлаши шарт:

— амалдаги меъёрлар бўйича мазкур ишлаб чиқариш учун талаб қилинадиган барча шахсий химоя воситаларининг зарур миқдори ва номенклатурасини, химоя воситаларини қўллаш ҳамда тўғри фойдаланиш устидан доимий назоратни амалга оширишни;

— шахсий химоя воситаларидан хавфли ва заҳарли моддалар муҳитида фойдаланилганда уларни дегазация ҳамда дезинфекция қилишни (бир марта қўлланиладиган химоя воситалари бундан мустасно), қўлланилаётган химоя воситаларининг самарадорлиги ва созлигини текширишни намунавий меъёрларига (рўйхат рақами 1904, 2009 йил 14 февраль) мувофиқ таъминлаши шарт.

Ташкилот маъмурияти, ишчи ва хизматчиларни махсус кийим, пойабзал ва бошқа якка тартибда химояланиш воситалари билан ишлаб чиқаришда ходимлар учун махсус кийим, махсус пойабзал ва бошқа якка тартибда химояланиш воситаларини бепул беришнинг

намунавий меъёрларига (рўйхат рақами 1904, 2009 йил 14 февраль) мувофиқ таъминлаши шарт.

12.2. Чорвачиликда хавфли омиллар таъсири ва минерал ўғитлар билан ишлаганда меҳнат хавфсизлиги талаблари

Корхонада ҳайвонларга қараш, касалликнинг олдини олиш ҳамда даволаш пайтлари инсон организмга салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган омиллар рўйхати бўлиши керак.

Чорвачилик фермалари ва комплексларида инсонлар ҳамда ҳайвонлар чалинадиган касалликлар билан касалланган шахсларнинг ишлашлари тақиқланади.

Ҳайвонларга хизмат кўрсатишда тери касалликлари билан касалланган, шилинган ва майда яралари бор ходимларнинг ишлашига фақат шифокор рухсати билан йўл қўйилади.

Агрессив ҳайвонлар сақланадиган оғилхона ёки бокслар тепасига огоҳлантирувчи белги қўйилиши шарт. Бу белги сариқ рангли ёзув билан ёзилиши лозим.

Боғланмай сақланадиган ҳайвонларга хизмат кўрсатиш жараёнида уларнинг ҳаракатини чеклаб қўядиган асбоб-ускуналардан фойдаланиш керак.

Ҳайвондан одамга антропозонос касалликларининг юқиш усуллари турлича бўлади. Айрим касалликлар ҳайвонларга хизмат кўрсатиш жараёнида юқиши мумкин. Бошқа ҳолатларда эса, ҳайвондан олинадиган маҳсулотлар: сут, сут маҳсулотлари, жун, гўшт, тери орқали ва паррандалар ҳамда одам ва ҳайвонга ҳужум қиладиган қон сўрувчи ҳашаротлар томонидан ҳам бу касалликлар юктирилиши мумкин.

Қишлоқ хўжалигида зараркунандалар ҳамда турли касалликларга қарши ишлатиладиган пестицид ва дори воситаларини таниш, сақлаш ҳамда ишлатишда бир қатор талабларга амал қилиниши лозим.

Пестицидлар ГОСТ 14189 бўйича ва зарарли кимёвий воситалар меъёрий ҳужжатларга мувофиқ яхши ёпиладиган идишларда, хавфсизлик талабларига риоя қилинган ҳолда ташилиши лозим. Қаттиқ идишлар қурук, тоза бўлиши ҳамда қопқоғи ёки тиқинлари идишнинг яхши ёпилишини таъминлаши лозим. Пестицид ва химикатлар кўтариш учун бандлари бор бўлган ёғочдан ясалган ёки тўқилган корзиналарда шиша идишларда тапилади. Шиша идишлар

атрофи ёнгинга карши суюклик билан ишлов берилган пайраҳалар билан тўлдирилади. Куруқ дори воситалари полиэтилен, коғоз ёки матодан тикилган қопларда ташилиши мумкин. Бунда қоплар оғзи ёпиштирилган, тикилган ёки боғланган бўлиши лозим.

Суюқ ҳолдаги кимёвий воситалар автоцистерналар, цистерналар, бочкалар, канистрларда ташилиши ҳамда сақланиши мумкин. Дори воситалари сақланадиган идишлар ушбу дори воситасига нисбатан инерт бўлиши лозим. Кимёвий дори воситалари солинган идиш ёрликларида маҳсулот номи, ишлаб чиқарган корхона номи, стандарт номери, ишлаб чиқарилган сана, оғирлиги ва “Эҳтиёт бўлинг, захарли!” ёзувлари ҳамда бош чаноғи билан кесишган суяклар расми бўлиши керак. Препаратлар ёниш ва портлаш хусусиятларига эга бўлганда эса, “Хавфли ёнилғи!” ёзуви ҳамда идишда препаратни ишлатиш бўйича йўриқнома бўлиши лозим. Намликка ўч препаратлар солинган идишларда “Намлиқдан асранг!” деган ёзуви бўлиши керак. Кимёвий маҳсулотлар ташувчи цистерналар қора рангда бўлиб, ён томонлари ўртасида эни 500 мм лик сариқ йўли бўлиши ва унда қора рангда “Хавфли, сирка кислотаси!”, “Куйишдан сақланинг!” ёзувлари бўлиши лозим.

Кимёвий препаратлар, захарли химикатлар алоҳида оким-сўрувчи вентиляцияси бор омборхоналарда сақланади.

Агротехника тадбирларини ўтказишда хавфсизликни таъминлаш учун куйидагиларга қатъий риоя этилиши керак:

— хавфли ҳамда зарарли ишлаб чиқариш омиллари юзага келиши билан боғлиқ бўлган жараёнлар ва операцияларни бундай омиллар бўлмаган ёки улар йўл кўйилувчи чегараларда бўлган жараёнлар ҳамда операциялар билан алмаштириш;

— химоя воситаларини кўллаш;

— авария содир бўлган ҳолларда, хавфли ва зарарли омилларни юзага келишининг олдини олиш бўйича чоралар кўриш;

— ГОСТ 12.4.026 талаблари бўйича хабар берувчи ранглар ҳамда хавфсизлик белгиларидан фойдаланиш;

— об-хавонинг салбий таъсирларидан химоя қилиш;

— ходимларнинг зарарли таъсир кўрсатувчи хом ашё, материаллар, ишлаб чиқариш чиқиндилари билан бевосита алоқасининг бартараф қилиниши;

— хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари мавжуд бўлган тақдирда, агротехника тадбирлари ҳамда операцияларни

комплекс механизациялаштириш ва автоматлаштириш, уларни масофадан туриб бошқариш усулини қўллаш;

— мева-сабзавот етиштириш жараёнини бошқариш ҳамда назорат қилишни таъминловчи тизимларни ишлаб чиқиш;

— зарарли ишлаб чиқариш омиллари манбаи бўлган чиқиндиларнинг ўз вақтида олиб чиқиб кетилиши, зарарсизлантирилиши ва кўмиб ташланишини таъминлаш;

— жисмоний ва асабий-руҳий касалланишнинг олдини олиш мақсадида оқилона меҳнат ҳамда дам олишнинг оптимал режимларини қўллаш.

Мева-сабзавот маҳсулотлари етиштириш, тайёрлаш очик майдонларда, иссиқхоналарда, сақлаш эса соз омборхоналарда соз назорат-ўлчаш асбоблари, химоя тўсиқлари, технологик асбоб ва ускуналар, транспорт воситалари мавжуд бўлган тақдирда амалга оширилиши лозим.

Агротехник ишларга қўйиладиган талаблар тегишли ҳужжатларда баён этилган бўлиши шарт. Агротехника тадбирлари тегишли ҳужжатга мувофиқ қатъий равишда олиб борилиши лозим.

Ишлаш пайтида зарарли нурланишлар юзага келувчи ишлаб чиқариш ускуналари ишловчиларни ушбу нурланишлардан ҳимояловчи мосламага эга бўлиши шарт.

Мева-сабзавот маҳсулотлари етиштириш ҳамда сақлаш жараёнида хавфли ва зарарли омилларига эга бўлган оралик моддалар ҳосил бўлса, ишловчиларга олдиндан ўзини бехатар тутиш қоидалари ҳақида маълум қилиниши, улар ушбу моддалар билан ишлаш бўйича ўқитилиши ҳамда тегишли химоя воситалари билан таъминланиши лозим.

Янги ўғитлар, химикатлар ва пестицидларни қўлланган белгиланган тартибда тасдиқланган меъёрий ҳужжатлар ҳамда йўриқномалар мавжуд бўлганда рухсат этилади.

12.3. Замонавий техника ва механизм (ускуна)ларда ишлашда техника хавфсизлиги талаблари

Корхоналар совитиш ҳамда иситиш ускуналари иш бошқарилишининг тўғри тартибини кўрсатувчи, операцияларнинг нотўғри тартибда бажарилиши, ускунанинг ўз ҳолича ишлаб кетиши ва ўчиб қолишининг олдини олувчи тизимларга эга бўлиши лозим.

Ускунани авария ҳолатида ўчириш тизими қизил рангда бўлиши ҳамда шакли бўйича бошқа бошқариш элементларидан фарқ қилиши, уларнинг жойлашган жойи кўрсаткичларга, вазифаси тўғрисидаги ёзувларга эга бўлиши, бошқариш учун қулай жойлашган ва усқунани авария бартараф этиб бўлингунга қадар ишга туширишга имкон бермаслиги лозим. Ускунани ишга туширишни амалга оширувчи бошқариш органи қизил рангдан бошқа (қора, кулранг, оқ ёки яшил) рангда бўлиши зарур. Авариянинг олдини олувчи бошқариш органи сариқ рангда бўлиши даркор. Авария ҳолатида ўчириш тугмаси бошқа тугмалардан каттароқ ўлчамда бажарилиши лозим.

Бир неча шахслар томонидан бошқарилувчи усқунанинг бошқариш органлари бажарилиши лозим ҳаракатларнинг зарур тарғибини таъминловчи тизимга эга бўлиши керак.

Хабардор қилувчи электр лампалари ва бошқа хабар берувчи қурилмалар берилаётган хабарларнинг мазмунини (“Ёқилган”, “Ўчирилган” ҳамда бошқалар) билдирувчи белги ва ёзувларга эга бўлиши лозим.

Ускуна автоматик режимда ишлаётганда, созлаш тугмалари ҳамда қўлда бошқариш органлари (авариявий ўчириш органидан ташқари) ўчириб қўйилиши даркор (технологик зарурат билан боғлиқ ҳолатлар бундан мустасно). Авария, носозликлар ва бошқа ҳолатлардан хабар бериш учун усқунанинг конструкциясида сигнализация, шунингдек, усқунани автоматик равишда тўхтатувчи ҳамда энергия манбаидан узиб қўювчи воситалар назарда тутилган бўлиши керак. Ускунанинг бошқариш тизими оператор томонидан хатога йўл қўйилган ва бошқариш тизимида носозликлар юзага келган ҳолларда хавф туғдирмаслиги лозим.

Ишлаб чиқариш усқунаси унинг ишлаш режими бузилганлиги ҳақида хабар берувчи сигнализацияга, зарур ҳолларда эса, хавфли носозликлар, авариялар ва хавфли ҳолатларга яқин бўлган режимлар юзага келган тақдирда, усқунани автоматик равишда тўхтатувчи ҳамда энергия манбаидан узиб қўювчи воситаларга эга бўлиши керак.

Ишлаб чиқариш усқунасининг ишчи органлари ёки уларнинг узатмалари энергия узатиш бутунлай ёки қисман узилиб қолган ҳолларда хавф туғилишининг олдини олувчи, шунингдек, энергия узатиш тиклангач, ишчи органларининг узатмалари ўз-ўзидан ишлаб кетишининг олдини олувчи мосламаларга эга бўлиши даркор.

Ускуналарнинг хавф-хатардан огоҳлантирувчи хабар берадиган (сигнал) элементлари сифатида товушли, нурланувчан ва рангли огоҳлантиргичлар қўлланиши, улар хизмат кўрсатаётган ходимларнинг кўриш ҳамда эшитиш зонасида ўрнатилиши ва уларнинг сигналлари ишлаб чиқариш шароитларида фарқланувчан бўлиши лозим.

Ускуналарни қўлда бошқариш ҳамда сошлаш органларида белгилаб кўйилганидан бошқа тартибда фойдаланиш хавfli ҳолатларга олиб келмаслиги ёки блокировка ёрдамида бунга йўл кўйилмаслиги керак. Узун ўлчамли ёки кўздан кечириш зонаси чекланган ускуналарда бир нечта авариявий ўчириш тугмалари бўлиши зарур.

Иш жойлари кўтариш механизмлари ёрдамида ташилаётган юкларни кўчириш ҳудудидан ташқарида бўлиши, мослама ва асбобларни сақлаш учун жавонлар ёки шкафлар билан жиҳозланиши лозим. Бир турдаги майда буюмлар, яримтайёр маҳсулот ҳамда ишлаб чиқариш чиқиндиларини цехда тахлаш ва транспортда ташиш идишларда бажарилиши керак. Ускуна, дастгоҳ ва механизмларда бегона нарсалар бўлмаслиги даркор. Буюмни тозалаш махсус ажратилган аспирацион тизим билан жиҳозланган жойларда бажарилиши зарур.

Пульт ёки бошқарув кутиси олдидаги доимий иш жойида созланувчи (бурилиш ҳисобига, горизонтал ва вертикал йўналиш бўйича созланувчи) ўриндиқ бўлиши ҳамда у амалдаги меъёрий хужжатлар талабларига мувофиқ келиши лозим.

Камера ёки қудуқдаги ишлар юқори хавfli ишларга тенглаштирилади ва уларга наряд-рухсатнома берилиши керак. Бунда куйидаги эҳтиёткорлик чораларига қатъий риоя қилиниши лозим:

а) иш икки ишловчидан кам бўлмаган ҳолда бажарилиши, бунда бири тепада туриб қудуққа ёки камерага тушган ишчи иш хавфсизлигини кузатиб бориши;

б) ишчи қудуққа ёки камерага тушишидан олдин, унда газлар мавжудлиги текширилиши;

в) газ тўла чиқмасдан ишчини қудуқ ёки камерага тушишининг тақиқланиши;

г) ишчининг қудуққа ёки камерага тушиши фақат химояловчи камар, хавфсизликни таъминловчи, узунлиги қудуқ чуқурлигидан 2 м

дан узунроқ бўлган арқон ва қудукдан 2 м ёнига чиқувчи изоляцияланган шлангли газ ниқоби бўлиши лозим.

Қисқача хулосалар

Корхонада ҳайвонларга қараш, касалликнинг олдини олиш ва даволаш пайтлари инсон организмга салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган омиллар рўйхати бўлиши керак.

Қишлоқ хўжалигида зараркунандалар ва турли касалликларга қарши ишлатиладиган пестицид ҳамда дори воситаларини ташиш, сақлаш ва ишлатишда бир қатор талабларга амал қилиниши лозим.

Заҳарли моддалар алоҳида хонада, темир сейфларда ёки темир шкафларда, қулфланган ҳамда муҳрланган ҳолда сақланиши зарур. Хонада водопровод, канализация, шамоллатиш ускунаси ва ҳаво тортувчи ускуна ўрнатилган бўлиши керак. Заҳарли моддалар сақланувчи хонанинг деразаларида темир панжалар ўрнатилган, эшиклари темир билан қопланган бўлиши даркор.

Ишловчиларни зарарли ҳамда хавfli ишлаб чиқариш муҳити омилларидан ҳимоя қилиш тегишли стандартлар ва меъёрлар талабларига мос жамоавий ҳамда шахсий ҳимоя воситаларидан фойдаланиш орқали таъминланиши лозим.

Корхоналар совитиш ҳамда иситиш ускуналари иш бошқарилишининг тўғри тартибини кўрсатувчи, операцияларнинг нотўғри тартибда бажарилиши, ускунанинг ўз ҳолича ишлаб кетиши ва ўчиб қолишининг олдини олувчи тизимларга эга бўлиши лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Чорвачилиқда хавfli омиллар таъсирига нималар киради?
2. Минерал ўғитлар билан ишлаганда меҳнат хавфсизлиги талаблари қандай?
3. Заҳарли кимёвий моддалар қандай шароитда сақланиши зарур?
4. Заҳарли кимёвий моддалар билан ишлаганда шахсий ва жамоа ҳимоя воситалари санаб ўтинг.
5. Замонавий техника ва механизм (ускуна)ларда ишлашда техника хавфсизлиги талабларини тушунтириб беринг.

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz
2. “Фуқароларнинг саломатлигини муҳофаза этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

3. “Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг саноат хавфсизлиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

4. Абдурахманов О.К. Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш тизимини бошқариш самарадорлигини ошириш. Т.: Фан., 2010. – 326 б.

5. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 388 б.

6. Андреев С.В. Охрана труда от “А” до “Я”. Практическое пособие. Вкл 2. М.: Альфа-пресс, 2004. С. 49.

7. Баранов Н.И. Охрана труда. Учебное пособие. Клин.ОЛС Комплект, 2002.

ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ ЛУҒАТ (ГЛОССАРИЙ)

Абсолют намлиги - аини вақтда бир килограмм ёки бир кубометр ҳаводаги сув буғларининг микдоридир.

Алангаланиш ҳарорати - модда қандай ҳароратда алангаланса ва ёна бошлашидир.

Альфа нурлари - катта ионлаштириш хусусиятига эга бўлган, ҳаракат доираси катта бўлмаган гелий атом ядросининг мусбат разядланган заррачаларидир.

Бахтсиз ҳодиса - инсон организмнинг иш қобилиятини йўқотишга олиб келадиган тўсатдан жароҳатланишидир. Ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодиса, тасодифан ёки ўз-ўзидан содир бўлмайдиган, унга ишлаб чиқариш операцияларини бажаришда хавфсизлик қоидалари талабларидан турлича четга чиқишлар сабаб бўлади.

Бетта нурлари - радиактив моддаларнинг атом ядролар тарқатадиган электрон ёки позитрон оқимидир.

Биологик ўлим — қайтариб бўлмайдиган жараён бўлиб, организмдаги биологик жараёнлар бутунлай тўхташи билан характерланади, шунингдек, организмдага оксил парчаланади.

Гамма нурлари - ионлаш қобилияти катта бўлмасда катта ёриб кириш кучига эга бўлиб, ядро реакциялар ва радиактив парчаланиш натижасида вужудга келадиган юқори частотадаги электромагнит нурларидир.

Давшаҳтехназорат - саноат ишларини хавсиз олиб бориш қоидаларига амал қилишини текширувчи давлат назорати бўлиб, у ўзининг қуйидаги булинмаларига эга: тоғ-техник, газ инспекциялари ва бошқа инспекциялар; қурилишда юк кўтариш машиналари билан ишлашда, босим остида ишловчи қозон установакалари ва идишларидан. Буғ ва исик сув қувурларидан фойдаланишда, портлатиш ишларини бажаришда ишларнинг хавфсиз бажарилишини назорат қилади.

Давэнергоназорат - электр ва иссиқлик ёрдамида ишлайдиган установакаларга хавфсиз хизмат корсатишни таъминлайдиган тадбирларни амалга оширишдаги давлат назорати.

Давлатсаноатназорат - корхона ва ташкилотлар томонидан гигиена нормалари, санитария-гигиена ва санитария — эпидемия

қоидаларига риюя қилинишини текширувчи давлат санитарич назорати.

Давлатёнгинназорат - ёнгин хавфсизлигининг юқори даражада бўлишини таъминлаш устидан назорат қилади.

Жароҳатланиш - инсон танасининг тери ёки айрим қисмлари ташқи механик, кимёвий, иссиқлик ва электр таъсири натижасида шикастланганлигидир.

Зарарли ишлаб чиқариш омиллари деганда инсон организми маълум бир ҳолатларда касаллик олиб киритиш ва оқибатда унинг меҳнат қиши қобилиятини камайтириш билан боғлиқ жараёнлар тушунилади.

Захарли чанглар - нафас олиш йўллари ва ўпкага жуда ёмон таъсир этади ҳамда хавфли ҳисобланади. Улар ўпкада узоқ вақт қолиб ўпкани устки қисми билан жуда яхши алоқада бўлиб ўпкага кўп миқдорда сўрилиб оладилар ва танани захарлайдилар.

Захарли бўлмаган чанглар – ўпкада узоқ вақт қолиб кетганлиги учун ўпкани атрофида бир-бирига бирлашган тўқима ўсиб чиқади ва ўпкани нормал ишлашга йўл қўймайди. Ўпкани атрофида чанглардан иборат тўқимани ҳосил бўлиши учун узоқ муддат керак.

Инфратовуш – 20 гц дан паст бўлган тебранишлар.

Иқтисодий усул – шунга асосланганки, бунда ишлаб чиқаришда бахтсиз ходисалар ва касбий касаланишлар оқибатида етказилган моддий зарар ҳисобланади.

Иш жойидаги жароҳатланиш – ходимнинг маъмурият томонидан буюрилган ишни бажариш чоғида олган жароҳатланиши тушунилади.

Иш билан боғлиқ, лекин ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган жароҳатланишлар – ишга бориб-келиш вақтида транспорт воситаларида, хизмат сафари вақтида ёки корхона маъмуриятининг топшириғига мувофиқ ишлаб чиқариш ҳудудидан ташқаридаги баъзи бир ишларни бажарганда олинган жароҳатланишлар тушунилади.

Иш билан боғлиқ бўлмаган жароҳатланиш – бунга мастлик оқибатида олинган жароҳатлар, давлат мулкини ўғирлаш ва бошқа шунга ўхшаш ҳолатларда олинган жароҳатланишлар киради.

Ишлаб чиқариш санитарияси – медицинанинг касбий касалликларни ўрганиш ва уларни олдини олиш масалалари билан шуғулланадиган соҳасидир.

Клиник ўлим ҳолати бу ҳаёт билан ўлим оралиғи бўлиб, маълум вақтгача инсон ички имкониятлар ҳисобига яшаб туради. Бу вақтда унда ҳаёт белгилари: яъни нафас олиш, қон айланиш бўлмайди, ташқи таъсирларга фарқсиз бўлади, оғриқ сезмайди, кўз қорачиғи кенгаяди ва ёруғликни сезмайди. Аммо бу даврда қали ундаги ҳаёт бутунлай сўнмаган, хужайраларда маълум модда алмашинув жараёнлари давом этади ва бу организмнинг минимал ҳаёт фаолиятини давом эттиришига етарли бўлади.

Маҳаллий электр таъсири – куйиб қолиш, электр белгилари ҳосил бўлиши, терининг металллашиб қолиши ҳолларидир.

Меҳнат – кишиларнинг маълум бир мақсадга қаратилган онгли фаолияти бўлиб, бу фаолият натижасида улар табиатдаги мавжуд нарсаларни ўзгартириш, ўз эҳтиёжларига мослаштириш орқали моддий неъматлар ва маданий бойликлар яратадилар.

Меҳнат гигиенаси – иш жараёнларининг ва атроф-муҳитнинг ишчилар организмга таъсирини ўрганадиган фандир.

Меҳнат шароитлари – ишчи кучидан рационал фойдаланишни таъминлайдиган техникавий ва ташкилий тадбирлар мажмуини кўзда тутуди.

Меҳнатни муҳофаза қилиш – бу тегишли қонун ва бошқа меъёрий ҳужжатлар асосида амал қилувчи, инсоннинг меҳнат қилиш жараёнидаги хавфсизлиги, сихат-саломатлиги ва қобилияти сақланишини таъминлашга қаратилган ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, техникавий, санитария-гигиена ва даволаш-профилактика тадбирлари ҳамда воситалари тизимидир.

Меҳнат хавфсизлиги стандартлари мажмуаси (МХСМ) – бу ўзаро боғлиқ стандартлар мажмуасидан иборат бўлиб, улар уч гуруҳга бўлинади ва қуйидагиларни белгилайди: хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омилларига доир умумий талаблар ҳамда меъёрлар; ишлаб чиқариш жараёнларига доир хавфсизликнинг умумий талаблари; ишловчиларни ҳимоялаш воситаларига доир талаблар; меҳнат хавфсизлигини баҳолаш услуги.

Монографик усул – шундан иборатки, бунда барча ишлаб чиқариш шароити батафсил текширилади ҳамда бутун цех ёки участкадаги бахтсиз ходисаларнинг сабаблари ўрганилади.

Нур энергияси деганда, электромагнит тўлқинлари кўринишда тарқаладиган энергия тушунилади. Бу тўлқинлар узунлиги ва тебраниш частотаси қанча юқори бўлса, тўлқин шунчалик қисқа

бўлади ва аксинча тебраниш частотаси қанчалик кам бўлса, тўлқинлар шунчалик узун бўлади.

Портлаш – ёнишнинг хусусий ҳолати бўлиб, у бир онда кечади ва бунда қисқа вақт ичида кўп миқдорда иссиқлик ва ёруғлик чиқади.

Радиактивлик – атом ядроларининг ион нурланишлари чиқариши натижасида бошқа бир атом ядроларининг ҳосил қилишидир.

Ренген нурлари – моддаларни электрон оқимлари билан бамбардимон қилганда ажралиб чиқадиган электромагнит нурлардир.

Статистик усул – бахтсиз ходисалар ҳақидаги далолатнома маълумотларини статистик ишлашга асосланган. Бу усул бахтсиз ходисаларни маълум белгилар: касблар бўйича, травма олиш пайтида бажарилаётган ишлар тури бўйича, жароҳатланган кишининг иш стажи, травма характери, унинг сабаблари бўйича гуруҳлашга асосланган.

Товуш – 20гц дан 20000гцгача булган тебраниш

Топографик усул – шунга асосланганки, унда қурилиш, участка, цех режасида бахтсиз ходисалар юз берган жойларга шартли белгилар кўйилади.

Ультратовуш – 20000 гц дан юқори бўлган тебранишлар.

Чақнаш ҳарорати – аралашма ёниб кетиши (чақнаши) мумкин бўлган энг паст ҳарорат.

Хавфли ишлаб чиқариш омиллари деганда инсон организмга маълум бир ҳолатларда ташқи таъсир натижасида травма яъни жароҳат етказилиши оқибатида унинг саломатлигига зиён етказиш жараёни тушунилади. Бундай жароҳат ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ходисалар гуруҳига киради.

Хавфли минтақа деб, ишлаётган ускуналар ва ҳаракатланувчи узел ҳамда деталлар ёки иш асбоби ҳаракатининг чекка нуқталари яқиндаги бўшлиққа айтилади. Хавфли минтақа ишлов берилаётган ашёлардан отилиб чиқаётган майда зарарларнинг ва ускуналардаги ёмон маҳкамланган ёки синган деталларнинг отилиб бориш масофаси билан, шунингдек, иш ўрнида тўпланган буғлар, газлар ва чанг миқдори, билан белгиланиши мумкин.

Хавфсизлик техникаси – ишловчиларга ишлаб чиқаришдаги хавфли омилларнинг таъсир этишининг олдини оловчи ташкилий ва техникавий тадбирлар ҳамда воситалар тизимидир.

Шовкин – 20гдан 20000гцгача булган тебранишларни тартибсиз қўшилишишидир.

Электр токининг биологик таъсири – бу тирик организм учун хос бўлган хусусият хисобланади. Бу таъсир натижасида мускулларнинг кескин қисқариши туфайли инсон организмидаги тирик хужайралар тўлқинланади, бунда асосан организмдаги биоэлектрик жараён бўзилади.

Ўз-ўзидан алангаланиш ҳарорати ҳамиша бир хил бўлавермайди; у ҳавонинг таркибига, босимига ёнувчи материалнинг концентрациясига ва бошқаларга боғлиқ.

Ўз-ўзидан ёниш – модданинг ўзида рўй бераётган кимёвий, физик ёки бошқа биологик ходисалар туфайли ёниш жараёнидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президент фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

9. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – 76 б.

10. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси. – Т.: Адолат, 2011. – 276 б.

11. “Атмосфера ҳавосини муҳофаза этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

12. “Давлат санитария нazorати тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

13. “Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

14. “Ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар ва касб касалликларини мажбурий давлат ижтимоий суғурталаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

15. “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

16. “Фуқароларнинг саломатлигини муҳофаза этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

17. “Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг саноат хавфсизлиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. //www.lex.uz

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 13 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-2810-сон Фармони. //www.lex.uz

19. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 7 ноябрдаги “Меҳнатни муҳофаза қилишни давлат томонидан бошқариш тўғрисида”ги Қарори. //www.lex.uz

20. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 6 июндаги “Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ва ходимлар саломатлигини бошқа хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олиш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 286-сонли Қарори. //www.lex.uz

21. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 11 февралдаги “Ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда жароҳатланиши, касб касалликларига чалиниши ёки саломатликнинг бошқа хил шикастланиши туфайли зарарни тўлаш коидалари тўғрисида”ги 60-сонли Қарори. //www.lex.uz

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари ва маърузалари

22. Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир // Халқ сўзи газетаси, 2015 йил 17 январь 11(6194).

23. Каримов И.А. 2014 - йил юқори ўсиш сурҳатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади. // Халқ сўзи газетаси 2014 йил 18 январь, №13 (5943).

24. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 56 б.

25. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 80 б.

26. И.А. Каримов. Янгиланиш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш, халқимиз учун фаровон турмуш шароити яратиш – асосий вазифамиздир. -Тошкент. 2007 йил 13 февраль.

27. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

28. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.

III. Халқаро Меҳнат Ташкилотининг конвенция ва тавсиялари

29. “Қирқ соатлик иш ҳафтаси тўғрисида”ги 1935 йилги 47-сонли Конвенция // Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. – Т: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. 2008 й. – 150 б.

30. “Ҳақ тўланадиган таътил тўғрисида”ги 1936 йилги 52-сонли Конвенция // Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. – Т: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. 2008 й. – 150 б.

31. “Меҳнат инспекцияси тўғрисида”ги 1947 йилги 81-сонли Конвенция // Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. – Т: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. 2008 й. – 150 б.

32. “Мажбурий меҳнатни тугатиш тўғрисида”ги 1957 йилги 105-сонли Конвенция // Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. – Т: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. 2008 й. – 150 б.

33. “Уч томонлама маслаҳатлашувлар (халқаро меҳнат стандартлари) тўғрисида”ги 1958 йилги 144-сонли Конвенция // Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. – Т: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. 2008 й. – 150 б.

34. “Жамоа музокараларини олиб бориш ва бирлашиш ҳуқуқи тўғрисида”ги 1981 йилги 154-сонли Конвенция // Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. – Т: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. 2008 й. – 150 б.

35. “Уй меҳнаткашларнинг муносиб меҳнати тўғрисида”ги 2011 йилги 189-сонли Конвенция // Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. – Т: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази. //www.lex.uz

IV. Асосий адабиётлар

36. Адамчук В.В. Экономика и социология труда / В.В. Адамчук, О.В. Ромашов, М.Е. Сорокина- М: ЮНИТИ, 2001.

37. Абдурахманов О.К. Управление охраной труда в условиях рыночной экономики. М., 2008. С.122.

38. Абдурахманов О.К. Формирование комплексной системы управления охраной труда и её эффективность в Республике Узбекистан. М., 2009. С.252.

39. Абдурахманов О.К. Ўзбекистон Республикасида меҳнатни муҳофаза қилиш тизимини бошқариш самарадорлигини ошириш. Т.: Фан., 2010. – 326 б.

40. Абдурахмонов Қ.Х. Мехнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 388 б.
41. Абдурахмонов Қ.Х. Мехнат иқтисодиёти: назария ва амалиёт. Т., 2004. 34 б.
42. Абдурахмонов Қ.Х. Мехнат иқтисодиёти. Дарслик. -Т.: Мехнат, 2009. 400 б.
43. Абдурахманов Қ.Х., Абдураманов Х.Х. Мехнат ресурсларини бошқариш. Укув кўлланма. – Т.: “Tafakkur bo’stoni”, 2014. – 272
44. Абдурахманов К.Х., Зокирова Н.К. Человеческое развитие: Учебник. – Т.: ФГБОУ ВПО «РГЭ им. Г.В.Плеханова», 2014. – 320 с.
45. Андреев С.В. Охрана труда от “А” до “Я”. Практическое пособие. Вкп 2. М.: Альфа-пресс, 2004. С. 49.
46. Баранов Н.И. Охрана труда. Учебное пособие. Клин.ОЛС Комплект, 2002.
47. Беляров Ю.А., Хлопков В.В. Охрана труда в организации. Практические рекомендации. М.: Книжный мир, 2009. – 176 с.
48. Волгин Н.А. Экономика труда: (социально-трудовые отношения) / Под ред. Н.Л. Волгина, Ю.Д. Одегова. -М.: «ЭКЗАМЕН», 2009
49. Габдирахманов Ф., Кульбовская Н. Экономические методы в управлении охраны труда. Казань: Издательский центр “Арт - кафе”, 2004.
50. Джарм Гхай. Достойный труд: понятие и показатели // Международный обзор труда. 2003. Т.142. № 1-2. С.3.
51. Ефримов О.С. Служба охраны труда а организации. Практическое пособие. М.: Альфа –Пресс, 2009. – 152 с.
52. Зокирова Н.К. Внутрифирменное управление персоналом. Учебное пособие. М.: РЭА, 2004. С. 141.
53. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / Пер. с англ. Петрозаводск, 1993. – 307 с.
54. Макконнелл К., Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. Т. 2. – М.: Прогресс, 1992.
55. Маршалл А. Принципы политической экономии. – М.: Прогресс, 1983.
56. Михайлов Ю.М. Корпоративная система охраны труда. Функционирование. Аттестация. Сертификация. Экспертиза. М.: Альфа – Пресс, 2009. С.7-11.

57. Мумладзе Р.Г. Экономика и социология труда: учебник / под общ ред Р.Г. Мумладзе. – 2-е изд., стер. - М.: КНОРУС, 2007.

58. Одегов Ю.Г. Экономика труда. Учебник. – М.: Волтерс Клувер, 2011. – 800с.

59. Попова Н.А. Организация, нормирование и оплата труда на предприятии: Учебное пособие. – М.: Финпресс, 2011. - 176 с.

60. Раздорожный А.А. Охрана труда и производственная безопасность. М.: Экзамен, 2007.

61. Роик В.Д. Управление условиями и охране труда. Учебное пособие. М.: РАГС, 2004.

62. Соловьев А.П. Государство и охрана труда: система управления на рубеже вехов. Проблемы. Решения. Прогнозы. М.: ВЦОТ, 2000. – 132 с.

63. Фомин А.Д. Руководство по охране труда. М.: Апрохим-Пресс, 2003. – 224 с.

64. Ширшков А.И. Менеджмент охраны труда: Учебник. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 384 с.

65. Экономика охраны труда / Под общей ред. Проф., д.т.н. Петросянца Э.В. М.: НИИ проблем охраны труда, 2001. – 110 с.

66. Энциклопедия по безопасности и гигиене труда: в 4-х томах. / Ред. кол.: Починок А. и др. М.: Министерство труда и социального развития РФ, 2001.

67. Эренберг Р.Дж, Смит Р.С. Современная экономика труда. Теория и государственная политика. М.: Изд. МГУ, 1996. – 133 с.

68. Юнусов Б.Х. и др. Руководство по охране труда на предприятиях. Изд-во “Фаргона”, 2004.

V. Интернет сайтлари

69. www.stat.uz – Ўзбекистон Давлат статистика кўмитаси сайти

70. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси

71. www.mineconomy.uz – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги сайти

72. www.mehnat.uz – Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг сайти

Абдурахмонов Қаландар Ходжаевич,
Ирматова Азиза Бахрамовна

Меҳнат муҳофазаси.

Ўқув кўлланма.

“IQTISODIYOT” - 2016

Муҳаррир
Мирҳидоятова Д.М.

Мусахҳиҳ
Омонуллаева Ш.Н.

Лицензия АІ № 240 04.07.2013 й. Теришга берилди 18.12.2015. Босишга рухсат этилди 10.01.2016. Қоғоз бичими 60x80 1/16. Times гарнитураси. Офсет босма. Офсет коғози. Шаргли босма табоғи 21,0. Ҳисоб нашр варағи 20.7. Адади 100 нусха. Бахоси келишилган нарҳда

“IQTISODIYOT” нашриёти ДУКнинг матбаа бўлимида чоп этилди.
100003. Тошкент шаҳри Ўзбекистон шохкўчаси, 49-уй.

67.405(5Ў) Мехнат муҳофазаси. Абдурахмонов Қ.Х.,
Ирмагова А.Б. Ўқув қўлланма. –Т.:
Иктисодиёт, 2016. – 335 б.

1. Абдурахмонов Қ.Х.,
2. Ирмагова А.Б.

ISBN: 978-9943-986-47-3

УЎК: 331.75
КБК:67.405(5Ў)
А15